

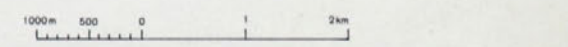
GORJANCI

DOLENJSKI ZBORNIK 1997

	Razgledališče
Panoramic view
Schöner Ausblick		Bencinska črpalnica
Benzina gas station
Petrol station
Tankstelle
	Restavracija, gostilna
Restauracija, gostilna
Restaurant, inn
Restaurant, Gasthaus		Kamping
Camping
Campingplatz
	Planinska koča
Planinarski dom
Mountain hut
Berghütte		Arheološko nahajališče
Arheološko nalazište
Archaeological site
Archäologische Fundgrube
	Prenočišče
Prenociste
Lodging
Übernachtung		Markirana pot
Markirana staza
Markierter Weg
	Hotel
Hotel
Hotel		Državna meja
State boundary
Staatsgrenze
	Spomenko obelježje NOB
Spomen-obilježje NOB
Memorial building, memorial room
Gedächtniszeichen aus Befreiungskampf		Naravna znamenitost
Prirodna znamenitost
Natural sights
Natursehenswürdigkeit
	Galerija, muzej
Galerij, muzej
Galerie, museum
Galerie, Museum		Kopalnišče
Kupalište
Beach
Strandbad
	Manjši muzejski objekti, spomeniška soba
Manji muzejski objekti, spomen soba
Kleines Museum, als Museum eingerichtetes Zimmer		Smučišče
Skijašiste
Ski area
Schigebiet
	Krajski park, naravni rezervat
Park prirode, rezervat
Country park, natural reserve
Landschaftspark, Natursehenswürdigkeit		
	Kulturni, arhitektonski, sakralni, umetniški in drugi znameniti objekti
Objekti kulturnog, arhitektonskog, sakralnog umetničkog značaja
Kultur, Architektonische, Sakrale, Künstlerische und andere berühmte Objekte		

GORJANCI

Dolenjski zbornik 1997

Novo mesto

1997

Dosedanji naslovi Dolenjskega zbornika:

DOLENJSKA METROPOLA NOVO MESTO, Progres Novo mesto, 1930

DOLENJSKA, Tiskarna Merkur Ljubljana, 1938

DOLENJSKI ZBORNIK, Dolenjska založba, 1961

DOLENJSKA ZEMLJA IN LJUDJE, Dolenjska založba, 1962

NOVO MESTO 1365–1965, Založba Obzorja in Dolenjska založba, 1969

DOLENJSKA IN BELA KRAJINA, Založilo Geografsko društvo Slovenije, 1984

DOLENJSKI ZBORNIK 1985, DIC, TOZD Dolenjski list – Dolenjska založba, 1985

DOLENJSKI ZBORNIK 1990, Tiskarna Novo mesto – Dolenjska založba, 1990

DOLENJSKI ZBORNIK 1992, SEIDLOV ZBORNIK, Tiskarna Novo mesto – Dolenjska založba, 1992

DOLENSKI ZBORNIK 1993, JANKO JARC, Tiskarna Novo mesto – Dolenjska založba, 1993

250 LET GIMNAZIJE NOVO MESTO 1746–1996, Gimnazija Novo mesto, Tiskarna Novo mesto, 1996

NOVOMEŠKI ZBORNIK: MESTO, VLOGA IN RAZVOJ NOVEGA MESTA V PRIHODNJEM TISOČLETJU, Tiskarna Novo mesto – Dolenjska založba, 1996

DOLENJSKI ZBORNIK 1996, 500 LET KOLEGIATNEGA KAPITLJA V NOVEM MESTU, Tiskarna Novo mesto – Dolenjska založba, 1996

67319

57378

1997/10155

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

908(497.4 Gorjanci)(082)

GORJANCI / [uredila Marinka Dražumerič, Andrej Hudoklin ; avtorji Tadej Bratè ... [et al.] ; prevodi povzetkov Dragica Breščak, Phil Mason, prevodi hrvaških prispevkov Jože Sever]. - Novo mesto : Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine : Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1997. - (Dolenjski zbornik, ISSN 0417-9137 ; 1997)

ISBN 961-6000-78-0 (Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba)
1. Bratè, Tadej 2. Dražumerič, Marinka 3. Hudoklin, Andrej
67589120

Vsebina

<i>Marinka Dražumerič, Andrej Hudoklin:</i> Zborniku na pot	5
<i>Karel Natek:</i> Naravnogeografske značilnosti Gorjancev	7
<i>Angela Rus:</i> Sociogeografske značilnosti območja Gorjancev	14
<i>Marjan Ravbar:</i> Sodobni procesi v poseljenosti Podgorja (Gorjancev)	24
<i>Franc Drobne:</i> Gorjanci – pomembno skladišče neoporečne podzemne vode	39
<i>Lojze Čampa:</i> Gorjanski gozdovi	45
<i>Metka Culiberg, Alojz Šercelj:</i> Gozdovi na Gorjancih v luči pelodnih analiz	55
<i>Janez Gregori:</i> Za ptiči po Gorjancih	62
<i>Tomi Trilar:</i> Sesalci (Mammalia) Gorjancev	69
<i>Janez Dular:</i> Gorjanci v prvem tisočletju pred našim štetjem	84
<i>Želimir Škoberne:</i> Budinjak, gradišče in grobišče iz starejše železne dobe	92
<i>Danilo Breščak:</i> Gradec nad Mihovim	98
<i>Zoran Gregl:</i> Rimska najdišča v Žumberku	108
<i>Dušan Kos:</i> Gradovi, dvorci in plemstvo med Krko in Gorjanci do konca srednjega veka	113
<i>Jože Mlinarič:</i> Kostanjeviška opatija in pleterska kartuzija ter njuna posest in pravice na Gorjancih in v Žumberku	143

<i>Stane Granda:</i>	
Življenje v Podgorju v prvi polovici 19. stoletja	160
<i>Ivica Križ:</i>	
Soseski Šentjernej in Vrhpolje v prvi tretjini 19. stoletja	178
<i>Miloš Jakopec:</i>	
Steklarna na Gorjancih	189
<i>Tadej Bratè:</i>	
Gozdne železnice na Gorjancih	198
<i>Damjan Lapajne:</i>	
Cerkev sv. Elije na vrhu Gorjancev	208
<i>Marinka Dražumerič:</i>	
Cerkev sv. Jere na Trdinovem vrhu	212
<i>Robert Peskar:</i>	
Gotska poslikava Miklavževe cerkve nad Pangrč Grmom	219
<i>Aleksandra Muraj:</i>	
Žumberk – paradigma ruralnosti	236
<i>Irena Rožman:</i>	
Analiza porodne pomoči v nekdanji občini Brusnice 1900–1945	244
<i>Igor Cvetko:</i>	
O zvoku pod Opatovo goro	258
<i>Boris Paternu:</i>	
Trdino bo potrebno brati znova	268
<i>Vladimir Jagarič:</i>	
Planinstvo na Gorjancih	274
<i>Janez Penca:</i>	
Spoštljivo stopanje po naravnih poteh	285
<i>Željko Štahan:</i>	
Naravni park Žumberk in Samoborsko gorje	290
Naravna in kulturna dediščina Gorjancev	294
<i>Andrej Hudoklin:</i>	
Gorjanci – krajinski park?	303
Sodelavci zbornika	309

ZBORNIKU NA POT

Zbornik, posvečen naravni in kulturni dediščini Gorjancev, je začel nastajati, ker je to skrivnostno pogorje globoko vtisnjeno v našo zavest, vendar njegovo raznoliko bogastvo dostikrat premalo cenimo. Ideja o široko zasnovani predstavitvi Gorjancev je na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto zorela kar nekaj let, finančna pomoč nekdanje stranke Zelenih Novega mesta pa je omogočila prve dogovore z avtorji. K sodelovanju smo povabili vrsto raziskovalcev z obeh strani meje.

V zborniku smo uspeli zbrati kar trideset prispevkov. Med naravoslovnimi temami izstopajo temeljne raziskave sesalcev in ptic ter pelodne raziskave, ki osvetljujejo razvoj gorjanskih gozdov. Naravoslovno vsebino zbornika dopolnjujejo geografska, hidrološka in gozdarska podoba Gorjancev. Ovrednotene so tudi sociogeografske značilnosti območja, ki razkrivajo strukturo in gibanje prebivalstva, posestno strukturo, rabo prostora in stanje infrastrukture.

Arheološki prispevki predstavljajo pestro poselitveno preteklost Gorjancev v prazgodovini, pozni antiki in v zgodnjem srednjem veku. Poseben poudarek velja izsledkom novejših arheoloških raziskav, med katerimi izstopajo na slovenski strani rezultati izkopavanj na Gradcu nad Mihovim, na hrvaški pa v Gornji Vasi in na Budinjaku.

Raziskave sakralne dediščine so zajele umetnostnozgodovinske interpretacije in konservatorski prezentaciji razvalin cerkva sv. Jere in sv. Ilije na Trdinovem vrhu ter predstavitev srednjeveške stenske poslikave v cerkvi sv. Miklavža nad Pangrč Grmom.

Raziskana je bila vrsta arhivskega gradiva, ki pojasnjuje preteklost srednjeveških gradov pod Gorjanci ter cisterce v Kostanjevici in kartuzije Pleterje in njihovo posest na Gorjancih. Za podgorske katastrske občine so bili pregledani cenilni operati, sestavni del franciscejskega katastra, ki osvetljujejo življenje in gospodarstvo v prvi polovici 19. stoletja. Zanimivo je, kako lahko iz istega arhivskega vira črpata dve različni stroki, v našem primeru zgodovina in etnologija.

V zborniku so predstavljena naselja in domačije, gospodarstvo ter družbena skupnost žumberških vasi ter ljudsko glasbeno izročilo vasi Oštrc nad Kostanjevico. Začeta raziskava porodne pomoči v nekdanji občini Brusnice odpira nov, poglobljen način obravnave te teme.

Zanimiv je vpogled v zgodovino glažut in gozdnih železnic ter v razvoj planinstva, ki je po prvi svetovni vojni preraslo v množično obiskovanje Gorjancev. Zbornik zaključujejo razmišljanja o varovanju Gorjancev. Izvemo, da so Hrvati že pripravili osnutek zakona o zavarovanju Naravnega parka Žumberk in Samoborsko gorje, pri nas pa podobne pobude še niso dobile pravega zagona.

*

Gorjanci nas s svojo pestro preteklostjo ter visoko stopnjo naravne ohranjenosti vedno znova vabijo na spoštljivo stopanje po naravnih poteh, to pa je tudi osnovno sporočilo Zbornika Gorjanci.

Marinka Dražumerič
in Andrej Hudoklin

NARAVNOGEOGRAFSKE ZNAČILNOSTI GORJANCEV

KAREL NATEK

Uvod

Gozdnato pogorje Gorjancev se kot velika zagozda vriva daleč proti severovzhodu med gričevja in ravnine na zahodnem obrobju Panonske kotline. Kot izrazito nasprotje širnega dna Krške in Karlovške kotline ter njunega gričevnatega obrobja se, posebno od severne strani, kažejo na las podobni visokim dinarskokraškimi hribovjem in planotam zahodne Dolenjske ter Notranjske. Nanje spominjajo tudi manjša kraška planota Opatove gore v srednjem delu, majhne krčevine na strmih pobočjih, ki se v zadnjih desetletjih hitro zaraščajo in, seveda, širni gozdovi na pobočjih in ovršju.

Pogled na pogorje iz vzhodne in južne smeri je precej drugačen. Od zagrebške strani se na obzorju izrisujejo nizki, nenavadno izoblikovani vrhovi Samoborskega pogorja, iz jastrebarske in belokranjske strani pa se kot velike stopnice dvigajo z vinogradi porasla prisojna pobočja.

Meje Gorjancev

Ker so Gorjanci po nastanku tektonski čok, ki se je obdržal v sedanji višini med globoko pogreznjeno Krško kotlino na severozahodu, Karlovško kotlino na jugovzhodu in savskim tektonskim jarkom na skrajnem severovzhodu, so na vseh straneh, razen na jugozahodu, omejeni s pokrajinsko zelo izstopajočimi mejami. Te potekajo večinoma ob prelomih, vzdolž katerih sta se v miocenu pogreznili obe kotlini, v kvartarju pa tudi savski tektonski jarek.

Na krški strani se pobočja Gorjancev med Krško vasjo in Kostanjevico na Krki dvigajo neposredno iz poplavne ravnice ob reki. Krka se je zaradi pritiska velikih množin fluvio-glacialnega proda, ki ga je Sava v zadnji ledeni dobi v obliki obsežnega vršaja nasula v ta del kotline, pomaknila čisto na rob ravnine. Še bolj izrazita je meja med ravnino in hribovjem v trikotnem zatrepu nad vasjo Orehovec južno od Kostanjevice, kjer se tektonsko zasnovana pobočja zelo strmo (od 30 do 45°) dvigajo proti 600 metrov višje ležeči Opatovi gori.

Med Kostanjevico na Krki in Novim mestom je meja Gorjancev manj izrazita, saj je med ravnino in hribovjem od 3 do 6 km širok pas nižjega gričevja v miocenskih, pliocenskih in kvartarnih naplavinah, v zaledju Novega mesta pa je meja med Novomeško kotlino (v smislu zahodnega dela Krške kotline) zabrisana zaradi grudaste tektonske zgradbe in dolomitnih kamnin v povirju Težke vode.

Skoraj vzporedno s severozahodnim robom Gorjancev poteka tudi tektonsko zasnovana meja proti Karlovški kotlini na jugovzhodni strani. Rob hribovja je navezan na šop prelomov v smeri od jugozahoda proti severovzhodu, ob katerih se je v miocenu pogreznila Karlovška kotlina. Razlika s krško stranjo je le v tem, da je med ravnino in hribovjem sklenjen od 3 do 4 km širok pas živahno razčlenjenega gričevja v zgornjemiocenskih laporjih in peščenjakih med dolino Kupčine na jugozahodu in Sveto Nedeljo na severovzhodu.

Tudi na tej strani znašajo višinske razlike med gričevjem, kjer so široka slemena v nadmorskih višinah 200 do 250 m, in hribovitim Žumberkom okoli 600 m (Japetič, 879 m; Plešivica, 777 m), vendar zglada stik med hribovjem in gričevjem manj izrazit kot na krški strani, predvsem zaradi stopničasto razporejenih slemenskih uravnjav in številnih dolin, ki so jih potoki zarezali v pretežno dolomitno hribovje.

Na severovzhodni strani se Gorjanci med Čatežem ob Savi in Bregano končajo ob savskem tektonskem jarku, ki v dinarski smeri (od severozahoda proti jugovzhodu) poteka med Brežicami in Zagrebom in je šele pred dobrim milijonom let ločil Gorjance od podobne Medvednice in Marije Gorice. Med Bregano in Samoborom je zaradi grezanja tektonskega jarka nastal podoben, vendar precej večji podgorski ~~zatrep~~ kot pri Kostanjevici na slovenski strani Gorjancev. Prav zanimivo je, da sta na obeh mestih že zelo zgodaj nastali pomembni naselbini.

Edino na jugozahodni strani je meja Gorjancev nekoliko nejasna. Nekateri jih omejujejo s tektonsko zasnovanim pretržjem in prevalom Vahta (615 m), prek katerega pelje glavna cestna povezava med Krško kotlino in Belo krajino, vendar geografi prištevamo h Gorjancem tudi vse hribovje do izrazite dinarsko usmerjene Črmošnjiške doline ob žužemberškem prelomu, kjer se Gorjanci stikajo z dinarsko usmerjenim Kočevskim Rogom.

Gorjanci s Trdinovim vrhom. (Foto: A. Hudoklin)

Dinarskokraški ali panonski svet?

Nekoliko težje je odgovoriti na vprašanje, ali prišteti Gorjance k dinarskokraškemu ali panonskemu svetu. A. Melik in I. Gams jih uvrščata k "dinarskim visokim planotam" oziroma "visokim dinarskim planotam" in s tem k dinarskokraškemu delu Slovenije, medtem ko jih S. Ilešič vključuje med "slovenske sub-

panonske pokrajine" oziroma "subpanonsko-subdinarske pokrajine na Dolenjskem". Dokončnega odgovora na vprašanje, ali šteti Gorjance med dinarskokraške planote, na katere res spominjajo po marsikateri značilnosti, ali pa jih prideti panonskemu delu Slovenije, kamor sodijo predvsem po legi in vinorodnih gričevjih na obrobju, ni, saj je vključitev pokrajine v to ali ono območje do neke mere odvisna od kriterijev, ki jih pri členitvi ozemlja upoštevamo. Če opazujemo Gorjance s Trdinovega vrha ali hodimo po zakraseli Opatovi gori, je podobnost z Javorniki ali Trnovskim gozdom na Notranjskem res prepričljiva, kar pa ne drži za robne dele Gorjancev, npr. gričevnato domovino cvička okrog Gadove peči ali nizko in že povsem panonsko obarvano Samoborsko pogorje.

Glede na to, da Gorjanci v geomorfološkem in tektonskem pogledu predstavljajo le najbolj jugozahodno ležeči člen več sto kilometrov dolgega niza hribov, ki se kot gozdnati otoki sredi panonskih ravnin in gričevij vlečejo počez prek celotne Panonske nižine vse do vzhodne Slovaške, menim, da je primerneje uvrščati Gorjance med panonske pokrajine. V tem nizu se od jugozahoda proti severovzhodu vrstijo med seboj ločeni tektonski čoki Gorjancev, Medvednice, Kalnika, Bakonjskega gozda, Vertesa, Matre, Bükka, Zemplenija idr., ki so si zelo podobni po geološki zgradbi (tektonski čoki po nastanku, pestra kamninska zgradba), izoblikovanosti površja (nizka do srednje visoka, razmeroma uravnjena hribovja), rabi tal (večinoma pod gozdom, na obrobju vinogradniška območja) in poseljenosti (v osrednjih delih večinoma neposeljena, gosto poseljena v nižjih obrobjih delih).

Gorjanci se torej po nekaterih zunanjih značilnostih res ne razlikujejo dosti od dinarskokraških planot in hribov, vendar menim, da njihova vključenost v obsežen niz panonskega sredogorja in v nadaljevanju našete geografske ter druge značilnosti zadoščajo za "priključitev" Gorjancev k panonskemu svetu.

Narava na Gorjancih

Na dinarskokraških planotah in hribovih zahodne Dolenjske in Notranjske prevladujejo jurski in kredni apnenci ter podrejeno dolomiti, medtem ko je večji del Gorjancev iz srednje- in zgornjetriasnega dolomita, kar se seveda odraža tudi v izoblikovanosti površja. Na dinarskem krasu imamo globoki kras z izrazito vertikalno komponento odtoka padavinske vode, skoraj povsem brez površinskih vodnih tokov in izvirov ter zelo številnimi površinskimi kraškimi pojavi (vrtače, uvale, kraška polja, udorne vrtače idr.), medtem ko na Gorjancih prevladuje ~~fluvialni~~ ~~viokras~~ brez izrazitih kraških oblik, v hribovje pa so zlasti z jugovzhodne in severovzhodne strani vrezane številne ozke, tudi prek 200 m globoke doline s stalno tekočimi potoki.

Pravega krasa s kraškimi kotanjami je na Gorjancih pravzaprav zelo malo. Največ ga je na planotasti Opatovi gori in na skrajnem jugozahodnem delu onstran Vahte, za vse ostale Gorjance pa je značilno prepletanje tektonskih (številne rebri, majhni tektonski čoki, kolenast potek rečnih dolin), fluvialnih (globoko zajedene in ozke doline), kraških (netipične kraške kotanje, majhne ponikalnice, kraški izviri) in drugih oblik, kar je ena pglavitnih potez fluviokraškega površja. Za razliko od "pravega" krasa, kjer je prevladujoč oblikotvorni (geomorfni) proces kraška korozija oziroma raztapljanje karbonatnih kamnin, so v fluviokrasu

najbolj oblikovorni denudacijsko-erozijski procesi, povezani s površinskim odtekanjem padavinske vode. Čeprav je tudi raztapljanje karbonatnih kamnin precejšnje, ni odločilno za izoblikovanost površja.

Za razliko od obsežnih planot na dinarskem krasu je na Gorjancih planotaste ga sveta zelo malo. Vzhodni deli hribovja so zaradi radialnih tektonskih premikov razčlenjeni v nepregleden splet majhnih tektonskih čokov. Zahodni del Gorjancev med Ravno goro in Suhorjem ima obliko dokaj enotnega, širokega slemena, v katerem se dviga tudi Trdinov vrh (1178 m), najvišji vrh hribovja. Nekoliko večja uravnava je le okoli 7 km dolga in do 2 km široka planota Opatove gore na nadmorski višini od 800 do 950 m z izrazito vrtačastim površjem. V vseh ostalih delih prevladujejo nizke, bolj ali manj samostojno stoječe vzpetine in stopničasta slemena med ozkimi dolinami, skratka površje, ki je mnogo bolj podobno Idrijskemu ali Polhograjskemu hribovju kot dinarskokraškimi planotam.

Za razliko od kraških planot in hribovij na Notranjskem in zahodnem Dolenjskem, kjer je večji del površja brez površinskega vodnega toka in se vodni tokovi začenjajo šele z močnimi kraškimi izviri ob vzhodu, so Gorjanci prepreženi z gostim dolinskim in rečnim omrežjem, ki se od najvišjih osrednjih delov radialno širi na vse strani, predvsem proti Karlovski kotlini na jugovzhodu in na sever proti Krki in Savi. Skoraj brez vodnih tokov je skrajni jugozahodni del Gorjancev med Vahto in Črmošnjsko dolino, kjer je zaradi večjega obsega jurskih in krednih apnencev površje bolj kraško, voda pa večinoma odteka podzemno in prihaja na dan v več močnih kraških izvirih v nižjih legah (npr. izviri Težke vode, Sušice ali Šice pod Uršnimi seli in Krupe pod Semičem). Tudi zaradi večje pogostnosti vrtač in drugih površinskih kraških oblik lahko ta del Gorjancev opredelimo kot nekakšen prehodni pas proti tipično dinarsko usmerjenemu in kraško razjedenemu Kočevskemu Rogu onstran Črmošnjske doline.

Gorski čok Gorjancev je 50 km dolgo in 18 do 22 km široko masivno hribovje, ki se med miocenskima tektonskima udorinama na splošno res vleče od jugozahoda proti severovzhodu in se tudi po tem razlikuje od prevladujoče smeri severozahod-jugovzhod v dinarskokraškem delu Slovenije, vendar je ta usmerjenost v izoblikovanosti površja zelo neizrazita. Zaradi grudaste tektonske zgradbe so Gorjanci razmeroma nepregledno in težko prehodno hribovje. Prek njih vodijo samo tri prečne cestne povezave, in sicer magistralna cesta Novo mesto–Metlika, lokalna cesta Bregana–Stojdraga–Kostanjevac–Krašič in na skrajnem vzhodnem delu cesta Samobor–Jastrebarsko. Zato in ker je osrednji del hribovja neposeljen, ni presenetljivo, da tu ni nobenega mejnega prehoda med Slovenijo in Hrvaško. Tudi potek državne meje je z vidika naravnih danosti prav "nenavaden", saj le izjemoma poteka po razvodnici in se spušča daleč v ozke grape, zdaj na eni zdaj na drugi strani, pač posledica svojskih lastniških razmerij in zgodovinskega razvoja.

Za Gorjance je zelo značilna asimetrična zgradba. V večjem delu hribovja, med savsko dolino in presredkom pri Vahti je krška stran hribovja razmeroma ozka, pobočja so strma in doline ob pritokih Krke razmeroma kratke, medtem ko so na hrvaški strani pritoki Save in Kolpe nekajkrat daljši in zajedeni globoko v notranjost. Ta del je tudi na prijaznejši, prisojni strani in, ker so tod na slemenih številne manjše uravnave, ni presenetljivo, da segajo naselja na tej strani hribovja precej višje kot na slovenski. Na naši strani Gorjancev je najvišje naselje Planina v Podbočju (684 m), nad 500 m nadmorske višine pa so samo še Javo-

rovica (554 m), Gradec (520 m) in Brezje v Podbočju (536 m) na dolenski strani ter Jugorje pri Metliki (554 m) in Sela pri Jugorju (520 m) na belokranjski strani. V hrvaškem delu Gorjancev segajo najvišja naselja skoraj do nadmorske višine 800 m; najvišja so Grič (790 m), Budinjak (730 m), Jezernice (720 m) in Sekuliči (710 m). Večina naselij leži na slemenskih uravninah, edini vasi na razvodju med Krko ter Savo in Kolpo sta Stojdraga (500 m) in Poklek (640 m), v ozkih dolinah pa je naselij zelo malo.

Jugozahodni del Gorjancev, med Vahto in Črmošnjiško dolino, je prav tako asimetričen, vendar zrcalna podoba prejšnjega dela. Na jugovzhodni strani se hribovje v slikoviti, nerazčlenjeni in z vinogradi ter zidanicami olepšani strukturalni stopnji med Semičem in Jugorjem strmo spusti proti Beli krajini, na severozahodni strani pa se v podobnih, le nekoliko bolj zakraselih stopnjah, kot jih imamo na hrvaški strani med Samoborom in Radatoviči, postopoma znižuje proti Dolenjskim Toplicam in Novemu mestu. Enako kot v prej omenjenem hrvaškem delu so tudi tu med Gabrjem in Uršnimi seli razmeščene majhne gručaste vasi.

Pomembno naravno bogastvo Gorjancev so številni potoki v ozkih, globoko zajedenih dolinah, še zlasti, ker so večinoma ohranjeni v bolj ali manj prvotnem stanju. Na slovenski strani so najdaljši in najizdatnejši Sušica (14 km) pri Podbočju, Kobilica (12,5 km), Pendirjevka (13 km), Težka voda (12 km) in Sušica ali Šica (10 km) pri Dolenjskih Toplicah, na hrvaški strani pa Kupčina (56 km) s pritokom Slapnico (11 km), Bregana (23,5 km) in Rudarska Gradna (14,5 km). Vsi ti potoki, razen Težke vode in Sušice, ki prihajata na dan v močnih kraških izviri, se začenjajo z razvejenimi grapami daleč v osrčju hribovja in tečejo po večinoma neposeljenih, ozkih in globokih dolinah s strmimi pobočji.

Posebnost Gorjancev sta potoka Kobilica in Pendirjevka, ki po kratkem toku v globokih grapah pod Ravno goro že po nekaj kilometrih prestopita na široko Šentjernejsko polje. V zadnji, würmski ledeni dobi, torej od 80.000 do 10.000 let nazaj, sta nasula velik vršaj iz dolomitnega proda, ki se od Gorenjega Vrhpolja navzdol in vzhodno od Šentjerneja kot široka planjava položno spušča navzdol proti Krki. V tistem času je bilo v naših krajih od 5 do 6°C hladneje kot danes, tako da so gozdovi segali le do okoli 600 m visoko, višje je bilo površje golo, kamnine pa izpostavljene močnemu mehničnemu preperevanju. Drugod po Gorjancih je ta drobir ostal kot melišča na pobočjih in v zgornjih delih dolin, pri Šentjerneju pa sta ga potoka v veliki množini nasula v dno Krške kotline in z njim odrinila Krko za več kot 2 km proti severu.

Nekaj podobnega se je dogajalo tudi v predzadnji, riški ledeni dobi (240.000–180.000 let) in od takrat se je ohranil starejši del šentjernejskega vršaja zahodno od Šentjerneja med Gorenjim Vrhopljem in Čadražami. Ker je ta del vršaja okrog 100.000 let starejši od würmskega, ga prekrivajo debelejša (do 90 cm) in bolj ilovnata rjava tla kot mlajši del vršaja, kjer so tla tanjša (v povprečju 54 cm) in bolj prodnata.

V južnem delu Gorjancev, med Trdinovim vrhom, dolino Kupčine in Radatoviči, je več kratkih ponikalnic (npr. Blate, Boljara, Ponikva). Pojavljajo se na srednje- in zgornjekrednih kamninah, kjer se menjavajo plasti laporja, ploščatega apnenca in apnenčeve breče. Vode, ki po neprepustnem laporju tečejo površinsko, na stiku z apnenčastimi plastmi izginejo v globino in ponovno prihajajo na dan v izviri v dnu bližnjih dolin. Niz treh ponikalnic med vasema Radatoviči in

V povirju potoka Klamfer. (Foto: A. Hudoklin)

Radovica (Stublenka, Jamnik in Kržunc) je navezan na stik med zgornjekrednimi laporji in zgornjejurskim apnencem. Na podobnem kamninskem stiku je tudi več manjših ponikalnic v plitvih kraških kotanjah na Opatovi gori (npr. Ponikva, Vratimnica, Dimnica).

Večji del Gorjancev prekrivajo širni bukovi gozdovi, le na nekaterih območjih se je s človeško pomočjo precej razširila smreka. V nižjih legah rastejo podgorški bukovi gozdovi (*Fagetum submontanum s. lat.*), v višjih gorski bukovi gozdovi (*Fagetum montanum s. lat.*). Slednji so značilni za predalpsko hribovje, medtem ko so v višjih delih dinarskokraškega sveta svojski jelovo-bukovi gozdovi (*Abieti-Fagetum s. lat.*). Za izkoriščanje gozdov so po drugi svetovni vojni na slovenski in hrvaški strani prepredli hribovje s številnimi gozdnimi cestami, s katerimi so tudi višje ležeče vasi vsaj nekoliko približali večjim krajem v dolini in hkrati hribovje odprli planincem ter izletnikom.

V kratki predstavitvi naravnogeografskih značilnosti Gorjancev sem nalašč izpostavil tiste poteze, po katerih se razlikujejo od dinarskokraških hribovij in planot zahodne Dolenjske ter Notranjske, da bi s tem bolj poudaril temeljno posebnost Gorjancev v celotnem slovenskem prostoru – prepletenost panonskih in kraških pokrajinskih značilnosti, kakršne ne najdemo nikjer drugod v Sloveniji. K svojskim potezam hribovja je seveda veliko prispeval tudi drugačen zgodovinski razvoj, v katerem so zlasti na hrvaški strani pomembno vlogo igrali Uskoki s svojo posebno kulturo, ta pa se v odnosu do obstoječih naravnih danosti odraža tudi v tamkajšnji kulturni pokrajini. Dobro ohranjeno naravno okolje Gorjancev predstavlja danes veliko bogastvo za prebivalce gosto poseljene sosesčine in tamkajšnja turistična središča, saj so na srečo ostali oaza miru in nemotenega naravnega dogajanja z mnogimi posebnostmi žive in nežive narave.

LITERATURA

- Gams, I., 1996: Geografske značilnosti Slovenije. Ljubljana.
- Geografija SR Hrvatske, 2. knjiga: Središnja Hrvatska. Regionalni prikaz. Zagreb 1974.
- Geološka karta 1 : 100.000 list Novo mesto s tolmačem (avtorja M. Pleničar in U. Premru). Beograd 1977.
- Geološka karta 1 : 100.000 list Zagreb s tolmačem (avtorji K. Šikić, O. Basch in A. Šimunić). Beograd 1979.
- Ilešič, S., 1972: Slovenske pokrajine (Geografska regionalizacija Slovenije).- Geografski vestnik 44, str. 9–19. Ljubljana.
- Lovrenčak, F., 1981: Pedogeografske značilnosti Šentjernejskega vršaja.- Geografski vestnik 53, str. 17–30. Ljubljana.
- Melik, A., 1946: Prirodno-geografska sestava Slovenije.- Geografski vestnik 18, str. 3–21. Ljubljana.
- Melik, A., 1959: Posavska Slovenija. Ljubljana.
- Po Žumberku in Gorjancih. Novo mesto.
- Vodnik ekskurzije po Beli krajini in osrednji Dolenjski. 13. zborovanje slovenskih geografov, 12.–14.10.1984. Ljubljana.

**NATURAL AND GEOGRAPHIC CHARACTERISTICS
OF THE GORJANCI HILLS**

SUMMARY

The Gorjanci hills rise like a forested island above the densely populated Krka valley and the Karlovac basin and the wine-growing hills on their margins. Some of their characteristics, especially the forests and karst phenomena, are shared with the adjacent Dinaric karst regions, but the Gorjanci hills are more closely associated with Pannonian Slovenia on the grounds of their position and other geographical characteristics. The surface is predominantly fluviokarstic with numerous, sparsely inhabited georges and valleys as a result of its largely dolomitic construction. The horst character of the Gorjanci hills give the appearance of a closed inaccessible hill region, where the international border runs almost exactly through the centre of the uninhabited central zone. This region, with its well-preserved natural systems and distinctive landscape, which is a result of Uskok settlement, can represent a rich oasis of peace and coexistence with nature for the people of the densely populated adjacent regions, if its future development is undertaken carefully and rationally.

SOCIOGEOGRAFSKE ZNAČILNOSTI OBMOČJA GORJANCEV

ANGELCA RUS

Lega in omejitev območja

Na meji med Slovenijo in Hrvaško se v smeri zahod-vzhod razteza prostran visokoravniški svet iz dolomitskih in apnenčastih kamenin, ki ga na slovenski strani imenujemo Gorjanci, na hrvaški pa Žumberk. Območje Gorjancev se razteza na ozemlje današnjih občin Črnomelj, Metlika, Novo mesto, Šentjernej, Krško in Brežice, ki so razdeljene na naslednje krajevne skupnosti: Jesenice, Velika Dolina, Mrzlava vas, Velike Malence, Bušeča vas, Podbočje, Kostanjevica, Šentjernej, Velike Brusnice, Gabrje, Dolž, Stopiče, Podgrad, Drašiči, Radovica, Grabrovec, Semič, Birčna vas in Cerklje ob Krki.

Za potrebe socioekonomske analize smo območje Gorjancev omejili predvsem na območje, ki leži znotraj meja novomeške in šentjernejske občine, zaradi funkcionalne povezanosti pa smo vključili še del naselij iz krajevne skupnosti Kostanjevica, ki sodijo v okvir krške občine.

V tem prispevku je območje Gorjancev tako omejeno na zahodu s cesto, ki povezuje Novo mesto z Metliko, ločnica proti severu poteka po severni meji KS Stopiče in Gabrje, preide na zahodno mejo KS Orehovica, od tu pa na severu območje omejuje cesta, ki povezuje naselja Novo mesto, Šentjernej in Kostanjevica. Upoštevali smo vsa naselja, ki ležijo južno od omenjene ceste. Tako sodijo v to območje v celoti krajevne skupnosti Dolž, Gabrje in Stopiče ter delno naselja iz krajevnih skupnosti Kostanjevica, Orehovica, Podgrad in Šentjernej. Analiziranih je skupaj 68 naselij, kjer je leta 1991 živel 8.944 prebivalcev.

Z vidika poselitve ločimo na tem delu Gorjancev nekaj značilnih območij oziroma pokrajinskih pasov, ki tudi v drugih pogledih predstavljajo specifična ožja območja:

- Visoka slemena Gorjancev v višinah nad 800 m, ki so neposeljena, v glavnem pod gozdovi, v manjši meri tudi pod pašniki (košenicami),
- Gorjansko Podgorje, gričevnato hribovsko območje, ki se spušča proti nižinskemu delu ob Krki.

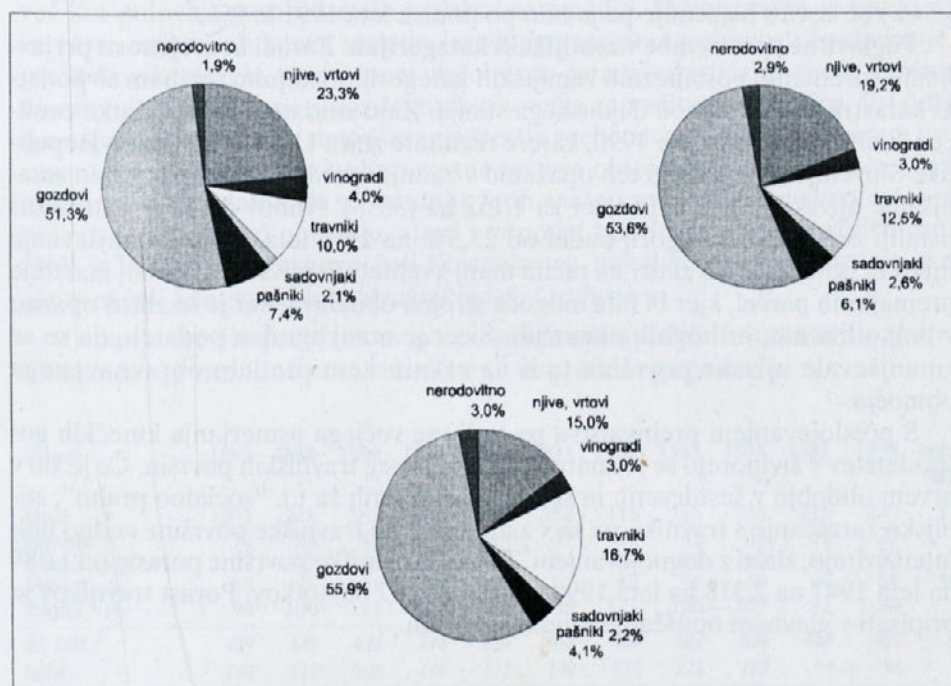
Na tem območju najdemo redke kraje, ki presegajo 500 ljudi. Poselitev sega do višine 400 m. Naselja gravitirajo predvsem proti večjim centrom (Novo mesto, Metlika, Brežice).

V obravnavanem območju ni pomembnejših lokalnih središč, saj leži večina naselij na pretežno hribovitem severnem delu Gorjancev. Tu gre le za centralne vasi nižjega ranga. Na robu, vendar še znotraj območja Gorjancev, izstopata le Šentjernej in Kostanjevica, od katerih je prvi že kar pomembno zaposlitveno središče.

Krajevne skupnosti so sicer močan faktor povezovanja več naselij v skupno enoto. Vendar je spričo konfiguracije terena oziroma terenske razbitosti na posamezne doline otežkočena medsebojna dostopnost med naselji oziroma oskrbnimi središči, ki se kaže tudi v oblikovanju gravitacijskih zaledij posameznih centrov, ki bi lahko glede na drugačne razmere zagotavljali pogoje za boljšo opremljenost in privlačnost.

zemljiške kategorije	površina, delež	skupaj	njive, vrtovi	sadovnjaki	vinogradi	travniki	pašniki	gozdovi	nerodovitno
leta 1947	ha %	13881 100	3239 23.3	286 2.1	559 4.0	1389 10.0	1021 7.3	7123 51.2	264 2.1
leta 1971	ha %	13881 100	2670 19.2	362 2.6	413 3.0	1733 12.5	852 6.1	7447 53.6	404 3.0
leta 1990	ha %	13881 100	2088 15.0	301 2.2	423 3.0	2318 16.7	566 4.1	7765 55.9	420 3.1

Površine in strukturni deleži zemljiških kategorij na obravnavanem območju Gorjancev.

Struktura zemljiških kategorij v letih 1947, 1971, 1991.

Prometni položaj Gorjancev ni posebej ugoden. Območje ima sicer cestne povezave po posameznih dolinah do Novega mesta, Brežic ali Metlike. Neposredne poti do krajev na hrvaški strani pa zaradi reliefnih ovir ni. Do priključka na magistralni cesti (smer Ljubljana – Zagreb) imajo nekateri kraji več kot 60 km, do železniške postaje v Novo mesto pa več kot 30 km.

Struktura izrabe zemljišč. Obravnavano območje je razdeljeno na 11 katastrskih občin, in sicer: Težka Voda, Cerovec, Zajčji Vrh, Hrušica, Potov Vrh, Brusnice, Gabrje, Gorenja Orehovica, Šentjernej, Vrhpolje in Orehovec. Njihova skupna površina je leta 1990 znašala 13881 ha, od tega pokriva največji delež površin gozd (56%), delež obdelovalnih površin znaša 37%, od tega 17% njivskih in 16,7% travniških površin. Delež vinogradov znaša le 3%, pašnikov 4%, ostale površine so nerodovite.

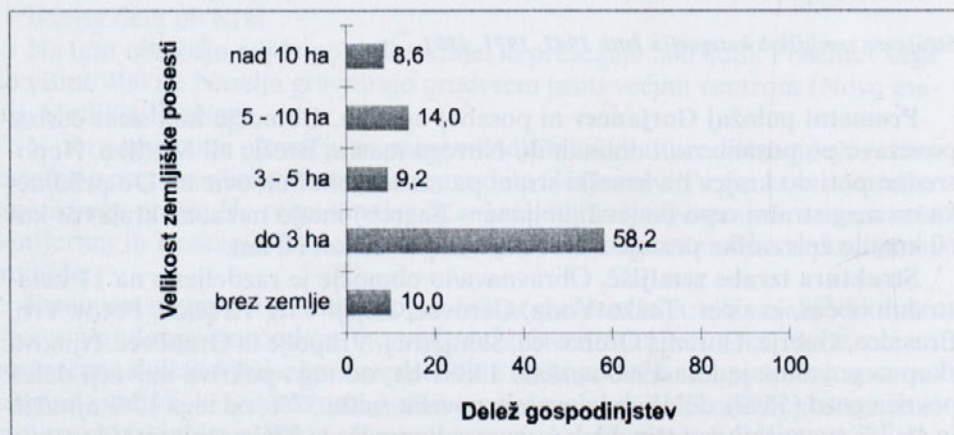
Naravni pogoji za kmetijsko izrabo so na obravnavanem območju omejeni. Obdelovalne površine so predvsem v nižjih območjih, medtem ko v višje ležečih predelih prevladujejo gozdovi. Kvaliteta zemljišč ni posebno dobra (po kmetijski kategorizaciji zemljišč sodijo tla v 4. in 5. kategorijo).

Izračunani podatki o zemljiških kategorijah na obravnavanem območju Gorjancev za leta 1947, 1971 in 1990 kažejo na znatne spremembe v rabi zemljišč in v medsebojnem razmerju med vrstami zemljišč, kot je to razvidno iz tabele na naslednji strani.

V strukturi zemljiške posesti prevladujejo na obravnavanem območju drobne in majhne posesti. Gospodinjstev brez zemlje je le slabih 10%. Prevladujejo gospodinjstva s posestjo v velikosti do 3 ha, saj znaša njihov delež kar 58%. Delež gospodinjstev, ki posedujejo posest v velikosti 3–10 ha, je samo 23%, posestnikov z več kot 10 ha zemlje pa je bilo po popisu leta 1991 le 9%.

Poglavitne spremembe v zemljiških kategorijah. Zaradi neurejenosti pri javljanju sprememb posameznih zemljiških kategorij pristojnim službam se podatki katastra razlikujejo od dejanskega stanja. Zato smo uporabili podatke cenilcev izrabe zemljišč iz leta 1990, katere rezultate zbira Urad za statistiko Republike Slovenije. Na podlagi teh opažamo v zadnjih petdesetih letih izredno zmanjšanje njivskih površin, in sicer za 1.152 ha (35%). Njihov delež je v strukturi ostalih zemljiških kategorij padel od 23,3% na 15% leta 1990. Zmanjševanje njivskih površin je šlo zlasti na račun manj kvalitetnih njivskih površin, marsikje premajhnih parcel, kjer bi bila mogoča strojna obdelava, kar je še zlasti opazno v bolj odročnih, hribovitih območjih. Sicer je manj ugoden podatek, da so se zmanjševale njivske površine tudi na ravninskem predelu obravnavanega območja.

S preslojevanjem prebivalstva pa tudi vse večjega usmerjanja kmečkih gospodarstev v živinorejo se je znatno povečal obseg travniških površin. Če je šlo v prvem obdobju v šestdesetih in sedemdesetih letih za t.i. "socialno praho", stihijsko zaraščanje s travniki, pa se v zadnjem času travniške površine vedno bolj intenzivirajo, zlasti z dognojevanjem. Tako so travniške površine porasle od 1.389 ha leta 1947 na 2.318 ha leta 1990 oziroma za 67 odstotkov. Porast travnikov je pripisati v glavnem opuščanju njivskih površin.

Gospodinjstva glede na velikost zemljiške posesti.

Še pred drugo svetovno vojno zelo pomembna kategorija v teh krajih, pašniki, je po vojni izgubila pomen. Te košenice se običajno niso gnojile, ponavadi so se enkrat letno kosile, vmes pa je lahko potekala tudi paša. Sčasoma so se zaradi zmanjševanja števila živine in večje pridelave krme na pognojenih travnikih bližje domu opustile stihijskemu zaraščanju v manj kvalitetno hosto. Zato ocenjujemo, da je dejanski delež gozdov večji, kot ga prikazujejo uradni podatki, po katerih ugotavljamo, da pokrivajo gozdovi okoli polovico površin in predstavljajo še vedno pomemben vir dodatnega zaslužka na kmetijah.

Sociodemografske značilnosti prebivalstva

Gibanje števila prebivalcev v obdobju od 1869 do 1991. V tem obdobju je v več kot polovica naselij število prebivalcev upadlo. Odseljevanje je imelo več vzrokov, najprej ob koncu stoletja zaradi agrarne prenaseljenosti izseljevanje v prekomorske dežele, v povojnem obdobju pa zaradi industrializacije in spremenjenih odnosov do kmetijske dejavnosti v večja zaposlitvena središča. Pri odseljevanju ne gre samo za zmanjševanje števila prebivalcev, ampak se je s tem procesom znatno poslabšala tudi starostna sestava obstoječega prebivalstva. Na to opozarja tudi podatek, da se v zadnjih letih znatno zmanjšuje število otrok v osnovnih šolah na tem območju, zlasti v osnovni šoli Stopiče s podružnicama Dolž in Podgrad in v osnovni šoli Kostanjevica, nekoliko ugodnejše stanje je na osnovni šoli Šentjernej in podružnični šoli Orehovica.

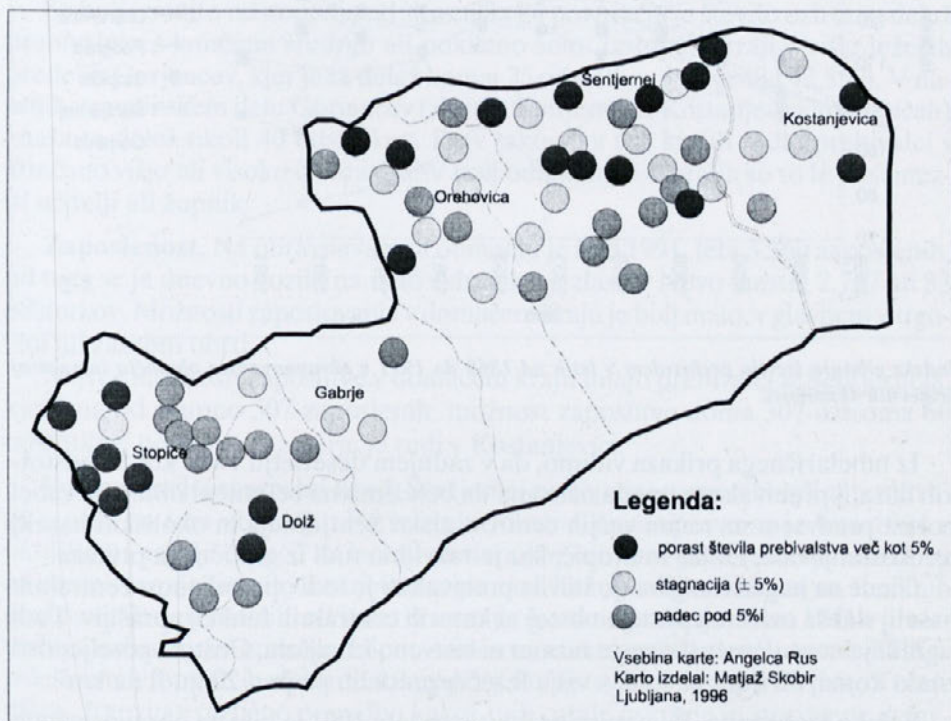
Gibanje števila prebivalcev po posameznih naseljih in območjih znotraj Gorjancev je razvidno iz tabelaričnega in grafičnega prikaza:

Naselje	1869	1880	1890	1900	1910	1931	1953	1961	1971	1981	1991	indeks 91/81
Dolž	202	248	285	383	294	354	345	315	333	216	257	119
Iglenik	37	38	47	40	38	47	46	42	35	29	25	86
Sela/Zajčji Vrh	69	73	81	89	92	84	69	62	63	63	50	79
Vrhe/Dolž	87	86	101	99	101	91	88	76	60	61	66	108
Zajčji Vrh	94	100	111	103	114	109	121	106	109	91	84	92
KS DOLŽ	489	545	625	714	639	685	669	601	600	460	482	105
indeks	100	111	128	146	131	140	137	123	123	94	98	
Gabrje	372	355	432	476	464	587	555	551	554	523	511	98
Gor. Suhadol	143	145	138	138	138	137	131	125	116	89	62	70
Jugorje	66	78	76	74	84	85	90	78	78	72	73	101
KS GABRJE	581	578	646	688	686	809	776	754	748	684	646	94
indeks	100	100	111	118	118	139	134	130	129	118	111	
Dobe	105	142	145	150	151	184	123	106	91	94	95	101
Dol. Prekopa	118	112	149	165	199	219	205	189	216	226	268	119
Gor. Prekopa	78	77	88	113	133	104	101	99	108	97	97	100
Grič	26	23	29	37	40	38	35	35	37	34	34	100
Kostanjevica	382	464	562	472	495	445	503	548	559	671	767	114
Male Vodenice	52	50	66	70	46	65	70	60	55	45	37	82
Orehovec	252	244	256	269	290	276	260	221	207	222	235	106
Ržišče	54	48	44	49	64	47	41	37	32	29	29	100
Velike Vodenice	72	88	99	84	76	64	85	58	42	58	57	97
KS KOSTANJEVICA	(del)											
indeks	1139	1246	1438	1409	1494	1442	1423	1353	1347	1476	1619	110
	100	109	126	123	131	127	125	119	118	129	142	

Angelca Rus: Sociogeografske značilnosti območja Gorjancev

Naselje	1869	1880	1890	1900	1910	1931	1953	1961	1971	1981	1991	indeks 91/81
Cerov Log	144	139	147	194	191	202	184	194	194	180	187	104
Dol. Mokro Polje	74	67	84	81	86	121	89	93	109	123	151	123
Gor. Stara vas	138	154	164	165	162	135	120	106	109	105	105	100
Gor. Mokro Polje	52	54	63	53	48	42	80	59	49	45	51	113
Hrastje	57	56	52	63	60	76	61	79	64	88	85	96
Loka	94	116	131	140	149	155	125	112	112	107	104	97
Orehoviča	166	167	192	192	206	187	201	182	162	176	158	90
Pristava/Šentjernej	73	69	59	66	66	65	71	61	54	45	43	95
Tolsti Vrh	51	64	76	90	102	85	103	69	63	64	72	112
Zapuže	66	71	69	65	76	84	78	69	77	74	65	88
Žerjavin	18	15	13	31	19	17	19	13	15	15	12	80
<i>KS OREHOVICA (del)</i>	<i>933</i>	<i>972</i>	<i>1050</i>	<i>1140</i>	<i>1165</i>	<i>1169</i>	<i>1131</i>	<i>1037</i>	<i>1008</i>	<i>1022</i>	<i>1033</i>	<i>101</i>
<i>indeks</i>	<i>100</i>	<i>104</i>	<i>112</i>	<i>122</i>	<i>125</i>	<i>125</i>	<i>121</i>	<i>111</i>	<i>108</i>	<i>109</i>	<i>111</i>	
Mali Cerovec	38	38	49	38	40	35	39	35	36	29	22	76
Veliki Cerovec	198	192	196	198	196	170	187	169	155	156	152	97
<i>KS PODGRAD (del)</i>	<i>236</i>	<i>230</i>	<i>245</i>	<i>236</i>	<i>236</i>	<i>205</i>	<i>226</i>	<i>204</i>	<i>191</i>	<i>185</i>	<i>174</i>	<i>94</i>
<i>indeks</i>	<i>100</i>	<i>97</i>	<i>104</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>87</i>	<i>96</i>	<i>86</i>	<i>81</i>	<i>78</i>	<i>74</i>	
Brezoviča	41	43	42	45	39	50	51	44	42	42	38	90
Črmošnjice/Stopiče	136	140	156	158	134	170	168	185	191	275	292	106
Dol. Težka Voda	111	129	122	135	153	130	150	142	148	184	201	109
Gor. Težka Voda	105	108	115	109	106	122	106	102	96	74	85	115
Hrib/Orehek	42	41	43	62	68	65	51	42	57	58	54	93
Hrušica	161	149	174	206	170	195	158	153	152	146	150	103
Mali Orehek	12	27	37	47	46	54	41	35	43	42	39	93
Pangrč Grm	92	96	103	88	84	89	114	91	77	76	63	83
Plemberk	42	40	39	37	53	39	54	51	46	47	61	130
Stopiče	135	128	121	141	150	147	162	168	210	273	345	126
Šentjošt	101	97	114	114	128	116	113	112	92	75	104	139
Veliki Orehek	176	180	204	187	176	168	188	167	150	131	108	82
Verdun	44	54	67	64	59	72	69	62	85	83	86	104
<i>KS STOPIČE</i>	<i>1198</i>	<i>1232</i>	<i>1337</i>	<i>1393</i>	<i>1346</i>	<i>1417</i>	<i>1429</i>	<i>1354</i>	<i>1389</i>	<i>1506</i>	<i>1626</i>	<i>108</i>
<i>indeks</i>	<i>100</i>	<i>103</i>	<i>112</i>	<i>116</i>	<i>112</i>	<i>118</i>	<i>119</i>	<i>113</i>	<i>116</i>	<i>126</i>	<i>136</i>	
Apnenik	37	36	31	29	39	31	37	26	36	30	24	80
Brezje/Šentjernej	30	32	40	36	49	50	36	42	32	33	49	148
Dol. Brezoviča	60	71	67	82	105	96	103	122	145	148	143	97
Dol. Stara vas	178	174	199	215	232	226	200	176	204	192	176	92
Dol. Vrhpolje	85	82	103	112	103	97	157	145	152	148	143	97
Drča	29	54	39	39	91	78	52	55	46	44	24	54
Gor. Brezoviča	68	64	65	86	118	128	106	170	164	186	201	108
Gor. Gradišče	90	102	118	97	108	119	127	150	120	115	90	78
Gor. Vrhpolje	347	360	343	349	387	354	353	312	300	295	308	104
Gruča	41	32	42	45	45	50	44	50	50	49	56	114
Imenje	30	37	41	37	27	35	28	22	21	21	20	95
Javorica	85	85	91	79	87	94	76	67	59	41	37	90
Ledeča vas	67	71	75	92	96	97	89	85	76	67	66	98
Mali Ban	34	53	52	44	54	36	33	28	26	23	17	74
Mihovo	120	136	141	138	125	124	120	102	110	92	80	87
Rakovnik	10	18	12	18	16	32	17	17	9	7	5	71
Šela/Šentjernej	66	71	82	73	73	86	88	76	81	87	98	113
Šentjernej	424	412	418	401	429	440	468	582	837	1193	1332	112
Šmarje	78	72	92	92	86	97	106	106	113	113	123	109
Veliki Ban	67	61	63	80	65	64	65	53	50	52	57	110
Volčkova vas	79	74	67	78	99	85	90	76	82	76	73	96
Vratno	64	61	77	87	87	78	73	71	80	69	61	88
Vrboyce	40	45	60	68	66	68	62	41	50	41	42	102
Vrh/Šentjernej	55	63	73	75	88	82	89	85	94	126	114	90
Žvabovo	34	26	35	37	57	51	40	31	27	20	25	125
<i>KS ŠENTJERNEJ (del)</i>	<i>2218</i>	<i>2292</i>	<i>2426</i>	<i>2489</i>	<i>2732</i>	<i>2698</i>	<i>2659</i>	<i>2690</i>	<i>2964</i>	<i>3268</i>	<i>3364</i>	<i>103</i>
<i>indeks</i>	<i>100</i>	<i>103</i>	<i>109</i>	<i>112</i>	<i>123</i>	<i>122</i>	<i>120</i>	<i>121</i>	<i>134</i>	<i>147</i>	<i>152</i>	

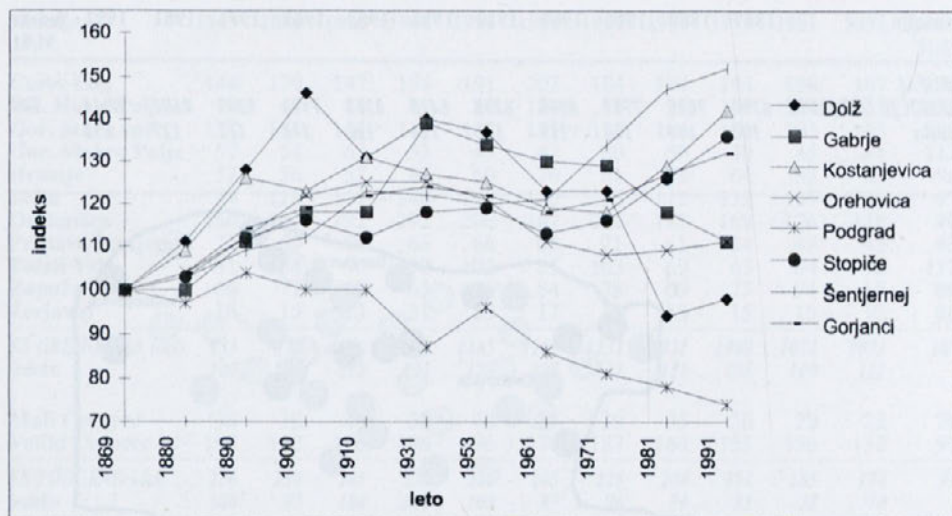
Naselje	1869	1880	1890	1900	1910	1931	1953	1961	1971	1981	1991	indeks 91/81
SKUPAJ												
OBMOČJE GORJANCI	6794	7095	7767	8089	8298	8425	8313	7993	8247	8601	8944	104
<i>indeks</i>	100	104	114	119	122	124	122	118	121	127	132	

Trend gibanja števila prebivalcev po naseljih v obdobju 1981–1991.

Vendar je v posameznih območjih (naseljih in krajevnih skupnostih) v posameznih popisnih obdobjih število prebivalstva različno nihalo. Ker sta v analizo vključeni tudi večji naselji Šentjernej in Kostanjevica, ki ležita v ravninskem delu obravnavanega območja, beležimo na tem območju kljub odseljevanju prebivalcev v preteklosti iz podgorja Gorjancev pozitiven trend razvoja. Med posameznimi krajevnimi skupnostmi pa so razlike. Tako je v krajevnih skupnostih Dolž, Gabrje, Orehovica, Podgrad do leta 1953 število prebivalcev naraščalo, po tem letu pa je zaradi odseljevanja pričelo nazadovati. Pozitiven trend demografskega razvoja v povojnem času beležimo le na območju krajevnih skupnosti Kostanjevica, Stopiče in Šentjernej.

Precejšnje odseljevanje prebivalcev v preteklosti iz bolj odmaknjenih naselij na območju Gorjancev je povzročilo, da se je starostna sestava prebivalcev znatno poslabšala, tako da je že marsikje ogroženo naravno obnavljanje prebivalstva. Na domovih ostajajo ostareli ljudje, zato tudi podatek popisa iz leta 1991, da je na območju še 17 odstotkov kmečkega prebivalstva oziroma 20 odstotkov aktivnih v kmetijstvu od vsega aktivnega prebivalstva, ne ustreza povsem, saj so v ta podatek zajeti predvsem prebivalci, ki so stari nad 60 let.

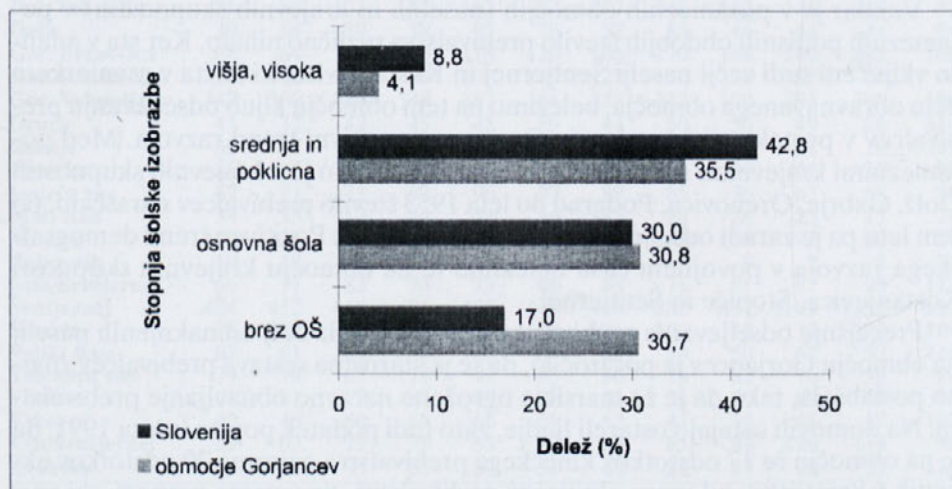

Indeks gibanja števila prebivalcev v letih od 1869 do 1991 v obravnavanem območju in znotraj krajevnih skupnosti.

Iz tabelaričnega prikaza vidimo, da v zadnjem desetletju v več kot 50 odstotkih naselij prebivalstvo upada oziroma da beležimo na celotnem območju rahel porast predvsem na račun večjih centrov, zlasti Šentjerneja in okoliških naselij ter Kostanjevice, Dolža in Stopič, kar je razvidno tudi iz grafičnega prikaza.

Glede na negativno gibanje števila prebivalcev je tudi opremljenost centralnih naselij slabša oziroma postaja obstoj nekaterih centralnih funkcij vprašljiv. Tudi izgradnja nove slemenske ceste razmer ni bistveno izboljšala. Gostota poseljenosti znaša komaj 30 ljudi na km², v višje ležečih predelih pa pod 20 ljudi na km².

Šolska izobrazba. Po popisu prebivalstva leta 1991 je bilo na obravnavanem območju kar 30,7 odstotka prebivalcev, starih nad 15 let, brez končane osemletke (Slovenija 17%, občina Novo mesto 23%).

Struktura prebivalstva, starega 15 in več let, glede na šolsko izobrazbo leta 1991.

V primerjavi s slovenskim povprečjem je struktura prebivalcev po šolski izobrazbi izredno neugodna, še zlasti v naseljih v podgorju Gorjancev. Tako predstavlja na območju krajevnih skupnosti Dolž, Gabrje, Podgrad in Orehovica delež prebivalcev brez končane osnovne šole preko 40 odstotkov. Drugod se ta delež giblje v mejah slovenskega povprečja.

Še bolj izrazito odstopanje od slovenskega povprečja je število oziroma delež prebivalcev s končano srednjo ali poklicno šolo. Izstopajo kraji v višje ležečih predelih Gorjancev, kjer je ta delež komaj 25 odstotkov (Slovenija 42,8%). V naseljih v ravninskem delu Gorjancev (zlasti v Šentjerneju, Kostanjevici in Stopičah) znaša ta delež okoli 40 odstotkov. Prav tako so v teh krajih redki prebivalci s končano višjo ali visoko izobrazbo. V bolj oddaljenih krajih so to le posamezni učitelji ali župnik.

Zaposlenost. Na obravnavanem območju je bilo 1991. leta 3.369 zaposlenih, od tega se je dnevno vozilo na delo v drug kraj, zlasti v Novo mesto, 2.767 ali 83 odstotkov. Možnosti zaposlovanja v domačem kraju je bolj malo, v glavnem v trgovini ali zasebni obrti.

Največ možnosti zaposlitve v domačem kraju imajo prebivalci iz Šentjerneja, kjer ima od skupno 507 zaposlenih, možnost zaposlitve doma 307 oziroma 60 odstotkov, podobno razmerje je tudi v Kostanjevici.

Pomembnejši centralni kraji. Šentjernej postaja vse pomembnejši zaposlitveni center na tem območju. Po reformi lokalne samouprave se je leta 1994 z okoliškimi naselji odločil za lastno občino, kar mu omogoča še večje možnosti za uresničevanje lastnih razvojnih programov. Trenutno sloni razvoj na številnih proizvodnih dejavnostih, od katerih so najbolj znana podjetja: Iskra PIO – proizvodnja industrijske opreme, Hipot – tovarna elektronskih elementov, L-TEK – izdelava telefonskih in elektronskih naprav. Poleg tega je v kraju vrsta drugih obrtnikov, trgovin z različno ponudbo kakor tudi ostale oskrbne in storitvene dejavnosti (policija, zdravnik, banka, pošta, osnovna šola, vrtec itd).

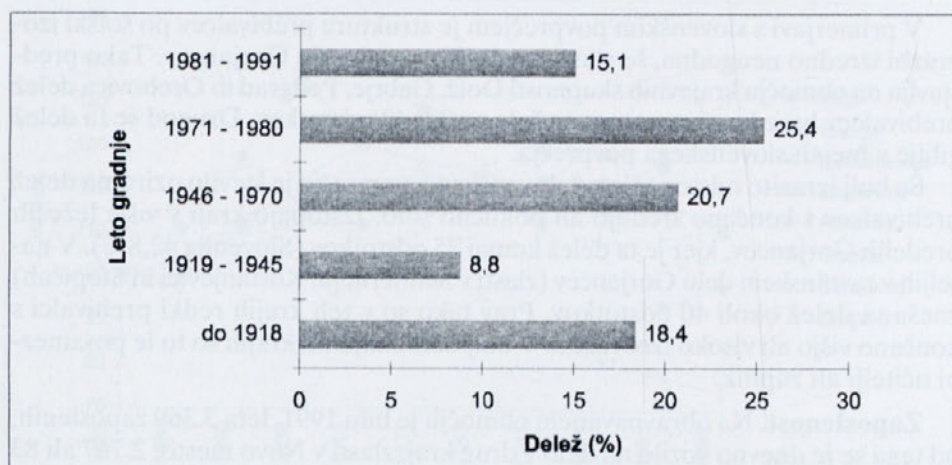
Kostanjevica je ostala v sklopu krške občine. Poleg proizvodnih dejavnosti (SOP IKON – Industrija odpraševalnih naprav, NOVOLES – LIPA – stružni deli iz lesa) se ta kraj uveljavlja vedno bolj na kulturnem področju, različnih prireditvah ter stalnimi razstavami v kostanjeviškem gradu.

Ostali kraji na obravnavanem območju imajo manjše možnosti za zaposlovanja doma. Dolž, ki je sicer sedež krajevnih skupnosti, ima le štirirazredno podružnično šolo.

Krajevna skupnost Gabrje ima nekaj delovnih mest le v trgovini, podobno je z območjem krajevnih skupnosti Orehovica, kjer je sedež podružnične šole in manjših trgovin z mešanim blagom.

Stopiče so sicer pomembnejši centralni kraj s sedežem krajevnih skupnosti. V kraju je popolna osnovna šola (njeni podružnici sta v Dolžu in Podgradu), vrtec, več trgovin, krajevni urad, pošta in sedež župnije. Od skupaj zaposlenih z območja krajevnih skupnosti je našlo zaposlitev v domačem kraju okoli 60 prebivalcev.

Stanovanjski fond, leto izgradnje in infrastrukturna opremljenost. Po popisu prebivalstva je bilo na obravnavanem območju 1991. leta 2.653 stanovanj. Prevladujejo individualne hiše, le na območju Šentjerneja in Kostanjevice je prisotna blokavska gradnja. Stanovanjske hiše so v glavnem povsod povezane s kmečkimi domovi oziroma kmetijskimi zmeljišči, saj preko 60 odstotkov gospo-

Delež novogradenj med letoma 1918 in 1991.

dinjstev na tem območju poseduje kmečko gospodarstvo. Po podatkih popisov je bilo največ novih hiš zgrajenih med letoma 1971 in 1980, pri čemer moramo upoštevati dejstvo, da so prebivalci pod novogradnjo prijavljali tako čisto novogradnjo kot nadomestno gradnjo. Zato ugotavljamo, da se številčno stanovanjski fond, razen v Šentjerneju in Kostanjevici ter nekaterih naseljih v neposredni bližini teh centrov, v ostalih naseljih v povojnem obdobju ni bistveno spremenil.

Spremenila se je le kvaliteta teh bivališč. V obstoječi stanovanjski fond je bilo izvršenih precej posegov, bodisi da je šlo za prizidave (zlasti za potrebe izgradnje kopalnice in stranišča, s čimer je bilo doseženo, da je več kot 80% stanovanj opremljenih s to infrastrukturo) ali prezidave, zlasti oken.

Po zadnjem popisu prebivalstva in stanovanj leta 1991 je znašal delež stanovanj (hiš), ki so bila zgrajena do leta 1918, še 18,4%, delež novogradenj med letoma 1919 in 1945 je znašal 8,8%, med letoma 1946 in 1971 je bilo zgrajenih 20,7% stanovanj. Največ novogradenj beležimo med letoma 1971 in 1981 (25,4%), po letu 1981 pa se ta intenzivnost spet zniža in znaša le 15,1%.

Med letoma 1970 do 1980 je bilo zaradi možnosti najetja ugodnih kreditov izredno veliko vlaganja v obnovo in širitev hlevov, čeprav so danes marsikje njihove zmogljivosti neizkoriščene.

Splošne ugotovitve

Celotno obravnavano območje Gorjancev je demografsko ogroženo. Nova slemenska cesta pod Gorjanci ni bistveno izboljšala medsebojnih povezav med posameznimi kraji. Kljub izredno atraktivni pokrajini, sorazmerno dobro obiskanih turističnih točk Kostanjevice in Pleterij območje še ni povsem izkoristilo svojih možnosti. Vzrok je iskati v odseljevanju v dolino predvsem kvalificirane delovne sile, ki bi lahko bila možen nosilec bodočega razvoja Gorjancev.

Svoje je prispevala tudi nova državna meja, ki posredno onemogoča neposredno komunikacijo s hrvaško stranjo, tako da danes težko govorimo o enotnem območju spominskega parka Gorjanci – Žumberk, ki je bil pred leti vzpostav-

ljen. Naravni pogoji za preživetje samo od kmetijstva pa so v teh krajih pre-skromni.

Poleg tega niso povsem izkoriščene možnosti, ki jih območje ponuja. Tu gre predvsem za vključevanje tistih potencialov, ki jih ponuja narava, poleg tega pa bi bilo smiselno oživiti vse aktivnosti, ki so bile v preteklosti tu zelo prisotne, npr. dati več pozornosti tradicionalni obrti in prireditvam, ki so imele v preteklosti zelo močne korenine (lončarstvo, predelava sadja, žganjekuha, sejmi itd).

VIRI IN LITERATURA

- Podatki zemljiških kategorij leta 1947, UI RS, arhiv.
- Krajevni leksikon Slovenije, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1976.
- Podatki zemljiških kategorij, GU, Urad za statistiko, leto 1971, 1990.
- Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj leta 1981, 1991.
- Krajevni leksikon Slovenije, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1995.
- Čampa, L., et al., 1985: Prostorske osnove za pripravo planov občin Spominskega območja Žumberak-Gorjanci (razvojni projekt).- Inštitut za gozdarstvo, Ljubljana.
- Čampa, L., et al., 1989: Po Žumberku in Gorjancih.- Zbornik, Dolenjska založba, Novo mesto.
- Lastno terensko zbiranje.

SOCIOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE GORJANCI REGION

SUMMARY

The article deals with the sociogeographic characteristic of the settlements in the Gorjanci region, in the Novo mesto, Šentjernež and partly in the Krško communes. Sociodemographic characteristics, housing conditions, infrastructure, landownership, as well as network of settlements and their accessibility to larger central places are included in the analysis.

SODOBNI PROCESI V POSELJENOSTI PODGORJA (GORJANCEV)

MARJAN RAVBAR

Uvod

V okviru novomeške pokrajine je Podgorje eno najbolj izrazitih območij. Kot pove že ime, je to pokrajina pod največjo goro v bližini. Gorjanci z relativno visokimi vrhovi in razvodnimi slemenami zapirajo novomeško pokrajino na jugu. Gorjanci so orografsko enotno sredogorje v jugovzhodnem delu občine. Najvišje se vzpenja v Trdinovem vrhu (1178 m) na skrajni občinski in državni meji. V vzhodnem delu slovenskega dela Gorjancev prevladujejo dolomiti, zato je površje bolj razgibano. Zahodni del je bolj planotast in kraški. Proti severozahodu se Gorjanci postopno spuščajo v kraško in gričevnato predgorje. Velik del Gorjancev poraščajo mešani gozdovi, vmes so košenice in travniki, ki se hitro zaraščajo. Podgorje je tipična gričevnata pokrajina, kjer so pobočja strma in hrbti med dolinami ozki. Stalno tekočih voda je več na vzhodnem delu: Sušica, Studena, Kobila, Pendirjevka, Brusniški potok, Klamfer, Šajser, Petelinec, Težka voda... Vsi pa imajo na splošno malo vode.

Poselitev je redka, v povprečju 7 preb./km². Naselja so vsa pod 600 m nad. višine. Najvišje naselje je Javorovica v višini 554 m. Več manjših gručastih naselij je v vzhodnem delu Gorjancev. Ta razmeroma nizki in gosto poseljeni pas podgorskih vasi in zaselkov se razprostira na desnem bregu Krke v širini kakih 8 km od Ljubenskega hriba in Črmošnjiške doline do Šentjernejskega polja, kjer seže raven svet pri Pleterjah neposredno do strmih pobočij Gorjancev. Vzhodno od Kostanjevice se Podgorje ponovno razširi in se pri Brežicah izklini v Krško-brežiško polje. Tako začrtan obseg Podgorja meri 33.106 ha. Ne glede na morebitna drugačna mnenja, bomo v tem prispevku proučevali sodobno naselbinsko problematiko Podgorja v prej nakazanih okvirnih mejah.

Predgorje med Krko in Gorjanci je z naselbinskega vidika mogoče razčleniti na spodnje in zgornje Podgorje (Piletič, 1960). Spodnje Podgorje oblikujejo gorice in napeta obrščka ravan v nadmorski višini med 200 in 300 metri. Zgornje ali pravo Podgorje je višje in sega nekako do višine 450 m ter je prav tako gričevnato. Z regionalnogeografskega vidika zasledujemo še pomembne razlike med jugovzhodnim, bolj kraškim in manj naseljenim ter severovzhodnim Podgorjem, ki ima zaradi bolj skrilaste in nečiste apniške podlage večjo gostoto poseljenosti ter bolj razgibano in dolinasto površje in tudi več izvirov.

Na razvoj poseljenosti ima vpliv še zakrasevanje, ki v Podgorju prevladuje. V reliefu je zapustilo številne suhe doline, ki kažejo na nekdanjo gosto rečno mrežo. Najbolj zakrasel je jugovzhodni del Podgorja, posebej še zahodno od Dolža in Težke vode. Razporeditev in značaj dolin je očitno odločujoči dejavnik, ki je vplival na razporeditev naselij in gospodarsko povezanost le-teh z dolino. V zgornjem Podgorju, kjer so doline globoke, dolinska pobočja strma in nizke terase večinoma prav neznatne, so skoraj vsa naselja razporejena po razvodjih. Najobsežnejši in najgosteje naseljeni nivoji se razprostirajo v obliki polkroga na razvodju med Klamferjem in Težko vodo. Na njih stoje naselja: Verdun, Orehek, Zajčji Vrh, Dolž, Vrhe in Cerovec. Odtod se površje po številnih suhih do-

Razgibana podgorska krajina pri Petelinjku. (Foto: M. Simič)

linicah in terasah postopno spušča v dolino Težke vode proti Stopičam, Težki Vodi, Šentjoštu in Črmošnjicam. Druga razvodja so manj obsežna. V spodnjem Podgorju so naselja razporejena po širokih, valovitih in nizkih terasah.

Podgorje je bilo poseljeno že od pradavnine. Postopoma se je oblikoval naselitveni sistem, kakršen je v grobem ohranjen še danes in ga v zgoraj načrtanih okvirnih mejah tvori 169 naselij, ki so razporejena v novomeški, šentjernejski, krški in brežiški občini. Poselitev je bila sprva povsem agrarna. Zanj je značilno, da so poselitvene oblike tesno povezane s kmetijstvom, zato so vezi med naselji in pokrajino (naravnim okoljem) številne in izrazite. Zato so tesno povezane z obdelovalnimi zemljišči in njih parcelacijo. Povezanost med obliko poselitve, tlorisom naselja in pripadajočimi kmetijskimi zemljišči je lepo vidna v zemljiški razdelitvi. Svetozar Ilesič, ki je te zveze raziskoval, je ugotovil, da imajo gručaste vasi v hribovju kmetijska zemljišča v grudah. Za gorjansko Podgorje so bile značilne gručaste vasi, ki jim je še do nedavna bila podlaga zemljiška delitev na grude.

Sodobne spremembe v naselbinski sliki

Znano je, da naselja niso brez reda ali po naključju razmeščena v pokrajini. Razmestitev naselij v pokrajini in poselitveni vzorec, ki ob tem nastaja, določajo naravne razmere, kulturni milje in družbenoekonomski elementi. Razmestitev naselij je hkrati tudi pomemben oblikotvorni element pokrajine. Podlaga sodobnemu razvoju naselij je njihova gospodarska usmerjenost in obseg funkcij, ki jih naselja opravljajo za prebivalce naselja samega in/ali bližnje okolice.

Zgradba in oblika podgorjanskih naselij sta rezultat večstoletnega razvoja, katerega so v začetku oblikovali in določali bolj ali manj isti, nespremenjeni dejavniki (kmetijstvo, socialni odnosi, tradicija). Bistveno se se spremenili šele s

širjenjem urbanizacije in industrializacije. Z njihovim postopnim prodiranjem se je na podeželju pričela uveljavljati kultura mest in industrijska miselnost. Posledice spremenjenih socialnoekonomskih razmer se odražajo tudi v podobi podgorjanskih vasi, čeprav gre pri njih tudi za globlje, strukturne spremembe. Prikažemo jih lahko v štirih sklopih (Droz, 1995):

1. Socialno-ekonomske spremembe: daljnosežne posledice ima spremenjena demografska struktura in število kmečkih gospodarstev. Delež kmečkega prebivalstva se je v času od 1931. do 1991. leta zmanjšal od dveh tretjin na eno petino. Vendar zmanjšanje števila kmečkega prebivalstva in ljudi na podeželju ni tako negativna posledica, kot se morda dozdeva, saj je bilo podeželje vedno agrarno prenaseljeno, učinek tega pa se je še povečal z mehanizacijo kmetovanja. Pomembnejše je spreminjanje in poslabševanje socialnodemografske strukture, predvsem starostne sestave prebivalstva. Z zmanjšanjem števila kmečkega prebivalstva in poslabšanjem demografske strukture se zmanjšuje agrarna funkcija podeželskih naselij. Zal gre pri tem predvsem za zmanjšanje obsega agrarne dejavnosti, ne pa za njihovo kvalitativno spreminjanje. Socialni prelog, opuščena zemljišča, neizkoriščeni lokalni potenciali, vse to govori o prevrednotenju ekonomske osnove podgorjanskih naselij. Ta postajajo ekonomsko neodvisna od bližnje okolice in pripadajočega zemljišča, funkcijsko in socialno pa vse bolj povezana z zaposlitvenimi središči, ki so v velikem deležu izven Podgorja.

V sklop ekonomskih sprememb sodijo tudi nove funkcije, s katerimi so opremljena podeželska naselja. Te so po eni strani posledica višjega osebnega in družbenega standarda ter izboljšanega bivalnega okolja, hkrati pa postaja vse bolj očitno, da kmetijstvo ni več edina dejavnost, ki na podeželju ustvarja dohodek. Z razmahom oskrbnih in storitvenih dejavnosti so številna podeželska naselja glede opremljenosti postala primerljiva z mestnimi stanovanjskimi soseskami. Poleg tega se v podeželskih naseljih širijo obrtne in proizvodne dejavnosti.

2. Morfološke spremembe: seveda se sprememba funkcije in vsebine odraža tudi v morfologiji naselij. Najbolj očitna je nova, neplanska tlorisna zasnova, ki je nadomestila nekdanjo organsko. Veliko naselij ima zato dva dela, ki se bolj ločujeta kakor dopolnjujeta, še bolj pogost pa je primer dograjevanja naselja z novimi stanovanjskimi hišami, ki niti po položaju, tlorisni zasnovi in obliki niso prilagojene starejšim, obstoječim. Tudi prometnice so v novih delih naselij zasnovane drugače, so širše in prilagojene drugim oblikam prometa.

3. Spreminja se tudi funkcija objektov: nove stanovanjske hiše imajo večino dejavnosti združenih pod eno streho, stare kmečke hiše pa so potrebovale ločeno gospodarsko poslopje, kaščo in še številne druge objekte. Veliko nekdanjih gospodarskih poslopij se je spremenilo v garaže, delavnice, pomožna bivališča. Kmečka hiša oz. kmečki dom postaja vse redkejši, nadomešča ga stanovanjska hiša. Glede tega so opazne spremembe v izrabi zemljišč. V naseljih je vse več vrtov in zelenic, parkirnih mest, komunalnih površin in objektov, zmanjšuje pa se obseg odprtih površin, kmetijskih zemljišč. Pogost in za marsikatero naselje usoden je tudi proces spreminjanja in odmiranja središč. Središče naselja je osrednja, ključna točka vsakega kraja, v kateri so združene njegove funkcije in družbena moč ter identiteta. Zaradi premeščanja funkcij v nove stanovanjske soseske le to izgublja dejavnosti, ki bi ohranjale njegov pomen. Posledica urbanizacije je tudi nov tip stanovanjske hiše, ki z avtohtonimi nima nič skupnega, saj je prenesen iz urbanega okolja. Hiša je drugačna po tlorisni zasnovi, gradbenem mate-

rialu, etažnosti, razmerjih, arhitekturnih elementih. Zaradi tega se regionalne značilnosti zgradbe in oblike naselij izgublajo, nadomeščajo jih uniformirane in enolične stanovanjske soseske. Pogosto gre za pravi paradoks: stari objekti v naseljih propadajo, na njegovem obrobju pa nastajajo novi. Dovoljujem si zapisati, da je to posledica ohlapnih predpisov o urejanju naselij ter neizoblikovane zavesti o pomenu tradicije in s tem povezane nizke kulture bivanja.

4. Fiziognomske spremembe: večina naselij na podeželju izgublja avtohtono podobo in regionalno identiteto; proces spreminjanja je najintenzivnejši v okolici mest in v urbaniziranih območjih. Med najočitnejšimi fiziognomskimi spremembami je silhueta naselja in spremenjene (razvrednotene) vedute. Položaj in oblika novih objektov kažeta malo posluha za nekdanje dominante, prevladujočo smer slemena streh oz. orientacijo objektov ter barvo kritine. Podobno je s tipologijo objektov, ureditvijo prometnih poti in nepozidanih površin. Celotna podoba vasi je nekakšna zmes rustikalnega in novega – pogosto, žal, premalo domišljenega. Avtohtone oblike kmečkih hiš in naselbinskih tipov se gradbeno ne razvijajo več, kar vodi v likovno siromašenje slovenskih pokrajin. Izjem, ki bi omajale to pravilo, je zaenkrat še premalo. Tudi prej nakazani tipi naselij postajajo vse manj izraziti in vse bolj uniformirani. S tem pa se izgublja pomemben tvorni element pejzaža in kulturne pokrajine.

Z razvojem industrializacije in urbanizacije je pričel nastajati nov, urbani, poselitveni sistem tudi na podeželju. Navezanost na kmetijsko zemljišče je v tem sistemu bistveno manjša, za večino prebivalcev tudi povsem nepomembna. Razmestitev naselij se sicer ni spremenila, pač pa dejavniki, na katerih sloni njihov razvoj. Številna podgorjanska naselja so v novih razmerah pričela stagnirati, opazamo pa hiter razvoj naselij ob komunikacijah, ki so se razvila iz prej manj pomembnih krajev. Ta poselitveni vzorec so oblikovali drugi dejavniki kakor prejšnjega, zato je tudi razmestitev naselij in oblike, ki so pri tem nastale, drugačna. Predvsem je opazna veliko manjša prilagojenost naravnim razmeram in neupoštevanje naravnih omejitev, ki so nekoč določale položaj in obliko naselij. Pojavili pa so se drugi dejavniki, ki oblikujejo poselitveni vzorec. Med najpomembnejšimi je gotovo razmestitev in bližina delovnih mest, bližina prometnih poti, možnost navezave na infrastrukturno omrežje (cesta, vodovod, kanalizacija, elektrika), bližina centralnega naselja z oskrbnimi in storitvenimi dejavnostmi. Zaradi tega so se nakatera naselja močno razrasla, druga pa stagnirajo; ena so izrabila razvojno priložnost, druga naselja pa pogojev za vključitev v nastajanje urbanega sistema niso imela.

Poglavitne značilnosti podgorjanskih naselij

V podgorjanskih naseljih prebiva skupaj dobrih devetnajst tisoč ljudi. Največ v novomeškem Podgorju – nekaj nad 8.000, v šentjernejški občini okoli 6.500 prebivalcev. Podgorjanska dela krške in brežiške občine štejeta skupaj le 2.700 oz. 1.800 prebivalcev. Prebivalstvo Podgorja je od sredine preteklega stoletja pa do druge svetovne vojne, z izjemo zadnjega desetletja prejšnjega stoletja, ko je izseljevanje prevladalo nad naravnim prirastom, ves čas rahlo naraščalo (Piletič, 1960). V obdobju do druge svetovne vojne je bilo le pri manjšem številu naselij opazno znatnejše nazadovanje prebivalstva. Tu prevladujejo majhna naselja; ob popisu prebivalstva leta 1991 jih je kar dve tretjini imelo manj kot 100 in

Pogled na Gabrje z Dolža. (Foto: A. Hudoklin)

le desetina več kot 200 prebivalcev. Le Šentjernej, Kostanjevica, Uršna sela in Gabrje štejejo več kot 500 prebivalcev. Med njimi pa le Gabrje sodi v skupino "pravih" podgorskih naselij. Zaradi drobne poseljenosti in gozdnatosti višjih delov pogorja je gostota poseljenosti le 58,5 preb./km² ali skoraj polovico manj, kot je državno povprečje.

Naselitev je bila že od nekdaj neenakomerno razporejena. Spričo socialno-ekonomskih sprememb, ki smo jim priča v povojnem času, se je neenakomernost poselitve le še povečala. Največ sprememb so podgorjanska naselja doživela v prvih povojnih desetletjih, kar je nedvomno posledica koncentracije gospodarstva v mestih, pospešene industrializacije ter s tem povezanih socialnih sprememb prebivalstva.

Šestdeseta in sedemdeseta leta označujemo v Sloveniji s koncentracijo prebivalstva v mestih ter deagrarizacijo in praznjenjem podeželja. V zadnjih treh desetletjih se je na celotnem območju Podgorja prebivalstvena dinamika v primerjavi s prejšnjimi obdobji nekoliko zmanjšala. Tako znaša indeks gibanja prebivalstva v obdobju 1961/1991 v podgorjanskih naseljih 105%. V tem obdobju je prebivalstvo naraščalo le v 58 naseljih ali tretjini. Upadanje pa beležimo v 111 naseljih. Območja praznjenja prebivalstva zajemajo 22.521 ha površine ali dve tretjini Podgorja.

Splošna slika demografskega razvoja in primerjave med pokrajinami v Sloveniji uvršča Podgorje kot celoto v prehodni tip prostorsko še ugodnega demografskega razvoja s tendencami stagnacije oz. v skupino tistih pokrajin, kjer prebivalstvo stagnira ali le rahlo narašča. Če pa nekoliko podrobneje premotrimo socialnogeografske razmere podgorjanskih naselij, opazimo tudi tu določeno diferenciacijo med njenimi mikro pokrajinskimi enotami. Tudi za podgorjanske vasi velja, da sta urbanizacija in industrializacija v njih oblikovali dvoje območij

s povsem specifičnimi razvojnimi problemi. Na eni strani razlikujemo "sorazmerno močno urbanizirana območja, kjer se teritorij na obrobju območij gospodarske in populacijske koncentracije postopno širi proti hribovju". Na drugi strani pa so "periferna območja, ki vse bolj zapadajo depopulaciji in razkroju kulturne pokrajine" (V. Klemenčič, 1991). V zadnjem desetletju se prebivalstvo pričinja intenzivneje razseljevati iz mest na širša in ožja območja, kar pomeni, da tudi v Podgorju spremljamo proces dekoncentracije prebivalstva ali suburbanizacije (Ravbar, 1992). Ta diferenciacija je bila spontana, pa najsi gre za depopulacijo hribovitih vasi ter zaselkov ali pa za stihijsko koncentracijo prebivalstva v obmestnih naseljih, ki jo spremlja razpršena stanovanjska gradnja individualnih stanovanjskih hiš, pogojena z liberalnim nakupom zemljišč in premalo selektivno urbanistično politiko. Prvo se dogaja v odročnih, prometno slabše dostopnih in hribovitih območjih, drugo pa v krogu ugodne dostopnosti do delovnih mest. V zaledju zgostitvenih območij imajo podeželska območja vsestransko ugoden gospodarski razvoj in relativno napredno tržno usmerjeno kmetijstvo. Na drugi strani pa so periferna in strukturno šibka podeželska območja brez gospodarskih razvojnih nastavkov. Prebivalstvo živi način življenja, ki ostaja podoben klasičnemu, agrarnemu.

Poseljenost v zadnjem desetletju, v nasprotju s teoretičnimi in regionalno-planerskimi stremljenji po zagotavljanju skladnega regionalnega razvoja in ohranjanju poseljenosti, izkazuje nasprotujoče in svojstvene težnje, kar potrjujejo empirične socialnogeografske raziskave (Ravbar, 1992). Zato smo poizkusili izbrati čim objektivnejše kriterije, ki bi sodobne strukturne spremembe v poseljenosti kar natančneje ovrednotili. Izbor kazalcev je prilagojen dostopnim statističnim podatkom, ki so razumljivi in hkrati takšni, da zajemajo vse najpomembnejše značilnosti teh, sicer kompleksnih sprememb. Odločili smo se za uporabo demografskih, fiziognomskih in funkcijskih kriterijev. Med demografskimi indikatorji se kot najpomembnejši kriteriji običajno navajajo velikost aglomeracije, gibanje in gostota prebivalstva in delež priseljenega (odselenega) prebivalstva oziroma selitveni saldo. Pri funkcijskih metodah so kot kriteriji našete gospodarske in druge vezi med prebivajočimi in zaposlenimi ter prometne povezave ali dnevna migracija vseh vrst. Pri določanju poselitvenih kriterijev smo zato sodili, da seštevek števila prebivalstva in delovnih mest na enoto površine nazorno odslkava prepletanje populacijskih, bivalnih razmer in tudi delovnih pogojev kot odločujočih "lokacijskih" faktorjev za oblikovanje naselbinskih območij. Pri fiziognomskih kriterijih smo uporabili dinamiko stanovanjske gradnje in v okviru tega delež individualnih hiš od skupnega stanovanjskega fonda. Tako smo kot kazalce razvrščanja vseh naselij uporabili naslednje:

- gibanje prebivalstva v obdobjih 1961/1991 in 1981/1991,
- dinamika stanovanjske gradnje v obdobju 1981/1991 ter delež prostostoječe stanovanjske gradnje,
- gostota prebivalstva in delovnih mest,
- delež dnevnih migrantov od skupnega števila zaposlenih,
- delež delovnih mest v terciarnem in kvartarnem sektorju,
- delež priseljenega prebivalstva od skupnega števila prebivalcev, selitveni saldo z intenzivnostjo selitev in
- delež kmečkega prebivalstva.

Postopek vrednotenja je bil preprost: najprej smo za vsak posamezni kazalec v vseh naseljih določili srednjo vrednost. Naselja, katerih količnik vsote gornjih kazalcev je bil glede na slovensko povprečje višji, smo poimenovali kot urbanizirana. Tista s podpovprečnimi vrednostmi pa kot podeželska.

V skupino naselij, ki sodijo k urbaniziranim območjem, smo razvrstili tista, ki so izpolnjevala naslednje pogoje:

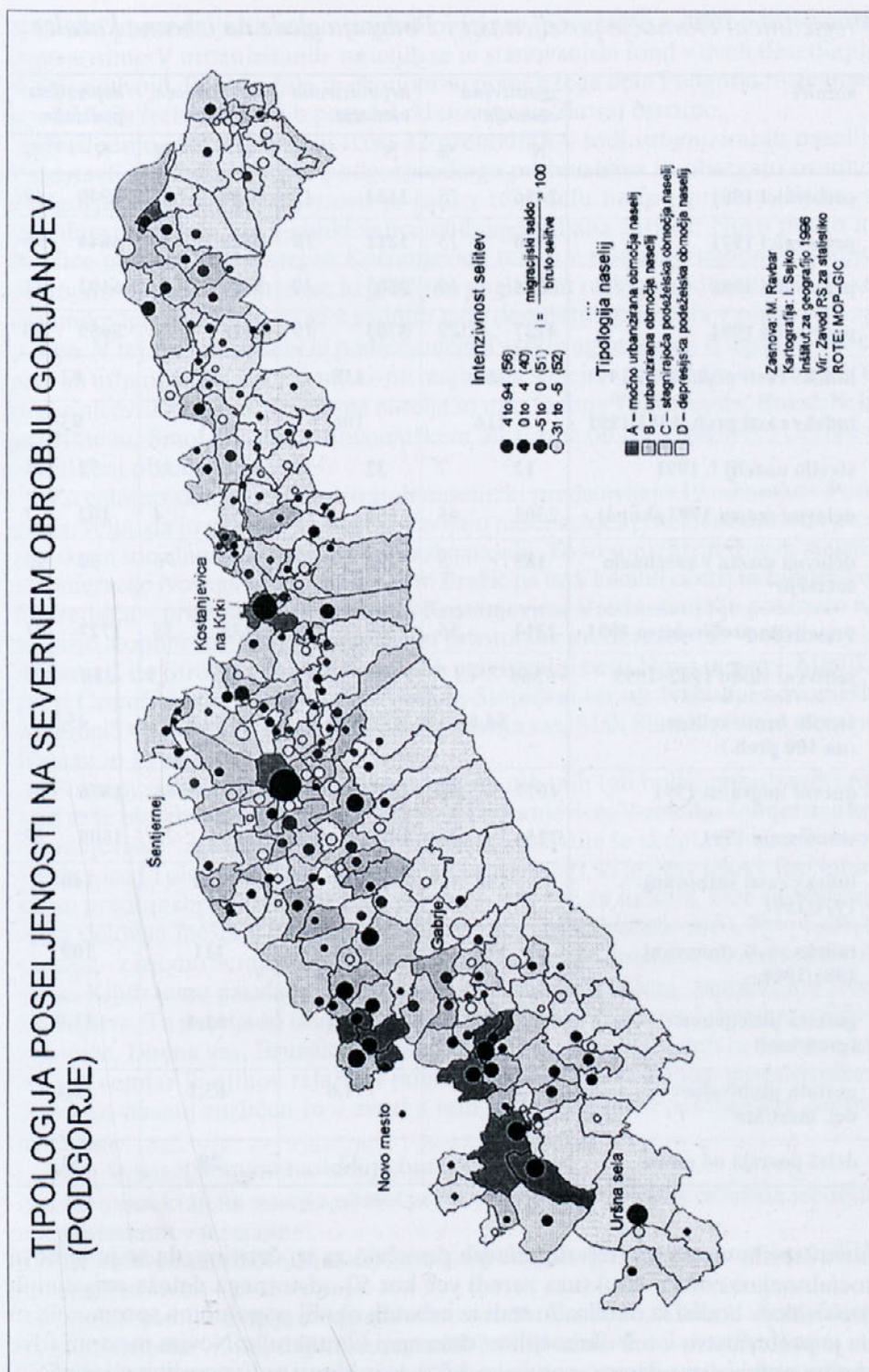
- da je bila rast prebivalstva v obdobju 1961/1991 in obdobju 1981/1991 višja od državnega povprečja (povprečni indeks rasti znaša v prvem obdobju 124%, v drugem pa 104%),
- da je bila dinamika stanovanjske gradnje v obdobju 1981/1991 višja od državnega povprečja (povprečni indeks rasti znaša 111%) ter je delež zasebne stanovanjske gradnje nižji od 70%,
- da je bila gostota prebivalstva in delovnih mest leta 1991 nadpovprečna (ta je znašala 139 preb./km²),
- da je delež delovnih mest v terciarnih in kvartarnih dejavnostih znašal več kot 25%,
- da je bil delež dnevnih migrantov od skupnega števila zaposlenih višji od povprečja republike (le-ta znaša 50%),
- da je delež priseljenega prebivalstva presegal število avtohtonega prebivalstva, da je število bruto selitev na 100 prebivalcev v obdobju 1982–1993 doseglo število vsaj 50 ter je bila intenziteta selitev pozitivna in
- da je bil delež kmečkega prebivalstva podpovprečen (povprečje za državo je bilo leta 1991 6,7%).

Med urbaniziranimi območji smo razlikovali še tista območja, ki so v zadnjih treh desetletjih prav posebej izstopala s svojo močno nadpovprečno dinamiko. Poimenovali smo jih kot močno urbanizirana ali "zgoditvena" območja. To so tista območja, ki so strukturno, naselbinsko in infrastrukturno-prometno močno povezana z osrednjim mestom.

Tudi podeželska območja smo razdelili v dvoje podskupin. Prvo skupino predstavljajo območja s stagnirajočim razvojem v zaledju urbaniziranih in zgoditvenih območij. Drugo skupino podeželskih območij pa sestavljajo strukturno šibka depresijska podeželska – periferna – območja s stanovitnim upadanjem socialnih in drugih razvojnih ekonomsko-geografskih funkcij.

Urbanizacija Podgorja

Podrobnejša analiza sumarnih rezultatov iz gornje preglednice nas opozarja, da je osem podgorskih naselij (Birčna vas, Črmošnjice pri Stopičah, Mala Cika-va, Mali Slatnik, Petelinjek, Plemberk, Stopiče in Stranska vas) v južnem in vzhodnem obmestnem delu Novega mesta že močno urbaniziranih, ki skupaj z drugimi obmestnimi naselji na desnem bregu Krke sooblikujejo novomeško mestno regijo. Poleg njih sodita k urbaniziranim naseljem še Kostanjevica na Krki in Šentjernej. V teh naseljih prebiva skoraj četrtina prebivalcev Podgorja. Tu je tudi dve tretjini vseh delovnih mest. Gostota poseljenosti v naštetih območjih je štirikrat večja od povprečne v Podgorju in tudi dvakrat presega povprečje v Sloveniji. Poglavitna značilnost teh močno urbaniziranih območij je, da prebivalstvo v njih v zadnjem desetletju narašča že hitreje kot v samem Novem mestu, da se je nji-

Tipologija poseljenosti na severnem obrobju Gorjancev.

Preglednica: Območje poseljenosti v Podgorju glede na izbrane kazalce

kazalci	zgoštevna območja		urbanizirana območja		stagnirajoče podeželje		depresijsko podeželje	
	N	%	N	%	N	%	N	%
prebivalci 1961	2456	13	3134	17	5758	31	6940	38
prebivalci 1971	2770	15	3211	18	5716	31	6644	36
prebivalci 1981	3554	19	3503	19	5548	30	6102	33
prebivalci 1991	4127	22	3703	19	5626	29	5659	30
indeks rasti preb. 1961/1991	168		118		98		82	
indeks rasti preb. 1981/1991	116		106		101		93	
število naselij l. 1991	12	7	32	19	53	31	72	43
delovna mesta 1993 skupaj	2305	65	960	27	157	4	102	3
delovna mesta v zasebnem sektorju	185	8	122	13	120	76	92	90
priseljeno prebivalstvo 1991	2314	56	1705	46	2133	38	1727	31
selitveni saldo 1982–1993	+360	+1,7	+106	+0,5	+62	0,3	-318	-1,5
število bruto selitev (na 100 preb.)	54,6		55,8		47,9		45,3	
dnevni migranti 1991	1077	61	1227	71	1827	68	1876	65
stanovanja 1991	1236	23	1069	19	1611	29	1608	29
indeks rasti stanovanj 1971/1991	182		154		143		140	
indeks rasti stanovanj 1981/1991	118		112		111		109	
gostota poseljenosti (preb/km ²)	210,2		88,7		61,4		31,8	
gostota prebivalcev + del. mest/km ²	327,7		111,6		63,1		32,4	
delež površja od celote	6		13		28		54	

hovo število v zadnjih treh desetletjih povečalo za tri četrtine, da se je njihova socialnoekonomska struktura zaradi več kot 50-odstotnega deleža priseljenih prebivalcev bodisi iz okolice in tudi iz urbanih okolij popolnoma spremenila in da je prebivalstvo v teh območjih v "dnevem kontaktu" z Novim mestom (dve tretjini prebivalstva dnevno potuje na delo), ki je hkrati tudi zaposlitveno središče. Prevladujoča pokrajinska in fiziognomska poteza teh obmestij je v nadpovprečni

dinamiki prostostoječih stanovanjskih objektov, povezanih z obrtno-servisnimi dejavnostmi. V urbaniziranih naseljih se je stanovanjski fond v dveh desetletjih skoraj podvojil. Populacijski in ekonomski pomen tega dela Podgorja raste in se je v zadnjih treh desetletjih povečal od osmine na skoraj četrtino.

Naslednjo skupino naselij tvori 32 prehodnih – tudi urbaniziranih naselij. Predstavljajo skoraj petino podgorjanskega prebivalstva in obsegajo osmino Podgorja. Gostota poseljenosti je tudi v tem delu nadpovprečna. Njihova značilnost je v tem, da v obliki venca obdajajo urbana žarišča: Novo mesto in Brežice pa tudi Šentjernej in Kostanjevico ter so v relativno ugodnem radiju dostopnosti do delovnih mest, ki je očitno poglavitni razlog ugodne populacijske dinamike teh naselij, ki so se v zadnjih treh desetletjih povečala v povprečju za petino. V tej skupini naselij ni pomembnejših vaških aglomeracij iz agrarne dobe, zato so urbanizirana naselja relativno majhna in štejejo v povprečju le dobrih 100 prebivalcev. Takšna urbanizirana naselja so npr: Dolnja Težka Voda, Ratež, Sela pri Ratežu, Smolenja vas v novomeškem ali Čatež ob Savi, Dvorce, Cerina v brežiškem obmestju ipd.

Za celotno skupino urbaniziranih naselij, ki predstavljajo 19 odstotkov Podgorja, velja, da jo v pretežni meri sestavljajo naselja, kjer poteka intenzivna prostorska in socialnoekonomska preobrazba naselij. To so sprožili predvsem mestne aglomeracije Novega mesta, Krškega in Brežic pa tudi lokalni centri in zaposlitvena središča – predvsem Šentjernej in Kostanjevica. Vrednotenje je pokazalo na najvišjo stopnjo socialnoekonomske in prostorske preobrazbe ob “belokranjski železnici” do Stranske in Birčni vasi, ob magistralni cesti Novo mesto – Metlika proti Črmošnjicam, Dolnji Težki Vodi in Stopičam ter ob “vzhodni novomeški vpadnici” v naseljih, kot npr. Cikava, Smolenja vas, Mali Slatnik, Ratež, Sela pri Ratežu in Brusnice...

Povsem samostojna in sklenjena skupina urbanih (ali bolje, polurbanih) naselij se je oblikovala okrog Šentjerneja in Kostanjevice. V zaledju šentjernejsko-kostanjeviške “aglomeracije” pa se postopno oblikuje še skupinica naselij okoli Orehovice (Tolsti Vrh, Gor. Vrhpolje in Cerov Log), ki je prav tako v fazi intenzivne preobrazbe. Domala v vseh teh primerih gre za naselja, kjer se odpirajo nova delovna mesta v neagrarnih dejavnostih (tudi drobna obrt). Prej našteta naselja – z izjemo Šentjerneja in Kostanjevice – nimajo omembe vrednih delovnih mest. Kljub temu prevladujejo mešana gospodinjstva s člani, zaposlenimi izven kmetijstva. Ta naselja so skupaj s svojim osrednjim lokalnim oskrbnim središčem (Stopiče, Birčna vas, Brusnice) dejansko žarišča urbanizacijskih in inovacijskih tokov, vendar je njihov relativni pomen v omrežju, funkciji in gospodarskem pomenu naselij različen in v zvezi s tem so tudi njihove perspektive razvoja različne.

Vsa ta naselja imajo naslednje funkcije:

- centralni kraji za manjša območja znotraj občine (lokalna oskrbna središča) in obenem – a ne vsa –
- zaposlitvena središča, ki nudijo možnost omejenega zaposlovanja za okoliško prebivalstvo,
- spalna naselja za zaposlene v Novem mestu, Brežicah, Krškem, Šentjerneju, Kostanjevici ... kot največjih zaposlitvenih središč za celotno Podgorje.

Zgoraj našteta naselja so izkoristila predvsem prometno-geografski položaj, ki ga nudi ugodna lega ob cestni komunikaciji in bližina bivališča do delovnega

mesta (praviloma manj kot 30 minut). Bistvena značilnost teh naselij je torej izražena s pomembnim deležem zaposlenih izven naselja. S tem pa je povezana močna dnevna migracija.

V skupini približno petdesetih naselij Podgorja v zadnjem desetletju izstopa tudi (sub)urbanizacija pokrajine, ki pa ni le povezana z dinamiko širitve mestnega vpliva. Je tudi odgovor na spremembe v rasti proizvodnje ter potrošnje, pa tudi "postindustrijski" element nove uravnotežene distribucije delovnih mest in stanovanj. Značilnost (sub)urbaniziranih območij, ki prodirajo v podgorjanske vasi, je še v izjemno intenzivni dnevni migraciji, ki zajema okvirno polovico zaposlenih, in v načinu življenja, ki je identičen mestno naravnemu (Ravbar, 1992). Koncentracija prebivalstva in zgoščevanje ekonomskih aktivnosti prinaša ljudem nov način življenja. Suburbanizacijo zato razumemo tudi kot "kreacijo" urbanih oblik življenja. Urbanizirana območja hkrati predstavljajo poseben tip "podeželja" z ugodnim socialnogospodarskim razvojem v gosto poseljenih območjih. Urbana območja in urbanizirano podeželje, ki kot celota izpolnjujeta vso poselitveno območje, morata najti "obojestranski interes" in svoje funkcije tej "zahtevi" prilagoditi. To pa pomeni, da morata obe prostorski kategoriji težiti h kar najbolj intenzivnim izmenjevalnim procesom. Potek suburbanizacije po svetu in pri nas potrjuje, da suburbanizirana območja postajajo prehodna območja med mestom in podeželjem. Na določen način se "specializirajo" tako, da "služijo" predvsem bivanju zaposlenih, ki delajo v mestu (spalna območja).

Zahteve (in izsiljevanja) po nepretrganem naraščanju novih (pretežno) stanovanjskih površin v območjih pospešuje nizka cena (stavbnih) zemljišč, nedorečena zemljiška politika in neizdelana zasnova nadaljnjega razvoja poselitvenega sistema, ki je stihijski in zaradi pretežno dolinskega reliefa linearen, čeprav se pojavlja v "plasteh" okoli mest itd. Vidne posledice pa postopoma vodijo k izgubljanju (uničenju) ekološko vrednih in "nezazidljivih" prostih površin. Prehod mesta v urbanizirano okolico je ob prometnicah, ki vodijo v Novo mesto, ter v manjši meri v okolici Brežic že realiziran, čeprav dokončna oblika te nove etape še ni določena. Naloga profesionalnih urejevalcev prostora in politikov je, da dajo temu urbanemu območju zadostno koherenco, ki bo omogočila harmoničen razvoj gospodarskih in socialnih aktivnosti.

Urbana ekspanzija preko tradicionalnih mestnih meja in nastajanje aglomeracij se je pri nas znašla pred neobstoječo (bolje: nepripravljeno) planbilnostjo, ki ni bila zmožna kanalizirati te ekspanzije. Predvidljivi razvoj širjenja suburbanizacije bo pripeljal še do poslabšanja disparitet. Zato je eden možnih ukrepov za doseg tega cilja lahko tudi institucionalizacija urbanih območij. Kar se tiče pravične razdelitve skupnih stroškov (spillover) in prostorske organizacije za infrastrukturo, je to bolj ali manj nedvoumno. V urbaniziranih območjih Podgorja je potrebno zasledovati ponudbo poselitvenih površin za posamezne dejavnosti in jih dimenzionirati tako, da mestna in obmestna zemljišča (skupaj z rezervami gradbenih zemljišč oz. neuporabljenim zazidalnim potencialom) oblikujejo med sabo uravnoteženo razmerje. Pri tem pa je treba sleherna nova stanovanjska območja in predele za gradnjo gospodarskih objektov oblikovati v skladu s presojo vplivov na okolje, presojo območij, pomembnih za "bližnjo" rekreacijo, in v navezavi na obstoječe poselitvene površine ter sisteme obmestnega javnega prometa.

Podgorsko podeželje

Dobrih enajst tisoč ljudi prebiva v podeželskih naseljih, katerih življenjske navade so si podobne. Ločujemo dve enakovredni skupini naselij: tista s stagnirajočim demografskim razvojem in s še zadovoljivo socialno in ekonomsko-geografsko strukturo šteje tretjino naselij in prav toliko površja. Gostota poseljenosti dosega komaj polovico državnega povprečja. Sestavljajo jih majhna podeželska naselja, katere povprečna velikost dosega komaj 100 prebivalcev.

V slabi polovici podgorjanskih naselij in dobri polovici površja pa opazujemo zaskrbljujoče razmere. 72 naselij je v zadnjih treh desetletjih izgubilo petino prebivalstva, v zadnjem desetletju pa desetino. Trend gibanja prebivalstva izkazuje izrazito praznjenje in kvečjemu stagnacijo. To so danes majhna naselja, katerih povprečna velikost ne presega 80 prebivalcev (čeprav sta med njimi tudi Gabrje z več kot 500 prebivalci pa tudi Dolž). V vseh podeželskih naseljih je zaradi pomanjkanja števila delovnih mest – ki jih je le 3 odstotke – značilna izrazita in močno nadpovprečna dnevna migracija (91 odstotkov zaposlenih dnevno migrira s tega območja). Le 28 odstotkov aktivnega prebivalstva je zaposlenega. Struktura tega prebivalstva kaže izrazito prevlado agrarnega deleža in kmetijske funkcije. Tudi zasebna obrt je v teh naseljih zastopana izjemoma. Gostota poseljenosti je na podeželju sedemkrat nižja od tiste v urbaniziranih območjih. Komunalna in infrastrukturna opremljenost je nizka. Na vodovodno omrežje je priključena le dobra polovica hiš, na kanalizacijo pa le Stopiče. Manjša čistilna naprava, zmogljivosti 500 PE, je v Stopičah; nanjo je priključena osnovna šola in vsa gospodinjstva. Potencialna ogroženost potokov iz Gorjancev je zato precejšnja, nevarnost predstavljajo tudi izcedne vode iz centralne komunalne deponije v Leskovcu, čeprav jih odvažajo na čistilno napravo v Ločni. Novograden je manj, dostopnost je razmeroma zahtevna.

Depresivna podeželska območja so strnjena v prometno slabše dostopnih predelih krajevnih skupnosti Birčna vas, Podgrad in Uršna sela. Drugo sklenjeno manj razvito območje je na gričevnatih pomolih Gorjancev, ki se od Igljenika – Dolža in Gabrja spuščajo proti severu. Tretje je v podgorju Gorjancev nad Šentjernejem in Kostanjevico in četrto ravno tako v novooblikovani občini Šentjernej, vendar v nižinskem poplavnem delu ob Krki. Izmed desetih krajevnih podgorjanskih skupnosti v novomeški in šentjernejski občini ima najnižji delež depresivnih naselij krajevna skupnost Mali Slatnik, in sicer 12 odstotkov, nato pa si sledi Stopiče s 23 odstotki, Brusnice s 33, Orehoviča z 38, Podgrad s 55, Šentjernej s 57, Uršna sela s 66 in Birčna vas s 75 odstotki. Le v krajevnih skupnostih Dolž in Gabrje je gornja valorizacija uvrstila vsa naselja kot depopulacijska in demografsko ogrožena podeželska območja.

Podeželje izraža naraščajočo funkcionalno diferenciacijo in razvojne disparitete: periferna podeželska območja z gospodarskega in populacijskega vidika zaostajajo v razvoju. Pomen podeželja za razvoj sodobnih industrijskih dejavnosti upada. Zaradi prezaposlitve se je v zadnjih dvajsetih letih tudi v Podgorju znatno znižal delež kmečkega prebivalstva. Splošni princip industrijske dobe, ki zahteva prostorsko koncentracijo proizvodnje, ima svoj odmev tudi v agrarni pokrajini, kakršno je Podgorje. V najbolj drastični obliki se že kaže v ekstenziviranju rabe tal oziroma intenzivnem zaraščanju površin. Iz kmetijske rabe so bile izločene najprej na strmih ležeče kmetijske parcele, od naselij oddaljene in sploh

Jurna vas, v ozadju Trdinov vrh. (Foto: A. Bartelj)

za kmetijstvo manj primerne parcele. Tako so travniki, na katerih ni možna strojna košnja, prehajali v pašnike, kamniti ali oddaljeni pašniki pa so se zaraščali z grmovjem in z gozdom. Kulturna pokrajina se s tem zožuje na bližnjo okolico naselij.¹ V "postdeagrarijskem" obdobju dobiva del kmetijske zemlje, ki je izven zaokroženih kmetijskih kompleksov, nov pomen. Za kmetijsko zemljo se zanima in v njeno izrabo tudi vključuje vse širši sloj ljudi, ki niso eksistenčno vezani na kmetovanje. To se kaže še posebej pri nastajanju in obnovi (manjših parcel) vinogradov in sadovnjakov. Kmetijska raba tal na depopulacijskem območju Podgorja ni več rezultat le aktivnosti kmečkega prebivalstva, pač pa tudi splet in konkurenca različnih interesov do agrarne pokrajine oziroma do podeželja nasploh. V Podgorju je ohranjena drobna posestna struktura in velika razparceliranost. Zato predvidevamo, da bo v prihodnje nekmečko prebivalstvo, ki ima v posesti majhne kmetijske parcele, v še večji meri vplivalo na spreminjanje kmetijske rabe tal. Ta se bo izven zaokroženih zemljiških kompleksov spreminjala v tip "vrtne" pokrajine z majhnimi parcelami vinogradov in sadovnjakov ter poljščin (zelenjave) za domačo rabo. Pašniki in travniki na močno nagnjenih parcelah pa se bodo še naprej zaraščali, dokler se ne bo zarasel gozd.

Strateški nastavki za ureditev in razvoj podgorskih naselij morajo torej upoštevati raznovrstne lastnosti tega podeželskega prostora. Za nadaljnji razvoj teh naselij bo zato pomemben stimuliran razvoj kmetijstva. Kmetijska politika mora poleg gospodarske in zemljiške problematike upoštevati tudi socialne probleme prebivalcev v vseh naseljih, probleme varovanja kulturne pokrajine, urejene dostopnosti do delovnih mest in uslug (zdravstvenih, upravnih, nakupovalnih...). Vzporedno z ohranjanjem oskrbovalnih funkcij je kljub delnemu upadanju prebivalstva v številnih vaseh (te težnje se bodo zelo verjetno nadaljevale še naprej) potrebna strategija aktivne sanacije. Ne da bi hoteli zmanjševati pomen

rezultatov dosedanje politike pospeševanja manj razvitih območij, posebno programa skupnih nalog za izboljšanje gospodarske in prometne infrastrukture ter programov za ohranjanje in odpiranje delovnih mest, bi morali pri oblikovanju politike izhajati iz predstave, da je vodilo načrtovanja na podeželju predvsem njihova samouresničitev. Regionalna politika naj se nanaša na cilje in življenjske razmere ljudi, ki živijo na podeželju. Tako lahko nanjo gledamo v povezavi z dejansko situacijo (npr. z dejanskimi normami in vrednotami družbe). Kot eno izmed možnih strategij njenega uresničevanja velja upoštevati geslo "pomoč skozi samopomoč" (Maier, 1990). To pa ne pomeni odrekanja javnim finančnim sredstvom za pospeševanje regionalnega razvoja na podeželju.

Izhodišča naj bi zato bila:

- krepitev lastne regionalne identitete, ki pomeni sodelovanje prebivalcev Podgorja v postopkih, ki se nanašajo na to območje, in hkrati več možnosti odločanja in usposobljenosti pri uporabi regionalnih virov;
- varovanje krajevno specifične podobe naselij, ohranjanje privlačnosti podeželja, njenih identifikacijskih vrednot ter izboljšanje stanovanjskih pogojev z obnovo; varovanje in izboljševanje kakovosti okolja, še posebej varovanje pred tujimi obremenitvami (npr. škodljivi plini, tranzitni promet itd.) s pomočjo državne politike;
- varovanje kakovosti na trgu dela, pri čemer je posebno pomembno, da posvetimo pozornost naraščajočemu pomanjkanju kvalificiranih delavcev (kar ne velja le za industrijske obrate, ampak tudi za manjša podjetja, ki so za razvoj podeželja še pomembnejša);
- pospeševanje podeželju prilagojenih tehnologij;
- večja učinkovitost upravnega aparata (npr. s pomočjo marketinga za javne dobrine).

Sklep

Podgorska naselja (poselitveni prostor) je potrebno usmerjati tako, da bodo le-ta sposobna še naprej (trajno) ohranjati svojo historično pogojeno raznolikost, ter jih razvijati koncentrirano in racionalno. S pravočasnim – preventivnim prostorskim planiranjem bi zagotovili primerne lokacije oziroma območja (cone), kar bi prispevalo k zmanjševanju konfliktov pri rabi prostora. Potrebno bi bilo pospeševati razvoj takšnih človeških bivališč, ki varčujejo s prostorom. Razširitev novih stanovanjskih, proizvodnih in drugih negospodarskih dejavnosti bi morali hkrati povezovati s povezanostjo z javnim prometom in ne s predrago in neracionalno izgradnjo komunalne infrastrukture.

Potrebne površine za stanovanjsko gradnjo je potrebno zagotavljati z aktivno zemljiško politiko. Nosilci pridobivanja stavbnih zemljišč naj bi bili javni organi, pri tem pa naj sodelujejo še skladi (banke) za pridobivanje zemljišč. Javni organi bi morali preko razvojnih družb urediti tudi svetovalne službe in marketing lokacij (banka zemljišč predvsem v urbaniziranih okoljih), pridobivanje infrastrukturne opreme zemljišč. V interesu zagotovitve primerljivega bivalnega standarda bi kazalo izdelati projekcijo zazidljivih zemljišč in funkcionalno členitev le-teh (z utemeljitvijo o potrebnosti zazidljivih zemljišč ter dokazili o rezervaciji površin) vključno s prikazom potrebne infrastrukture. Priporočljiva je tudi kompleksna podpora različnih oblik ustvarjanja strnjenih poselitvenih oblik, npr. tudi z okre-

pljenim s subvencioniranjem stanovanjske gradnje (z diferencirano višino subvencije) za tiste oblike stanovanj in drugih gradenj, ki varčujejo s prostorom.

OPOMBE

- ¹ Na tem mestu kaže opozoriti tudi na pojav različne rabe zemljišč na sosednjih, za kmetijsko rabo enako primernih zemljiščih: na enih je intenzivna raba, na drugih pa zaraščanje kmetijske zemlje. To je znak nenormalne socialne strukture zemljiških lastnikov, nastale zaradi hitre poklicne preselitve ali ostarevanja kmečkega prebivalstva.

LITERATURA

- Dolenjska zemlja in ljudje. Zbornik. Dolenjska založba, Novo mesto 1962.
- Drozg, V., 1995: Oblike poselitve.- Krajevni leksikon Slovenije, DZS, Ljubljana, str. 14-22.
- Klemenčič, V., 1991: Tendence spreminjanja slovenskega podeželja.- Geografski vestnik LXIII, str. 25-39, Ljubljana.
- Maier, J., 1990: Entwicklungsperspektiven für ländliche Räume.- V: Das Land hat Zukunft. München, str. 276-286.
- Piletič, R., 1960: Novomeško podgorje.- Geografski obzornik VII, št. 1-2, str. 9-18.
- Ravbar, M., 1992: Skica socialno-geografskih sprememb na novomeškem območju "Podgorja". - Rast - revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja. Novo mesto, 3, 1-2 (1992), str. 111-117.
- Ravbar, M., 1992: Suburbanizacija v Sloveniji - odnosi, strukture in težnje v njenem razvoju. - Doktorska disertacija, Ljubljana.

RECENT SETTLEMENT PROCESSES IN THE PODGORJE REGION

SUMMARY

The dissertation deals with recent changes in settlement in this region. It points out functional, physiognommic and morphological changes arising from socio-economic changes in the region. Settlement in Podgorje has always been uneven. This unevenness increased due to socio-economic changes after the Second World War. A new settlement system appeared in the countryside with industrialisation and urbanisation. Attachment to the land is slight and unimportant for the majority of the population. Settlement location did not change, but the factors important for their development did. Numerous settlements in the region began to stagnate. The settlements on communications, which were formerly less important, developed quickly.

19,000 people live in the Podgorje region, 2/3 in the urban areas. Settlement density is four times greater than the average in Slovenia and twice that of the norm in Slovenia. More than 11,000 inhabitants live in villages, which have average populations of less than 100 people. There is a tendency towards emigration or stagnation.

GORJANCI – POMEMBNO SKLADIŠČE NEOPOREČNE PODZEMNE VODE

FRANC DROBNE

Problematika zagotavljanja kvalitetne pitne vode za preskrbo prebivalstva je bila predmet obširnih razprav tako na območju novomeške regije kakor tudi Bele krajine. Neoporečna podzemna voda predstavlja temeljni naravni vir in ostaja nezamenljiva sestavina pokrajinsko-ekološkega planetarnega kroga.

Območje Gorjancev šteje s stališča vodnega potenciala za eno bogatejših v novomeški regiji. Ima ugoden padavinski režim za obnovo podzemne vode.

Vedno večja poraba vode zahteva pravočasno varovanje naravnega potenciala – vodnih virov. Le tako bo možno v prihodnosti računati na te ugotovljene zaloge pitne vode.

Pri vseh naših posegih v naravo se moramo zavedati, da so prostor, voda in zrak nedeljivi. Zato moramo predvsem upoštevati naravne danosti in celovito prostorsko načrtovanje. Največje napore moramo usmeriti v preventivno varstvo, da ne bi postale nujne in drage sanacije nov problem varstva in ravnovesja okolja. Dosedaj sprejeti urbanistični programi, prostorski plani in zazidalni načrti so premalo upoštevali vodnogospodarske elemente, kar povzroča precejšnje težave pri komunalnem urejanju prostora oziroma pri ostalih uporabnikih naravnih dobrin nekega prostora.

Odločno se moramo lotiti ukrepov za zmanjšanje onesnaženja naših vodnih potencialov. Vodni viri na širšem ozemlju Gorjancev in Žumberka postajajo zaradi različnih posegov vedno močnejše prizadeti in tudi onesnaženi, in to tisti, ki jih že koristimo, kot tudi oni, ki jih bomo v prihodnje uporabljali za kritje vse večjih potreb po zdravi pitni vodi. Zaradi tega postaja zaščita teh virov pomembna naloga, ki se mora vključevati v druge napore za sanacijo naših voda. Prebivalstvu bo treba nuditi zdravo, naravno čisto vodo. Zato bo potrebno sodelovati pri pripravi predlogov varstvenih pasov posameznih akumulacij podzemne vode, ki jih sprejemajo skupščine občin.

Nedvomno bo potrebno začasno zavarovati z zakonom o zavarovanih območjih celotno območje Gorjancev in Žumberka. Najprej se morajo izdelati temeljite hidrogeološke in ekonomske raziskave, tako da bo predlog zakona vsestransko dobro utemeljen. Le tako argumentiran predlog bo dobil podporo prizadetih občanov in vseh ostalih pristojnih institucij.

V končni fazi, ko bodo znani rezultati hidrogeoloških raziskav na tem raziskovalnem območju, se bodo mogoče sprostili tudi določeni deli ozemlja in dani v uporabo drugim uporabnikom tega prostora.

Strategija izkoriščanja pitnih voda je torej prednostna in naj bi bila izdelana v skladu z merili in standardi, ki ustrezajo stopnji gospodarskega razvoja in pogojem varovanja zdravja ljudi in živali ter celotne narave.

Racionalno varovanje in izkoriščanje zalog pitnih vod kot enega najpomembnejših in najobčutljivejših sladkovodnih virov je varovanje celotne narave in okolja, v katerem živimo.

Raziskovalni prostor in nekateri elementi naravnih danosti. Ozemlje širše novomeške regije kakor tudi del Bele krajine je orografsko zelo razčlenjeno.

Nekaj ozemlja je ravninskega, del gričevnatega, precejšen del pa hribovitega. Na tem prostoru imamo sklop treh večjih tektonskih enot: posavske gube, zunanje dinaride in balatonski niz. Vmes je dvoje mladih tektonskih udorin: krška in straška udorina.

Na osnovi dosedanjih raziskav lahko trdimo, da sta v hidrogeološkem pomenu izredno pomembni tektonski enoti "dolenjsko-notranjske grude" (novomeška gruda, kraško nagubano območje, gruda Poljanske gore, črnomaljska plošča) ter skrajni jugozahodni del tektonske enote balatonskega niza. Od tega dela je najpomembnejši horst Gorjancev in žumberška grudasta zgradba.

Horst Gorjancev omejuje na severu cerovski, na jugu pa sosiski prelom. Starejše strukture znotraj horsta so dinarsko usmerjene. Neotektonsko dviganje je dalo na obeh straneh karbonatnega stržena stopničasto zgradbo. Gorjanci se sestoje iz triadnega dolomita, jurskega apnenca in pelagičnih krednih sedimentov.

Žumberška grudasta zgradba predstavlja južno nadaljevanje horsta Gorjancev. Med obema enotama je tesna povezanost. Loči ju močan sosiski prelom, ob katerem se je dvignil severozahodni del Gorjancev nekoliko više od Žumberka. Ob njem se tudi zaključuje značilna zgradba horsta.

Najstarejše plasti obravnavanega območja so triadne starosti z različnimi podstopnjami. Razviti so v različnih tipih ozemlja. Sedimenti jurske starosti so razviti v obliki različnih apnenecev, ki prav tako pripadajo različnim oddelkom jure. Sedimenti kredne starosti so v spodnjem delu krede razviti v obliki različno obravnavanih apnenecev z različno teksturo in strukturo, medtem ko je zgornja kreda razvita v obliki klastitov, ki se hitro menjavajo v skladovnici odkladnin. Za vodo

Klamfer, slapovi nad glažuto leta 1912. (Foto: J. Kos, razglednica iz zbirke N. Klemenčič)

Izvir Minutnik v dolini Pendirjevke. (Foto: A. Hudoklin)

je ta serija klastitov praktično vododržna. Mlajši sedimenti pripadajo srednjemu in mlajšemu terciarju.

Kot smo že omenili, so za hidrogeologijo izrednega pomena dolomitne plasti triadne starosti ladinska in cordevolska podstopnja. Dolomiti so lahko luknjičavi, zrnati ali kristalasti; pasasti, skladnati oziroma neskladoviti. Hidrogeološke in tudi inženirskogeološke lastnosti dolomitov so v tesni povezavi z vsebnostjo $MgCO_3$. Glede na to so mestoma zakraseli dolomiti, z druge strani pa so pri nas dolomiti, kjer je zakraselost manj intenzivna in se naglo zmanjšuje z globino. Zaradi tega so neporušeni dolomiti manj prepustni in so relativni izolator glede na apnence. Za dolomitne masive je značilno majhno nihanje pretokov, kar kaže na dokaj veliko skupno poroznost dolomitnih masivov in s tem na dokaj veliko retenzijsko sposobnost. Odločilni pomen za hidrogeološko funkcijo dolomitnega ozemlja igra vsekakor prelomna tektonika in sestava ter celotna geološka zgradba (strukturni formacij). Ti elementi lahko zaustavljajo ali preusmerjajo podzemeljske tokove ali jih prisilijo, da prihajajo na površje (izviri, ipd.).

Glede na vse navedene elemente so v ugodnih geoloških strukturah formirani dolomitni vodonosniki s precejšnjo izdatnostjo. Voda je izredne kvalitete in ni v direktni povezavi s hitrimi površinskimi spremembami. Zato ti vodonosniki spadajo v kategorijo izredno kvalitetnih naravnih vodnih virov in bo potrebno poskrbeti za učinkovito varovanje teh struktur.

Raziskave, izkoriščanje in zaščita vodonosnikov v karbonatnih kameninah.

Pomen vodnih virov v karbonatnih kameninah je nesporen; poleg vodonosnikov v aluvijalnih sedimentih je to edini vir podzemne vode za oskrbo prebivalstva s pitno vodo. Uporablja pa se tudi kot tehnološka voda v industriji in večinoma so tudi termalne vode vezane na ta tip vodonosnikov.

Zaradi vse večjega onesnaženja površinskih vodotokov in s tem tudi ogroženosti aluvijalnih vodonosnikov postaja pomen vodnih virov v karbonatnih kameninah s kraško in razpoklinsko poroznostjo vse večji. Do nedavnega so izkoriščali le izvire, ki so na področjih z razpoklinsko poroznostjo v obliki velikega števila izvirov manjše izdatnosti, na področjih z dobro razvito kraško podzemsko drenažno mrežo pa je izvirov mnogo manj, vendar močni kraški izviri odvajajo vodo z velikih področij. Izviri so torej mesta, kjer podzemne vode same pritekajo na površje, zato so večinoma že zajeti za lokalne ali regionalne vodovode in ob suši tudi večinoma že izkoriščeni. Kot zadnji, še neizkoriščeni pomembni vodni viri pa ostajajo kraški in razpoklinski vodonosniki, globoki in plitvi: podzemne akumulacije v zaledju izvirov: naravne, ko gre za izkoriščanje statičnih zalog podtalnice s črpanjem v obdobjih suše, katere pa se v deževnih obdobjih nadomestijo in dopolnijo; ali umetne, ko z umetno ustvarjenimi podzemskimi akumulacijami dosežemo povečanje zalog podzemne vode. Gre torej za prerazporeditev vodnih količin razpoložljive vodne bilance posameznega vodonosnika.

Ta koncept izkoriščanja podzemnih voda pa zahteva tudi detaljne globinske raziskave za ugotavljanje geometrije in poroznosti podzemskih rezervoarjev, robnih pogojev za definiranje meja in eventualnih komunikacij s sosednjimi vodonosniki ali potrebnimi površinskimi hidrogeološkimi, geofizikalnimi in drugimi meritvami in opazovanji ter vodnjaki za izkoriščanje podzemnih voda.

Plitvi vodonosniki v karbonatnih kameninah so močno občutljivi in ogroženi zaradi onesnaževanja, ki prek površinskih vod, padavin ali direktno vplivajo na kvaliteto podzemnih vod.

Globoki vodonosniki so mnogo bolj zaščiteni, zlasti če so pod bolj ali manj debelim pokrovom nepropustnih plasti. Vode, ki se le počasi obnavljajo, bodo lahko služile za vodooskrbo prebivalstva tudi v primeru izrednih razmer, vojn, elementarnih nesreč ali namernega onesnaževanja.

Pomen vodonosnikov v karbonatnih kamninah je vedno večji, zato bo potrebno več skrbi posvetiti tudi ohranitvi njihove kvalitete. Za določitev varstvenih pasov in ukrepov za varovanje posameznih virov uporabljamo naslednje kriterije:

- hidrografske kriteriji (površinske razvodnice)
- hidrogeološki kriteriji (podzemske razvodnice)
- litološki kriteriji (kolektorji–prepustne plasti: apnenci, dolomiti; izolatorji–neprepustne plasti: laporji, skrilavci, gline itd.)
- hidrodinamični kriteriji (hitrost pretoka vode od morebitnega mesta onesnaženja do črpališča in čas zadrževanja vode v podzemlju glede na samočistilno sposobnost in eventualno možnost posredovanja v primeru nesreče z izlitjem škodljivih snovi).

Zaradi značilne heterogenosti kraških in razpoklinskih vodonosnikov v vertikalni in horizontalni smeri varstveni pasovi niso več bolj ali manj nepravilne elipse kot v primeru aluvijalnih vodonosnikov, pač pa ponekod oddaljena območja (npr. ponorne cone ponikanic ali področja karbonatnih kamnin, ki niso pokrita z neprepustnimi kamninami), ki zahtevajo strožjo zaščito bližjih ozemelj ob vodnem viru brez direktne infiltracije do podzemskega vodonosnika.

Navedeni koncepti raziskav izkoriščanja in zaščite vodonosnikov v karbonatnih kamninah predstavljajo moderen način raziskav, na primer, različnih tipov kraških in razpoklinskih vodonosnikov v Republiki Sloveniji.

Informacija o izvajanju hidrogeoloških raziskav na območju dolomitnih struktur. V okviru dosedanjih raziskav smo ugotovili, da so pri dolomitnih vodonosnikih z razpoklinsko poroznostjo značilne anizotropije; izračunane hidrodinamične karakteristike na mestu vrtin ne moremo upoštevati kot fizikalne značilnosti vodonosnikov.

Hidrodinamični parametri, izračunani v posameznih točkah, dopuščajo relativne primerjave med posameznimi dolomitnimi kompleksi. Razpokane cone, ki lahko potekajo vzdolž osi v plasteh ali pa se raztezajo v smeri prelomov, imajo lahko zelo visoke vrednosti hidrodinamskih parametrov, medtem ko so lahko ilonitizirane cone bariere pretoku podzemne vode.

Z globinskimi zajetji, odmaknjeni od virov neposrednega onesnaženja, je možno v dolomitu dobiti zelo kvalitetno pitno vodo.

Medmolekularne sile in visoki kapilarni pritiski vežejo del onesnaženja na razkolne ploskve, drugi del se na poti skozi vodonosnik čez čas razkroji.

Na širšem območju novomeške regije nam je uspelo od septembra 1986 do decembra 1996 zajeti z vrtinami oziroma vrtinami vodnjaki več kot 200 l/s neoporečne pitne vode, med drugimi tudi 25 l/s v Črmošnjiški dolini, na levem bregu potoka Črmošnjica, 1,3 km severozahodno od Črmošnjic, ki bo nadomestila oporečno vodó Radeščice. Omenimo naj poleg Stopič (40 l/s) še nekaj drugih lokacij raziskovalnih vrtin, ki so dale pozitivne rezultate: Hrušica (3 vrtine 7,5 l/s), Gorenji Suhadol (1,5 l/s), Cerov Log (do 10,7 l/s), Kamnišček (do 30 l/s), Gabrje (2,3 l/s), Brusnice (8 l/s), Dolenjske Toplice (15 l/s), Koroška vas (1,5 l/s), Škocjan (10 l/s), Ždinja vas (0,8 l/s), Kamenje (0,8 l/s), Čemše (3 l/s), Jezero (40 l/s) itd.

V okviru analize naravnih vodnih virov po regijah bo v končni fazi obdelana hidrogeološka problematika posameznih ali ožjih območij. Iz tega naj bi izhajala ocena možnih vplivov ključnih predvidenih razvojnih projektov oziroma strategij do naravnih virov.

Predlog varovanja dolomitnih vodonosnikov na širšem ozemlju Gorjancev in Žumberka. Dosedaj izvedene raziskave tako na severni strani Gorjancev kot na njihovem južnem obrobju nakazujejo nujne spremembe v načinu zajetja vodnih virov in njihove zaščite. V končni fazi, ko bodo na tem ozemlju ugotovljene vse primerne geološke strukture oziroma podzemeljske akumulacije in bo ugotovljeno obnavljanje podzemnih akumulacij, njihova izdatnost in kvaliteta, bo potrebno za vsako strukturo izdelati predlog varstvenih pasov, in to zaradi značilne heterogenosti karbonatnih vodonosnikov v vertikalni in horizontalni smeri.

Varovanje karbonatnih vodonosnikov na območju Gorjancev in Žumberka bo izdelano na osnovi hidrogeoloških, litoloških in hidrografskih kriterijev, točkovno pa tudi na osnovi že izdelanih sledilnih poizkusov.

Predlog varovanja celotnega masiva kaže na naše trenutno poznavanje vodnih zvez in padavinskih zaledij. Zaradi kompleksnosti problematike varstvenih pasov več podzemnih akumulacij na območju Gorjancev in Žumberka v danem trenutku ni mogoče podati ločenih predlogov za zavarovanje neposrednih zaledij izvirov oziroma izvedenih kaptajž. Podajamo pa predlog za širše varovalne ukrepe. Le-ti naj glede na pomembnost dolomitnih vodonosnikov in njihovo razširjenost zajemajo celotno pogorje Gorjancev ter prav tako tudi Žumberka.

Upravičeno pričakujemo, da bo ta predlog v celoti sprejet in prenesen v planske dokumente. S tem bodo dane možnosti, da se bodo v končni fazi obdelali naravni viri z oceno smotrnosti rabe in opredelitve končnih problemov, vrednot in ciljev, analizirali razvojni problemi glede naravnih virov po regijah in izdelali pravilno strategijo gospodarjenja kot tudi strategija varstva okolja.

Zaključek z izvečkom določil iz “Metodologije zaščite podzemnih voda ter določitve varstvenih pasov in območij”. Iz vsega navedenega je jasno razvidno, da predstavlja triadni masiv Gorjancev in Žumberka velik recipient podzemne vode. Zaradi intenzivne tektonike in ugodne geološke zgradbe je na tem širšem prostoru več akumulacij podzemne vode, ki predstavljajo ekonomsko zelo pomembne rezervoarje pitne vode. Dani so torej tudi vsi pogoji za varovanje podzemnih akumulacij. Pogoji za določitev varstvenih pasov za posamezne lokacije pa v danem trenutku še niso izdelani v takšni meri, da bi jih lahko prikazali. Gorjanci predstavljajo torej perspektivno izredne lokacije, na katere bodo orientirane bodoče raziskave. Menimo torej, da je treba masiv Gorjancev z Žumberkom pogojno zaščititi in da v primeru pozitivnih rezultatov opravljenih raziskav ter izvedbe zajetij stopi zaščita takoj v veljavo.

V nadaljevanju podajamo določila za širše varstveno območje (cona III), ki je cona z blagim režimom varovanja in veljajo zanjo v glavnem naslednja določila:

- gradnja nove, nečiste industrije ni dovoljena;
- uporaba biocidov na osnovi cianovodikove kisline, fenola, živosrebrnih spojin itd. je prepovedana;
- predelava, skladiščenje in transport lahkotekočih naftnih derivatov so dovoljeni samo, če so storjeni vsi ukrepi, ki preprečujejo pronicanje teh tekočin pod površino terena;

- gradnja stanovanjskih in gospodarskih zgradb je dovoljena pod pogojem, da je že pred pričetkom gradnje zgrajena kanalizacija ali da se gradi sočasno oziroma da se zgradi nepropustna greznica in organizira odvoz;
- gradnja industrije, ki porabi veliko nafte, tekočih naftnih derivatov ali nevarnih snovi kakor tudi večjih energetskih obratov na pogon s tekočimi naftnimi derivati, ni dovoljena;
- gradbišča morajo biti tako organizirana, da je onesnaženje podtalnice onemogočeno;
- delavnice in ploščadi za popravilo strojev morajo imeti nepropustno oblogo in kanaliziranje prek maščobnika v javno kanalizacijo ali nepropustno greznico;
- vsako ponikanje odpadnih olj in drugih naftnih derivatov in odpadnih voda je prepovedano;
- velikost skladišč nafte, naftnih derivatov in nevarnih snovi je omejena;
- gradnja tranzitnega naftovoda ni dovoljena;
- izgradnja plinovoda je dovoljena ob soglasju pristojnega organa sanitarne inšpekcije v sodelovanju z območno vodno skupnostjo in mestim vodovodom;
- odlaganje odpadkov ni dovoljeno, obstoječa odlagališča naj se sanirajo v roku dveh let;
- gradnja ponikovalnic za odpadno vodo ni dovoljena;
- gradnja avtocest ni dovoljena;
- javno kanalizacijsko omrežje in priključki morajo biti nepropustni, neprepustnost je treba preveriti s tlačnim preizkusom;
- čistilne naprave javne kanalizacije je treba odstraniti takoj po zgraditvi centralne čistilne naprave;
- kjer ni pogojev za gradnjo javne kanalizacije, se lahko dovoli gradnja neprepustne greznice pod pogoji, ki jih določa sanacijski program;
- prostornina cisterne za shrambo nafte in tekočih naftnih derivatov in nevarnih snovi je lahko največ 25 m³, skupna prostornina celotnega skladišča pa največ 200 m³. Skladišče naftnih derivatov, nafte in nevarnih snovi mora imeti vsaj drugo stopnjo zaščite. Tehnični pregled cistern mora biti opravljen najmanj na pet let.

THE GORJANCI HILLS – AN IMPORTANT RESERVOIR OF PURE SUBTERRANEAN GROUNDWATER

SUMMARY

The Triassic massif of the Gorjanci hills and Žumberk is an important groundwater recipient. Intensive tectonic construction and favourable geological construction give rise to many accumulations of groundwater over a wide area. In economic terms, these represent extremely important reservoirs of drinking water. All the necessary preconditions for the protection of these subterranean accumulations are also present. The conditions for the definition of protection zones for individual locations have not yet been worked out to such an extent that they can be presented here. The Gorjanci hills are a potentially exceptional location, which will be the subject of future research orientation. It is the author's opinion that the Gorjanci and Žumberk massif should be provisionally protected and that that protection should come into force immediately in the case of positive research results, alongside the construction of artesian stations.

GORJANSKI GOZDOVI

LOJZE ČAMPA

Uvod

Ozemlje današnjih Gorjancev je bilo pred prihodom pradednega človeka v te kraje v celoti poraslo z gozdovi. S stalno naselitvijo je začel človek gozdove krčiti za potrebe poselitve, kmetijstva in drugih dejavnosti. Obseg krčitev je bil odvisen od primernosti površja, števila prebivalstva, socioekonomskega stanja, načina rabe prostora, zgodovinskih nuj (vojni vpadi, begunci, Vojna krajina) idr. Tako se je v agrarnih obdobjih, tja do 18., 19 stoletja veliko gozdov izkrčilo, v industrijskih obdobjih, zlasti po drugi svetovni vojni, s premikom ljudi v mesta, pa se izkrčene in kultivirane kmetijske površine zopet zaraščajo proti gozdu. Vsa ta razvojna dinamika se je dogajala tudi na Gorjancih, le v manj potencirani obliki: zaradi strmih, hladnih leg pogorja in zakraselosti površja je poselitev in kmetijska raba ostala v nižjih, primernejših legah, medtem ko so pobočja in gorski svet, razen danes že zaraščajočih košenic, povečini poraščali gozdovi.

Gozdovi so bili v preteklosti prekomerno izkoriščeni in pogosto degradirani, zlasti v nižjih, dostopnejših legah, medtem ko so v manj dostopnih predelih ostajali ohranjeni, ponekod do pragozdnih oblik. Več skrbi so bili gozdovi deležni šele po drugi svetovni vojni z vrsto pozitivnih ukrepov, kar je postopoma privedlo do izboljšanja njihovega stanja.

Danes so gozdovi tako za Gorjance kakor njihovo širšo, poseljeno okolico izrednega pomena: preprečujejo erozijo, plazove in poplave, skrbijo za čist zrak in oskrbo z vodo, blažijo klimatske ekstreme in naravne ujme, so rastlinski in

V pragozdu pod Trdinovim vrhom. (Foto: A. Hudoklin)

živalski biotopi, služijo za oddih in rekreacijo, raziskovanje in proučevanje, skrbijo za rast lesa in drugih gozdnih dobrin. Bogastvo naravne in kulturne dediščine nasploh, njene enkratnosti in relativne ohranjenosti usmerja Gorjance v varstveno naravnost, pri čemer so prav gozdovi nepogrešljiv dejavnik ne le za ohranjanje lastnih ekosistemov, ampak predvsem za vzdrževanje celotnega naravnega in prostorskokrajinskega ravnotežja.

Metoda dela

Naravne in kulturne posebnosti Gorjancev so že od nekdaj privlačevale posamezne raziskovalce, kulturnike in potopisce, v novejšem času pa tečejo vse bolj sistematične raziskave in obdelave. Na področju gozdarstva je opravljenih vrsta del, kot npr.:

- fitocenološkoekološka proučevanja, kartiranje in elaboriranja gozdne vegetacije,
- gozdnogospodarsko načrtovanje, sistematsko po desetletnih obdobjih,
- prostorsko planiranje, krajinsko načrtovanje, regionalno razvojno planiranje,
- strokovna in znanstvena dela, diplome, magisteriji, doktorati idr.

Metoda dela tega prispevka o gozdovih sloni na uporabi obstoječih podatkovnih baz in njihovih sukcesijskih dopolnjevanj in vrednotenj, pri čemer je ves čas aktivno sodeloval tudi avtor.

Značilnosti gozdov

Ekološke razmere. Območje Gorjancev pripada preddinarskemu, delno predpanonskemu fitoklimatu, kjer vladajo optimalne razmere za uspevanje listnatih, zlasti različnih vrst bukovih gozdov.

Klimatske razmere so poudarjeno humidne z občasnimi ekstremi in ujmami (žled, veter, sneg, slane). Srednje letne temperature znašajo 7,5 do 9,5° C, letne padavine 1100 do 1400 mm, variabilna je snežna odeja, prevladujoči so zahodni vetrovi.

Geološka podlaga je pretežno iz mezozojskih sedimentov (apnencev, dolomitov, tudi rožencev) in triadnih sedimentov (laporja, glin, ilovic, skrilavcev).

Tla so različnih vrst – od plitvih rendzin do globokih rjavih pokarbonatnih in silikatnih, povečini dokaj stabilnih in visoko produktivnih.

Oblika terena je na makro nivoju homogena in pogojuje jo razvoj klimazonalnosti vegetacijskih pasov, na mezo in mikro nivoju pa dokaj heterogena, kar vpliva na notranjo diferenciacijo gozdne vegetacije.

Razen nekaj izjem je območje Gorjancev ekološko zelo ugodno za rast in razvoj različnih tipov bukovih gozdov preddinarskega fitoklimata, kar jim daje še posebno vrednost.

Vegetacijska zgradba gozdnih ekosistemov. Rezultat skupnega delovanja ekoloških dejavnikov je vegetacijska odeja, katere najbolj naravna oblika je gozd. Glede na ekološke posebnosti ozemlja se gozdna vegetacija kaže v obliki gozdnih združb (fitocenoz), ki jih karakterizira specifična flora, prilagojena določenim ekosistemom. Pri tem ločimo klimaksne (conalne) in paraklimaksne (aconalne) gozdne združbe.

Klimaksne (conalne) gozdne združbe. Uravnoveženost, optimalnost in stabilnost delovanja ekoloških dejavnikov, povezanih v ekosisteme, omogoča razvoj klimazonalne vegetacije, ki se v našem območju kaže po višinskih pasovih skozi naslednje gozdne združbe:

Preddinarski nižinski gozd gradna in belega gabra z vimčkom (*Quercus-Carpinetum* var. *Epimedium alpinum*, Zorn 1968 mscr) je raztresen po gričevnatem svetu vznožja Gorjancev do 500 m nadmorske višine, kjer oblikuje klimatogeno vegetacijo. Porašča vse lege in nagibe ter zmerno topla in zmerno vlažna rastišča. Padavinski režim je ugoden (1000 do 1100 mm letno), neugodni pa pogostejši temperaturni ekstremi. Združbo odlikuje bogastvo nižinskih rastlinskih vrst, uravnoveženost in stabilnost rastiščnih dejavnikov, čeprav ji je dal človek s svojimi negativnimi ukrepi videz slabših listnatih gozdov, povečini spremenjenih v panjaste, steljniške in pašniške oblike. Zaradi lahke dostopnosti in ugodnih talnih lastnosti so ta rastišča povečini izkrčena za kmetijska zemljišča, naselja, infrastrukturo idr.

Preddinarski predgorski bukov gozd (*Enneaphyllo-Fagetum* var. *Ruscus hypoglossum*, Košir (1956) 1961) je klimatogena združba predgorskega pasu 250 do 600 (700) m nadmorske višine, kjer porašča blago nagnjena pobočja vseh leg, pretežno dolomitizirane apnence ter rjava pokarbonatna, rodovitna tla. Rastiščne razmere so dokaj stabilne, vse razvojne sukcesije potekajo preko bukve, le na toplih in odprtih legah preko termofilnih listavcev, v nižjih legah pa preko elementov gabrovo – gradnovih gozdov. Tudi ta rastišča so zaradi bližine naselij in ugodnega površja pogosto izkrčena za kmetijske potrebe, sicer pa degradirana v različne stadije. Nekaj bolj ohranjenih fragmentov te združbe je nad Cerovim Logom in Vrhpoljem.

Preddinarski gorski bukov gozd (*Enneaphyllo-Fagetum*, Košir (1956) 1961) oblikuje klimatogeno gozdno združbo gorskega pasu preddinarskega sveta. V našem območju je to najbolj razširjena združba, ki porašča višinski pas 600 do 900 m nadmorske višine, pod posebnimi pogoji tudi nižje, kjer pa izgublja na stabilnosti ekološkega kompleksa. Porašča valovita pobočja in kraške planote v vseh legah in nagibih. V teh višinah vladajo že bolj zaostrene klimatske razmere (več padavin, manj toplote). Osnovna kamenina so apnenci in dolomitizirani apnenci, ponekod z roženci in izrazitejšo površinsko skalovitostjo, tla so globoka, rjava, pokarbonatna, visokoproduktivna. Zgradba gozdne združbe je zelo stabilna, vse razvojne smeri potekajo preko bukve, ki je na teh rastiščih izredno kvalitetna. Zato imajo gozdovi velik gospodarski in splošno koristni pomen, njihova optimalna oblika je čista, listnata.

Preddinarski visokogorski bukov gozd (*Savensi-Fagetum*, Košir (1962, 1971) je klimatogena združba visokogorskega pasu preddinarsko-predpanonskega fitoklimata s poudarjenim celinskim vplivom. V našem območju porašča najvišje predele nad (800) 900 m nadmorske višine. Hladnejša makroklima je izražena z dovolj visokimi količinami padavin (1400 do 1600 mm), nižjimi temperaturami (5 do 7°C), daljšo snežno odejo in visoko zračno vlažnostjo. Podlaga so apnenci, tudi z roženci, dolomitiziranimi apnenci, tla so rjava, pokarbonatna, visoko produktivna. Visokogorski bukov gozd, grajen iz več različnih oblik (subasociacij) predstavlja gozdno združbo z zelo stabilno rastlinsko zgradbo in stabilnim ekosistemom, visoko gospodarsko vrednostjo in splošnokoristnim pomenom.

Paraklimaksne (aconalne) gozdne združbe. Vsakršno odstopanje od klimatogenih vrednosti ekosistemov, povzročeno z lokalnimi mezoklimatskimi, edafskimi in drugimi ekološkimi dejavniki, usmerja gozdne združbe v paraklimakalni razvoj:

Bukov gozd z gradnom (Quercu-Fagetum, Košir (1961) 1971) je edafsko in mezoklimatsko pogojena gozdna združba z labilno rastlinsko zgradbo, limitirano z najnižjeležečimi bukovimi rastišči podnožja Gorjancev. Porašča valovit relief, zaprte lege, vrtačast svet, hladnejše mezoklimatske razmere. Podlaga so apnenci, prekriti z diluvialnimi nanosi, na katerih so razvita globoka, izprana pokarbonatna tla, ponekod zakisana, ugodnih lastnosti in precej rodovitna. Labilnost združbe se pokaže ob nepravilnem gospodarjenju s hitro degradacijo v manj vredne stadije gradnovo – gabrovih gozdov. Precej rastišč je skrčenih za kmetijske površine.

Acidofilni bukov gozd z vijugasto masnico (Deschampsio-Fagetum, Soo 1962) kot edafski paraklimaks porašča kisle terciarne kamenine in nanose in se fragmentarno pojavlja po gričevnatem pasu (med QC). Tla so zmerno kislila, nagnjena k dodatnemu zakisovanju (steljarjenje), labilnega kompleksa in srednje produktivna. Zaradi bližine naselij so gozdovi povečini degradirani, vendar kljub temu pomemben prostorsko-krajinski element.

Preddinarski bukov gozd z javorjem in polžarko (Isopyro-Fagetum, Košir (1961) 1971) se pojavlja raztreseno po najvišjih vrhovih, kjer porašča vrtačast in razgiban mikorelief, kamenita in skalovita površja, hladne in vlažne razmere in območja visokih padavin. Na dolomitih in apnencih so izrazita humusno karbonatna tla, ugodnih lastnosti, srednjih rodovitnosti. Gospodarski gozd in splošno varovalni pomen, tudi biotopski.

Bukov gozd s kresničevjem (Arunco-Fagetum, Košir (1961) 1971, s. lat.) ima paraklimakalni razvoj, pogojen s hladnimi in strmimi dolomitnimi legami in rendzinasto obliko tal. Pojavlja se praktično v celotnem višinskem razponu območja, tudi v najvišjih legah, sicer pa porašča velike površine v Pendirjevki in Kobili. Kljub relativno ugodnim rastiščnim pogojem ima združba splošni varovalni pomen.

Termofilni bukov gozd (Ostryo-Fagetum, Wraber 1954 mscr, p.p.) je edafsko in mezoklimatsko pogojena združba, vezana na prisojne lege in dolomitna rastišča, sušne mezoklimatske razmere. Tla dosežejo le stopnjo plitvih rendzin, nizkih rastišnih sposobnosti. Veliko tal sicer slabih bukovih rastišč je degradiranih v stadije termofilnih listavcev (tudi zaradi požarov), ki lahko trajno ostanejo na tej stopnji. Večina teh gozdov je na območju Pendirjevke in Kobile, imajo pa polvarovalno do varovalno vlogo.

Preddinarski bazofilni gozd puhastega hrasta in gabrovca (Quercu-Ostryetum, Horvat 1938) kot edafsko in mezoklimatsko pogojena združba porašča ekstremna rastišča na apnencih in dolomitih. Na teh rastiščih lahko uspevajo le skromne termofilne vrste, ki navadno ostajajo na stopnji grmišč. Združba nima nikakršnega gospodarskega pomena, neprecenljiva pa je njena varovalna funkcija, zlasti pred erozijo. To so tudi krajinsko lepi gozdiči zaradi pestre vegetacije in eksponiranih leg s skalovjem. V našem območju se pojavlja le v Pendirjevki in Kobili.

Ilirski gozd gorskega javorja in bresta (Ulmo-Aceretum, Issler 1924) se pojavlja v obpotočnih jarkih, na robovih vrtač, v skalovitih pobočjih, kjer porašča humokarbonatna tla in hladne, vlažne mezoklimatske razmere. Je polvarovan gozd,

Funkcije gozdov in gozdnega prostora. Prava vrednost gozdov se kaže skozi njihove funkcije, ki delujejo v prostoru, krajini in katerih pozitivnih učinkov je deležen tudi človek in njegove dejavnosti. Funkcij gozdov odkrivamo vse več, danes jih obravnavamo v naslednjih skupinah:

- ekološke funkcije: varovalne, hidrološke, klimatske, biotopske;
- socialne funkcije: zaščitne, rekreacijske, estetske, poučne, raziskovalne obrambne, dediščinske;
- proizvodne funkcije: lesnoproizvodne, lovnogospodarske, druge gozdne dobrine.

Na območju Gorjancev so prisotne vse navedene funkcije gozdov v različnih oblikah in učinkih: ekološke za ohranjanje naravnih ekosistemov in vzdrževanje krajine, socialne za uveljavljanje javne in kulturne identitete prostora, proizvodne pa za zagotavljanje materialnih osnov in obstoja prebivalstva pod Gorjanci in širši družbi.

Nekaj več pozornosti bomo namenili funkciji naravne dediščine, ki se na Gorjancih kaže prek rezervatov gozdne vegetacije, pomembne sestavine načrtovanega krajinskega parka. Rezervati gozdne vegetacije so izbrani in zavarovani zaradi opazovanja in proučevanja razvoja gozdne vegetacije izven človekovega neposrednega vpliva.

Pragozd Gorjanci na Trdinovem vrhu je znan pragozdni ostanek 23 ha velikega bukovega gozda ter ostrolistnega in gorskega javorja (*Savensi-Fagetum*). Zaščiten je od leta 1975.

Pragozd Ravna gora je ostanek bukovih pragozdov na površini 15 ha, predlagan za zaščito, ki se dejansko že izvaja, saj je izvzet iz sečnje in drugih posegov.

Gozdni rezervat Kobile je zaradi svoje lege, strmine, nedostopnosti pa tudi značilne vegetacijske zgradbe (več ekstremnih združb) razglašen za zavarovan

Zanimiva združba puhastega hrasta in gabrovca na termofilnih pobočij Kobile. (Foto: A. Hudoklin)

gozd. Glede velike površine (351 ha) bi moral biti obravnavan kot celovit botanično-zoološki gozdni rezervat.

Med botanične rezervate sodi znano nahajališče rumenega sleča (*Rhododendron luteum*) pri Brusnicah in Gabrju, eno od treh znanih te vrste pri nas, ki pa je zaradi človekovega poseganja močno ogroženo.

Gospodarjenje z gozdovi nekoč in danes. O gospodarjenju z gozdovi, odnosih do njih skozi dolga zgodovinska obdobja je danes malo znanega. Le posredno lahko sklepamo po sekundarni rabi prostora, da so podgorjanske kulture že zgodaj izkrcile gozdove, bližnje in dostopne pa podredile svojim posrednim potrebam (drva, stelja, paša, gradbeni les idr.), medtem ko so ostajala gorska območja neodprta in gozdno (lesno) neizkoriščena. Izjema so bila le obdobja roparskih vpadov vzhodnih ljudstev, ki jih je bilo tod veliko, ko se je domače prebivalstvo začasno zatekalo v višje, nedostopne kraje, da bi v gozdu preživelo izredne razmere. Palinološke raziskave kažejo tu na prisotnost kmetijskih kultur (ajda, rž, oreh, kostanj, trta) in pašnega travinja.

Gozdovi so skozi zgodovino pogosto menjavali lastnike: fevdalci, trgovci, zasebniki, cerkveni redovi, država, kmetje. Zaradi zaprtosti in prometne izoliranosti so gozdovi imeli le lokalni pomen in les le za domačo rabo, zato so se tudi tako dolgo časa ohranjali. Šele po odprtju dolenske in belokranjske železnice v začetku tega stoletja se zapoznela industrializacija začne ozirati po nakopičenem lesnem bogastvu Gorjancev. Poleg žganja oglja in pepelike (glažute na Dolžu), ki se je še prilagajala lokalnim prometnim in surovinskim razmeram, so doživeli Gorjanci večjo eksploatacijo z odprtjem gozdnih žag in gozdnih železnic na Radohi in Gospodični. Gozdove so sekali v glavnem golosečno, tudi prebiralno, na večjih površinah, koncentrirano dosegu železnic, brez ustreznih načrtov, brez varstvenih in ekoloških ozaveščaj, izključno iz eksploatacijskih in komercialnih nagibov. Kot eden prvih gozdnogospodarskih načrtov se je za obdobje 1933 do 1942 pojavil za gozdove kartuzije Pleterje v izdelavi inž. Levičnika in pod vodstvom inž. Šivica. Načrt je bil že zasnovan na sodobnih evropskih gozdnogospodarskih načelih, ki v osnovi veljajo še danes. Za g.g.e. Gorjance je sledila povojna inventarizacija, osnovno urejanje in že vrsta revizijskih desetletnih gozdnogospodarskih načrtov. Seveda so se metode načrtovanja in sistemi gospodarjenja v dobrih 60 letih močno razvili, v veliki meri tudi zaradi vse večjih pritiskov na gozdove in njihove vsesplošne ogroženosti. Načela trajnosti, sonaravnosti, stabilnosti, biološke raznovrstnosti, varstva gozdov in okolja, krepitev njihovih splošnokoristnih funkcij v prostoru ostajajo edina alternativa gospodarjenja z gozdovi in krajino kot celoto. Na Gorjancih tem načelom povečini sledimo s skupinsko postopnim gospodarjenjem s ciljem ohranjanja drevesne sestave, stabilnosti sestojnih zgradb in uspešnosti naravne obnove. Ob enakopravni obravnavi funkcij gozdov velja še dodatna skrb naravni dediščini in estetskimi učinkom gozdov.

Stanje gozdov. Gozdovi so na območju Gorjancev prevladujoča naravna danost (nad 90 odstotkov površja), njihov delež pa se zaradi zaraščanja kmetijskih površin še povečuje, žal s tem izginja tudi nekdanja kulturna krajina.

Gozdovi so pretežno listnate strukture: v nižjih legah gabrovo-hrastove, tudi kostanjeve, v višjih legah pa povečini bukove, s posamičnimi plemenitimi listavci (javor, brest, lipa) ali po grebenih termofilnimi listavci (mali jesen, črni gaber, mokovec). Primešani iglavci so razen jelke umetno vnešeni. V nižjih legah so

gozdovi povečini degradirani in malodonosni, v višjih legah pa relativno ohranjeni in zelo kvalitetni.

Gozdovi so enodobni do raznodobni, veliko je drogovnjakov, kar ruši kontinuiteto razvojnih faz, stabilnosti in ravnotežja sestojev. Naravno pomlajevanje je ugodno, vendar občutljivo na razne negativne vplive.

Gozdni fondi oz. materialne dobrine gozdov so razmeroma še ugodni, saj se lesna zaloga giblje med 200 in 250 m³/ha in prirastek 5 do 7 m³/ha, kar gre zasluga predvsem donosnim gorjanskim gozdovom (EF, SF). Rastiščni potencial, ki znaša v povprečju 9 do 10 indeksnih vrednosti, je izkoriščen 70 do 80 odstotkov.

Zaradi težjih in občutljivih terenov območje Gorjancev ni ustrezno odprto z gozdnimi cestami in vlekami, kar otežuje normalno gospodarjenje z gozdovi. Povprečna gostota cestnega omrežja je okrog 10 m/ha, kar je znatno premalo tudi za vse druge dejavnosti (kmetijstvo, lovstvo, rekreacijo, obmejne dejavnosti idr.). Žal se danes niti ne gradi, še manj pa vzdržuje obstoječe omrežje, kar Gorjance vse bolj zapira.

Z denacionalizacijo gozdne posesti se krepi zasebni sektor, tudi v višjih legah nekdanjih državnih gozdov. Prevladujoč komercialni odnos novih (nekdanjih) lastnikov in nespoštovanje načel gospodarjenja in veljavne zakonodaje povzroča grobe posege v gozdove in degradacijo krajine. Nasploh je v prihodnosti pričakovati konfrontacije zasebnih in družbenih interesov tudi na Gorjancih.

Razvojni problemi gozdov. Na območju Gorjancev in Podgorja je prisotnih več razvojnih problemov, kot npr.:

- dediščina nekdanjih in tudi še sedanjih degradacijskih vplivov (steljarjenje, paša, panjevsko gospodarjenje) ob vznožju pogorja, blizu naselij se kaže v nekvalitetnih gozdovih,
- nabiranje gozdnih sadežev in drugih dobrin (zdravilna zelišča, gobe, okrasne rastline idr.) že ogroža naravni inventar redkih in občutljivih rastlinskih vrst,
- propadanje posameznih drevesnih vrst (jelke, g. bresta, d. kostanja, smreke, hrasta) je vse intenzivnejše,
- preveliki staleži divjadi ogrožajo obnovo gozdov in kmetijske pridelke,
- naravne ujme (žled, veter, sneg) vse pogosteje ogrožajo gozdove, zlasti pretežke, nestabilne, enodobne,
- lastninjenje, golosečnje, nedovoljene sečnje slabijo stabilnost gozdnih ekosistemov in krajine,
- tehnični, pogosto neustrezni posegi v gozdni prostor (gozdne ceste in vleke, mehanizacija, spravilo, kamnolomi, motorizirana rekreacija idr.) uničujejo tla in rastlinstvo,
- monokulture iglavcev, zaraščajoče se košenice, neurejeni gozdni robovi, grmišča idr. slabijo estetski in kulturni videz krajine,
- neurejena, neorganizirana rekreacija in turizem ogrožata najlepše terene.

Zaključek

Posebne ekološke razmere Gorjancev pogojujejo, da je gozd največji porabnik prostora (nad 90 %) in da se gozdnatost še povečuje. Sedanje stanje gozdov je v veliki meri odraz nekdanjih socioekonomskih razmer v dokaj burni zgodovini tega območja. Gosta poselitev nižjih predelov je bližnje gozdove izkrčila in

degradirala, oddaljene, gorske pa ogranjala v najbolj tipičnih gozdnih oblikah, celo do pragozdnih, in v normalnem delovanju njihovih funkcij.

Glede na velike rastiščne, vegetacijske in prostorsko-krajinske potenciale, ki jih gozdovi Gorjancev še imajo, pa tudi glede na vse večje pritiske tako na gozdove kakor celotni naravni prostor so naloge vseh, ki prostor upravljajo in uporabljajo, naslednje:

- prenehanje vseh negativnih vplivov na gozdove in drugi naravni prostor ter postopno melioriranje degradiranih površin,
- razmejitev zaraščajočih površin, aktiviranje kmetijske rabe, ureditev gozdnih robov, prepoved pogozdovanja košenic, vzdrževanje gozdnega reda, ohranjanje kulturne krajine,
- aktiviranje rastiščnih potencialov do optimalnih možnosti, gojenje rastiščno primernih drevesnih vrst, gospodarjenje po načelih sonaravnosti, trajnosti, stabilnosti, biološke raznovrstnosti skladno z gozdnogospodarskimi načrti,
- skrbeti za uravnotežene odnose gozd-divjad-kmetijske površine,
- vzdrževati gozdno infrastrukturo, omejevati nove posege v prostor, gozdarsko in drugo tehniko, onemogočati divja smetišča, deponije idr.,
- ohranjati naravno dediščino, v gozdu predvsem rezervate, redke in ogrožene vrste, posebne biotope,
- popularizirati gozdove, usmerjati in opremljati gozdove za turistično-rekreativne namene, skrbeti za vzgojo in izobraževanje lastnikov in uporabnikov,
- usklajevati zasebno lastnino zemljišč s širšimi družbenimi interesi.

Vse to so problemi oz. naloge, ki jih bo mogoče izpeljati tako v korist lastnikov gozdov kakor širšega javnega interesa, tudi meddržavnega. Ostajajo pa problemi, zaenkrat in na lokalnem nivoju nerešljivi: daljinsko onesnaževanje, naraščanje klimatskih ekstremov in naravnih ujm, propadanje gozdov in izginjanje rastlinskih in živalskih vrst idr.

Kako se bo v prihodnosti prilagajalo življenje, narava na te hitre, antropogeno povzročene spremembe, je zdaj težko reči, verjetno z velikimi žrtvami do vzpostavitve novih, odpornejših vrst, krajin in ravnotežij v prostoru.

LITERATURA

- Braum - Blanquet, J., 1964: Pflanzensociologie. Wien, New York.
- Čampa, L., 1970: Gozdne združbe novomeškega gozdnogospodarskega območja.- Biro za gozdarsko načrtovanje, elaborat, Ljubljana.
- Čampa, L., 1975: Gozdne združbe in rastiščnogojitveni tipi v gospodarski enoti Pendirjevka-Kobile.- Biro za gozdarsko načrtovanje, elaborat, Ljubljana.
- Čampa, L et all.,1986: Strokovne osnove za pripravo planov Spominskega območja Žumberk-Gorjanci.- Inštitut za gozdno in lesno gospodarstvo, elaborat, Ljubljana.
- Čampa, L., 1991: Vrednotenje naravnega prostora na osnovi različnih dejavnikov.- Sveučilite u Zagrebu, Šumarski fakultet, doktorska disertacija, Ljubljana, Zagreb.
- Globevnik, L., 1991: Hidrološke raziskave na zgornjem delu Pendirjevke.- Vodnogospodarski inštitut, elaborat, Ljubljana.
- Košir, Ž., 1979: Ekološke, fitocenološke in gozdnovegetacijske lastnosti Gorjancev v Sloveniji. - Zbornik gozdarstva in lesarstva, Ljubljana.
- Marinček, L., 1971: Gozdne združbe gozdnogospodarske enote Novo mesto - vzhod.- Biro za gozdarsko načrtovanje, elaborat, Ljubljana.
- Melik, A., 1959: Posavska Slovenija.- Slovenska matica, Ljubljana.
- Mlinšek, D. et all., 1980: Gozdni rezervati v Sloveniji.- Inštitut za gozdno in lesno gospodarst-

vo, raziskava, Ljubljana.

- Wulschleger, E, 1982: Die Erfassung der Wald funktionen. Birmensdorf.
- Zorn, M., 1975: Gozdnovegetacijska karta Slovenije, opis gozdnih združb.- Biro za gozdarsko načrtovanje, raziskava, Ljubljana.
- Skoberne, P. & S. Peterlin, 1988: Inventar najpomembnejše naravne dediščine Slovenije, 1. del: vzhodna Slovenija.- Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine, Ljubljana.
- Levičnik, D., 1933: Gozdnogospodarski načrt za posestvo kartuzijanskega samostana Pleterje za obdobje 1933–1942, Pleterje, Novo mesto.
- Turk, V., 1985: Gozdnogospodarski načrt g.g.e. Gorjanci 1985–1994. GG Novo mesto, elaborat, Novo mesto.
- Pečavar, A. et al., 1991. Območni gozdnogospodarski načrt 1991–2000.- Zavod za gozdove Slovenije, Območna enota Novo mesto.

GORJANCI FORESTS

SUMMARY

The author deals with the Gorjanci hills range forests as one of the most important natural, spatial and cultural elements in southeastern Slovenia, bordering Croatia. Forests are extremely valuable here: from the point of view of ecology, vegetation, non-contamination and conservation of almost purely beech forests, development of climatic zonality and stability of ecosystems, the richness of natural heritage and biological diversity, as well as the importance of the function of forests for the mountain range and nearby settlements on hills and, last but not least, their importance for national, social and cultural identification of the population with forests throughout history.

GOZDOVI NA GORJANCIH V LUČI PELODNIH ANALIZ

METKA CULIBERG
ALOJŽ ŠERCELJ

Današnji gozdovi na Gorjancih še nimajo podrobne fitocenološke klasifikacije. Košir (1979) je to naredil le za dve združbi bukovih gozdov, za Arunco-Fagetum v dolini Pendirjevke in za Savensi-Fagetum na Trdinovem vrhu, medtem ko jih je Piskernik (1970) uvrstil v red bukovo-javorovih, delno bukovo-gabrovih gozdov. Po Karti naravne potencialne vegetacije Slovenije (Zupančič et al., 1989) so to izrazito fagetalni gozdovi, klasificirani kot Fagetum montanum s. lat.

Ni pa še palinoloških raziskav, ki bi dale vpogled v preteklost in razvojno zgodovino teh gozdov. Vzrok te pomanjkljivosti je predvsem v tem, ker ni oziroma so zelo redke ustrezne lokacije – barja in močvirja; kajti le tu se pelod, ki se leto za letom useda vanje, ohrani neomejeno dolgo.

Leta 1994 smo si skupaj s predstavniki Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto ogledali dve lokaciji, kjer bi lahko pričakovali pozitivne rezultate. Ena je na Miklavžu, druga pa v kraški dolinici, imenovani Reka.

Gorjansko jezero na Miklavžu

Na Miklavžu, blizu planinske kočee, je manjša kotanja s šibkim izviro, poznanim kot Gorjansko jezero. V njej se je zadrževala izvorna voda, hkrati pa se je tu odlagal detritični material – glina in pesek. Peščena komponenta je produkt preperevanja dolomitov in apnencev, ki ponekod vsebujejo vložke roženca. Iz tega sedimenta smo izvrtali vzorce do globine 65 cm. Pod to globino pa je že trda podlaga.

Profil

0 cm	sivorjava glina z debelejšimi delci roženca
20 cm	siva glina z drobnimi delci roženca
30 cm	sivorjava glina z drobnimi delci roženca
40 cm	siva glina z drobnimi delci roženca
45 cm	rjavkasta glina z debelejšimi koščki roženca
65 cm	siva glina z debelejšimi koščki roženca

Na nivojih, kjer je bila glina močno vodnata in skoraj tekoča, vzorca nismo dobili, ker je "iztekel" iz sonde.

Rezultati pelodnih analiz so razvidni iz pelodnih diagramov. Na levi strani pelodnega diagrama je grafično prikazana odstotna udeležba drevesnih, v glavnem gozdnih vrst.

Na desni strani pa so prikazane odstotne vrednosti spremljevalne zeliščne in druge vegetacije.

Od spodaj navzgor spremljamo razvoj vegetacije, kakor se je od starejših časov do danes spreminjala in razvijala.

Opis pelodnega diagrama

Najpomembnejša drevesna vrsta je vseskozi bukev (*Fagus*). Njena udeležba v gozdni vegetaciji se giblje med 30 in 50 odstotkov. Druge drevesne vrste pa so razmeroma slabo udeležene v gozdni združbi.

To velja za združbo mešanega hrastovega gozda (QM=Quercetum mixtum), ki ga navadno sestavljajo hrast (*Quercus*), brest (*Ulmus*), lipa (*Tilia*), jesen (*Fraxinus*) in javor (*Acer*) in v kateri je le hrast nekoliko vidneje zastopan. Tudi gaber (*Carpinus*) in črni gaber (*Ostrya*) nista dosegla večje razširjenosti. Pionirja bor (*Pinus*) in breza (*Betula*) le kdaj pa kdaj dosežeta malo večjo razširjenost, do 10 odstotkov. Še manj je smreke (*Picea*) in jelke (*Abies*).

Tudi udeležba jelše (*Alnus*), ki navadno obrašča zamočvirjena okolja, je v določenih odsekih nekoliko bolj opazna. Druge lesnate rastline predstavljajo predvsem grmiščno vegetacijo ali gozdno podrast. Ker se pojavljajo le sporadično, niso vnešene v diagram. To so brin (*Juniperus*), volčin (*Daphne*), češmin (*Berberis*), bršljan (*Hedera*) in dren (*Cornus*). Pomembnejša pa je večja prisotnost leske (*Corylus*). Ker je "primarna" faza leske, ki jo v razvojni zgodovini postglacialnih gozdov v Sloveniji postavljamo v čas pred 9.000 leti, že davno minila, ta leskova faza pa je veliko mlajša, ni dvoma, da kaže na antropogeno povzročene pašniške površine.

Domnevo o prisotnosti človeka potrjuje še vrsta drugih rastlinskih taksonov. Od drevesnih vrst so to nedvomno oreh (*Juglans*), lahko tudi kostanj (*Castanea*) in trta (*Vitis*).

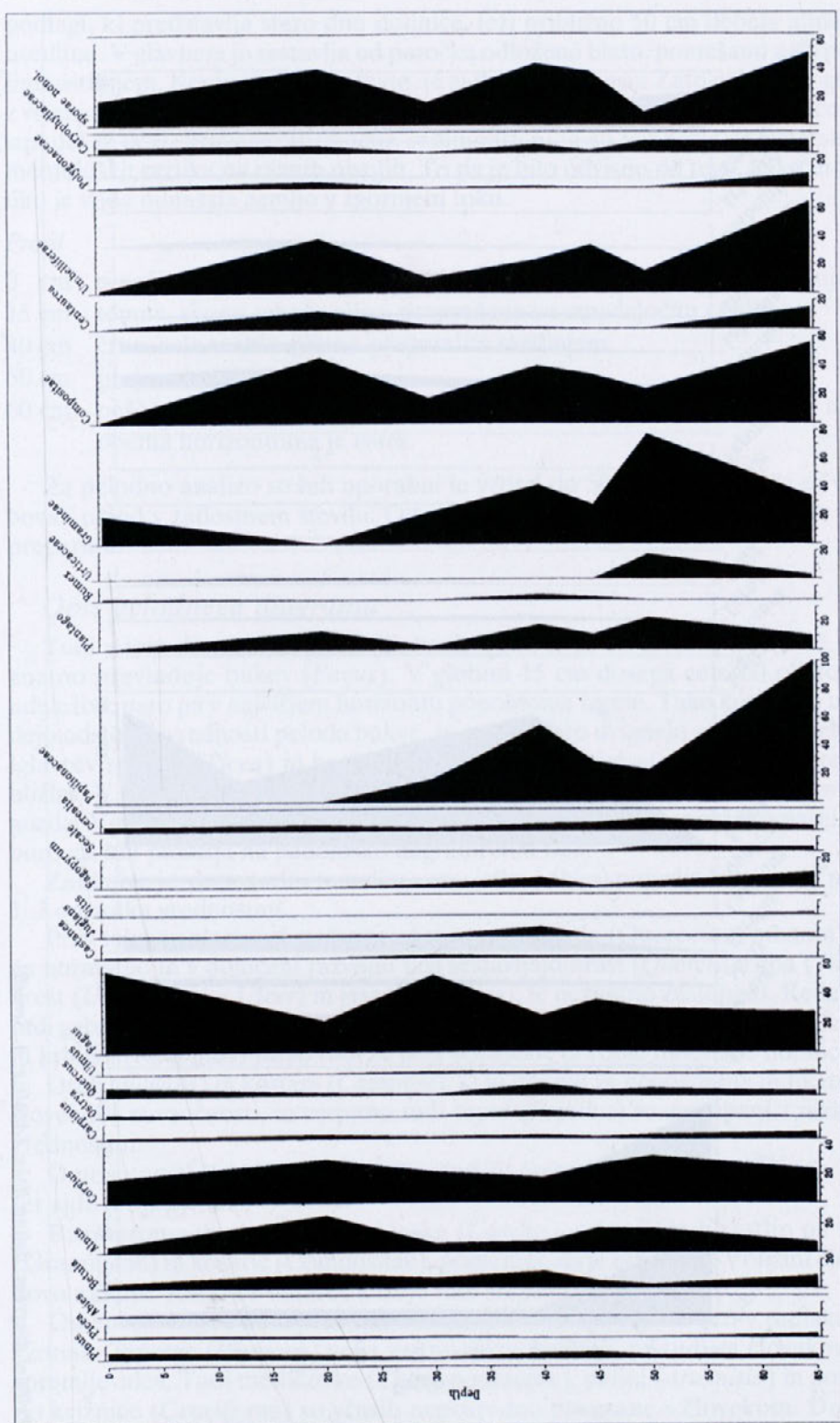
Med zeliščnimi rastlinami so zlasti zanimive prehrabne rastline: rž (*Secale*) in druga žita (cerealija) ter ajda (*Fagopyrum*). Od teh je za nas najpomembnejša ajda. Ta je namreč izrazita kultura gozdnih krčevin. Iz diagrama je razvidno, da je bila sprva močno razširjena, kasneje pa vedno manj. Vzrok za to je verjetno izčrpanost tal. Vsekakor pa je njena prisotnost pomemben kronološki indikator.

Naslednja večja skupina zelišč kaže na pašniško vegetacijo. S posebno visokimi vrednostmi izstopa pelod trav (Gramineae), kobulnic (Umbelliferae), košaric (Compositae), ščetic (Dipsacaceae), trpotca (*Plantago*) in glavinca (*Centaurea*). Nekaj posebnega so izredno visoke vrednosti metuljnic (Papilionaceae). Tako visoke vrednosti dopuščajo sklep, da je ta skupina vsaj sprva rastla v neposredni bližini izvira, mogoče celo kot kultura, bodisi kot krmne ali prehrabne rastline. Kasneje se pelod metuljnic sploh ne pojavlja več.

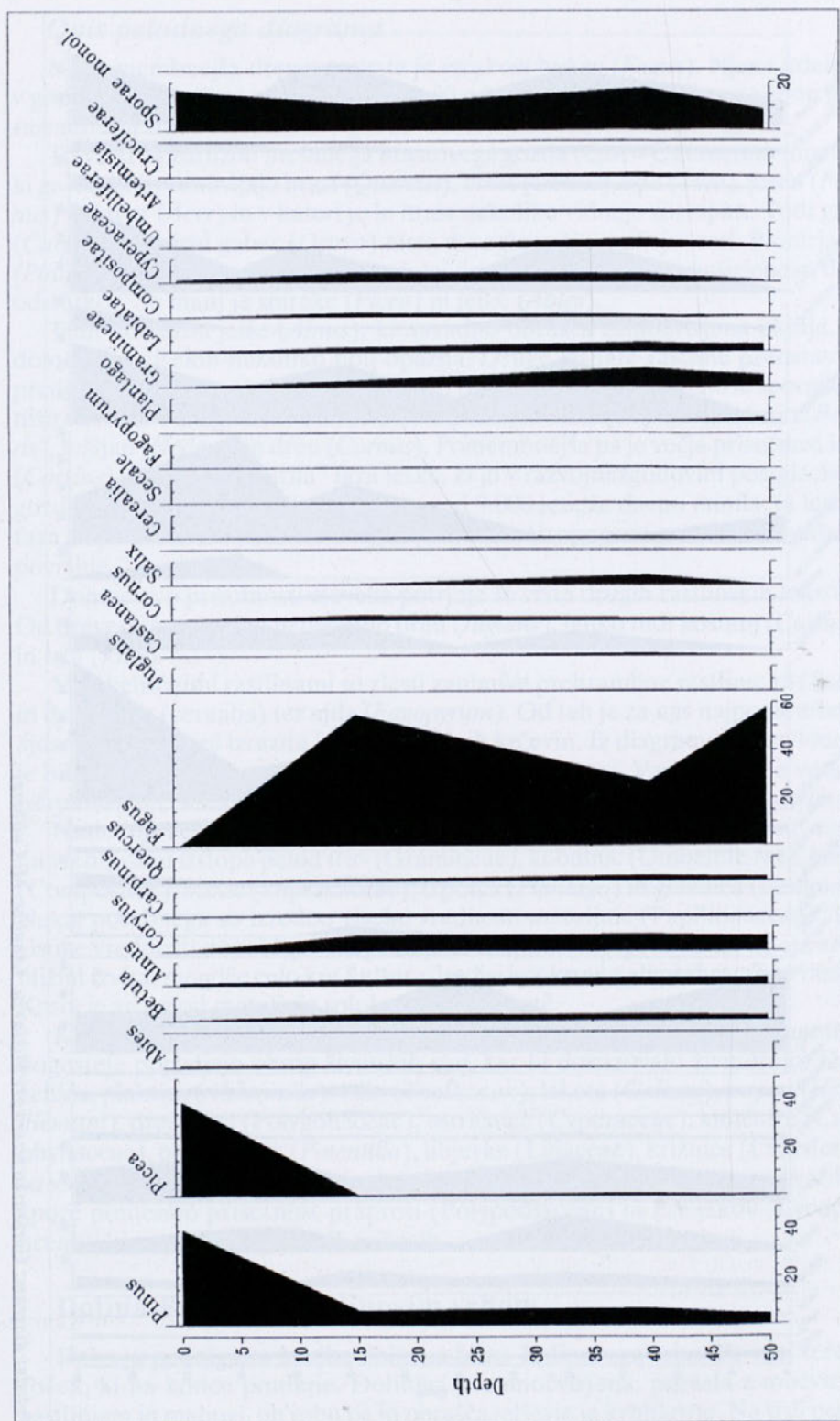
Kisljica (*Rumex*) in še bolj koprive (*Urticaceae*) se kot nitrofilni elementi najpogosteje pojavljajo okrog živinskih staj, kar bi dokazovalo živinorejo. Druga zelišča, plahtica (*Alchemilla*), talin (*Thalictrum*), lakota (*Galium*), popon (*Helianthemum*), dresnovci (Polygonaceae), ostričnice (Cyperaceae), klinčnice (Caryophyllaceae), petoprstnik (*Potentilla*), lilijevke (Liliaceae), križnice (Cruciferae) so vse prebivalke bolj ali manj odprtih, travnatih površin. Monoletne in triletno spore pomenijo prisotnost praproti (Polypodiaceae) in lisičjakov (Lycopodiaceae), ki so rastle ob gozdnih robovih.

Dolina Reka pod Trdinovim vrhom

Reka je podolgasta kraška dolinica blizu Trdinovega vrha. Po njej teče potoček, ki na koncu ponikne. Dolinica je zamočvirjena, porasla z močvirskim rastlinjem in mahovi, ob robu pa jo obrašča jelševje in krhlikovje. Na trdi peščeni

Pelodni diagram: Gorjansko jezero pri Miklavžu. (Analize: M. Culiberg)

Pelodni diagram: dolina Reke. (Analize: A. Šerčelj)

podlagi, ki predstavlja staro dno dolinice, leži približno 50 cm debela glinasta usedlina. V glavnem jo sestavlja od potočka odloženo blato, pomešano z razpadlim rastlinjem. Ker je močno vodnato, je židke konsistence. Zato ni bilo mogoče z vrtnjem dobiti vzorce na vseh nivojih. Preveč vodnati material je pri izvlačenju izpadel iz cevi. Prave stratifikacije sedimenta ni, a so vendarle opazne sedimentološke razlike na raznih nivojih. To pa je bilo odvisno od tega, kako in koliko je voda odnašala zemljo v zgornjem toku.

Profil

0 cm	površje je močno razmočeno, blatno, preraslo z močvirskim rastlinjem
15 cm	temna, skoraj tekoča glina, preprežena z razpadajočim rastlinjem
40 cm	črna, zelo mehka glina s preperelim rastlinjem
50 cm	preperela šotna osnova
60 cm	peščena, trda naplavina, neprimerna za pelodno analizo; meja med obema horizontoma je ostra.

Za pelodno analizo so bili uporabni le vzorci do 50 cm globine. Vsi so vsebovali pelod v zadostnem številu. Od vsakega vzorca sta bila preiskana po dva preparata.

Opis pelodnega diagrama

Tudi v tem diagramu v spodnjih horizontih, to je od globine 50 do 15 cm, znatno prevladuje bukev (*Fagus*). V globini 15 cm dosega celo 60-odstotno udeležbo, nato pa v najvišjem horizontu popolnoma izgine. Tako kot naglo upadejo odstotne vrednosti peloda bukve, se enako hitro dvignejo vrednosti peloda iglavcev smreke (*Picea*) in bora (*Pinus*). To pomeni iglasti gozd v neposredni bližini. V tem se zrcali bližnji smrekov nasad, verjetno po goloseku bukovega gozda. Vprašljivo pa je, ali je bil tudi bor nasajen ali gre za spontano naselitev borovca kot pionirja na pedološko degradiranih tleh.

Zanimivo je, da se tudi v tem diagramu jelka (*Abies*) pojavlja le sporadično, z 1–2 odstotka vrednostmi.

Prav tako so elementi mešanega hrastovega gozda (*Quercetum mixtum*), ki ga normalno in v določeni razvojni fazi sestavljajo hrast (*Quercus*), lipa (*Tilia*), brest (*Ulmus*), javor (*Acer*) in jesen (*Fraxinus*), le neznatno zastopani. Redek je tudi gaber (*Carpinus*) in še redkejši črni gaber (*Ostrya*). Jelša (*Alnus*), vrba (*Salix*) in krhlika (*Rhamnus*) pa so tudi že prej poraščale obrobje močvirne dolinice.

Oreh (*Juglans*) in kostanj (*Castanea*), ki ju imamo za neposredna indikatorja človekove navzočnosti, in verjetno tudi topol (*Populus*) so zastopani z nizkimi vrednostmi.

O prisotnosti človeka govori tudi pelod žit (*cerealia*), med njimi rži (*Secale*) ter ajde (*Fagopyrum*).

Razmeroma visoke vrednosti leske (*Corylus*), od zeliščnih rastlin pa trav (*Gramineae*) in košaric (*Compositae*), pomenijo, da je bilo nekje v bližini človekovo naselje. Košarice namreč kažejo tudi na pašniško pokrajino.

Omenimo naj še nekaj rastlin, katerih pelod je bil ugotovljen v preiskanih vzorcih. Trpotec (*Plantago*) velja za travniško rastlino, pa tudi za človekovega spremljevalca. Tudi metlikovke (*Chenopodiaceae*), pelini (*Artemisia*) in posebno križnice (*Cruciferae*) so včasih neposredno povezane s človekom. Dresni

(*Polygonum*), klinčnice (Caryophyllaceae), ustnatice (Labiatae), kobulnice (Umbelliferae), popon (*Helianthemum*), kislice (*Rumex*) so predvsem rastline odprtih, travnatih površin. Ostričnice (Cyperaceae) in rogoz (*Typha*) pa so iz močvirskega okolja.

Monoletne praproti iz družine Polyodiaceae ter triletne spore lisičjakov (Lycopodiaceae) so prav tako redno udeležene v pelodnih diagramih vlažnejših gozdov.

Vegetacijske posebnosti in poselitev

Vzorcev, ki smo jih vzeli za pelodne analize, ni bilo mogoče radiokarbonsko (C_{14}) datirati, tako da je absolutna časovna opredelitev starosti obeh profilov in s tem tudi vegetacije nemogoča. Vendar pa pelodna vsebina vsaj indirektno dopušča približno datacijo.

Najvišja mogoča starost je namreč čas, ko je bila v Sloveniji prvič zanesljivo dokazana ajda. Ta, nekoč pomembna prehrabna rastlina, ki najbolj uspeva na gozdnih krčevinah, je kot spontana, nekultivirana rastlina doma v Mongoliji in se je od tam razširjala po jugozahodni Aziji. Preko Turkeстана so jo prenesli tudi v Evropo. Posrednik je bil islamski svet (italij.: grano sarraceno). V Sloveniji jo omenjajo v gornjegrajskem urbarju 1426. leta, v beljaškem urbarju 1442. in 1445. leta (Blaznik et al., 1970).

Na Gorjance bi jo lahko v prvi polovici 16. stoletja s seboj prinesli Uskoki, begunci pred Turki. Tako bi lahko tudi razložili, zakaj je bila ta rastlina prav v začetku naseljevanja na Gorjancih, ko so intenzivno krčili gozdove, najbolj množična. Razmeroma visoke pelodne vrednosti ajde in žit lahko pomenijo nekdanj precejšnjo poseljenost v bližnji okolici. Ob naselitvi, piše Gruden (1910–1916), so Uskoki, katerih potomci živijo v Žumberku še danes, prignali s seboj velike črede živine. Izredno visoke vrednosti travniških rastlin, posebno metuljnic, dokazujejo tudi intenzivno živinorejo. Po začetnem sunku pa se je gostota poseljenosti postopno zmanjševala. To se vidi v upadanju pelodnih krivulj vseh indikatorjev človekovega delovanja in naraščanju krivulje bukve, kar pomeni ponovno zaraščanje z bukovim gozdom.

Posebnost gozdov na Gorjancih je predvsem v tem, da v času, ki ga obsega pelodni diagram (400–500 let), tu skoraj ni bilo jelke. Ta se navadno družijo ali alternira z bukvijo. Splošno razširjenega jelovo-bukovega gozda (Abieti-Fagetum) v času, ki ga zajema pelodni diagram, torej na Gorjancih ni bilo. Ni pa izključeno, da so v starejših obdobjih, to je od srede atlantske dobe, pred 7000 leti, tudi Gorjance poraščali jelovo-bukovi gozdovi. To bi namreč pričakovali, kajti od tedaj naprej so bili takšni gozdovi vsesplošno razširjeni po vsej Sloveniji (Šercelj, 1963; Culiberg et al., 1981), celo na Krasu (Culiberg, 1995) ter na dinarskem delu zahodne Hrvaške (Culiberg in Šercelj, 1981; Srdoč et al., 1985; Culiberg in Šercelj, 1994).

Vprašanje "čistih" bukovih gozdov na Gorjancih bo ostalo nerešeno vse do tlej, dokler ne bomo dobili tu sedimenta, ki bi segal vsaj 7000 let v preteklost, to je v začetke jelovo-bukovih gozdov v Sloveniji in v Dinarskem gorstvu.

Zakaj manjka jelka, sta za zdaj mogoči dve razlagi:

1. Zaradi paleoekoloških razmer, ker na osamljenem gorskem hrbtu v obrobju Panonske nižine ni bilo ugodnih pogojev za naselitev jelke. Podobne razmere se

vidijo tudi v pelodnem diagramu Kaznarice pod vrhom Špiček na Bizeljskem (Šercelj, 1984), to je v vzhodnem delu Slovenije.

2. Jelko je iztrebil človek kot najbolj uporabni gradbeni material.

Prav tako so zelo skromno zastopani hrastovi gozdovi, kar pa je predvsem povezano z nadmorsko višino in delno s popolno dominacijo bukke.

LITERATURA

- Blaznik, P., B. Grafenauer, M. Kos, S. Vilfan, F. Zwitter, J. Žontar, 1970: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I.- Agrarno gospodarstvo. Ljubljana.
- Culiberg, N., 1995: Dezertifikacija in restoracija slovenskega Krasa.- Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji 22: 201–217.
- Culiberg, M., A. Šercelj, 1981: Pollenanalyses of the sediments of Plitvička jezera (Lakes of Plitvice).- Acta Bot. Croat. 40: 147–154.
- Culiberg, M., A. Šercelj, 1994: Palynological research in the Plitvice National Park.- Razprave 4.r. SAZU, 35/10: 177–185.
- Culiberg, M., A. Šercelj, M. Zupančič, 1981: Palynologische und phytozoönologische Untersuchungen auf den Ledine am Hochplateau Jelovica.- Razprave 4.r. SAZU 29/2–3: 111–120.
- Gruden, J., 1910–1916 (1992): Zgodovina slovenskega naroda I.- Mohorjeva družba. Celovec.
- Košir, Ž., 1979: Ekološke, fitocenološke in gozdnogospodarske lastnosti Gorjancev v Sloveniji.- Zbornik gozdarstva in lesarstva, 17. Ljubljana.
- Piskernik, M., 1970: Regionalna vegetacijska razčlenitev bazifilnih bukovih gozdov v Sloveniji.- Zbornik gozdarstva in lesarstva, 10: 69–102. Ljubljana.
- Srdoč, D., B. Obelič, N. Horvatinčič, A. Šercelj, M. Culiberg, A. Sliepčević, 1985: Radiocarbon dating and Pollen analyses of two peat bogs in the Plitvice National Park.- Acta Bot. Croat. 44: 41–46.
- Šercelj, A., 1963: Razvoj würmske gozdne vegetacije v Sloveniji.- Razprave 4.r. SAZU, 7: 361–418. Ljubljana.
- Šercelj, A., 1984: Razvoj kasnoglacialne vegetacije v obrobju Panonske nižine.- Radovi, ANUBiH, 76: Sarajevo.
- Zupančič, M., I. Puncer, 1989: Potencialna naravna vegetacija Slovenije.- Enciklopedija Slovenije 3: 119. Ljubljana.

FORESTS IN THE GORJANCI MOUNTAINS IN THE LIGHT OF POLLEN ANALYSES

SUMMARY

Pollen analyses of the samples of sediments from two localities in the Gorjanci Mountains were carried out: 1. Gorjansko jezero under the summit of Miklavž and 2. Reka under Trdinov vrh. The results are represented in corresponding pollen diagrams, which show that the beech (*Fagus*) forest has been predominant up to the present day. The fir (*Abies*), which would be expected to form – together with the beech – the most widespread climax forest of Abieti-Fagetum in Slovenia, is present with very low pollen records. Human impact is evident from both diagrams. The presence of buckwheat (*Fagopyrum*) is important because it delimitates the age of the profiles to max. 400–500 years.

ZA PTIČI PO GORJANCIH

JANEZ GREGORI

Spretna pisateljska roka Janeza Trdine nam je približala Gorjance, bajke in povesti o njih so jih naredile še bolj privlačne in skrivnostne. Kaj neki živi v teh prostranih bukovih gozdovih? S spoštovanjem sem se podal vanje, da bi jim iztrgal del skrivnosti. Katerim ptičem nudijo domovanje, katere vrste se počutijo tam najbolje? Nekaj mi je uspelo spoznati, marsikaj pa je ostalo pod tančico skrivnosti, ki jo bo treba še večkrat odstirati. Ko sem začel iskati podatke, kaj je bilo o ptičih na Gorjancih že napisanega, nisem imel dosti uspeha. Kaj več kot le bežne omembe posameznih vrst, predvsem ob raznih lovskih prigodah, mi ni uspelo dobiti. Mogoče so kaki pomembnejši zapisi ostali prezrti in bodo dobrodošli, ko bodo Gorjanci kdaj v prihodnosti ornitološko temeljito predstavljeni.

Odločil sem se, da za to priložnost predstavim samo rezultate svojih raziskav ptičev z Gorjancev na novomeški strani, ki sem jih opravil leta 1995, nekaj podatkov pa sva zbrala z Daretom Šeretom ob dveh obiskih Gorjancev leta 1996.

Obravnvano območje

Gorjanci so prostran gorski čok med Brežicami, Novim mestom, Metliko in Samoborom. Na severu jih oklepa dolina Krke, na jugu pa je prostrana Karlovska kotlina. Po najvišjem slemenu, kjer kraljuje Trdinov vrh (1178 m), poteka državna meja med Slovenijo in Hrvaško. Prometno so Gorjanci še slabo prehodni, najpomembnejša je cesta med Novomeško kotlino in Belo krajino, ki poteka na jugu prek prevala Vahta (615 m). Poseljenost Gorjancev z novomeške strani sega do 550 m (Javorovica).

Geološka podlaga Gorjancev so triasni dolomit, jurski apnenec ter laporno-apnenčeve kredne in terciarne usedline. V dolgih preteklih obdobjih je voda opravila svoje delo in razbrazdala pobočja z dolinami. Najgloblji sta Pendirjevka in Kobilica, ki se zajedata s sevrozahoda vse do samega hrbta Gorjancev. Tla slabo prepuščajo vodo, zato so stranske doline vodnate.

Gorjanci so v glavnem poraščeni z gozdovi, poznani so kot eno najboljših rastišč bukve pri nas. Iglavci, predvsem smreka, so zastopani v manjši meri, kot primes v mešanih sestojih ali kot monokulturni nasadi, ki pa ponekod kažejo, da se smreka tu ne počuti najbolje. Zelo pomembno naravno vrednoto predstavljata dva pragozdna naravna rezervata: precejšen predel (23,16 ha) še prvobitnega bukovega gozda ob Trdinovem vrhu (990–1150 m) ter Ravna gora (15,53 ha) na višini 860–950 m.

V višjih predelih Gorjancev so bili ponekod gozdovi izsekani in nastale so košenice (Krvavi kamen – Sv. Miklavž, Pirčev hrib). Gozdovi ob vznožju prehajajo v travnike, ki jih na obrobju z gozdom in ob lastniških mejah ponekod porašča grmovje. Dolino pokrivajo polja, kjer so v glavnem gručasta naselja.

Življenjski prostori Gorjancev

Vsaka živalska vrsta, tako tudi ptiči, je vezana na določen življenjski prostor ali habitat. V grobih obrisih si oglejmo, kako je z njimi na Gorjancih.

Gozd. Gorjance poraščajo širni gozdovi, ki se po svoji vegetacijski sestavi spreminjajo glede na nadmorsko višino, lego in tudi glede geološke sestave tal. Prevladujoča drevesna vrsta je bukev. Oglejmo si gozd ob gozdni cesti, ki vodi od ceste pri Vahti proti planinskemu domu Gospodična. Predel porašča preddinarski gorski bukov gozd (*Enneaphyllo-Fagetum*, Košir (1956, 1961)), ki predstavlja klimatogeno gozdno združbo gorskega pasu preddinarskega sveta. Od drevesnih vrst prevladuje bukev, ki so ji primešani gorski javor, lipa, ponekod smreka in gaber, ob gozdnem robu jesen. V višjih predelih je primešan tudi macesen. Gozd je povečini strnjen, le manjše jase so ob cesti in ob "Fabriki".

Glavna znamenitost Gorjancev je naravni rezervat Trdinov vrh na severovzhodnem pobočju tik pod Trdinovim vrhom; je ostanek nekdanjih mogočnih preddinarskih visokogorskih bukovih gozdov (*Savensi-Fagetum*, Košir (1962, 1971)), vrtačast in razgiban mikrorelief, kamenita in skalovita površja pa porašča preddinarski bukov gozd z javorjem in polžarko (*Isopyro-Fagetum*, Košir (1961, 1971)). Dominantna drevesna vrsta je bukev, primešani pa so posamezni gorski in ostrolisti javorji. Pod spodnjim robom rezervata so posamezne smreke.

Gozdni rezervat je tudi na Ravni gori. Pragozd Ravna gora je ostanek nekdanjih mogočnih gozdov in leži na slemenu Gorjancev, sredi razgibanega kraškega sveta. Gozdnovegetacijska združba je preddinarski visokogorski bukov gozd (*Savensi-Fagetum*), ki je v optimalnem stanju.

Obsežni gozdovi so tudi v globokih dolinah na severnem pobočju Gorjancev, kot sta to dolini Pendirjevka in Kobila. Tudi tu med drevesnimi vrstami prevladuje bukev. Nekoliko se razlikuje gozd ob Leseni poti severovzhodno od V. Lipovca. Tu prevladuje smreka.

Košenice na Gorjancih so drugotnega nastanka, nastale po izkrčenju gozda. Obsežne košenice so med Sv. Miklavžem in Krvavim kamnom, nad Pendirjevko in na Pirčevem hribu. Ponekod so na košenicah posamezna drevesa in grmi, na Pirčevem hribu je na košenici mlad nasad smrek.

Grmišča ob robu gozda in polja. V širokem pasu gorjanski gozdovi v spodnjem delu pobočij prehajajo v polja. Gozdni rob je večinoma zaraščen z različnim grmovjem. Pestrost povečujejo pasovi grmovja na mejah med parcelami ali ob poteh, vmes so posamezna drevesa ali manjše skupine. Na gozdni rob večinoma mejijo travniki, ki prehajajo v njive, posejane z različnimi kulturami, kar tudi povečuje pestrost.

Suburbani in urbani predeli. Ob vznočju Gorjancev so vasi in manjša naselja, ki jih obdajajo sadovnjaki, večinoma zasajeni s starejšim drevjem.

Potoki. Kot je že bilo omenjeno, je geološka podlaga na Gorjancih razmeroma nepropustna. Zato je tam razmeroma veliko površinskih voda, ki se zbirajo v potokih globokih dolin.

Za ptiči po Gorjancih

Ker je za ocenjevanje uspešnosti opravljenega dela pomembno, koliko časa je bilo porabljenega zanj, je treba povedati, da sem se leta 1995 mudil na Gorjancih 21. aprila, 25. maja, 26. maja, 29. maja, 27. junija in 2. julija, leta 1996 pa 23. aprila in 4. junija. To je v obdobju, ko glavnina ptičev gnezdi in predstavlja t.i. gnezditveno populacijo nekega predela. Zbiral sem podatke, katere vrste živijo tu, in za nekatere predele ugotavljal tudi, kako so številčno zastopane. Naj-

Polja pri Gabrju, junij 1996. (Foto: J. Gregori)

primernejši čas za popisovanje ptičev je od sončnega vzhoda pa tja do osmih ali devetih dopoldne. Tedaj so ptiči najbolj aktivni, vztrajno se oglašajo in lahko jih je razpoznavati po petju in drugih glasovih. Zato sem količinske analize njihovih populacij opravljal samo v tem času, po metodi petminutnih zapisov v točki. Ob tej predstavitvi ptičev Gorjancev ne bom podrobneje navajal številke o številčnosti in pogostnosti posameznih vrst, ampak bom to skušal narediti opisno.

Splošne podatke o gnezdilcih Gorjancev podajam v preglednici. Tu je gozdni habitat predstavljen po posameznih lokalitetah, ostali habitati pa so predstavljeni splošno. Kjer je bilo zbranih zadosti podatkov, je pogostnost vrste navedena s številkami, v večini primerov pa je označena samo njena prisotnost v določenem predelu ali habitatu. Poudariti je treba, da sta bili najbolj temeljito pregledana prva dva v preglednici navedena habitata, to sta predel med Vahto in Gospodično ter gozdni rezervat na Trdinovem vrhu. Ostali trije gozdni predeli so bili obiskani le bežno, zato bo treba seznam tamkaj živečih vrst še temeljito dopolniti.

Preglednica: Ptiči Gorjancev (po habitatih)

Legenda:

VG = gozd ob poti med Vahto in Gospodično

TV = gozdni rezervat na Trdinovem vrhu

RG = Ravna gora

PE = Pendirjevka

LP = Lesena pot

KŠ = košenice

GP = grmišča, posamezna drevesa ob robu gozda in polja

SU = suburbani in urbani predeli

+ = prisotnost vrste

1 = zelo redka vrsta

2 = redka vrsta

3 = običajna vrsta

4 = pogostna vrsta

5 = zelo pogostna vrsta

vrsta	VG	TV	RG	PE	LP	KŠ	GP	SU
sršenar <i>Pernis apivorus</i>							+	
kragulj <i>Accipiter gentilis</i>	+							
skobec <i>Accipiter nisus</i>				+				
navadna kanja <i>Buteo buteo</i>	+		+				+	
priba <i>Vanellus vanellus</i>							+	
golob duplar <i>Columba oenas</i>		+	+	+				
golob grivar <i>C. palumbus</i>	+	+		+				
turška grlica <i>Streptopelia dec.</i>								+
divja grlica <i>S. turtur</i>	+						+	
kukavica <i>Cuculus canorus</i>	+	+	+	+	+		+	
lesna sova <i>Strix aluco</i>		+						
vijeglavka <i>Jynx torquilla</i>							+	+
siva žolna <i>Picus canus</i>	+							
črna žolna <i>Dryocopus martius</i>	+		+	+				
veliki detel <i>Dendrocopos major</i>	+		+				+	+
belohrbti detel <i>D. leucotos</i>		+		+				
kmečka lastovka <i>Hirundo rustica</i>								+
mestna lastovka <i>Delichon urbica</i>								+
hribski škrjanec <i>Lullula arborea</i>							+	
drevesna cipa <i>Anthus trivialis</i>	+		+	+		+	+	
siva pastirica <i>Motacilla cinerea</i>	+		+					
bela pastirica <i>M. alba</i>							+	
stržek <i>Troglodytes troglodytes</i>	3	4	+	+	+			
siva pevka <i>Prunella modularis</i>	1				+			
taščica <i>Erithacus rubecula</i>	5	5	+	+	+		+	
šmarnica <i>Phoenicurus ochruros</i>								+
pogoreleček <i>P. phoenicurus</i>		1		+				+
prosnik <i>Saxicola torquata</i>							+	+
kos <i>Turdus merula</i>	5	4	+	+	+		+	+
brinovka <i>T. pilaris</i>							+	
cikovt <i>T. philomelos</i>	4	1	+	+	+		+	
carar <i>T. viscivorus</i>	1	+	+		+			
grahasta penica <i>Sylvia nisoria</i>							+	
rjava penica <i>S. communis</i>							+	
črnohlavka <i>S. atricapilla</i>	5	5	+	+	+		+	
vrba listnica <i>Phyll. collybita</i>	3	2	+	+	+		+	
rumenoglavi kraljiček <i>Regulus reg.</i>	+			+	+			
rdečeglavi kraljiček <i>R. ignicap.</i>	+			+	+			
sivi muhar <i>Muscicapa striata</i>	+	1	+				+	+
belovrati muhar <i>Ficedula albic.</i>		1		+				
sinica dolgorepka <i>Aegith. caudat.</i>	+						+	
močvirska sinica <i>Parus palustris</i>	+	+	+	+				
gorska sinica <i>P. montanus</i>	+	+	+	+	+			
čopasta sinica <i>P. cristatus</i>	+		+		+			
menišek <i>P. ater</i>	3	2	+	+	+			
plavček <i>P. caeruleus</i>	1			+				+
velika sinica <i>P. major</i>	2	2	+	+	+		+	+

vrsta	VG	TV	RG	PE	LP	KŠ	GP	SU
brglez <i>Sitta europaea</i>	2	1	+	+	+			+
dolgoprsti plezalček <i>Certh. fami.</i>	1	1	+	+	+			
kobilar <i>Oriolus oriolus</i>	+						+	
rjavi srakoper <i>Lanius collurio</i>						+	+	
šoja <i>Garrulus glandarius</i>	2		+					
sraka <i>Pica pica</i>							+	+
krekovt <i>Nucifraga caryocatactes</i>	+		+		+			
kavka <i>Corvus monedula</i>								+
siva vrana <i>C. cornix</i>							+	
krokar <i>C. corax</i>	+			+				
škorec <i>Sturnus vulgaris</i>							+	+
domači vrabec <i>Passer domesticus</i>								+
poljski vrabec <i>P. montanus</i>							+	+
ščinkavec <i>Fringilla coelebs</i>	5	5	+	+	+		+	+
grilček <i>Serinus serinus</i>	+						+	+
zelenec <i>Carduelis chloris</i>							+	+
lišček <i>C. carduelis</i>							+	+
repnik <i>C. cannabina</i>							+	
kalin <i>Pyrrhula pyrrhula</i>	2	2	+	+	+			
dlesk <i>Coccothraustes coccothr.</i>	1	1	+					
rumeni strnad <i>Emberiza citrinella</i>						+	+	
Skupaj:	38	24	27	27	20	3	33	23

Vrste, ki so navedene v preglednici, so verjetno brez izjeme tudi gnezdilci Gorjancev. Navesti pa je treba še druge opazovane vrste, za katere je gnezdenje izključeno ali malo verjetno. Na poti od Vahte proti Gospodični je bil 21. aprila 1995 ugotovljen črnoglavi muhar (*Ficedula hypoleuca*), 23. aprila 1996 pa je s skalovja ob isti poti zletel skalni plezalček (*Tichodroma muraria*). In kaj je delal tukaj tako pozno?

Bukovi gozdovi Gorjancev so bogati žira in primerni za prezimovanje nekatere vrst. Med njimi je zagotovo pinoža (*Fringilla montifringilla*). Ko smo se 21. aprila 1995 vračali s Trdinovega vrha, jih je bilo v gozdu najmanj 50, v družbi ščinkavcev in dleskov. Tudi iglavci privabljajo vrste, vezane nanje. 4. junija 1996 je bil ob poti od Krvavega kamna na začetku Pendirjevke mali krivokljun (*Loxia curvirostra*).

Zanimivo je opazovanje močvirske trstnice (*Acrocephalus palustris*) približno na pol poti od Vahte proti Gospodični, na višini 670 m. 25. maja 1996 se je na svoji selitveni poti zadrževala na manjši jasi v približno 5 m širokem pasu ruderalne vegetacije (koprive, kolmež, meta) in grmov bezga in neutrudno prepevala.

Najbolj pogostni in obenem tudi številčno bogati gnezdilci gozdov Gorjancev so taščica, črnoglavka, ščinkavec in kos. Nekoliko manj pogostni so stržek, cikovit, vrbja listnica, menišček, velika sinica, brglez in kalin. Pogostne vrste so praviloma tudi splošno razširjene. Najbolj splošno razširjena sta kos in ščinkavec, ki poleg gozdov naseljujeta tudi druge habitate, vključno s suburbanimi. Presenečata pogostnost in številčnost stržka. Godijo mu gozdnata pobočja, ki niso preveč izpostavljena soncu. Na Gorjancih ima zadosti primernih mest za name-

stitev gnezda v špranjah skal, v gozdnih rezervatih pa predvsem med koreninami padlega drevja.

Med gnezdilci gozdov sta vsekakor zanimiva pogorelček in belovrati muhar. Obe vrsti se zadržujeta v predelih, kjer so zaradi podrtih silakov mestoma nastala odprta svetlitvena jedra in nastali so ekološki pogoji za obe vrsti, primerna dupla za gnezdenje pa tudi niso vprašljiva. Gnezdenje belovratega muharja ob vrhu gozdnega rezervata na Trdinovem vrhu, kjer je višina okoli 1100 m, je verjetno najvišje ugotovljeno gnezdenje te vrste pri nas.

Na Gorjancih živi kar šest vrst sinic. Zanimivo je, da se prekriva gnezditveni areal močvirske in gorske sinice, s tem da je slednja vezana na prisotnost iglavcev. V gozdnem rezervatu Trdinov vrh močvirske sinice gnezdiijo vse do vrha, medtem ko so gorske v nižjih predelih, kjer so primešane posamezne smreke. Čopasta sinica je med vsemi sinicami najbolj vezana na iglavce.

Drevesna cipa je v gozdovih tam, kjer je drevje močno razredčeno, najštevilnejša pa v travnatih predelih s posameznimi drevesi. Obravnavati jo moramo kot robno vrsto.

Na bližino voda je vezana siva ali gorska pastirica. Redno se zadržuje tudi pri izviri ob planinskem domu Gospodična. V Pendirjevki so dani vsi pogoji tudi za gnezdenje povodnega kosa, vendar za njegovo prisotnost ni bilo potrditve.

Ugotovljene so bile štiri vrste ujed, ki brez dvoma tudi gnezdiijo na Gorjancih, glede na naravo in prostranost obravnavanega predela pa lahko pričakujemo še kakšno vrsto. Pozornost bo treba posvetiti sokolu selcu (*Falco peregrinus*), ki mogoče že zaseda kakšno od primernih skalnih polic ob globokih dolinah.

Sovam ni bilo posvečene posebne pozornosti, saj je za njihovo odkrivanje najprimernejši nočni čas. Na Trdinovem vrhu je bila pri samem zgornjem kraju

gozdnega rezervata 21. aprila 1995 še speljana lesna sova, ki je sedela na koreninah padle bukve. Po pripovedovanju lovcev gnezdiijo na Gorjancih tudi kosače (*Strix uralensis*), vendar v nižje ležečih gozdovih.

Razveseljivo je, da je bil golob duplar, katerega življenjski prostor se tudi v Sloveniji vse bolj krči, ugotovljen kar na treh lokalitetah. V zvezi s tem je treba poudariti velik pomen črne žolne za celotno združbo ptičev v gozdu. Gnezda, ki jih dolbe v drevje, uporabljajo za gnezdenje številne večje vrste, med njimi tudi golob duplar.

Najzanimivejša je vsekakor najdba belohrbtega detla. Gnezdo v gozdnem rezervatu na Trdinovem vrhu je bilo na bukvi, kakšnih 15 metrov od tal, nare-

Lesna sova (*Strix aluco*), Trdinov vrh, april 1995.
(Foto: J. Gregori)

Rumeni strnad (*Emberiza citrinella*), Gabrje, junij 1996. (Foto: J. Gregori)

Na območju Gorjancev je bilo v osmih terenskih popisih registriranih 72 vrst ptičev. Ker Gorjance v glavnem poraščajo gozdovi, seveda glavna ugotovljenih vrst odpade na tiste, ki so vezane na gozdove. Ugotovljenih je nič manj kot 44. Seveda pa seznam še ni končan. Glede na dosedanje poznavanje ptičev na Gorjancih je opravljeno delo precejšen prispevek, raziskave v prihodnosti pa ga bodo še zaokrožile.

jeno v debelejšem suhem pokončnem štrclju. Stara sta 26. maja 1995 krmila mlade, ki so že gledali iz luknje. Ko sem se vrnil 29. maja, so bili mladiči že speljani. V bližini je bil samo še eden, ki ga je krmil samec. Hrbe so imeli temno progaste, torej pripadajo podvrsti *Dendrocopos l. lilfordi*. 4. junija 1996 je bil par belohrbtnih detlov tudi v Pen-dirjevki.

V predelih grmišč s posameznimi drevesi in okoliškimi polji je bilo popisanih 33 vrst ptičev, med njimi tudi pri nas vse redkejša grahasta penica. Dve priba sta bili 27. junija 1995 na polju pri Šmarju, kjer sta se razburjeno oglašali. V bližini sta zagotovo imeli mladiče.

LITERATURA

- Skoberne, P., S. Peterlin (urednika), 1991: Inventar najpomembnejše naravne dediščine Slovenije. Del 2: osrednja Slovenija. Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine. Ljubljana.

BIRDS OF THE GORJANCI HILLS

SUMMARY

The following paper deals with the data, collected in 1995 and 1996, when eight shorter or longer studies took place. The quantitative collection data was carried out using the five-minute note method on a certain spot. 72 species of birds were registered on the Gorjanci, 44 of which are connected with forests.

The most frequent and most numerous birds nesting in the region are: *Erithacus rebecca*, *Fringilla coelebs* and *Turdus merula*. *Troglodytes troglodytes*, *Turdus philomelos*, *Phylloscopus collybita*, *Parus ater*, *Parus major*, *Sitta europaea* and *Pyrrhula pyrrhula* are somewhat less frequent. The most widely spread species are *Phoenicurus phoenicurus* and *Ficedula albicollis*, which also inhabit other habitats, beside woodland including suburban ones.

The natural environment of both species are in areas where large trees were cut down and where they have light living conditions. It is good news that *Columba oenas*, whose habitat is being reduced, was discovered at three locations. The most interesting finding is *Dendrocopos leucotos*, which belong to subspecies *Dendrocopos l. lilfordi*.

SESALCI (MAMMALIA) GORJANCEV

TOMI TRILAR

Uvod

Bajk polni Gorjanci so eden najlepših slovenskih prepletov gozdov in ekstenzivne kulturne krajine. Fragmenti prvobitnih gozdov so ohranjeni v dveh pragozd-
nih sestojih na Ravni gori in pod Trdinovim vrhom, ekstenzivno pa obdelujejo
slikovite gorjanske košenice. Kljub nekaterim črnim gradnjam in dvema planin-
skima kočama so slemena Gorjancev nepozidana in se jim je zategadelj uspelo v
dobršni meri izogniti množičnemu turizmu. Gosteje so Gorjanci naseljeni ob
vznožju, kjer se gozdni fragmenti prepletajo z vinogradi in drugimi bolj ali manj
intenzivno obdelovanimi površinami.

Gorski čok Gorjancev se je dvignil ob dobro vidnih prelomih med Krško in
Karlovsško kotlino, razteza pa se vse od zakraselega Kočevskega Roga do oddal-
jenih ravníc ob Savi pri Brežicah (Hudoklin 1994a). Na jugozahodu zaključek
Gorjancev ni izrazit in jih označujemo z istim imenom tja do Črmošnjiške do-
line, ki poteka po veliki dinarski prelomnici (Melik 1959).

V zakraselem apnencu so se dobro ohranile stare ravnine, ki tvorijo danes
prostrane planote. Najvišje so v zahodnem delu, kjer ležita Opatova in Blaževa
gora, od tod se nadaljujeta Ravna gora in planota pri sv. Miklavžu, ki doseže višek
s Trdinovim vrhom – 1181 metrov (Hudoklin 1994a). Najvišje planote niso ni-
kjer poseljene, marveč jih preraščajo bujni bukovi gozdovi. Gorjanske koše-
nice na slemenih izkoriščajo prebivalci iz nižje v Gorjancih ležečih vasi (Melik
1959).

Slika 1: Območje Gorjancev je označeno šrafirano. Na obrisu Slovenije v spodnjem desnem vogalu je s pravokotnikom označeno območje, ki ga obsega večji zemljevid.

Poseben čar dajejo Gorjancem bistri potoki, ki se rojevajo v številnih izvirih. Potoki so v strma pobočja vrezali globoke doline, kar je za sicer zakraselo Dolenjsko dokaj nenavadno. Najbolj divje in slikovite doline z manjšimi slapišči in brzicami ter bujno vegetacijo so oblikovali potoki Kobila, Pendirjevka in Klamfer (Hudoklin 1994a).

S hrvaške strani imenujejo to gorsko pokrajino Žumberačka gora, med Slovenci pa je prevladalo ime Gorjanci, kar je sprva označevalo prebivalce, danes pa nam pomeni celotno gorsko pokrajino (Melik 1959).

O favni sesalcev območja Gorjancev je bilo do sedaj zapisanega bore malo. Še najpogostejši so zapisi v reviji Lovec, posamezne podatke pa navaja tudi Kryštufek (1992a). Pričujoči prikaz sesalcev temelji na materialu, ki ga je zbral avtor pri terenskem delu v letu 1995 in je shranjen v Prirodoslovnem muzeju Slovenije, podatkih objavljenih v reviji Lovec, podatkih iz statistik o odstrelu in izgubah divjadi lovskih družin s tega območja ter ustnih pričevanj prebivalcev z območja Gorjancev. Vzorci krvi in organov vseh na terenu ujetih živali so bili poslani na virološko in bakteriološko testiranje na Inštitut za mikrobiologijo Medicinske fakultete v Ljubljani, kjer so tudi shranjeni.

Pregled vrst

Žuškojedi – Insectivora

Beloprski jež – *Erinaceus concolor* Martin, 1838

Jež je pogostejši ob vznožju Gorjancev, kjer se mozaično prepletajo vinogradi z ostalimi obdelovalnimi površinami, žive meje in manjši gozdovi. V strnjениh gozdovih na vrhu Gorjancev je redkejši. Opazovali smo ga na Glažarici in na košenici pri Krvavem kamnu.

Beloprski jež (*Erinaceus concolor*). (Foto: H. Oršanič)

Gozdna rovka – *Sorex araneus* Linnaeus, 1758

Ujeli smo le eno gozdno rovko v pragozdnem ostanku pod Trdinovim vrhom. V gozdovih Gorjancev je verjetno splošno razširjena.

Mala rovka – *Sorex minutus* Linnaeus, 1766

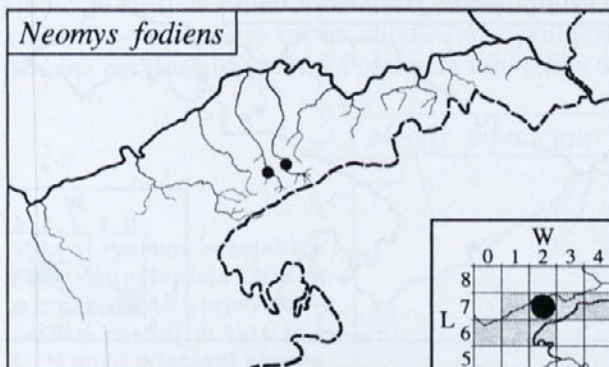
Mala rovka je v gorjanskih gozdovih verjetno splošno razširjena, čeprav o njej ne obstaja nobenih konkretnih podatkov.

Gorska rovk – *Sorex alpinus* Schniz, 1837

Na Gorjancih je bila do sedaj poznana le z Gosposdične (Kryštufek 1992a), opažovali pa smo jo tudi v grohastem pobočju ob Vrtaškem potoku.

Povodna rovk – *Neomys fodiens* (Pennant, 1771)

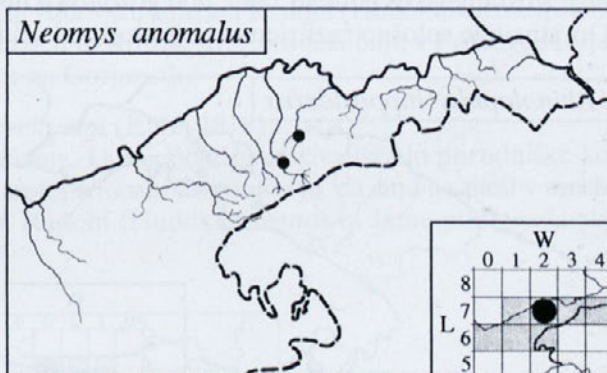
Do sedaj je bila na Dolenjskem poznana le s treh nahajališč vzdolž reke Krke (Kryštufek 1992a). Mi pa smo jo našli v soteskah potokov Pendirjevka in Kobila (slika 2). Zanimivo je, da smo jo ob potoku Kobila našli skupaj z močvirsko rovk.

Slika 2: Poznana nahajališča povodne rovk (*Neomys fodiens*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njena trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

Močvirska rovk – *Neomys anomalus* Cabrera, 1907

Verjetno je v ustreznih habitatih (močvirja, gosto zarasli bregovi vodotokov) splošno razširjena. Našli smo jo v soteski potoka Kobila in ob Vrtljanskem potoku pod kartuzijo Pleterje (slika 3).

Slika 3: Poznana nahajališča močvirske rovk (*Neomys anomalus*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njena trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

Poljska rovk – *Crocidura leucodon* (Hermann, 1780)

V pragozdnem ostanku na Ravni gori je bila ujeta ena žival.

Na območju Gorjancev lahko z vso gotovostjo pričakujemo tudi vrtno rovk – *Crocidura suaveolens* (Pallas, 1811).

Navadni krt – *Talpa europaea* Linnaeus, 1758

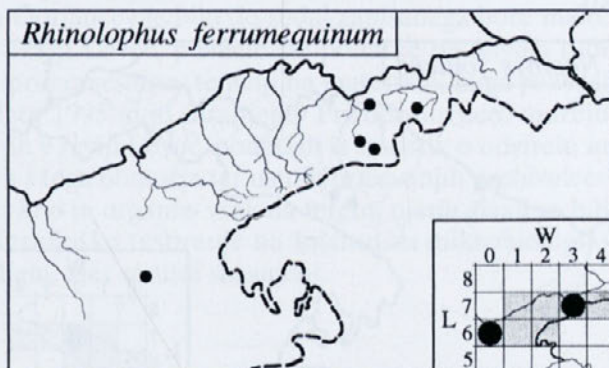
Poleg odprtih habitatov (travniki, vrtovi), kjer je pogost, ga najdemo tudi v redkih gozdovih, na jasadah in košenicah. Našli smo ga poveženega pri Krvavem kamnu.

Netopirji – Chiroptera

Veliki podkovnjak – *Rhinolophus ferrumequinum* (Schreber, 1774)

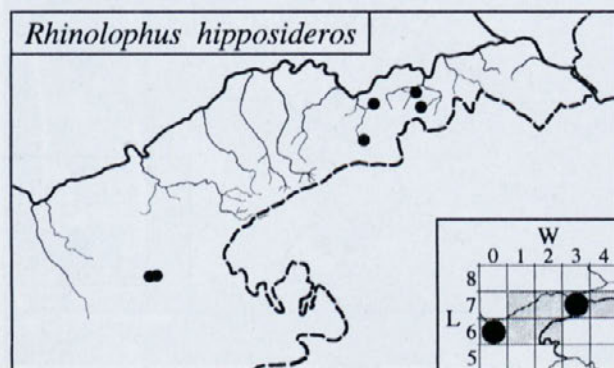
Med prezimovanjem je bil najden v Radoški jami na Radohi (Hudoklin, 1994b) in v Barbičevem breznu na Hrastku (Hudoklin, 1994b). Poleti pa smo ga ujeli v mrežo na vhodu Kostanjeviške jame, Jame pod gozdarsko hišo na Orehovcu in Brezna pri Bosanski bajti v Polhovem raju (slika 4). Na Gorjancih je splošno razširjen, vendar ni nikjer pogost.

Slika 4: Poznana nahajališča velikega podkovnjaka (*Rhinolophus ferrumequinum*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njegova trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

Mali podkovnjak – *Rhinolophus hipposideros* (Bechstein, 1800)

Jamska vrsta netopirja, ki je bila med prezimovanjem najdena v Ajdovski (Hudoklin, 1994b) in Radoški jami na Radohi (Hudoklin, 1994b) ter Barbičevem breznu na Hrastku (Hudoklin, 1994b) in v Levakovi jami (Hudoklin ustno). Poleti pa smo ga ujeli v mrežo na vhodu Ajdovske jame na Radohi (Hudoklin ustno), Kostanjeviške jame in Jame pod gozdarsko hišo na Orehovcu (slika 5). Na Gorjancih je splošno razširjen in pogostejši od velikega podkovnjaka.

Slika 5: Poznana nahajališča malega podkovnjaka (*Rhinolophus hipposideros*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njegova trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

Južni podkovnjak – *Rhinolophus euryale* Blasius, 1853

Znana je velika porodniška in prezimujoča kolonija v Kostanjeviški jami, pred njenim vhodom smo ga tudi ujeli v mrežo.

Navadni netopir – *Myotis myotis* (Borkhausen, 1797)

Ujeli smo ga v mrežo na vhodu v Ajdovsko jamo na Radohi (Hudoklin ustno) in ob ribniku pod samostanom Pleterje. Verjetno je splošno razširjen.

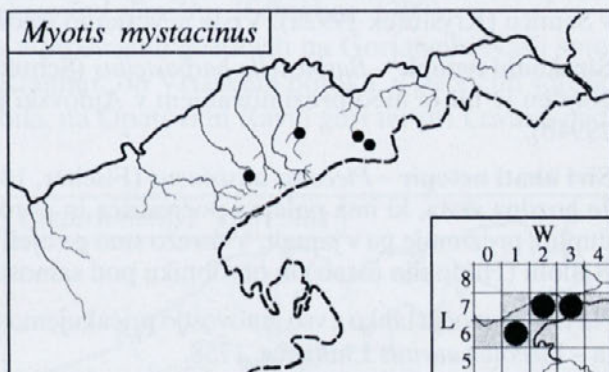
Obvodni netopir – *Myotis daubentoni* (Kuhl, 1819)

Gozdna vrsta, ki ima poletna počivališča in porodniške kolonije v drevesnih duplih, prezimuje pa v jamah. Najden je bil v Kostanjeviški (Hudoklin, 1994b) in Levakovi jami (Hudoklin ustno).

Brkati netopir – *Myotis mystacinus* (Kuhl, 1819)

Poletna počivališča in porodniške kolonije ima na podstrešjih, v ozkih špranjah in tudi umetnih hišicah za netopirje (netopirnicah), prezimuje pa v jamah, rudnikih in kletih. Brkati netopir je najpogosteje zabeležena vrsta netopirja na območju Gorjancev. V mrežo smo ga ujeli ob Vrtaškem potoku in ob ribniku pod samostanom Pleterje ter na vhodu Jame pod gozdarsko hišo na Orehovcu in Brezna pri Bosanski bajti v Polhovem raju (slika 6).

Slika 6: Poznana nahajališča brkatega netopirja (*Myotis mystacinus*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njegova trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

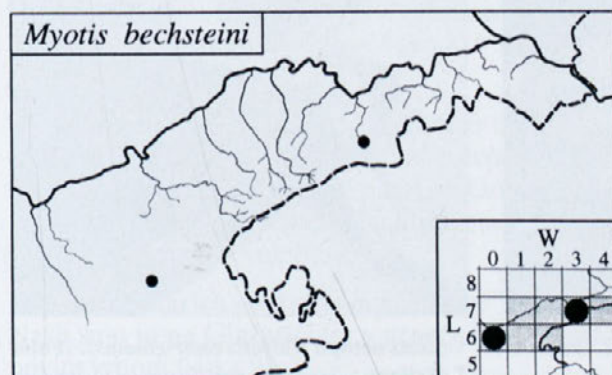

Vejičati netopir – *Myotis emarginatus* (Geoffroy, 1806)

V mrežo smo ga ujeli na vhodu Ajdovske jame na Radohi (Hudoklin ustno), Jame pod gozdarsko hišo na Orehovcu in Brezna pri Bosanski bajti v Polhovem raju. Verjetno je splošno razširjen na Gorjancih.

Dolgouhi netopir – *Myotis bechsteini* (Kuhl, 1818)

Dolgouhi netopir je gozdna vrsta, ki ima poletna počivališča in porodniške kolonije v drevesnih duplih in netopirnicah. Zanimivo je, da smo ga ujeli v mrežo na vhodu Ajdovske jame na Radohi (Hudoklin ustno) in Jame pod gozdarsko hišo na Orehovcu (slika 7).

Slika 7: Poznana nahajališča dolgouhega netopirja (*Myotis bechsteini*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njegova trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

Mali netopir – *Pipistrellus pipistrellus* (Schreber, 1774)

Najden je bil med prezimovanjem pri Gotni vasi (Hudoklin ustno). Verjetno je splošno razširjen v okolici naselij ob vznožju Gorjancev.

Nathusijev netopir – *Pipistrellus nathusii* (Keyserling et Blasius, 1839)

Najden je bil v Metliki (Hudoklin ustno).

Pozni netopir – *Eptesicus serotinus* (Schreber, 1774)

Pozni netopir je gozdna vrsta, ki se pojavlja tudi v stavbah in jamah. Ujet je bil v mrežo na vhodu Ajdovske jame na Radohi (Hudoklin ustno).

Navadni mračnik – *Nyctalus noctula* (Schreber, 1774)

Gozdna vrsta, ki se poleti zateka v drevesna dupla. V mrežo smo ga ujeli ob ribniku pod samostanom Pleterje. Poleg tega pa je bil najden mumificiran primerek v Semiču (Kryštufek 1992a). Vrsta je verjetno splošno razširjena.

Širokouhi netopir – *Barbastella barbastellus* (Schreber, 1774)

Najden je bil le med prezimovanjem v Ajdovski jami na Radohi (Hudoklin, 1994b).

Sivi uhati netopir – *Plecotus austriacus* (Fischer, 1829)

Je gozdna vrsta, ki ima poletna počivališča in porodniške kolonije v drevesnih duplih, prezimuje pa v jamah. V mrežo smo ga ujeli na vhodu Ajdovske jame na Radohi (Hudoklin ustno) in ob ribniku pod samostanom Pleterje.

Na tem območju lahko z vso gotovostjo pričakujemo tudi rjavega uhatega netopirja – *Plecotus auritus* Linnaeus, 1758.

Dolgouhi netopir (*Myotis bechsteini*). (Foto: T. Trilar)

Vejicati netopir (*Myotis emarginatus*). (Foto: T. Trilar)

Zajci in žvižgači – Lagomorpha

Poljski zajec – *Lepus europaeus* Pallas, 1778

Poljski zajec je splošno razširjen na celotnih Gorjancih. Pogostejši je ob vznožju, kjer se mozaično prepletajo gozdovi z bolj ali manj intenzivno obdelanimi površinami (Kumelj ustno). Znatno je zastopan tudi v statistikah o odstrelu in izgubah divjadi lovskih družin s tega območja (tabela 1).

Glodalci – Rodentia

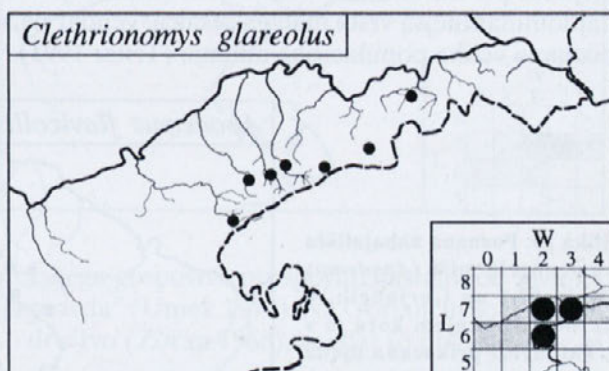
Veverica – *Sciurus vulgaris* Linnaeus, 1758

Veverica se pogosteje pojavlja le ob vznožju Gorjancev, v višjih legah pa je redkejša.

Gozdna voluharica – *Clethrionomys glareolus* (Schreber, 1780)

Je najpogostejša voluharica v prostranih gozdovih na Gorjancih. Našli smo jo na Glažarici, ob potoku Klamfer, ob Vrtaškem potoku, v pobočjih sotesk potokov Pendirjevka in Kobila, na Opatovi in Ravni gori ter pri Levaku nad Podbočjem (slika 8).

Slika 8: Poznana nahajališča gozdne voluharice (*Clethrionomys glareolus*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njena trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

Pižmovka – *Ondatra zibethica* (Linnaeus, 1758)

Izvira iz Severne Amerike in se je na Dolenjskem prvič pojavila 1950. leta (Kryštufek 1992a). Zelo pogosta je ob reki Krki, poseljuje pa tudi vodotoke in ribnike ob vznožju Gorjancev (Pincolič ustno).

Veliki voluhar – *Arvicola terrestris* (Linnaeus, 1758)

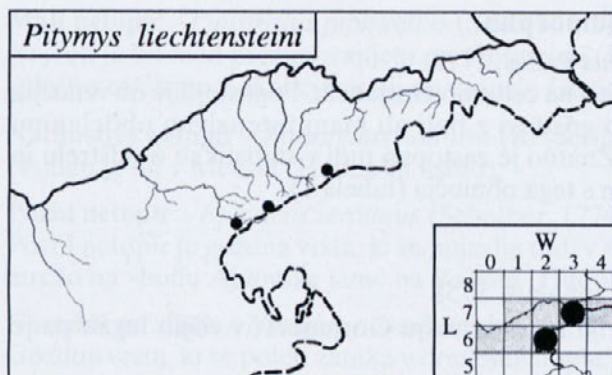
Veliki voluhar občasno povzroča škodo v sadovnjakih ob vznožju Gorjancev, kjer je verjetno splošno razširjen.

Vrtna voluharica – *Pitymys subterraneus* (de Selys-Longchamps, 1836)

Ob vznožju Gorjancev je nismo našli, čeprav je tam verjetno pogostejša. Nikola Tvrđković je vrtno voluharico našel pri Gospodični (Kryštufek 1992a), mi pa smo jo ujeli na Glažarici. Obe nahajališči sta zanimivi tudi zato, ker tam vrsta živi sintopično z ilirsko voluharico.

Ilirska voluharica – *Pitymys lichtensteini* Wettstein, 1927

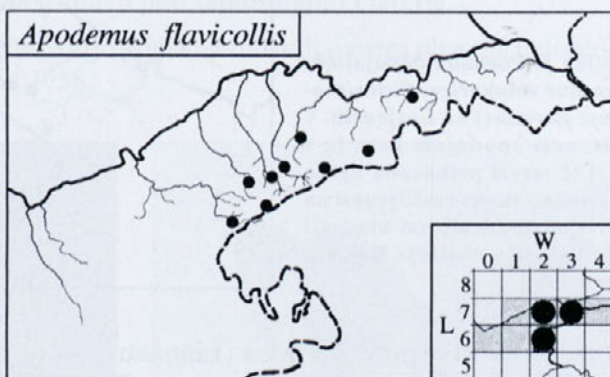
Našli smo jo na Glažarici ter v pragozdnih ostankih na Ravni gori in pod Trdinovim vrhom (slika 9).

Slika 9: Poznana nahajališča ilirske voluharice (*Pitymys liechtensteini*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njena trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

Rumenogrla miš – *Apodemus flavicollis* (Melchior, 1834)

Našli smo jo na Glažarici, ob potoku Klamfer, ob Vrtaškem potoku, v pobočjih sotesk potokov Pendirjevka in Kobila, v pragozdnih ostankih pod Trdinovim vrhom in Ravnih gori, na Opatovi gori, ob Vrtljanskem potoku pod kartuzijo Pleterje ter pri Levaku nad Podbočjem (slika 10). V času našega vzorčenja je bila najdominantnejša vrsta malega sesalca, vendar pa so iz gorskih bukovih gozdov poznana velika populacijska nihanja (Trilar 1991).

Slika 10: Poznana nahajališča rumenogrle miši (*Apodemus flavicollis*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njena trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

Belonoga miš – *Apodemus sylvaticus* (Linnaeus, 1758)

Našli smo jo ob potoku Klamfer na Glažarici, ob Vrtaškem potoku in ob Vrtljanskem potoku pod kartuzijo Pleterje (slika 11). Belonoga miš je vsesplošno razširjena ob vznožju, v gozdovih na Gorjancih pa se redkeje pojavlja, predvsem zaradi ostre konkurence z rumenogrlo mišjo.

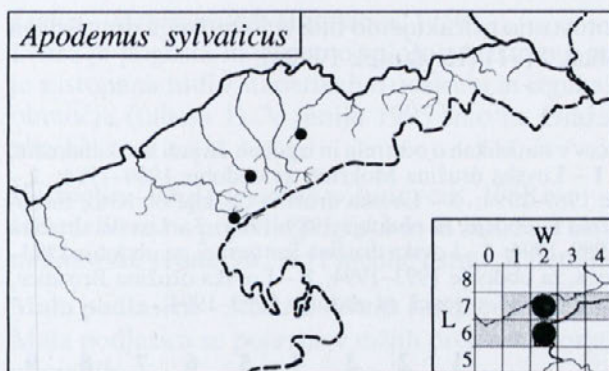
Dimasta miš – *Apodemus agrarius* (Pallas, 1771)

Prek Dolenjske poteka rob areala dimaste miši. Do sedaj je bila najdena ob Savi in Krki (Kryštufek 1992a). Mi pa smo jo našli ob potoku Pendirjevka, ob Vrtljanskem potoku pod kartuzijo Pleterje in pri Levaku nad Podbočjem (slika 12).

Polh – *Myoxus glis* (Linnaeus, 1766)

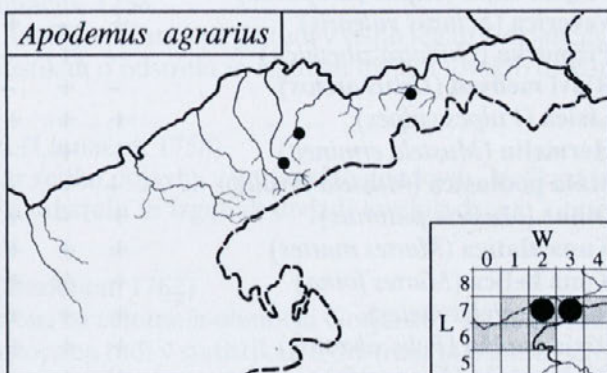
Polh je splošno razširjen in pogost v gozdovih celotnega območja.

Od 16. do 18. stoletja, ko je bil poljški lov domena podložnikov in njihov dodatni zaslužek ter so podložniki gospodstvu plačevali najemnino za polšine, je na ob-

Slika 11: Poznana nahajališča belonoge miši (*Apodemus sylvaticus*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njena trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

Slika 12: Poznana nahajališča dimaste miši (*Apodemus agrarius*) na Gorjancih. V desnem spodnjem kotu je v UTM mreži prikazana njena trenutno znana razširjenost na Gorjancih. Šrafirani kvadrati prikazujejo območje Gorjancev.

močju kostanjeviškega in pleterskega gospostva pri sporih, nastalih ob lovu na polhe, delovalo sodišče "polšja pravda" (Umek 1970). Na Gorjancih so tudi prvi poskušali ustanoviti polharsko društvo (Zoran 1968), vendar to prizadevanje ni obrodilo sadov.

Danes ga najpogosteje lovijo na območju Vodenic, Ravne gore in Opatove gore, kjer pred "polšne" nastavljajo "piskre" (Kumelj ustno).

Polh (*Myoxus glis*). (Foto: H. Oršanič)

Podlesek – *Muscardinus avellanarius* (Linnaeus, 1758)

Na Gorjancih je podlesek verjetno splošno razširjen in pogost.

Na tem območju lahko z vso gotovostjo pričakujemo tudi zelo redkega drevesnega polha – *Dryomys nitedula* (Pallas, 1771) (Kryštufek 1992a).

Tabela 1:

Zastopanost posameznih vrst sesalcev v statistikah o odstrelu in izgubah divjadi lovskih družin, ki segajo na območje Gorjancev. **1** – Lovska družina Mokrice, za obdobje 1989–1994; **2** – Lovska družina Čatež, za obdobje 1989–1994; **3** – Lovska družina Cerklje ob Krki, za obdobje 1989–1994; **4** – Lovska družina Podbočje, za obdobje 1989–1994; **5** – Lovska družina Kostanjevica na Krki, za obdobje 1989–1994; **6** – Lovska družina Šentjernej, za obdobje 1993–1994; **7** – Lovska družina Orehovica, za obdobje 1993–1994; **8** – Lovska družina Brusnice, za obdobje 1993–1994; **9** – Lovska družina Gorjanci, za obdobje 1993–1994.

Vrsta	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Poljski zajec (<i>Lepus europaeus</i>)	+	+	+	-	+	+	+	+	+
Veverica (<i>Sciurus vulgaris</i>)	+	-	+	-	-	-	-	-	-
Pižmovka (<i>Ondatra zibethica</i>)	-	+	-	+	+	-	-	-	+
Rjavi medved (<i>Ursus arctos</i>)	-	+	-	+	-	-	-	-	-
Lisica (<i>Vulpes vulpes</i>)	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Hermelin (<i>Mustela erminea</i>)	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Mala podlasica (<i>Mustela nivalis</i>)	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Dihur (<i>Mustela putorius</i>)	+	-	+	+	+	+	-	-	+
Kuna zlatica (<i>Martes martes</i>)	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Kuna belica (<i>Martes foina</i>)	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Jazbec (<i>Meles meles</i>)	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Divja mačka (<i>Felis silvestris</i>)	+	+	+	+	+	-	-	-	-
Divja svinja (<i>Sus scrofa</i>)	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Navadni jelen (<i>Cervus elaphus</i>)	+	+	+	-	+	+	-	-	+
Srna (<i>Capreolus capreolus</i>)	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Zveri – Carnivora

Rjavi medved – *Ursus arctos* Linnaeus, 1758

Rjavi medved se na Gorjancih redno pojavlja in ne gre izključevati možnosti, da obstaja kakšen bolj ali manj stalno naseljen brlog.

V letih 1987 in 1990 sta bila na Škaricah pod Golim Cirknikom ustreljena dva samca, težka med 80 in 100 kilogramov (Jenko ustno). Na tem območju so sledili mladiča tudi v zimi 1995–96 (Jenko ustno).

Leta 1995 se je medvedji samec stalno zadrževal na Zanogi, občasno pa je bila tam opažena tudi samica z dvema mladičema (Zaletelj ustno).

Prav tako se je pozimi 1995–96 pojavljal medved na južnih pobočjih Radohe nad Semičem (Hudoklin ustno).

Volk – *Canis lupus* Linnaeus, 1758

Volkovi občasno prihajajo na Gorjance z roške planote. Volkov na Kočevskem in Gorjancih s sosednjo Žumberško goro ne moremo obravnavati samostojno, ampak so vzhodni del populacije volkov v Sloveniji, ki je tesno povezana z volkovi v Gorskem Kotarju v sosednji Hrvaški (Štrumbelj 1995). V zimi 1994–95 so na Gorjancih sledili 6 do 8 volkov, v zimi 1995–96 pa do dva (Pincolič ustno). Avgusta 1995 so trije volkovi zvečer tulili na območju Radmanke (Zaletelj ustno).

Lisica – *Vulpes vulpes* (Linnaeus, 1758)

Lisica je pogosta in verjetno splošno razširjena po celotnih Gorjancih. Znatno je zastopana tudi v statistikah o odstrelu in izgubah divjadi lovskih družin s tega območja (tabela 1). V juniju 1995 smo na Glažarici opazovali leglo s štirimi mladiči.

Hermelin – *Mustela erminea* Linnaeus, 1758

Hermelin se ne pojavlja pogosto in se zadržuje ob vznožju Gorjancev nekako do nadmorske višine 900 m (Pincolič ustno, Zaletelj ustno).

Mala podlasica – *Mustela nivalis* Linnaeus, 1758

Mala podlasica se pojavlja v nižjih predelih Gorjancev, še najpogostejša je v vinogradih.

Dihur – *Mustela putorius* Linnaeus, 1758

Dihur je najpogostejši okoli naselij, srečamo pa ga tudi v višjih legah Gorjancev. Precej je zastopan tudi v statistikah o odstrelu in izgubah divjadi lovskih družin s tega območja (tabela 1).

Kuna zlatica – *Martes martes* (Linnaeus, 1758)

Kuna zlatica se stalno, vendar redko pojavlja v gorjanskih gozdovih. Večkrat je omenjena tudi v statistikah o odstrelu in izgubah divjadi lovskih družin s tega območja (tabela 1).

Kuna belica – *Martes foina* (Erxleben, 1762)

Kuna belica je splošno razširjena na celotnem območju Gorjancev, zaide pa tudi v bližino naselij. Precej je zastopana tudi v statistikah o odstrelu in izgubah divjadi lovskih družin s tega območja (tabela 1). Njena številčnost v zadnjih letih narašča (Pincolič ustno).

Jazbec – *Meles meles* (Linnaeus, 1758)

Jazbec se stalno pojavlja od nižin do najvišjih predelov Gorjancev. Večkrat je zapišan tudi v statistikah o odstrelu in izgubah divjadi lovskih družin s tega območja (tabela 1).

Vidra – *Lutra lutra* (Linnaeus, 1758)

Vidra se redno pojavlja v Krki (Hudoklin ustno) in ni izključeno, da zaide tudi v potoke ob vznožju Gorjancev.

Divja mačka – *Felis silvestris* Schreber, 1777

Divja mačka se na Gorjancih stalno zadržuje in je razmeroma pogosta. Na Ravnah neposredno ob hrvaški meji je bilo opazovano leglo z mladiči (Pincolič ustno).

Sodoprsti kopitarji ali parkljarji – *Artiodactyla*

Divja svinja – *Sus scrofa* Linnaeus, 1758

V 19. stoletju je bila divja svinja na Dolenjskem iztrebljena, občasno pa so se pojavljali klateži s Hrvaške. Leta 1912 se je na posestvu Ruperčevrh (severno pobočje Gorjancev) pojavil velik merjasec. Tako je graščak Herman Goriany, lastnik posestva, prišel na misel, da bi divjo svinjo ponovno naselil. Od tvrdke Julij Mohr iz Ulma ob Donavi je leta 1913 kupil staro svinjo s šestimi mladiči. Svinja je ob izpustu v oboro takoj pobegnila, naslednje leto pa je v gozdovih Radohe povrgla

devet mladičev. Približno ob istem času so oboro preskočile še preostale živali (Donko 1922, Kryštufek 1991, Kryštufek 1992a). Danes je stalež divje svinje na Gorjancih konstanten, kar je razvidno iz statistik o odstrelu in izgubah divjadi lovskih družin s tega območja (tabela 1). Sledove iskanja hrane (prerita zemlja) smo našli v povirju ponikalnice pod Velikim Lipovcem in v dolini košenice pri Krvavem kamnu.

Navadni jelen – *Cervus elaphus* Linnaeus, 1758

Zadnji avtohtoni jelen na Gorjancih naj bi bil odstreljen leta 1823 (Šašelj 1929). Gorjance je jelenjad ponovno poselila z Notranske, kjer so jo ob koncu prejšnjega stoletja gojili v oborah (Kryštufek 1992a). Danes je jelen razširjen po celotnih Gorjancih. V gozdovih na vrhu Gorjancev je pogost, zaide pa tudi v nižje predele.

Damjek – *Cervus dama* Linnaeus, 1758

Eden od v Krakovski gozd naseljenih damjekov (Krže 1975–76) je dve leti po naselitvi preplaval Krko in je bil opazovan na vrhu Gorjancev (Pincolič ustno).

Srna – *Capreolus capreolus* (Linnaeus, 1758)

Srna je najpogostejši parkljar na območju Gorjancev, saj je razširjena od nižin do vrha. Med terenskim delom smo jo opazovali, našli sledi in poslušali srnjakovo "lajanje" v vseh predelih Gorjancev.

Gams – *Rupicapra rupicapra* (Linnaeus, 1758)

Iz literature je znan podatek, da so se gamsi leta 1931 prvič pojavili na Gorjancih (Jordan 1934), ko so po naravni poti poseljevali Dinarsko gorstvo (Kryštufek 1991). Čeprav so bili v dolinah potokov Pendirjevke in Kobile še pred dvajsetimi leti dokaj pogosti (Kumelj ustno), zadnjih nekaj let gamsi na Gorjancih niso bili opaženi (Oršanič ustno, Pincolič ustno).

Rdeči seznam

Posledica splošne degradacije naravnega okolja, ki ponekod dobiva že katastrofalen obseg, je tudi upadanje števila mnogih vrst živali. Ogrožata jih predvsem uničevanje habitatov ter uporaba strupov, ki je največkrat nekontrolirana. Da bi začeli pravočasno opozarjati na neljube pojave v naravi, smo tudi v Sloveniji (po zgledu mednarodne organizacije IUCN) naredili seznam ogroženih živalskih vrst – t.i. rdeči seznam.

Tudi med sesalci, živečimi na Gorjancih, so vrste, ki jih najdemo v rdečem seznamu ogroženih živalskih vrst v Sloveniji (Kryštufek 1992b):

E – prizadeta vrsta (IUCN: Endangered)

Vrsta, ki je v nevarnosti, da izumre, če se bo ogrožanje nadaljevalo. Njena številčnost se je zmanjšala na kritično stopnjo ali pa zelo hitro upada v večjem delu areala.

1. Južni podkovnjak (*Rhinolophus euryale*)
2. Volk (*Canis lupus*)
3. Vidra (*Lutra lutra*)

V – ranljiva vrsta (IUCN: Vulnerable)

Če bodo dejavniki ogrožanja delovali še naprej, bo vrsta verjetno v bližnji prihodnosti prešla v kategorijo vrst (prizadeta vrsta), ki so v nevarnosti, da izumre-

jo. Številčnost se je v velikem delu areala zmanjšala ali se zmanjšuje, ker vrsta poseljuje na človekove vplive zelo občutljive habitate.

1. Povodna rovka (*Neomys fodiens*)
2. Močvirska rovka (*Neomys anomalus*)
3. Dimasta miš (*Apodemus agrarius*)
4. Rjavi medved (*Ursus arctos*)

V – manj prizadeta vrsta (IUCN: Vulnerable – less endangered)

Je podkategorija ranljive vrste (Vulnerable). Sem sodijo vrste, za katere je verjetno, da bodo v bližnji prihodnosti prešle v kategorijo prizadete vrste, če bodo še naprej ogrožene. Njihova številčnost se je v velikem delu areala zmanjšala ali se še zmanjšuje.

1. Veliki podkovnjak (*Rhinolophus ferrumequinum*)
2. Mali podkovnjak (*Rhinolophus hipposideros*)
3. Navadni netopir (*Myotis myotis*)
4. Obvodni netopir (*Myotis daubentoni*)
5. Brkati netopir (*Myotis mystacinus*)
6. Vejicati netopir (*Myotis emarginatus*)
7. Dolgouhi netopir (*Myotis bechsteini*)
8. Mali netopir (*Pipistrellus pipistrellus*)
9. Nathusijev netopir (*Pipistrellus nathusii*)
10. Pozni netopir (*Eptesicus serotinus*)
11. Navadni mračnik (*Nyctalus noctula*)
12. Širokouhi netopir (*Barbastella barbastellus*)
13. Sivi uhati netopir (*Plecotus austriacus*)

R – redka vrsta (IUCN: Rare)

Vrsta je potencialno ogrožena zaradi svoje redkosti in v primeru ogrožanja lahko hitro preide v kategorijo prizadete vrste.

1. Poljska rovka (*Crocidura leucodon*)
2. Divja mačka (*Felis silvestris*)

Med 50 vrstami sesalcev, ki živijo na Gorjancih, jih je kar 22 uvrščenih na rdeči seznam ogroženih sesalcev v Sloveniji (Kryštufek 1992b), kar predstavlja 44 odstotkov vse sesalčje favne Gorjancev.

Za nekatere vrste dejavniki ogrožanja, ki so prisotni drugod v Sloveniji, na Gorjancih še ne delujejo, zato bi bilo potrebno še toliko bolj intenzivno varovati njihove habitate. Prvi koraki so že narejeni, saj so z izključitvijo pragozdnih ostankov na Ravni gori in pod Trdinovim vrhom ter gozdnega rezervata Kobila iz utečenega gospodarjenja z gozdom ohranjeni prvobitni habitati z obilo padlih debel, trhlega lesa in dupel. V gozdovih, v katerih sodobno gospodarijo, primanjkuje predvsem dupel tako za ptice kot tudi za poletna počivališča in porodniške kolonije gozdnih vrst netopirjev.

Tudi ekstenzivno obdelane košenice, ki so jih prebivalci Gorjancev davno tega iztrgali gozdu, prispevajo svoj delež k pestrosti favne sesalcev. Z eno pozno poletno košnjo in prepovedjo gnojenja bi jih po eni strani iztrgali naravnemu procesu zaraščanja in po drugi strani ohranili floristično in favnistično pestrost gorjanskih košenic.

V gorjanskih jamah in breznihih se še zadržujejo velike kolonije jamskih vrst netopirjev. Poostren nadzor zahteva kolonija južnega podkovnjaka (*Rhinolophus*

euryale), ki naseljuje za turiste odprto Kostanjeviško jamo. Južni podkovnjak je med najbolj ogroženimi vrstami v evropskem merilu, njegova kolonija v Kostanjeviški jami pa je največja znana kolonija te vrste v Sloveniji. Zaenkrat se kolonija zadržuje v predelu jame, ki je izven urejene turistične poti. Toda kaj lahko se zgodi, da se v bodočnosti preseli v enega od rovov, ki so dostopni za javnost. Nujno bi bilo že vnaprej razmišljati, da se po potrebi turistični obisk in raziskave jame podredijo varovanju te kolonije, še posebno v času, ko južni podkovnjaki kotijo in negujejo mladiče.

Prekuženost populacije malih sesalcev s hantavirusi

Hantavirusi povzročajo pri človeku bolezen, imenovano hemoragična mrzlica z renalnim sindromom, popularno tudi "mišja mrzlica". Na Inštitutu za mikrobiologijo Medicinske fakultete v Ljubljani so dokazovali protitelesa proti hantavirusom v serumih 132 vzorcev krvi malih sesalcev, zbranih na Gorjancih (tabela 2). Okuženih je bilo 17 gozdnih voluharic (*Clethrionomys glareolus*), 2 ilirski voluharici (*Pitymys liechtensteini*), 31 rumenogrlih miši (*Apodemus flavicollis*) in ena dimasta miš (*Apodemus agrarius*), kar je 38,6 odstotka testiranih živali.

To je daleč nad slovenskim povprečjem prekuženosti malih sesalcev s hantavirusi, ki znaša 12 odstotkov (Avšič-Županc in sodelavci 1993).

Tabela 2:

Prekuženost populacije malih sesalcev s hantavirusi na območju Gorjancev
N – število testiranih, O – število okuženih, % – odstotek okuženih

Vrsta	N	O	%
Gozdna rovka (<i>Sorex araneus</i>)	1	0	–
Povodna rovka (<i>Neomys fodiens</i>)	3	0	–
Močvirska rovka (<i>Neomys anomalus</i>)	2	0	–
Veliki podkovnjak (<i>Rhinolophus ferrumequinum</i>)	3	0	–
Južni podkovnjak (<i>Rhinolophus euryale</i>)	4	0	–
Gozdna voluharica (<i>Clethrionomys glareolus</i>)	31	17	54,8
Ilirska voluharica (<i>Pitymys liechtensteini</i>)	3	2	66,7
Rumenogrļa miš (<i>Apodemus flavicollis</i>)	75	31	41,3
Belonoga miš (<i>Apodemus sylvaticus</i>)	2	0	–
Dimasta miš (<i>Apodemus agrarius</i>)	8	1	12,5
Skupaj	132	51	38,6

Zahvale

Zahvaljujem se Zavodu za varstvo narave Novo mesto, ki je bil iniciator raziskave favne sesalcev na Gorjancih. Del potrebnih finančnih sredstev je prispeval Prirodoslovni muzej Slovenije. Za pomoč pri terenskem delu se zahvaljujem Andreju Hudoklinu iz Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto, Mojmiru Pustoslemšku iz Zavoda za gozdove Slovenije, Katarini Prosenc in Tomažu Parapotu. Za obilico prispevanih podatkov pa Andreju Hudoklinu iz Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto, Hrvoju Oršaniču, Romanu Zaletelju in Marjanu Kumlju iz Zavoda za gozdove Slovenije, Francu Pinčoliču iz Lovske družine Kostanjevica na Krki, Vladu Jenku iz Lovske družine Čatež ter ostalim naključnim sogovornikom.

Zahvaljujem se tudi doc. dr. Tatjani Avšič-Županc z Inštituta za mikrobiologijo Medicinske fakultete v Ljubljani za opremo, uporabljeno na terenu in hitro izvedbo mikrobioloških testov.

VIRI IN LITERATURA

- Avšič-Županc T, Trilar T, Poljak M, Likar M 1993: Biologija uzročnika hemoragične groznice s bubrežnim sindromom.- Praxis veterinaria 41 (1): 37-43, Zagreb.
- Donko I 1922: Divji prašič na Dolenjskem.- Lovec 9: 63-64.
- Hudoklin A 1994a: Gospodična od bajke do današnjih dni.- Zeleni Novega mesta, Novo mesto.
- Hudoklin A 1994b: Evidentiranje ogroženih prezimovališč netopirjev na Dolenjskem.-Raziskovalna naloga Jamarski klub Novo mesto – Mestna občina Novo mesto.
- Jordan A 1934: Lov na Gorjancih.- Lovec, 35: 332.
- Kryštufek B 1991: Sesalci Slovenije.- Prirodoslovni muzej Slovenije, Ljubljana.
- Kryštufek B 1992a: Sesalci (Mammalia) Dolenjske.- Dolenjski zbornik 1992 – Seidlov zbornik, Novo mesto, str. 189-203.
- Kryštufek B 1992b: Rdeči seznam ogroženih sesalcev (Mammalia) v Sloveniji.- Varstvo narave 17: 19-27, Ljubljana.
- Krže B 1975-76: Naselitev novih vrst divjadi v Sloveniji.- Lovec 58: 71-72.
- Melik A 1959: Posavska Slovenija.- Slovenska matica, Ljubljana.
- Šašel J 1929: Kdaj je bil ustreljen zadnji jelen na Gorjancih.- Lovec 16: 191.
- Štrumbelj C 1995: Volkovi na Kočevskem in njihove poti.- Zbornik prispevkov Volk ne ogroža – volk je ogrožen, Kočevje, str. 73-78.
- Trilar T 1991: Populacijska gostota, biomasa in reprodukcija malih sesalcev dinarsko bukovo-jelovega gozda na Snežniku v letih 1988 in 1990.- Magistrska naloga. Univerza v Ljubljani. Ljubljana.
- Umek E 1970: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. - Zgodovina agrarnih panog - I. zvezek: Agrarno gospodarstvo.- Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.
- Zoran I 1968: Tam kjer "hudič polhe pase".- Dolenjski list 40, str. 13.

THE MAMMALS OF THE GORJANCI HILLS

SUMMARY

Fifty species of insectivores, bats, rodents, lagomorphs, carnivores and ungulates are known to occur in the Gorjanci area: *Erinaceus concolor*, *Sorex araneus*, *Sorex minutus*, *Sorex alpinus*, *Neomys fodiens*, *Neomys anomalus*, *Crocidura leucodon*, *Talpa europaea*, *Rhinolophus ferrumequinum*, *Rhinolophus hipposideros*, *Rhinolophus euryale*, *Myotis myotis*, *Myotis daubentoni*, *Myotis mystacinus*, *Myotis emarginatus*, *Myotis bechsteini*, *Pipistrellus pipistrellus*, *Pipistrellus nathusii*, *Eptesicus serotinus*, *Nyctalus noctula*, *Barbastella barbastellus*, *Plecotus austriacus*, *Lepus europaeus*, *Sciurus vulgaris*, *Clethrionomys glareolus*, *Ondatra zibethica*, *Arvicola terrestris*, *Pitymys subterraneus*, *Pitymys lichtensteini*, *Apodemus flavicollis*, *Apodemus sylvaticus*, *Apodemus agrarius*, *Myoxus glis*, *Muscardinus avellanarius*, *Ursus arctos*, *Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Mustela erminea*, *Mustela nivalis*, *Mustela putorius*, *Martes martes*, *Martes foina*, *Meles meles*, *Lutra lutra*, *Felis silvestris*, *Sus scrofa*, *Cervus elaphus*, *Cervus dama*, *Capreolus capreolus*, and *Rupicapra rupicapra*. 3 species (*Rhinolophus euryale*, *Canis lupus* and *Lutra lutra*) from this area are listed as endangered species in Slovenia, 4 (*Neomys fodiens*, *Neomys anomalus*, *Apodemus agrarius* and *Ursus arctos*) as vulnerable, 13 species (*Rhinolophus ferrumequinum*, *Rhinolophus hipposideros*, *Myotis myotis*, *Myotis daubentoni*, *Myotis mystacinus*, *Myotis emarginatus*, *Myotis bechsteini*, *Pipistrellus pipistrellus*, *Pipistrellus nathusii*, *Eptesicus serotinus*, *Nyctalus noctula*, *Barbastella barbastellus* and *Plecotus austriacus*) as less endangered, and 2 species (*Crocidura leucodon* and *Felis silvestris*) are listed as rare species. In Gorjanci were infected with Hantaviruses 38.6 percent of the different species of micromammals.

GORJANCI V PRVEM TISOČLETJU PRED NAŠIM ŠTETJEM

JANEZ DULAR

Začetki raziskovanj prazgodovinske poselitve Gorjancev segajo v zadnja desetletja preteklega stoletja. Povezani so z imenom znamenitega samoukega starinokopa Jerneja Pečnika, ki je v osemdesetih in devetdesetih letih večkrat obiskal kraje na njihovih severnih pobočjih. Svoja opažanja nam je ohranil v dveh arheoloških zemljevidih, in sicer karti Neviadona z okolico¹ ter karti Novega mesta.² Žal ju ni nikoli objavil. Pečnik je na tem območju tudi kopal. Zanimala so ga predvsem nekropole, od katerih sta pomembni dve: tista, ki se razteza v Klevevškem borštu nad Malimi Brusnicami,³ in gomilno grobišče pri Velikih Malencah.⁴

Drugi, nič manj pomemben raziskovalec prazgodovine Gorjancev je Ignac Kušljan. Rojen v Podokiču v Žumberku, krojač po poklicu, se je že od mladih nog zanimal za starine.⁵ Prav ljubezen do vsega, kar je staro, ga je pripeljala do tega, da je pričel v devetdesetih letih prejšnjega stoletja tesneje sodelovati z Alfonsom Müllnerjem, ki je bil takrat kustos Deželnega muzeja v Ljubljani. Za to ustanovo je zbiral in kupoval starine, poizvedoval za gomilami ter iskal najdišča, ki bi jih bilo vredno raziskovati. Dokaj natančno je prehodil severna pobočja Gorjancev nad Šentjernejem in odkril celo vrsto pomembnih najdišč. Veliko je tudi kopal, sicer ne v takem obsegu kot Pečnik, a kljub temu precej. Med prazgodovinskimi najdišči, ki leže na obronkih Gorjancev in se jih je dotaknila njegova lopata, velja omeniti predvsem gomilni grobišči Gornje selo nad Gorenjim Vrhpoljem in Stražnik nad Vratnim ter naselje Trnišča pri Mihovem. Leta 1899 se mu je posrečilo veliko odkritje. Odkril je namreč grobišče na Hribcu v Mihovem, ki ga je s presledki kopal vse do leta 1903.⁶ Izkazalo se je, da gre za eno največjih nekropol ne le pri nas, ampak tudi na širšem prostoru vzhodnih Alp. Skupaj je namreč odkril skoraj 400 grobov. Nekaj jih je iz pozne halštatske dobe (5. in 4. stoletje pr. n. št.), večina iz poznolatskega obdobja (1. stoletje pr.n.št.), dovršen del pa tudi iz zgodnje rimske dobe (1. in 2. stoletje n.št.). Žal dragocene najdbe niso ostale v Sloveniji. Zaradi kratkovidne politike takratnega deželnega odbora, ki Kušljanovih izkopavanj ni hotel denarno podpreti, so romale na Dunaj. Hrani jih tamkajšnji Naravoslovni muzej.

Po drugi svetovni vojni se je s prazgodovinsko poselitvijo Gorjancev ukvarjal Vinko Šribar. Zanimal ga je predvsem mihovski kompleks in z njim povezan prehod iz poznega latena v rimsko dobo. To problematiko je obdelal v svoji doktorski disertaciji, ki pa je ostala v rokopisu.⁷ Omeniti velja, da je Šribar v okviru svojega projekta Mihovo opravil na Gorjancih tudi nekaj sondaž, od katerih pa je za prazgodovinsko poselitev zanimivo le njegovo raziskovanje Trnišč pri Mihovem.⁸

Leta 1977 je na Starem gradu nad Podbočjem raziskoval Mitja Guštin. Skupaj je izkopal štiri sonde in ugotovil, da je bila točka, na kateri je v srednjem veku stal grad, poseljena tudi v starejši in v mlajši železni dobi.⁹

Za prazgodovinsko poselitev Gorjancev je bilo zanimivo tudi raziskovanje Gradca nad Mihovim. Z izkopavanjem, ki ga je med letoma 1987 in 1989 opravil Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Novega mesta, so namreč pod

temelji poznoantične cerkve odkrili tudi razmeroma dobro ohranjene prazgodovinske ostaline.¹⁰

Sistematični pregled celotnega področja slovenskega dela Gorjancev je zaobjel še projekt *Prazgodovinska poselitev Dolenjske*, ki ga je konec osemdesetih let opravil Inštitut za arheologijo iz Ljubljane. V sklopu tega projekta so bili namreč zbrani vsi viri starih izkopavalcev, opravljen je bil terenski pregled, najdišča pa so bila natančno locirana v topografske karte. Tako je bila ustvarjena podatkovna zbirka, ki je postala temelj vseh nadaljnjih raziskav. V okviru projekta so bile opravljene tudi sondaže treh naselij, in sicer Golšaja pod Tolstim Vrhom, Trnišč pri Mihovem in Gradca nad Vratnim.

Na koncu tega kratkega pregleda raziskovanj gorjanske prazgodovine moramo omeniti še prizadevanja hrvaških kolegov. Tudi ti so se v začetku osemdesetih let lotili načrtnega dela in na vzhodnih pobočjih Gorjancev ugotovili celo vrsto možnih prazgodovinskih najdišč. Najzanimivejše med njimi, to je železnodobno gomilno nekropolo pri vasi Budinjak, pa so več let tudi načrtno izkopavali. Rezultati njihovega dela so presenetljivi. Ne le zaradi gradiva, ki je izredno sorodno najdbam z Dolenjske in Bele krajine, ampak tudi zato, ker leži nekropola kar 740 m nad morjem.¹¹

Prvo tisočletje pred našim štetjem je obdobje velikih družbenih sprememb. Njegov začetek, to je 10., 9. in delno tudi 8. stoletje, pripada namreč pozni bronasti dobi, ko se prične razmeroma enotna kultura žarnih grobišč postopno razkrajati. Danes vemo, da so temu botrovali vplivi, ki so v naš prostor prihajali z vzhoda in iz mediteranskega sveta. Povzročili so razslojitev družbe. Izoblikovala se je nova socialna struktura, ki je postala nosilec nadaljnjega razvoja. Pojavil se je vodilni sloj, ki je dobro dokumentiran v bogatih, lahko bi rekli knežjih grobovih. Ta sloj je združil poleg ekonomske tudi vojaško-politično moč. Odločilne so bile tudi spremembe v gospodarstvu. Konec 9. in zlasti v 8. stoletju se je pri nas dokončno uveljavilo železarstvo, ki je zaradi bogatih rudnih ležišč limonita takoj postalo ena od vodilnih gospodarskih panog. Govorimo lahko torej o začetku novega obdobja, o železni dobi.

Jugovzhodni alpski prostor v tistem času kulturno ni bil enoten, ampak je razpadel v več skupin, ki se po razprostranjenosti neverjetno dobro ujemajo s sedanjimi slovenskimi pokrajinami. To je dokaz, da je pri formiranju posameznih poselitvenih struktur tudi prostor odigral pomembno vlogo. Govoriti smemo torej o dolenjski, notranjski, posoški, gorenjski, koroški in štajerski halštatski skupini. Dolenjska, ki je zaobjela tudi širše območje Gorjancev, je od vseh dosegla najvišji vzpon. Dokaz za to ni le razvita metalurška dejavnost, ki je poleg poljedelstva in živinoreje predstavljala hrbtenico tedanjega gospodarstva, ampak tudi izrazito premožen vodilni sloj. Pomemben je tudi skupen duhovno-religiozen svet, ki je našel svoj izraz v značilni družinskorodovni gomili, v skupnih predstavah o onostranskem življenju in v umetni obrti. Prav situlska umetnost s svojo scensko pripovedjo predstavlja vrh likovne ustvarjalnosti takratnega človeka.

Razen teh novosti pa je opaziti na Dolenjskem na prehodu iz pozne bronaste v železno dobo tudi precejšnje spremembe v poselitveni strukturi. V pozni bronasti dobi se namreč pojavijo višinska naselja, ki sicer niso utrjena z obzidji, vendar pa kljub temu predstavljajo pomembno novost. Po sedanjih ugotovitvah so

bila obljudena le kratek čas. Že sredi 8. stoletja pr.n.št. so vzniknili v njihovi neposredni bližini oziroma na čisto novih prostorih nova naselja. Gre torej za novo kolonizacijo, ki je ustvarila poselitveno strukturo in nato ostala v glavnem nespremenjena vse do rimske zasedbe naših krajev. Nova naselja so bila praviloma večja in, kar je še bolj značilno, vsa so obdala z močnimi kamnitimi obzidji. Zgrajena so bila torej na novo in v enem zamahu, kar je znova dokaz, da je za takimi gradbenimi dosežki morala stati dobro organizirana skupnost.

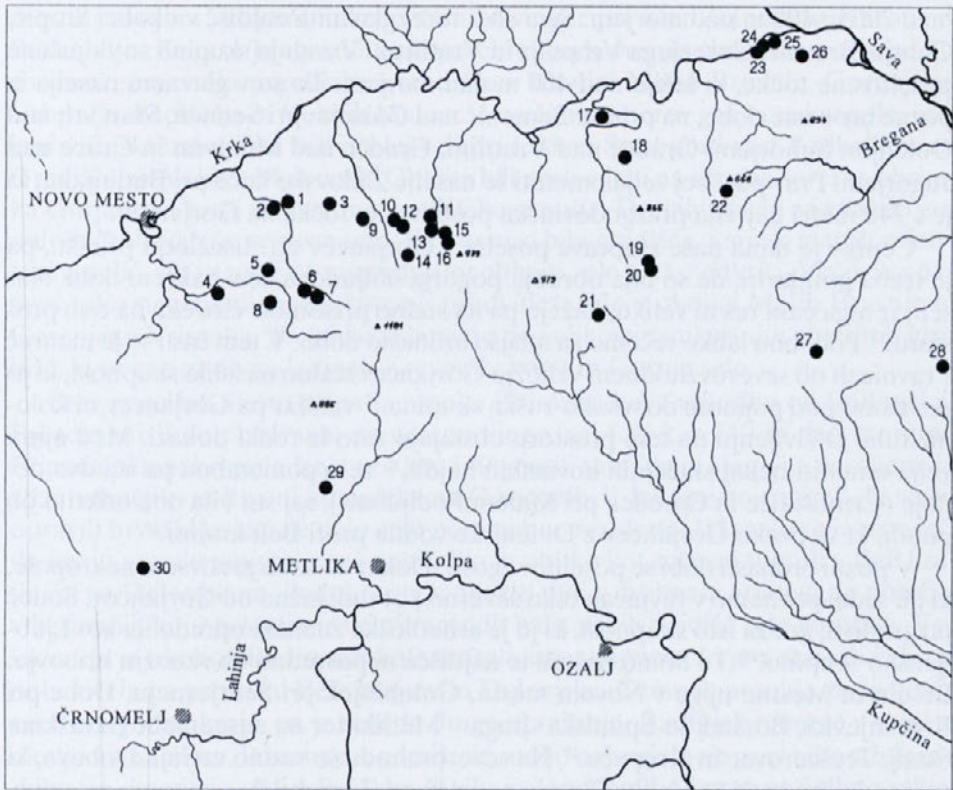
Družbeni in gospodarski razvoj te skupnosti je potekal vse do konca 4. stoletja pr. n. št. brez večjih pretresov. To je dovolj zgovoren dokaz, da imamo opraviti z izredno stabilno, ekonomsko močno in dobro organizirano družbo, ki se je uspešno obvarovala tudi takšnih nevarnosti, kot je bil na primer v 6. stoletju vdor Skitov v prostor Karpatske kotline. Naselja v Transdanubiji, na Štajerskem in v medrečju Drave in Save so bila namreč po tem času dokončno opuščena, medtem ko so jih na Dolenjskem le dodatno utrdili.

Konec razvoja pomeni šele prihod Keltov, ki pridejo v naše kraje okoli leta 300 pr.n.št. Z njihovim prihodom se uveljavi na Dolenjskem vrsta novosti in sprememb, ki najdejo svoj odraz v spremenjenem načinu pokopa, drugačni oborožitvi, sodeč po najnovejših rezultatih raziskav naselij, pa pride tudi do jasne diskontinuitete poselitve. Na vprašanje, kje tičijo vzroki, ki so pripeljali do tako očitnih sprememb, kot je popolna izguba identitete dolenjske halštatske skupine, za zdaj še ne vemo dokončno odgovoriti. Gotovo jim je botrovala vojaška in politična nadvlada Keltov, vendar pa bo treba vzroke za njen razkroj iskati tudi v izgubi lastnih vrednostnih norm.

Ne glede na dejstvo, da za zdaj nimamo jasnih dokazov za obljudenost starih halštatskih naselij v 3. in prvi polovici 2. stoletja pr.n.št., pa je na dlani, da je tudi po prihodu Keltov življenje moralo potekati v njihovi neposredni bližini. Kelti namreč niso kolonizirali novih področij, njihova priselitev je bila usmerjena v staro kulturno pokrajino. Šele konec 2. in v 1. stoletju pr.n.št. pa so dokazi o ponovni obljudenosti starih višinskih naselij zopet neizpodbitni. Še več, naselja so ponovno obdala s kamnitimi zidovi. Vzrok za to je bila rimska osvajalna politika, ki je želela meje svoje države potisniti proti vzhodu. Iz tega konflikta prazgodovinske skupnosti, ki so živele na tem prostoru, niso mogle iziti kot zmagovalke. Morale so kloniti. Po Oktavijanovem pohodu nad Japode (35–33 pr.n.št.) so bili tudi naši kraji vključeni v rimski imperij.

Če hočemo pravilno razumeti poselitev Gorjancev v prvem tisočletju pr. n. št., je treba v obravnavo nujno pritegniti tudi sočasne poselitvene strukture v dolini Krke, v Beli krajini in na severnem obrobju Karlovške kotline. Gorjanci so namreč med omenjenimi geografskimi pokrajinami v vseh obdobjih predstavljali resno naravno oviro. Bili so težko prehodni, zato so preko njih vodile le redke poti. Prav tako Gorjanci ne nudijo kdovekako ugodnih pogojev za življenje. Od agrarnih panog bi prišlo v poštev le pašništvo in z njim povezana živinoreja, ki pa v pozni bronasti in v železni dobi pri izbiri lokacij za stalna bivališča zanesljivo ni imela odločujoče vloge. Večjo težo gre pripisati ležiščem železove rude, ki so jih izkoriščali tudi v srednjem veku. Na metalurško dejavnost na Gorjancih kažejo namreč imena nekaterih krajev (npr. Željezno), o rudarjenju pa obstajajo tudi pisni viri.¹²

Slika 1 – Poseljenost Gorjancev v prvem tisočletju pred našim štetjem: 1. Klevevški boršt nad Malimi Brusnicami; 2. Hrib nad Malimi Brusnicami; 3. Golsaj pod Tolstim Vrhom; 4. Za cesto pri Verdunu; 5. Breznik pri Hrušici; 6. Gomila pri Gabrju; 7. Grace nad Jugorjem; 8. Breznik pod Seli pri Zajčjem Vrh; 9. Vrhovski boršt pri Hrastju; 10. Hribec v Mihovem; 11. Stražnik nad Vratnim; 12. Trnišča pri Mihovem; 13. Gornje selo nad Gorenjim Vrhpoljem; 14. Gradec nad Mihovim; 15. Gomila v Apneniku; 16. Gradec nad Vratnim; 17. Stari grad nad Podbočjem; 18. Cerenica pri Prušnji vasi; 19. Mrazišče pri Budinjaku; 20. Židovske kuče pri Budinjaku; 21. Kalje; 22. Poklek; 23. Trebeži pri Velikih Malencah; 24. Gradišče pri Velikih Malencah; 25. Gomile pri Velikih Malencah; 26. Šentviška gora nad Čatežem ob Savi; 27. Japetič; 28. Okič; 29. Veliki Vrh nad Dolenjim Suhorjem; 30. Semenič nad Gabrom pri Semiču.

Iz razpoložljivih podatkov smo uspeli na Gorjancih in njihovih pobočjih registrirati skoraj trideset naselij in grobišč, ki sodijo v 1. tisočletje pr.n.št. Kot je moč razbrati iz karte najdišč (slika 1), vrh hribovja ni bil poseljen. To je razumljivo, saj gre za višine preko 900 m nad morjem, kjer so pogoji za stalno naselitev zelo neugodni. Največjo koncentracijo najdišč opazimo na severozahodnih pobočjih Gorjancev, in sicer v okolici Gabrja in Cerovega Loga, medtem ko so prisojne lege, ki se spuščajo proti Beli krajini, skoraj povsem prazne.

Glede na nadmorsko višino bi lahko naselja in grobišča razvrstili v tri skupine. Prvo predstavljajo poselitvene točke ob samem vzhodju Gorjancev. Semkaj sodi na primer Gradišče pri Velikih Malencah s pripadajočima nekropolama, ki leži komaj 175 m nad morjem. V tem primeru pravzaprav niti ne moremo govoriti o pravih gorjanskih najdiščih, ampak o poselitveni točki ob vzhodju pogorja. Druga skupina je najštevilnejša, vanjo pa smo uvrstili naselja in grobišča, ki ležijo v pasu

med 200 in 400 m nad morjem. Sem sodi torej glavčina najdišč v okolici Stopič, Gabrja, Brusnic, Gorenjega Vrhpolja in Vratnega. V zadnjo skupino so vključene poselitvene točke, ki ležijo nad 400 m nad morjem. To so v glavnem naselja iz pozne bronaste dobe, na primer Semenič nad Gabrom pri Semiču, Stari vrh nad Dolenjim Suhorjem, Gradec nad Vratnim, Gradec nad Mihovim in Grace nad Jugorjem. Prav posebej velja omeniti še naselje Židovske kuće pri Budinjaku, ki je s 740 metri najvišja prazgodovinska poselitvena točka na Gorjancih.

Čeprav je tema naše razprave poselitev Gorjancev v 1. tisočletju pr.n.št., pa je treba poudariti, da so bila obrobja pogorja obljudena že v bakreni dobi. Naselij iz tega časa res ni veliko, kažejo pa na stalno prisotnost človeka na tem prostoru.¹³ Podobno lahko rečemo za mlajšo bronasto dobo. V tem času se je namreč v ravninah ob severovzhodnem vznožju Gorjancev stalno naselila skupnost, ki jo poznamo pod pojmom dobovsko-ruška skupina,¹⁴ vendar pa Gorjancev ni kolonizirala. O življenju na tem prostoru obstajajo zato le redki dokazi. Med njimi velja omeniti nekaj slučajnih kovinskih najdb,¹⁵ zelo pomembna pa sta dva devoja (Črmošnjice in Osredek pri Malem Podljubnu), saj sta bila oba odkrita ob poteh, ki so preko Gorjancev z Dolenjske vodile proti Beli krajini.¹⁶

V pozni bronasti dobi se poselitev zgosti. Dokaz za to so predvsem nekropole, ki jih sedaj poznamo v ravninah tako severno kot tudi južno od Gorjancev. Sodeč po gradivu, gre za isto skupnost, ki jo je arheološka znanost opredelila kot Ljubljansko skupino.¹⁷ Tu bomo našli le najdišča neposredno ob vznožju hribovja: Bršljin in Mestne njive v Novem mestu, Golobinjek pri Šentjerneju, Dobe pri Kostanjevici, Borštek in Špitalska draga v Metliki ter na sosednjem Hrvaškem Ozalju, Treščerovac in Krupače.¹⁸ Na severovzhodu še vedno vztraja Dobova, ki se ji sedaj pridruži še Velika Gorica nedaleč od Zagreba.¹⁹

Močno in stalno poselitev opazimo tudi na Gorjancih. Gre za tako imenovana višinska naselja, ki so vsa brez izjeme postavljena na vrhove grebenov: Semenič nad Gabrom pri Semiču, Veliki Vrh nad Dolenjim Suhorjem, Golšaj pod Tolstim Vrhom, Gradec nad Mihovim in Gradec nad Vratnim.²⁰ Najverjetneje bo treba tej skupini dodati še naselje Grace nad Jugorjem, ki pa še ni bilo sondirano, zato ne vemo natančno, če je bilo res obljudeno v tem času. Pravkar našete postojanke ležijo zelo visoko in sodijo glede na nadmorsko višino, z izjemo Golšaja, vse v tretjo skupino (nad 400 m). Poznobronastodobna poselitev je bila torej usmerjena v višje predele Gorjancev. Vzroke zanjo moramo iskati v takratnih razmerah. 9. in 8. stoletje pr.n.št. je bil namreč prehodni čas, poln sprememb in novosti, ki so v naš prostor prihajale iz mediteranskega in podonavskega sveta. Če se je v tem času z vzhoda k nam doselilo tudi novo prebivalstvo, še ni povsem jasno. Gotovo je le to, da s temi dogodki sovpada nastanek višinskih naselij. Zato verjetno ne bomo daleč od resnice, če rečemo, da je pri njihovem lociranju prav varnost odigrala odločujočo vlogo.²¹

Zgoraj našeta naselja železne dobe niso doživela. V 8. stoletju pr.n.št. so bila nameč zapuščenā, življenje pa se je premaknilo na druge lokacije. Zato lahko rečemo, da imamo tudi na Gorjancih podobno situacijo kot drugod v osrednji Sloveniji: na prehodu iz bronaste v železno dobo je prišlo do jasne diskontinuitete v poselitvi.²²

V drugi polovici 8 stoletja pr. n. št. so se razmere umirile. Ob vznožju Gorjancev je vzniknilo več večjih naselij, od katerih se jih je nekaj razvilo v pomembna železnodobna središča jugovzhodnih Alp. Mednje prav gotovo sodijo Novo

mesto s svojimi velikimi nekropolami, Cvinger pri Meniški vasi in Kučar pri Podzemlju. Zelo se je zgostila tudi poselitev na severnih obronkih pogorja. Tu so namreč nastala pomembna središča v okolici Malih Brusnic, Gorenjega Vrhpolja, Podbočja in Velikih Malenc. V večini primerov gre za nekropole, utrjeni višinski naselji sta bili doslej odkriti le dve: Stari grad nad Podbočjem in Gradišče pri Velikih Malencah. Obe sta bili postavljeni na skrajna severna obronka Gorjancev, torej tik nad ravnico Krškega polja. Drugih naselij za zdaj ob gomilnih grobiščih še ne poznamo. Ker to niso bila gradišča, ampak manjši neutrjeni zaselki, jih je zgolj s topografskimi obhodi zelo težko odkriti. Večji, vendar prav tako neutrjeni nasejji smemo predvidevati le v okolici Malih Brusnic in Gorenjega Vrhpolja. To lahko sklepamo po velikosti tamkajšnjih gomilnih grobišč, ki se raztezata na ledinah Krevevški boršt in Gornje selo.

Prav posebno mesto pripada naselju Židovske kuče vzhodno od Budinjaka. Pri tem mislimo predvsem na njegovo lego, saj leži kar 740 m nad morjem. Pripadajoča nekropola šteje več kot 140 gomil, tako da je skupaj z naseljem za zdaj največji poselitveni kompleks na Gorjancih.²³ Izkopavanje gomil, ki so ga opravili hrvaški kolegi, je dalo zelo pomembne rezultate. Izkazalo se je namreč, da imajo gomile povsem enako zgradbo in obliko kot sočasni tumuli v Beli krajini in na Dolenjskem. Podobnosti je opaziti tudi v drobnem gradivu, še posebej v keramiki, ki je posodju iz belokranjskih halštatskih najdišč zelo sorodna. Vse kaže, da je okolico Budinjaka kolonizirala ista skupnost, ki je v starejši železni dobi živela na prostoru Bele krajine in Dolenjske. Čemu je poselila za življenje tako neugodne kraje, pa je seveda drugo vprašanje. Budinjak namreč v svojem okolju ni osamljen. Posamezne gomile, ki sodijo najverjetneje prav tako v železno dobo, se omenjajo tudi v Pokleku, Kalju in Japetiču.²⁴ Čeprav ne želimo vsiljevati le ene rešitve, pa se nam zdi še najsprejemljivejša razlaga, da je bila poselitev teh krajev povezana z metalurško dejavnostjo. Za poljedelstvo so namreč razmere v okolici Budinjaka skrajno neugodne, prav tako pa ne pride v poštev niti tranzit, saj je konfiguracija terena takšna, da so preko tega predela Gorjancev še danes speljane le lokalne poti.

Kakšna je bila poselitev Gorjancev v mlajši železni dobi, pa je na osnovi dosedanjih raziskav zelo težko odgovoriti. To velja še posebej za 3. in 2. stoletje pr.n.št., saj ne poznamo iz tega časa nobenih najdb. Ali je vzrok za tako stanje le slaba raziskanost ali pa so pobočja Gorjancev resnično opustela, ne vemo. Šele za 1. stoletje pr. n. št. so dokazi o obljudenosti zopet neizpodbitni. Življenje je teklo v okolici Okiča, na Starem gradu nad Podbočjem, v Velikih Malencah in najverjetneje tudi na Budinjaku. Zelo pomembno naselje je vzniknilo v Mihovem.²⁵ Širilo se je v Trniščih, po podolgovatem grebenu, ki se vleče vzhodno od vasi. Sodeč po bogatem gradivu iz nekropole Hribec, sodi Mihovo med najpomembnejše centre tedanjega časa, ki je podobno kot Verdun pri Stopičah²⁶ vztrajalo še v 2. stoletju n.št.

Na koncu se nam zdi umestno, da spregovorimo še besedo ali dve o komunikacijah. Kot smo že omenili, so bili Gorjanci v prazgodovini med dolino Kolpe in dolino Krke resna prepreka. Čeznje je bili možno z Dolenjske proti Beli krajini speljati le dve kolikor toliko ugodni poti: po dolini Starih Žag in preko prelaza Vahta. Sodeč po najdiščih ob komunikaciji, je bila v prazgodovini v uporabi predvsem zahodna varianta, torej smer, ki je držala po dolini Starih Žag. Pot preko Vahte je pridobila na veljavi v antiki. Dokaz za to so najdišča iz tega časa, ki se

Greben Zidani gaber med dolinama Pendirjevke in Kobile. (Foto: Andrej Hudoklin)

vrstijo tako na severni kot tudi na južni strani prelaza (Gotna vas, Verdun, Rakovnik pri Birčni vasi, Mačkovec, Hrast pri Jugorju, Štrekljevec). Poseben problem predstavlja tako imenovana Vlaška ali Hrvaška pot. Gre za tovorniško povezavo, ki teče mimo Mihovega na Zidani gaber in nato preko Ravne gore do Sošic. V uporabi je bila še v prejšnjem stoletju. Nesporno je, da ležijo ob njej pomembna arheološka najdišča: Trnišča, Gradec, Grobišča in Zidani gaber. Komunikacija je bila torej v uporabi tako v prazgodovini kot tudi v poznoantičnem obdobju. Žal je okolica Sošic preslabo raziskana, da bi vedeli, mimo katerih najdišč je bila speljana po južnih pobočjih Gorjancev. Nedvomno pa drži, da je bila to najkrajša pot, ki je vodila z Dolenjske proti Karlovški kotlini.

OPOMBE

- ¹ J. Pečnik, rk. *Popis prazgodovinske dobe in okolica mesta Nevioduna, 1889* (hrani Arhiv Republike Slovenije, fond Deželni zbor, DZ IX-5 1596/89).
- ² J. Pečnik, rk. *Beschreibung der Spezialkarte "Rudolfswerth" aus der prähistorischen Zeit, 1889* (hrani Arhiv Republike Slovenije, Fond Centralna komisija, K61/14).
- ³ B. Teržan, Halštatske gomile iz Brusnic na Dolenjskem, *Posavski muzej Brežice* 1, 1974, 31 ss.
- ⁴ V. Stare, Prazgodovinske Malence, *Arheološki vestnik* 11–12, 1960–1961, 50 ss.
- ⁵ I. Pirkovič, Ignac Kušljan, Kratka biografija, *Situla* 10, 1968, 93 ss.
- ⁶ D. Božič, Mihovo, v: *Arheološka najdišča Dolenjske*, (1990) 79 ss.
- ⁷ V. Šribar, Problemi prehoda poznega latena v rimsko dobo na področju doline Krke, Ljubljana 1964.
- ⁸ V. Šribar, Mihovo, *Varstvo spomenikov* 13–14, 1968–1969, 169 s.
- ⁹ M. Guštin, R. Cunja, K. K. Predovnik, Podbočje/Stari grad, *Posavski muzej Brežice* 9, 1993, 15 ss.
- ¹⁰ D. Breščak, Gradec nad Mihovim, v: *Arheološka najdišča Dolenjske* (1990) 105 s.
- ¹¹ Ž. Škoberne, D. Lapajne, *Arheološki pregled* 1985, 71 s.
- ¹² Cfr. A. Müllner, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien* (1909) 562 s.

- ¹³ To so naselja: Topli vrh nad Novim Taborom (J. Dular, *Arheološka topografija Slovenije, Topografsko področje XI, Bela krajina* (1985) 95); Stari grad pri Vinomeru (Ib. 102); Gradec pod Seli pri Zajčjem Vrh; Levakova jama pri Šutni (M. Guštin, *Arheološki vestnik* 27, 1976, 260 ss); sv. Martin v Velikih Malenicah.
- ¹⁴ S. Gabrovec, Dobovsko-ruška grupa, v: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (1983) 54 ss.
- ¹⁵ Na primer Mihovo (J. Dular, Polnoročajni meči iz Slovenije, *Posavski muzej Brežice* 1, 1974, 17); Tolsti Vrh, Verdun (T. Knez, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 214 in 225); Gospodična (T. Knez, *Varstvo spomenikov* 7, 1958–1959, 326); Grabrovec (T. Knez, *Varstvo spomenikov* 8, 1960–1961, 226).
- ¹⁶ T. Knez, Črmošnjice; Mali Podljuben, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 213 s.
- ¹⁷ S. Gabrovec, Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji, *Arheološki vestnik* 24, 1973, 345.
- ¹⁸ Cfr. T. Knez, Žarno grobišče v Novem mestu, *Arheološki vestnik* 35, 1984, 125.
- ¹⁹ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj* (1973), 186.
- ²⁰ Večina naselij in grobišč, ki jih bomo omenjali v razpravi, še ni bila objavljenih. Osnovne podatke za najdišča Dolenjske do leta 1965 prinašajo *Arheološka najdišča Slovenije* (1975), za Belo krajino pa J. Dular, *Arheološka topografija Slovenije, Topografsko področje XI, Bela krajina* (1985).
- ²¹ V neposredni bližini naselij namreč ni možnosti za poljedelstvo, v poštev pa ne pride niti metalurgija, saj v tistem času še niso poznali postopkov pridobivanja železa na Dolenjskem. Neposreden dokaz za to je dejstvo, da v naseljih Golšaj, Semenič, Veliki Vrh in na obeh Gradcih pri sondiranjih nismo našli železove žilindre.
- ²² Cfr. J. Dular, Začetki železnodobne poselitve v osrednji Sloveniji, *Arheološki vestnik* 44, 1993, 101 ss.
- ²³ Škoberne, Lapajne (op. 11).
- ²⁴ J. Radovčić, Ž. Škoberne, *Zagreb prije početaka* (1989) 139 s.
- ²⁵ Božič (op. 6).
- ²⁶ D. Breščak, Verdun pri Stopičah, v: *Arheološka najdišča Dolenjske* (1990) 99 s.

THE GORJANCI HILLS IN THE FIRST MILLENNIUM B.C.

SUMMARY

The paper deals with the settlement of the Gorjanci Hills during the Late Bronze and the Iron Age (1st millennium B.C.). The edge of the range was inhabited during the Copper Age, but only few settlements are known from this period. A number of settlements appeared on the Gorjanci slopes in the Late Bronze period (Semenič above Gaber near Semič, Veliki vrh above Dolenji Suhor, Golšaj below Tolsti vrh, Gradec above Vratno). There was intense settlement on the hills in the Iron Age. New nuclei formed around Male Brusnice, Gorenje Vrhpolje, Mihovo, Podbočje and Velike Malence. A very important location from that time is the Židovske kuće near Budinjak, which is the highest Iron Age settlement on the Gorjanci hills.

Two more or less suitable routes lead from Dolenjska to Bela krajina: in the valley of Stare Žage and over the Vahta Pass. The sites indicate that the western variant was more widely used. The route over Vahta was more important in Roman times with the sites on the northern and southern part of the Vahta of the Vahta Pass (Gotna vas, Verdun, Rakovnik near Birčna vas, Mačkovec, Hrast near Jugorje, Štrekljevec).

BUDINJAK, GRADIŠČE IN GROBIŠČE IZ STAREJŠE ŽELEZNE DOBE

ŽELIMIR ŠKOBERNE

O prazgodovinskih arheoloških najdbah in najdiščih na Žumberški gori ter o legi, velikosti in pomembnosti gradišča in nekropole pri vasi Budinjak smo že natančno poročali.¹ Arheologi smo pričeli to območje sistematično pregledovati nekako pred desetimi leti. Rezultat takšnega dela je bilo odkritje mnogih zelo dragocenih arheoloških najdišč iz različnih časovnih obdobij. Toda obvestila o prazgodovinskih najdbah v Žumberku so prihajala v Arheološki oddelek Narodnega muzeja v Zagrebu že v drugi polovici prejšnjega stoletja. Josip Brunšmid je objavil najdbe iz Krupač.² Na arheološke toponime je v svoji razpravi opozoril tudi slavni odkritelj krapinskega pračloveka Dragutin Gorjanović-Kramberger.³

S širšega območja Žumberške gore so od prej poznane tudi nekatere naključne najdbe. Našteli bomo samo nekatere: Samobor⁴ – sekira iz bakrene dobe, Sv. Jana⁵ – triangularno bodalo (17. stoletje pr.n.št.) in narebrena igla s stožčasto konico brez glavice⁶ iz družine nazobčanih igel (13. stoletje pr.n.št.), Plješivica⁷ – igla z makovo glavico (13. stoletje pr.n.št.), Zdenčina⁸ – neokrašena trakasta zapestnica trikotnega preseka (12. stoletje pr.n.št.), Veliki Lovnik⁹ – plamenasto kopje iz pozne bronaste dobe (12. stoletje pr.n.št.), Bregana¹⁰ – dvojno prazgodovinsko gradišče Kosovac in Podkosovac¹¹ iz pozne bronaste dobe, Sv. Marija pod Okićem – gradišče Grič in nekropola Popov dol¹² iz pozne bronaste dobe enako tudi Gradec pod Okićem,¹³ Draganići¹⁴ – meč (Mörigen) iz zgodnjega začetka starejše železne dobe, Gornje Malunje¹⁵ pri Jaski – grobovi iz mlajše železne dobe, Okić¹⁶ – depojska najdba keltskih kovancev (t.i. samoborci) iz 1. stoletja pr.n.št.

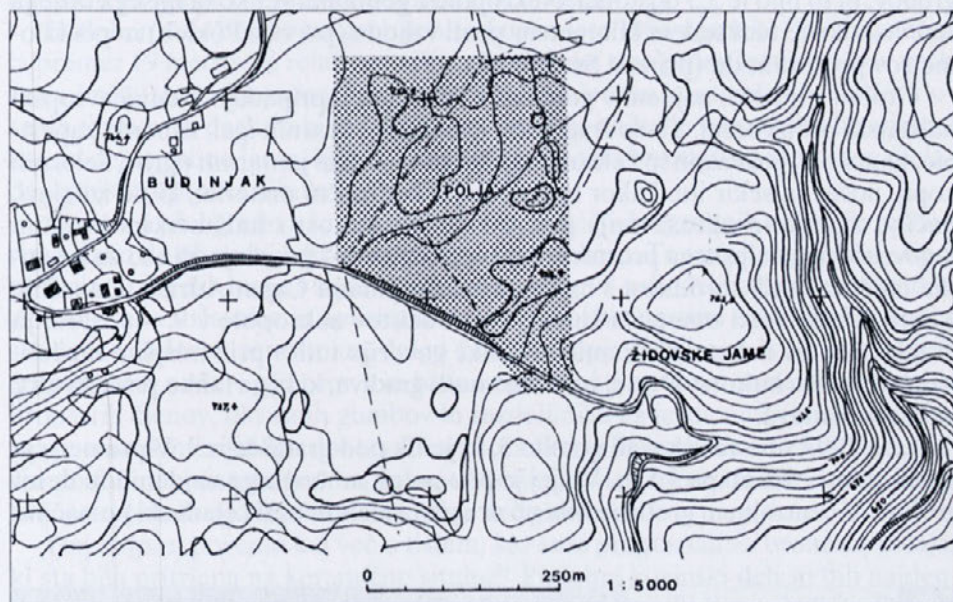
Odkritja številnih novih arheoloških najdišč v širši okolici Zagreba so rezultat načrtnega preiskovanja terena ter sondažnih in zaščitnih izkopavanj, ki potekajo zadnjih deset let.¹⁷

Tokrat se bomo omejili na najdišče Budinjak, ki nas je s svojo velikostjo in pomembnostjo spodbudilo, da smo ga začeli raziskovati takoj po njegovem odkritju.

Vas Budinjak leži 740 m nad morjem, blizu najvišje točke na cesti, ki prek Žumberške gore povezuje Zagreb z mestoma Ozalj in Karlovec. Koren krajevnege imena Budinjak je Budim, ki pomeni mesto, naselje. Tako ga v starejši literaturi omenja tudi D. Hirc¹⁸ kot prostor, na katerem je bilo staro mesto. Vzhodno od vasi se ob cesti, ki vodi iz Budinjaka na jug proti vasema Dane in Kordići, razprostira planota Budinjaško polje. Takoj ko smo prišli na Budinjaško polje, smo ugotovili, da je na njem velika nekropola grobnih gomil, neposredno nad njo pa gradišče. Prvo izkopavanje manjše grobne gomile leta 1984 je potrdilo našo domnevo, da gre za grobišče, ki sodi v starejšo železno dobo.¹⁹ Geodetski posnetek terena je dal popolno in natančno karto celotnega najdišča z gomilami in gradiščem. Od takrat tečejejo na nekropoli kontinuirane arheološke raziskave.

Prazgodovinsko naselje je s treh strani obkroženo s težko premostljivo naravno utrjenostjo, s strani Budinjaškega polja pa je obdano s tremi zemljenimi nasipi. Skupna površina naselbinskega območja znaša skoraj 40.000 m². Manjša sonda

(2 x 4 m), izkopana na najvišjem zgornjem platoju, čeprav sprana od dežja in erodirana, je odkrila bogat enoplastni horizont z mnogimi ostanki naselbinske keramike. Dostopna pot v gradišče je bila na severovzhodni strani. Za prihodnje raziskave gradišča bodo verjetno najbolj zanimiva njegova utrjena blaga severna pobočja, kakor tudi južni del gradišča, ki se terasasto spušča do skoraj navpičnih sten na vzhodni, južni in zahodni strani naselja.

Lega naselja in nekropole.

Nekropola grobnih gomil leži na Budinjaškem polju severno pod gradiščem in se razprostira na površini okoli 60.000 m². Z geodetskim posnetkom je bilo ugotovljenih 141 grobnih gomil. Te so okrogle, različnih velikosti, v povprečju merijo 5 do 20 m v premeru in so visoke od 0,50 do 2,20 m, z izjemo 138, ki ima eliptično obliko, dolga je 45 m in leži na severozahodnem delu nekropole. Zanimiva je tudi osamljena, od ostalega grobišča ločena gomila, ki se dviga na polju 200 m zahodno od nekropole. Prve gomile (v glavnem s premerom manj kot 7 m) smo začeli raziskovati s križno metodo. V njih sta bila praviloma en ali dva žarna groba, pokrita s kamnito ploščo in najpogosteje obkrožena s kamnitim vencem. Izjema je gomila 51, v kateri sta bila poleg dvojnega žarnega groba najdena še dva kasnejša skeletna pokopa.²⁰ Skeletne pokope lahko najdemo tudi v gomilah manjšega premera. Število grobov v doslej raziskanih manjših skeletnih gomilah niha med dvema in štirimi grobovi, v večjih gomilah (s premerom 10 m ali več) pa je več skeletnih grobov. Doslej so bile raziskane štiri večje grobne gomile – ena je bila že izropana, ostale tri so bile nedotaknjene in vse tri so imele centralni grob. Po letu 1986 so arheološka raziskovanja odkrila plane žarne grobove, ki časovno označujejo konec pozne bronaste dobe (doslej najdenih šest grobov), kot tudi skeletne plane grobove, ki sodijo v starejšo železno dobo (doslej najdena dva groba). Nova spoznanja so narekovala spremembo metode iz-

kopavanja. Ker še ne poznamo obsega nekropole, ki jo povezujemo s koncem bronaste dobe na tem območju, kot tudi ne površine, ki jo zavzemajo halštatski plani grobovi, načrtno preiskujemo celotno zemljišče. Doslej je bilo raziskanih 25 večinoma manjših grobnih gomil, kar znese 17,5 odstotka celotne nekropole, medtem ko se na gradišču, razen manjše sonde, raziskave še niso začele. Če bi celotno raziskano površino (okoli 2.000 m²) izrazili v odstotkih glede na kvadraturu, na kateri po dosedanjih spoznanjih obstaja možnost odkritja novih planih grobov, bi to bilo le 3,3 odstotka. Nekropole z gomilami veliko manjšega obsega so bile odkrite tudi sedem kilometrov proti vzhodu (pri vasi Poklek) in pet kilometrov proti zahodu (pri vasi Sv. Mihalj).

Grobni pridatki, najdeni v gomilah v Budinjaku, pripadajo srednjeevropski halštatski proizvodnji. To so fragmenti bronastih okrasnih igel, zaponk, zapestnic, nanožnic, bronastih in železnih ogrlic, steklenih in jantarnih ogrlic, železnih kopij, nožev in sekir itn. kakor tudi običajni keramični material, ki po izdelavi, načinu žganja in okraševanja posod kaže sorodnost s halštatskim krogom jugovzhodnega alpskega prostora, čeprav je opazna – posebej velja to za kovinske najdbe – tudi sorodnost s halštatskimi skupinami Caput Adriae. Današnje stanje raziskanosti omogoča časovno opredelitev nekropole v 9. – 6. stoletja pr.n.št., čeprav nekatere keramične oblike govorijo tudi v prid mlajšim razdobjem halštatske kulture. Doslej pa nismo našli gradiva, ki bi ga lahko povezovali z latensko kulturo.

Leta 1993 smo raziskovali gomilo 3, ki je tik pod gradiščem.²¹ V premeru je imela 16 m, v višino pa 1,5 m. V njej je bilo poleg centralnega najdenih še deset grobov. V centralnem grobu je bila ob drugih pridatkih tudi čelada, ki po načinu

Raziskave gomile 139 leta 1994, v kateri je bil najden knežji grob s skledasto čelado.

izdelave sodi v zgodnjo železno dobo. Oglavje čelade je narejeno iz majhnih bronastih zakovic, pritrjenih na tkanino in usnje. Na vrhu čelade je majhen trn s preluknjano kroglico, v katero je bilo mogoče zatakni peresa ali kakšen drugačen okras. Ob čeladi je bila najdena posoda s hrano, enorezna polmesečasta britev, železen meč ali večji bojni nož²² in deli konjske opreme, ki so bili položeni v grob k pokojniku. To nakazuje sklep, da gre za bojevniški ali knežji grob. V njem so bili najdeni tudi deli bronaste igle. Restavriranje čelade²³ bo omogočilo natančnejši vpogled v njene tipološke značilnosti.²⁴

Podoben, a še bolj bogat grob je bil izkopan leta 1994 v gomili 139. Ta je imela premer 19 metrov in relativno višino 2 m. V njej smo poleg šestih grobov našli še en knežji grob. Ta je meril 3 x 1,60 m in imel leseno konstrukcijo. Sledovi lesenih tramov in desk so bili vidni na več mestih, najbolj pa so bili ohranjeni v tistem delu grobne jame, kjer je bila najdena večina bronastih predmetov (čelada, konjska oprema, fibula itn.).

Čeprav je del gradiva še v fazi obdelave, je večji del grobnih najdb že restavriran, tako da jih sedaj lahko natančneje opredelimo. To so: plitva skleda – tip 3 po Dularju,²⁵ velik lonec s stožčastim vratom – tip 1²⁶ s skodelico, keramična situla z bronastima ročajema in apliciranimi okrasnimi bronastimi zakovicami – tudi s skodelico, železne zapestnice, dolgo železno kopje,²⁷ železne žvale in psalije²⁸ (zunanj del uzde – op. prev.) in bronasta konjska oprema, sestavljena iz niza bronastih členov, okrasnih gumbov in razdelilnika za jermene²⁹ (konjska oprema je trakokimerijskega tipa), velika enozankasta ločna bronasta fibula, dva listu podobna bronasta gumba, bronasti priveski, deli bronaste žice in tik poleg bronaste čelade zgodnjebronasta igla z več glavicami.

Naj najprej povemo kaj več o tistem, kar smo prepoznali za bronasta ročaja, ki sta bila pritrjena na keramično situlo.³⁰ Podobni kovinski deli so bili najdeni tudi v gomili 75 na najdišču Pecs–Jakabhegy³¹ in v gomili K na najdišču Frög.³² Četudi pri rekonstrukciji situle z Budinjaka na situli sami ni bilo vidnih sledov, vseeno menim, da sta bila ročaja nedvomno pritrjena nanjo, ker sta pri odkrivanju ležala na obeh straneh posode tik nje. Situla je okrašena z bronastimi zakovicami (po šest zakovic oblikuje en enakostranični trikotnik), ki so bile prav tako aplicirane na ramah in pri dnu situle. Prav zato sem prepričan, da so tudi kovinski deli z najdišč Pecs–Jakabhegy (T. 75) in Frög (T. K) kovinski ročaji s keramičnih posod, le da niso bili najdeni v tako jasnem kontekstu.

Za čelado smo sprva domnevali,³³ da pripada tipu skledastih čelad,³⁴ in to različici B,³⁵ in da bi bila lahko podobna čeladi iz gomile VI z bližnjega najdišča Rovišče.³⁶ Na rentgenskem posnetku so bile vidne samo manjše in večje zakovice in trn, falere pa smo lahko prepoznali šele potem, ko smo čelado vzeli iz mavca in jo očistili. Sedaj je jasno, da pripada čelada različici D skledastih čelad,³⁷ tako kot tiste iz Brezjij,³⁸ Halstatta,³⁹ Mitterkirchna,⁴⁰ Molnika,⁴¹ Škocjana,⁴² Šmarjete,⁴³ Stične,⁴⁴ Verucchia–Sotto la Rocca Malatesiana.⁴⁵

Naselje in grobišče na Budinjaku je po velikosti⁴⁶ oz. številu grobnih gomil in tudi po grobovih izven gomil eno največjih najdišč tega tipa v jugovzhodnem alpskem prostoru. Zaradi velikega števila nedotaknjenih grobnih celot,⁴⁷ njegove dolge uporabe in po vsem sodeč nepoškodovanega gradišča obeta najdišče na Budinjaku pomembna spoznanja o značilnostih starejše železne dobe v zgodovinskem razvoju tega območja.

OPOMBE

- ¹ Ž. Škoberne: The early Iron age cemetery at Budinjak in the Žumberak mountains (Northwestern Croatia), Arch. Korresp. 25, 1995, 291–299.
- ² J. Brunšmid: Groblje sa urnama u Krupačama kod Krašića u Hrvatskoj, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n. s. III, Zagreb 1898, 137–143. Najdišče Ratičak, kjer je ob rigolanju leta 1898 po naključju prišlo do najdb. To gradivo je delno ohranjeno, ni pa možna rekonstrukcija celotnih grobov, in predstavlja prve prazgodovinske najdbe z Žumberka. Te sodijo v pozno bronasto dobo in ga danes, skupaj z grobom, ki je bil odkrit kasneje kakšnih deset kilometrov proti severu v Žamariji (D. Balen-Letunić: Grobovi kasnog brončanog i starijeg železnog doba iz okolice Karlovca, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser. XIV, Zagreb 1981, 11–23), postavljamo v 10. stoletje in v prvo polovico 9. stoletja pr.n.št., hrani pa ga arheološki muzej v Zagrebu.
- ³ D. Gorjanović-Kramberger: Geologija gore Samoborske i Žumberačke, RAD JAZU 120, Zagreb 1884, 1–82.
- ⁴ K. Vinski-Gasparini: Prehistorijski nalazi s područja Zagreba i okolice, Izd HAD 6, Zagreb 1981, 109–127.
- ⁵ Z. Vinski: O oružju ranog brončanog doba u Jugoslaviji, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu III/2, Zagreb 1961, 1–37.
- ⁶ K. Vinski-Gasparini: Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973, 214.
- ⁷ J. Radovčić-Ž. Škoberne: Zagreb prije početaka /Najstarija prošlost grada i okolice/, Zagreb 1989, 103.
- ⁸ K. Vinski-Gasparini: prav tam, Tab. 26.
- ⁹ J. Radovčić-Ž. Škoberne: prav tam, 109.
- ¹⁰ K. Vinski-Gasparini: prav tam, Tab., 22, 8, 9.
- ¹¹ J. Radovčić-Ž. Škoberne: prav tam, 104–105.
- ¹² J. Radovčić-Ž. Škoberne: prav tam, 111.
- ¹³ J. Radovčić-Ž. Škoberne: prav tam, 113.
- ¹⁴ K. Vinski-Gasparini: Mač tipa Mörigen iz Draganića u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija – zv. IV, Zagreb 1970, 3–12.
- ¹⁵ N. Majnarić-Pandžić: Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu, Acta Musei Cibalensis 2, Vinkovci 1970, 86–87.
- ¹⁶ I. Mirnik: Numizmatička zbirka, Arheološki muzej u Zagrebu - Izbor iz fundusa, Zagreb 1993, 207.
- ¹⁷ V osrednji predel Žumberške gore nas je pripeljala legenda, ki je zabeležena v starejši hrvaški arheološki literaturi (Arhiv za povijestnicu Jugoslavensku XI, Zagreb 1872, 240 244), o židovskih hišah in o kamnu *Zelenku*, okoli katerega vile plešejo svoje kolo, *zlasti na predvečer večjega praznika, čarovnice pa se shajajo vsak dan ob avemariji in prežijo na vinarje*. Odpravili smo se po sledeh te legende, ki je še dandanes ljudem osrednjega Žumberka dobro znana, in odkrili to veliko najdišče.
- ¹⁸ D. Hirc: Zemljopis Hrvatske, Zagreb 1905, 359.
- ¹⁹ Ž. Škoberne–D. Lapajne: Budinjak – nekropola starijeg železnog doba, Arh. pregled 26 (1985), Ljubljana 1986, 69–70.
- ²⁰ Velikost in obliko skeletnih grobov ugotavljamo skoraj izključno na osnovi velikosti grobne jame in razmestitve grobnih pridakov. Človeške kosti in druge organske snovi smo v grobovih našli izjemno redko, in to v večini primerov ob večjih bronastih predmetih (čelada, nanožnica, zapestnica, večja fibula itn.).
- ²¹ Ž. Škoberne: Prapovijest na Žumberku, Žumberački krijes (1994), Zagreb 1993, 140–144.
- ²² Daljši železni predmet je povsem zraven čelade, sedaj je skupaj s čelado, britvijo in žvalami v mavčnem ovoju.
- ²³ Zahvaljujem se kolegu M. Guštinu za stike z RGZM (Römisch-Germanisches Zentral Museum v Mainz) in kolegom iz tega muzeja, da so prevzeli restavriranje.
- ²⁴ Po tipu bi lahko bila podobna čeladi iz gomile VI z najdišča Malence, gl.: V. Stare: Prazgodovinske Malence, Arh. vestnik XI–XII, Ljubljana 1961–1962, 58–68, Tab. II.
- ²⁵ J. Dular: Halštatska keramika v Sloveniji, Dela SAZU 23, Ljubljana 1982, 197.
- ²⁶ J. Dular: prav tam, 174.
- ²⁷ Za kopje smo sprva domnevali, da gre za meč, rentgenski posnetek pa nas je prepričal, da je to kopje.
- ²⁸ Sedaj še v obdelavi, zato še ni mogoče natančneje določiti tipa.
- ²⁹ Falere tipa Ilok po Chochorowskem, gl.: J. Chochorowski: Ekspansja Kimeryska na terenu Europy Srodkowej, Kraków 1993, 109; G. Kossack: Pferdegesshirr aus Gräbern des älteren Hallstattzeit

- Bayerns, JHR. RGZM 1, Mainz 1954, 160, B2.
- ³⁰ Ž. Škoberne: The early Iron age cemetery at Budinjak in the Žumberak mountains (Northwestern Croatia), Arch. Korresp. 25, 1995, 291 sl., fig. 7; 8A.
- ³¹ G. Török: Pécs-Jakabhegyi földvár es tumulusok, Arch. Ert. 77, 1950, 4–9.
- ³² Za Frög glej B. Teržan: Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem, Katalogi in monografije 25, Ljubljana 1990, 196 z literaturo, sl. 50, 35; G. Tomedi: Der Übergang von Bronzezeit zur Eisenzeit am Beispiel von Frög, Tumulus "K", Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie, Band I, Archäologische Untersuchungen zum Übergang von den Bronze – zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus, Universitätsverlag Regensburg GMBH 1994, 365, T. 5, 13.
- ³³ Ž. Škoberne: The early Iron age cemetery at Budinjak in the Žumberak mountains (Northwestern Croatia), Arch. Korresp. 25, Mainz 1995, 291 sl.
- ³⁴ S. Gabrovec: Halštatske čelade jugovzhodnega alpskega kroga, Arh. vestnik XIII–XIV, Ljubljana 1962–1963, 293.
- ³⁵ F. Stare: Kipec ilirskega bojovníka z Vač, Arh. vestnik XIII–XIV, Ljubljana 1962–1963, 391.
- ³⁶ F. Stare: Kipec ilirskega bojovníka z Vač, Arh. vestnik XIII–XIV, Ljubljana 1962–1963, Tab. V, 2.
- ³⁷ M. Egg: Antike Helme, RGZM, Monographien 14, Mainz 1988, 213.
- ³⁸ K. Kromer: Brezje, Arh. katalogi Slovenije, vol. II, Ljubljana 1959, Tab. 19; I, 3.
- ³⁹ K. Kromer: Das Gräberfeld von Halstatt, Firenze 1959, Tab. 164, 1–2, Tab. 168, 18–22.
- ⁴⁰ Prunkwagen und Hügelgrab, Katalog izložbe, Linz 1988, 69.99; M. Egg, Antike Helme, RGZM, Monographien 14, Mainz 1988, 215.
- ⁴¹ I. Puš: Molnik - sedež prazgodovinskih knezov, Ljubljana 1991, 38.
- ⁴² J. Szhombaty: Mitt. d. prahist. Komm., Wien 1913, 150.
- ⁴³ V. Stare: Prazgodovina Šmarjete, Katalogi in monografije 10, Ljubljana 1973, Tab. 12, 1–6; Tab. 12, 7–14; Tab. 13, 1, 4–5.
- ⁴⁴ M. Egg: Antike Helme, RGMZ Monographien 14, Mainz 1988, 450; P. S. Wels: The Emergence of an Iron Age Economy / The Mecklenburg grave groups from Hallstatt and Stična, Mecklenburg collection Part III, Bull. Amer. School Prehist. Research 33, Harvard Univ. Press 1981, Tab.
- ⁴⁵ G. V. Gentili: L'eta del ferro a Verucchio: cronologia degli scavi e scoperte ed evoluzione della letteratura archeologica, Studi e Documenti di Arch. 2, 1986, Tab. 10, b.
- ⁴⁶ Omeniti moram, da je bilo na nekropoli še več grobnih gomil, vendar je bilo nekaj uničenih ob gradnji ceste leta 1936 ter ko so tik pod gradiščem žgali oglje in so potrebovali zemljo za kope.
- ⁴⁷ Samo za eno gomilo lahko rečemo, da je bila popolnoma razdejana, dve sta bili opustošeni samo delno, to pa pomeni, da je bilo več kot 90 odstotkov doslej preiskanih grobov nedotaknjenih.

BUDINJAK, SETTLEMENT AND CEMETERY FROM EARLY IRON AGE

SUMMARY

The village of Budinjak (740 m a.s.l.) is located close to the highest section of the road across Žumberk that connects Zagreb with Ozalj and Karlovac. A level area (Budinjačko polje) is located to the east of the village. It is crossed by the road from Budinjak to the villages of Dane and Kordici in the south. A hillfort settlement associated with a large barrow cemetery is located in this area. The hillfort is surrounded on three sides by naturally difficult terrain and is separated from the Budinjačko polje by three parallel earthen ramparts. The barrow cemetery is located on the northern side below the hillfort. It is composed of 141 barrows. The grave goods from the Budinjak barrows belong to the Hallstatt culture. They include bronze dresspins, fibulae, armrings, anklerings, bronze and iron neckrings, glass and amber bead necklaces, iron spearheads, knives and axes. The ceramic material shows close affinities to the Southeastern Alpine Hallstatt circle, in terms of technology, form and decoration. The present state of research suggests that the cemetery dates from the 9th to the 6th centuries BC. The Budinjak settlement and cemetery with its size, number of barrows and graves outside barrow mounds represents one of the largest sites of this type in the Southeastern Alpine region. The large number of intact mortuary lots, the long period of cemetery use and by inference of the unexcavated hillfort at the Budinjak site offer a unique insight into the Early Iron Age in this region.

GRADEC NAD MIHOVIM

DANILO BREŠČAK

Strma pobočja Gorjancev nad Mihovim so močno razgibana in prerezana z vrsto dolin. Čeprav so geološke plasti nagnjene proti jugovzhodu in večina voda izvira na sončni strani hribovja, pa je nekaj izvirov, med njimi tudi kar izdatnih potokov, tudi na severni strani. Če omenimo le glavne, so to Klamfer, Šumeči potok, Pendirjevka in Kobila, Vrtljanski potok in izvir v območju kartuzije Pleterje. Med dolinami, po katerih so si svoj tok utrli potoki, smo seveda izpustili dolino Suhadol, kjer so se vode očitno umaknile v kraško podzemlje.

Razdrapani grebeni med Dolžem in Javorovico so zgrajeni iz dolomita, prav uporabnega gradbenega materiala, za kar imamo vse preveč očitne dokaze v vrsti kamnolomov in peskokopov, na čelu s tistim nad Cerovim Logom, ki že zdavnaj presega okvire normalnega, za pokrajino še sprejemljivega izkoriščanja.

Zadostna preskrbljenost celotnega območja z vodo, rodovitna zemlja v ravnini in strateško dobro zavarovane lege na grebenih so bili izrazito ugodni pogoji za naselitev.

Sledove prve poselitve na začetku 1. tisočletja pr.n.št., torej v pozni bronzni dobi, poznamo na vrsti zlasti višje ležečih pomolov na nadmorski višini nad 400 m.¹ Ta naselja sodijo v sklop tako imenovane Ljubljanske skupine,² kjer smo priče gostejši naselitvi kot v predhodni Dobovsko-ruški skupini.

Povprašajmo se po vzrokih za naselitev tako visoko v hribih, kjer so vsakodnevni pogoji za bivanje in življenje neprimerno težji kot v dolini. Eden od njih, morda celo osnovni, je bil strah in z njim povezana skrb za varnost življenj in premoženja. 9. in 8. stoletje pr.n.št. sta namreč prinesli vrsto sprememb, novih impulzov in vplivov tako iz sredozemskega kot podonavskega in balkanskega prostora, morda celo naselitev oz. vdor novega prebivalstva.

Prazgodovinska naselbina na Gradcu nad Mihovim leži na nadmorski višini 593 m. Opredeljujemo jo kot tipično naselje na pomolu. Greben med dolinama Kobile in Pendirjevke je oblikovan v izstopajoč pomol z zelo strmimi, že po naravi težko dostopnimi oz. prehodnimi pobočji, ki strmo padajo proti zahodu, severu in vzhodu. Na južni strani, kjer greben izstopa iz masiva Gorjancev, je prostor sedlasto presekan. Na tem mestu opazimo umetno poglobljen izkopen jarek, ki pa ga je verjetno pripisati mlajši, poznoantični fazi poselitve. Izhodiščna točka za dostop na Gradec, ledino domačini imenujejo tudi "Na glavici", je vas Mihovo in nad njo ležeče vinogradniško območje na Kiri. Vas leži prav pod iztekom grebena, na katerega se povzpemo po "Laški", "Vlaški" ali tudi "Hrvaški" poti, ki mimo Gradca vodi naprej do kasnoantične utrdbe Zidani gaber, se povzpne na Ravno goro in preko Žumberka povezuje dolini Krke in Kolpe v enoten prostor že od prazgodovine dalje.

Vas Mihovo je znana v arheološki literaturi po izjemno bogatem grobišču, kjer je izkopaval med leti 1899 in 1903 šentjernejski krojač, sicer pa starinokop in arheolog-samouk Ignac Kušljan. Odkril je okoli 400 grobov, ki časovno segajo od halštatskega preko latenskega do rimskega obdobja. Izjemno pomembne najdbe, ki najbolje dokumentirajo prehod iz keltskega v rimsko obdobje, so bile zaradi spleta okoliščin tedaj oddane v Naravoslovni muzej na Dunaj, kjer so še vedno shranjene.³ Te najdbe so bile doslej osnova doktorske disertacije lani

umrlega slovenskega arheologa Vinka Šribarja⁴ in Avstrijca Helmuta Windla,⁵ ki pa žal nista bili publicirani, ter v strokovnih člankih dr. Dragana Božiča.⁶

Kljub Pečnikovemu in Kušljanovemu dobremu topografskemu poznavanju pobočij nad Mihovim pa lahko ugotovimo, da lokacije gradišča na Gradcu nista opazila. Pečnik sicer omenja prazgodovinsko naselje nad Mihovim, a je pri tem mislil na lokacijo Grobišča na koti 697 m.⁷ Naselje na Gradcu je bilo odkrito pri rekognosciranju ob kocu osemdesetih let.

V vzdolžni smeri (S–J) meri okoli 200 m, v prečni (V–Z) pa okoli 100 m. Prilagojeno je konfiguraciji terena. V celotnem obsegu je bilo obdano s kamnitim zidom, ki ga ob prečkanju opazimo kot nekoliko poudarjeno teraso. Zidana konstrukcija sicer pripada mlajši, to je kasnoantični fazi poselitve, možno pa je, da je sledila starejšemu zemljenemu nasipu. Brez detajlnejših raziskav tega ne moremo z gotovostjo trditi. Teren se od zahodnega roba naselja dvigne do vrha grebena za 25, nato pa spusti do vzhodnega roba za 20 m. Na pobočjih znotraj naselja je vidnih več manjših in dve večji terasi, v katerih lahko zaznamo posamezne poselitvene prostore. Vhod v naselje je bil z južne strani, kjer je preko sedla dostop najlažji, vendar pa je bil tu v obrambo vključen strm kuceľ. Pred njim sta v dnu sedla dva manjša prečna jarka, ki sta verjetno del kasnoantičnega utrjevanja.

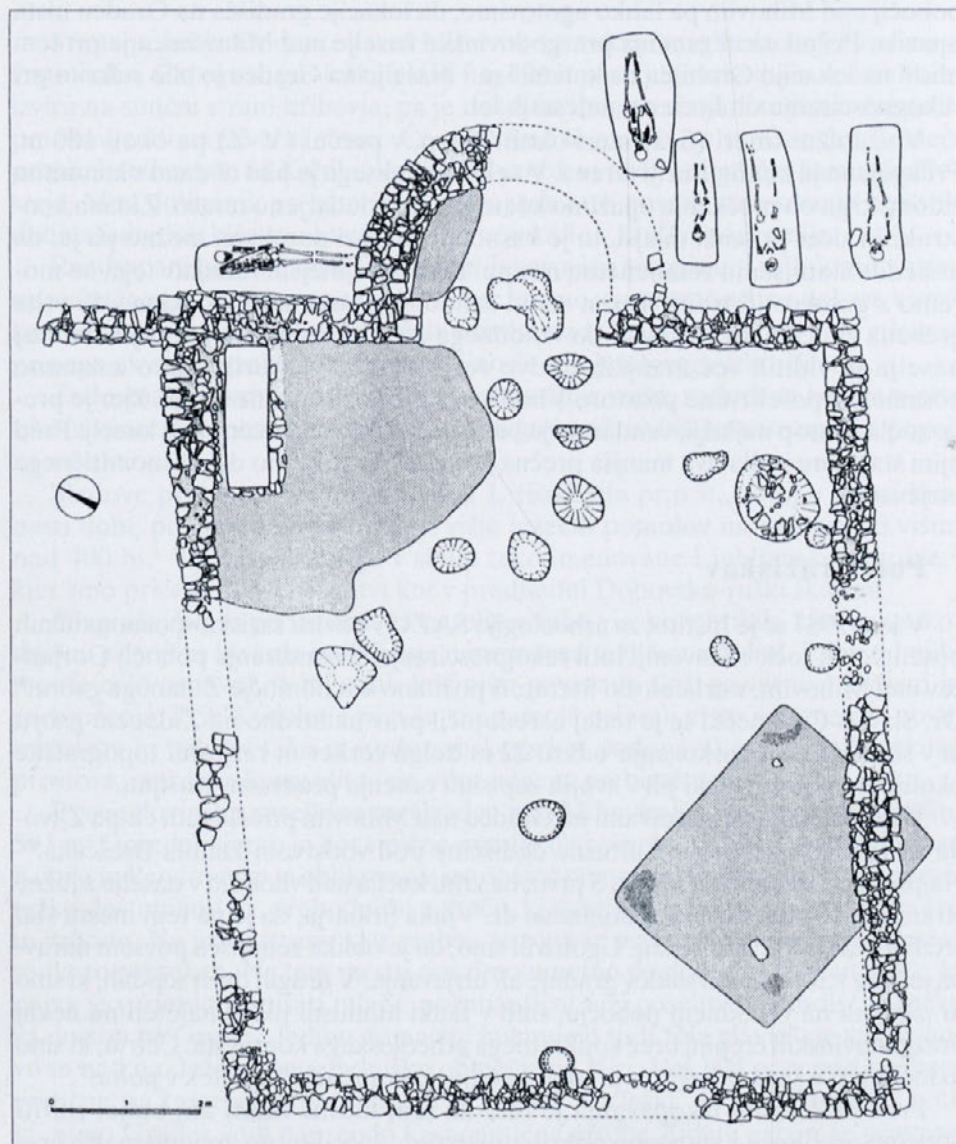
Potek raziskav

V letu 1987 se je Inštitut za arheologijo SAZU v okviru raziskav poznoantičnih poselitenih točk v Sloveniji lotil rekognosciranja in sondiranja pobočij Gorjanec nad Mihovim, v arheološki literaturi poznano kot območje Zidanega gabra.⁸ Dr. Slavko Ciglenečki se je tedaj osredotočil prav na utrdbo na Zidanem gabru in v sondažnem raziskovanju odkril 22 m dolgo cerkev in razjasnil topografske okoliščine položajev, ki jih v svojih zapiskih omenja predvsem Kušljan.⁹

V istem letu je z raziskavami na Gradcu nad Mihovim pričela tudi ekipa Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine pod vodstvom Danila Breščaka.¹⁰ Najprej smo izkopali tri sonde. S prvo, na vrhu kučlja nad vhomom v naselje z južne strani, smo hoteli razjasniti domnevo dr. Vinka Šribarja, da je na tem mestu stal srednjeveški stolp Hohenau. Ugotovili smo, da je oblika zemljišča povsem naravna in brez kakršnihkoli sledov gradnje ali utrjevanja. V drugih dveh sondah, ki smo ju izkopali na vzhodnem pobočju, smo v tanki humusni plasti naleteli na nekaj prazgodovinskih črepinj brez konkretnega arheološkega konteksta. Četrta, ki smo jo locirali povsem na severnem robu naselja, je pomenila "zadetek v polno".

Pred pričetkom izkopavanja je bilo na tem mestu videti ali, bolje, slutiti obsežno grobljo, v kateri smo odkrili polkrožen, s kvalitetno apneno malto grajen kamnit zid. Sonda, ki smo jo kopali v pozni, deževni jeseni, je bila premajhna, da bi lahko dala jasne podatke o najdbi in njenem pomenu. Že tedaj pa smo poleg kosov antičnih opek in korcev našli tudi odlomke prazgodovinske keramike. Zato smo v letu 1988 z raziskavami nadaljevali in odkrili severno polovico zgodnjekrščanske cerkve s polkrožno apsidno. V severozahodnem vogalu smo našli zidano grobnico z razmetanim skeletom, pokrito z masivnim monolitnim kamnitim pokrovom. Ob tem smo odkrili tudi obilico prazgodovinske in nekaj poznoantične keramike. Zaradi izjemnosti najdbe smo z deli nadaljevali še v letu 1989 ter odkopali celotni tloris cerkve, pri tem pa odkrili tudi tloris pravokotne

hiše iz poznobronaste dobe, vrsto prazgodovinskih jam – stojk za pokonci stoječa bruna neke nosilne konstrukcije in osem kasnoantičnih grobov.

Slika 1: Tloris izkopnega polja s poselitvijo iz poznobronaste dobe (hiša in jame za stojke) in poznoantično pokopališko cerkvijo z grobovi. (Risala: A. Fortuna)

Zaradi boljšega pregleda bom v nadaljevanju razdelil obravnavo po posameznih sklopih: prazgodovinska poselitve in pripadajoča materialna kultura, zgodnjekrščanska cerkev in utrdbeni sistem, skeletni poznoantični grobovi in skromni pridatki v njih ter na koncu še obravnava kovinskih najdb, ki so bile izven arheoloških raziskav odkrite na nedovoljen in nestrokovnen način z detektorjem za kovine.

Prazgodovinska poselitve

Fazo prazgodovinske poselitve predstavlja utrjeno gradišče na pomolu. Obsega vrhnje terase in kopast vrh grebena nad dolino Kobile na vzhodni strani in stransko dolino, ki se navezuje na dolino Pendirjevke na zahodni strani. Stopnje utrjevanja naselbine v tem časovnem obdobju (10. do 9. stoletje pr.n.št.) podrobneje ne poznamo, saj na nasipu nismo opravljali raziskav. Posamezne terase znotraj tega prostora so bile prav gotovo prirejene za postavitve stanovanjskih objektov. Sledov manjših izravnav v sicer nagnjenih pobočjih je precej, verjetno pa so bile nekatere od njih izkopane in prirejene za bivanje tudi v mlajši fazi poselitve, to je v času pozne antike, ali pa so tedaj uporabljali starejše, že v prazgodovini izdelane terase. Tudi tega vprašanja namreč še ni mogoče natančno opredeliti, saj bi bile za to potrebne dodatne arheološke raziskave.

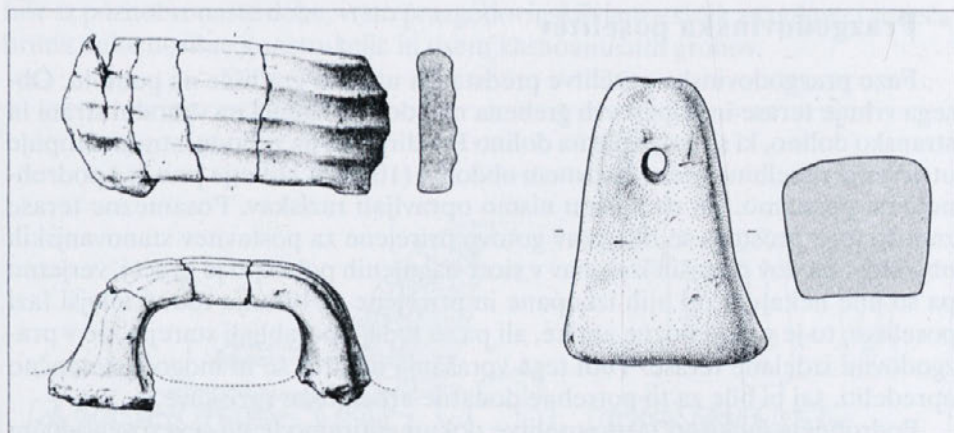
Podrobneje lahko to fazo poselitve dokumentiramo le na severovzhodnem delu platoja, kjer se teren že skoraj izravna. V območju izkopa kasnoantične cerkve so se namreč pod nivojem zidov pojavile prazgodovinske naselbinske strukture, ki jih lahko opredelimo kot:

- stanovanjsko hišo,
- večje število jam za kole neke podporne konstrukcije v neposredni bližini oz. v povezavi s stanovanjsko hišo.

Vse ostanke teh naselbinskih struktur smo lahko na terenu opazovali in dokumentirali kot vkope v osnovo, ki jo sestavljajo dolomitni peski.

Hiša je v tlorisu merila 3 x 4 m, njena orientacija pa je SV – JZ v smeri daljše stranice, to pomeni najbolj ugodno pozicijo objekta glede na stopnjo osončenosti. Hišo je v vzhodnem delu presekala temeljni zid cerkve in jo poškodoval. O konstrukciji gradnje nam govori nekaj odkritih elementov. V prvi vrsti je to v peščeno osnovo vkopan temeljni jarek, širok do 20 cm in globok do 15 cm, v katerega so bila položena ležeča temeljna bruna. Po analogijah lahko domnevamo, da so stavbo nosila močnejša pokončno postavljena bruna na vogalih, vmes pa je bil izdelan preplet iz debelejših in drobnejših pokončnih in horizontalno prepletenih vej. Da bi v hiši zagotovili primerne bivalne razmere, je bil preplet oblepljen z ilovnatim premazom. V njej je bil le en prostor. Sredi hiše položena skupina kamnov kaže na obstoj ognjišča, najdeni odlomki hišne keramike pa na dogajanje okoli njega. Hiša je končala v požaru, o čemer priča množica ostankov opečene gline, v katerih so vidni sledovi odtisov vejnatega prepleta. V izkopnem polju, ki je bilo prilagojeno velikosti kasnoantične cerkve, smo odkrili osemnajst v peščeno osnovo vkopanih jam. Le v eni od njih bi morda lahko domnevali konstrukcijo ognjišča ali, bolje, kurišča na prostem, v vseh ostalih pa lahko vidimo jame za stojke nekega na hišo vezanega nadstreška. V jamah smo odkrili kamne, ki so služili za oblaganje in dodatno utrditev stojk.

Kot že rečeno, smo v hiši in v enotni plasti okoli nje odkrili obilo fragmentov prazgodovinske naselbinske keramike, med njimi tudi zelo masiven ročaj glinaste pekve, pokrova, pod katerim so na razgretem ognjišču pekli kruh, del obođa ognjiščne kozice, podstavka, na katerem so v glinenih posodah kuhali hrano, dele ustij, ostenja in dna keramičnih posod različnih oblik in kvalitete lončarske obdelave z značilnimi plastično oblikovanimi rebri z vtisi, ročaji in bradavicami, kar predstavlja značilno ornamentiko na posodju iz tega časovnega obdobja.

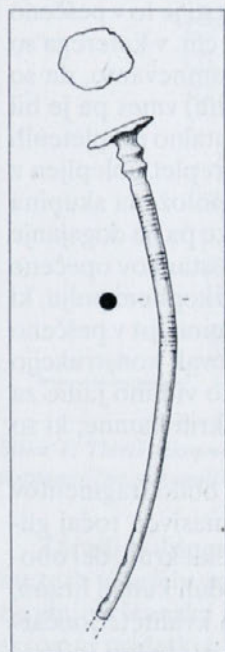

Slika 2: ročaj pekve in glinasta utež za obtežitev niti pri tkanju na statvah. (Risala: A. Fortuna)

Za kronološko opredelitev najdišča so posebej pomembni fragmenti fasetiranih ustij skodel ali latvic, posebno pomembna pa je edina kovinska najdba, ki smo jo ob izkopavanju lahko opredelili kot prazgodovinsko. Gre za bronasto okrasno iglo s sploščeno bikonično glavico, dvema odebelitvama pod njo in s tremi nizi drobnih vrezov. Iz slovenskih najdišč pozne bronaste dobe (9. do 8. stoletja pr.n.št.) povsem enake igle ne poznamo, podobne pa so znane iz Metlike,¹¹ Kru-pač¹² in Vzhodnih Alp,¹³ kjer je podoben predvsem tip Limberg.

Še najbolj podobno najdemo med izdelki livarne bronastih predmetov na Kalniku,¹⁴ ki je naši skoraj identična. Strokovna literatura pozna zanje skupno ime igle s češko profilacijo ter najdnejšo tipološko delitev, kronološko pa jo uvrščamo na konec Bd D do Ha A, kar ustreza tudi našemu primerku. Tudi keramične najdbe iz iste plasti namreč govorijo za isti čas, to je 9. do 8. stoletje pr.n.št.

Sledov naselitve v starejši in mlajši železni dobi na Gradcu ne poznamo, prav tako tudi nimamo najdb iz antike.

Slika 3: bronasta igla. (Risala: A. Fortuna)

Poselitev v času pozne antike

Območje je postalo strateško zanimivo v obdobju pozne antike, v drugi polovici 5. in 6. stoletja n.št., ko so se življenjske in varnostne razmere zopet bistveno poslabšale. Obsežno število naselij, zaselkov in kmetij ter pripadajočih grobišč prvih treh stoletij je bilo zaradi pogostih vpadov ljudstev čez meje imperija močno zmanjšano. Zadnje obdobje miru je na Dolenjskem zelo dobro dokumentirano z gradnjo vile rustike v Zloganju pri Škocjanu,¹⁵ ki je z novci datirana v drugo polovico 4. stoletja oz. v čas vladanja Constansa. Zanimivo je, da pri tem izkopavanju razen novcev in kosov tubulature in strešne opeke nismo našli nobene premične opreme te, tudi s hipokavstvom opremljene stavbe.

Podobne kose korcev in celo tubusov pa smo našli med izkopavanjem na Gradcu nad Mihovim. Ali jih lahko upoštevamo kot neposreden dokaz o selitvi staroselcev pred prihajajočimi germanskimi plemeni s krške ravnine in Šentjernej-skega polja v strma in težko dostopna pobočja Gorjancev? Zakaj ne!? Obsežnejša izkopavanja bi to domnevo gotovo podkrepila z novimi materialnimi dokazi.

Poznoantično gradbeno fazo na Gradcu nad Mihovim predstavlja enoladijska zgodnjekrščanska cerkev s polkrožno apsidno. Pod tanko plastjo gozdne ruše smo odkrili njen celoten tloris. Merila je 9,40 x 10,70 m, skupaj z apsidno pa je bila dolga 13,70 m. Ponekod je ohranjena le ena ali dve temeljni vrsti kamnja, vzhodna stena ladje in ostanek apside pa je ohranjena do 70 cm visoko. V primerjavi z velikostjo objekta je bilo ruševinske plasti zelo malo. Kot smo izvedeli od domačinov z Mihovega, so pred desetletji tu kopali kamenje in ga vozili v vas za zidavo hiš. K temu jih je vodilo dejstvo, da v okolici vasi ni primerne gradbenega kamna za zidavo. Vedeli pa so, da je "Na glavici" (tako domačini tudi imenujejo ledino) nekoč stala "štala". Objekt so tako pravzaprav poznali, le vedeli niso, da gre za cerkev. Z njenega območja so po najbližji poti po severnem pobočju pomola z Gradca vozili verjetno kar precejšnje količine kamnja in iz njega gradili svoje hiše na Mihovem.

Pri izkopavanju nismo odkrili nobenih zanesljivih gradbenih elementov cerkve, niti ni ohranjen nivo tlaka, niti vhod, niti temelj oltarne mize. Cerkev je orientirana v smeri SV-JZ, z odklonom proti severu za 55°. Orientacijo je deloma pogojevala tudi lokacija sama. Na zahodni strani se teren strmo dviguje, zato je bilo za vhod v ladjo na tem mestu malo prostora. Poleg tega je del zidu, v katerem bi zaradi cezure v zidavi lahko videli vhod, izmaknjen iz osi ladje. V severozahodnem zidu cerkve, ki je najslabše ohranjen, je v prečni osi ladje del, kjer prav tako manjkajo kamni, in morda bi na tem mestu lahko videli vhod. Glede na to, da se ni ohranil niti prag niti kak drug element vhoda, je zaenkrat vse lahko le na stopnji domnev, v nadaljnjem študiju primerjalnih objektov iz istega časovnega obdobja pa bi morda lahko našli čvrstejše oporne točke in pravilnejšo razlago. Vhod na eni od daljših stranic cerkve bi pričakovali prav zaradi mikrogeografskih razmer na zemljišču.

Ob zidovih cerkve smo našli drobce rumenega ravnega stekla, kar govori o zasteklenih oknih. Kamenje kot gradbeni material so morali pripeljati iz doline, apneno malto pa so mešali s peskom, iz katerega je zgrajen celoten hrib in so ga nakopali kar na lokaciji cerkve same. O tem pričajo odlomki prazgodovinske keramike, ki so bili umešani in sprijeti v malto.

Na severovzhodnem vogalu cerkve je vzhodni zid podaljšan preko vogala ladje in je služil kot oporni zid na statično najbolj problematičnem mestu, saj stoji povsem na robu naselbinske terase, tik nad zelo strmim pobočjem.

Grobovi

V severovzhodnem vogalu cerkvene ladje smo odkrili zidano grobnico. Zgrajena je bila iz rezanega lehnjaka, ki so ga prinesli iz doline Pendirjevke ali Krke, pokrita pa je bila z masivnim monolitnim pokrovom. V grobu je bil delno ohranjen skelet moškega, starega med 50 in 60 let. Na vrhu pokrova smo sicer našli bronasto fibulo, ki jo lahko datiramo v 4. stoletje n.št., vendar pa to ni zanesljiv podatek za datacijo tega groba, ki je bil sicer brez pridakov. Težko je namreč

Slika 4: Detajl izkopenega polja z lokacijo prazgodovinske hiše. (Foto: D. Breščak, arhiv ZVNKD Novo mesto)

pravilno razumeti nastanek tega groba. Že dejstvo, da je edini pokop v cerkvi, daje pokojniku nek poseben pomen. Domnevamo lahko, da je bil s cerkvijo tesneje povezan, morda kot duhovnik. Brez dvoma je bil grob zgrajen kasneje od nastanka cerkve same. Grobnico so pokrili z monolitnim blokom iz peščenca, kakršnega poznamo najbližje s pobočij Gorjancev nad Kostanjevico. Več sto kilogramov težak pokrov je bil skrbno obdelan in ima obliko na pol prerezanega valja. V sredini stranskih ploskev sta vklesani dve manjši vdolbini, v kateri so s pomočjo kavljev pritrdili vrvi in ga s pomočjo škripčevja postavili na svoje mesto. Tudi transport od nahajališča kamna do grobnice na Gradcu ni bil enostaven.

Najdiščne okoliščine in ne nazadnje tudi teža pokrova kažejo, da grob pred tem ni bil nikoli odprt, izropan ali poškodovan. Toda kosti niso ležale na svojem mestu, ampak so bile razmetane po grobu.

Mogoča razlaga, ki se ponuja na podlagi teh opažanj, je, da je šlo v tem primeru za naknaden prekop skeleta, ki pa iz nam nepoznatih razlogov ni bil prenesen v celoti. Cerkev, s tem pa tudi groba, na tem mestu nikakor ne moremo datirati pred koncem 5. ali še verjetneje začetkom 6. stoletja. Postavlja se tudi vprašanje, v kakšnem odnosu do pokojnika, če sploh v kakšnem, je bronasta fibula, ki je bila odkrita na vrhu kamnitega pokrova. Ali je bila na to mesto postavljena namenoma ali pa se je na tem mestu znašla kasneje in povsem naključno?

Na vzhodni strani cerkve smo odkrili in v celoti izkopali še pet skeletnih grobov, dva pa smo zgolj ugotovili v profilu izkopa. Zaradi dreves izkopenega polja nismo razširjali. Grob 2 je ležal tik ob severovzhodnem zidu cerkve in se dotikal apside. Tudi ostali štirje skeleti so ležali blizu cerkve, vendar se skeleti zidov niso neposredno dotikali.

Poleg že omenjene kolenčaste fibule, najdene na pokrovu groba 1, smo v ostalih grobovih našli le še železno pasno spono v moškem grobu ter uhan in nekaj perl ogrlice v ženskem grobu.

Vsi skeletni so bili antropološko obdelani (Tatjana Tomazzo-Ravnik z Biotehniške fakultete v Ljubljani, za kar se ji tudi na tem mestu najlepše zahvaljujem), analiza pa kaže naslednjo sliko: dva sta pripadala moškima, starima med 50 in 60 let, trije ženskam, starim med 30 in 40 let, 45 in 55 let oz. 50 in 60 let. Čeprav je vzorec zelo majhen, lahko govorimo o starostno zelo heterogeni populaciji.

Na Gradcu nad Mihovim na drugih mestih, razen na severovzhodnem pomolu nismo nikjer opazili ostankov kamnitih grobelj, v katerih bi lahko slutili skrite ostanke zidanih objektov. To bi kazalo na uporabo lesenih gradenj. V cerkvi in grobovih okoli nje lahko vidimo pokopališko cerkev, ki je bila nedvomno v povezavi z utrdbo na Zidanem gabru, dobrih dvajset minut hoda višje v pobočjih Gorjancev, prav tako ob Laški poti.¹⁶

Kovinske najdbe

Izven načrtnih arheoloških raziskav na Gradcu nad Mihovim je bilo na nedovoljen in nestrokovno način z iskalcem kovin najdenih še osem kovinskih predmetov, ki jih je najditelj pokazal, nato pa oddal Inštitutu za arheologijo SAZU v Ljubljani. Podrobnejši najdiščni podatki so nezanesljivi, prav tako ostaja dvom o tem, ali je najditelj res oddal vse najdbe s te lokacije. Predmeti po vsej verjetnosti izvirajo iz grobov, saj sta med njimi tudi dve pasni sponi in prstan. V vsakem primeru gre za grobe poškodbe arheološkega najdišča, saj so selekcionirani predmeti (gre le za kovinske najdbe, ki jih odkrije detektor) vzeti iz konteksta ostalih najdiščnih okoliščin in jih je mogoče interpretirati le v omejenem okviru (tipološko, kronološko). Najdbe so bile izročene Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto, po obdelavi pa bodo hranjene v Dolenjskem muzeju v Novem mestu.

Ob tem velja opozoriti na v zadnjem času kar močno razširjeno nepooblaščenno uporabo detektorjev na znanih arheoloških najdiščih, od katerih imajo nekatera pravni status kulturnih spomenikov. V takih primerih gre za kazniva dejanja.

Sklep

Za hip se pomudimo še pri vprašanju antične in poznoantične poselitve Gorjancev. Po vključitvi današnje Dolenjske v meje rimske države je to območje upravno pripadalo provinci Pannonii Superior. Sledil je proces romanizacije staroselskih, iliro-keltskih prebivalcev. V mestih je to potekalo dosti hitreje kot v ruralnih, od glavnih komunikacij odmaknjenih območjih. To še zlasti velja za Dolenjsko. Glavna najdišča iz zgodnjericanskega obdobja predstavljajo pretežno grobišča. Naselbine so bile locirane na strateških položajih ob cestah: Praetorium Latobicorum in Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum (Trebnje in Drnovo pri Krškem), ob glavni prometni žili tedanjega časa, itinerarski cesti Emona – Siscia. Ob njej so bili, kakor so pokazala arheološka zavarovalna raziskovanja ob gradnji magistralne ceste Ljubljana – Zagreb¹⁷ ob koncu petdesetih let, številni zaselki, vile rustike in posamezne hiše. Ob gradnji nove avtoceste

lahko na tej trasi pričakujemo še veliko novih podatkov. Na podeželju poznamo pretežno le grobišča, ne da bi poznali tudi pripadajoče naselbine.¹⁸

Če se poskušam omejiti le na območje Gorjancev in njihovega gričevnatega predgorja, ne morem mimo grobišč na Mihovem¹⁹ in Verdunu pri Stopičah,²⁰ ki sta s pojavom orožja v grobovih velika posebnost, ki kaže na keltsko duhovno izročilo. Med vrsto manjših grobišč, kot so v Stranski vasi,²¹ Suhadolu,²² Mrzlavi vasi,²³ Jugorju (Luža),²⁴ izstopajo najdbe antičnih lapidarnih spomenikov, saj so sicer na podeželju zelo redke. Omenimo lahko zgornji del nagrobnika z orlom in delfinom iz Dolenjih Lakovnic,²⁵ fragmentiran napis iz Podgrada,²⁶ portretno glavo in pokrov skrinje pepelnice iz Velikih Brusnic.²⁷

Drugačna je situacija na območju Brežiških vrat, ki so bila pod nadzorom municipija Neviodunuma. Mestno naselbino je napajal vodovod, ki je dovajal vodo iz vasi Izvir pod Gorjanci,²⁸ močnejšo stavbo oz. skupek stavb poznamo na območju cerkve in pokopališča na Velikih Malencah,²⁹ v Ribnici je nekdanja rimska poštna postaja Romula.³⁰ Na prostoru med Čatežem in Jesenicami na Dolenjskem, kjer je na zelo ozkem prostoru med Krko oz. Savo in prvimi pobočji Gorjancev potekalo včasih zelo burno zgodovinsko dogajanje, smo vsako leto priča novim odkritjem, izjemno zahtevno pa bo arheološko delo ob gradnji avtoceste.

V isti časovni in kulturni okvir sodijo tudi grobišča v Žumberku. Značaj grobnih najdb z grobišča na Gornji vasi kaže na tesnejšo povezanost z območjem v dolini Krke kot s tistim v dolini Kolpe in Siscio.

Po padcu rimske države se je slika poselitve močno spremenila, saj o življenju v dolini skorajda nimamo podatkov, če že, potem le v okviru utrjenih, z zidovi zavarovanih naselij. Ob izteku Krke poznamo utrjen plato na Velikih Malencah,³¹ neposredno nad izlivom Krke v Savo je bila postojanka na Čateškem griču,³² na Gorjancih pa le še Zidani gaber, Gradec na Mihovim ter Mihovo samo z bližnjo okolico (Cerov Log, Gorenje Vrhpolje).³³

Skromne in maloštevilne so tudi najdbe, ki govorijo o obdobju preseljevanja ljudstev. Gre le za nekaj predmetov s Tolstega Vrha, Velikega Orehka pri Stopičah in Bele Cerkve,³⁴ ki jih stroka povezuje s kratkotrajno prisotnostjo Langobardov.

OPOMBE

¹ J. Dular, Začetki železnodobne poselitve v osrednji Sloveniji, AV 44, 1993, 101ss. Izbor keramičnega gradiva z Gradca je prikazan na T. 4, 1–10.

² S. Gabrovec, Začetki halštatskega obdobja v Sloveniji, AV 24, 1973, 338ss.

³ I. Pirkovič, Crucium, Situla 10, 1968.

⁴ V. Šribar, Problemi prehoda poznega latena v rimsko dobo na področju doline Krke, tipkopijsna disertacija, 1964.

⁵ H. Windl, Das latene- und kaiserzeitliche Graberfeld von Mihovo (Unterkrain (Dolenjsko), Universität Wien, 1975, tipkopijsna disertacija.

⁶ D. Božič, Keltska kultura u Jugoslaviji. Zapadna grupa, Praistorija jugoslovenskih zemalja 5, Željezno doba, 855ss.

– isti, Mihovo, Arheološka najdišča Dolenjske, 1990, 79ss.

⁷ J. Pečnik, IMK 14, 1904.

⁸ S. Ciglencečki, Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. stoletja v vzhodnoalpskem prostoru, Dela SAZU 31, IZA 15, 1987, 95.

– isti, Arheološki pregled 1987 (1989), 207.

- isti, Arheološka najdišča Dolenjske, 1990, 113.
- ⁹ I. Pirkovič, Crucium, Situla 10, 1968.
- ¹⁰ D. Breščak, VS 32, 1990, 153s.
– isti, Arheološka najdišča Dolenjske, 1990, 105.
- ¹¹ J. Dular, AV 30, T11,11.
- ¹² J. Brunšmid, Groblje sa urnama u Krupačama kod Krašića u Hrvatskoj, Vjesnik, Zagreb, n.s. 1898, T.I, 14.
- ¹³ J. Rihovsky, Die Nadeln in Mahren und Ostalpengebiet, PBF XIII, 1979, 207ss, T 62, 1714, 1717; T 63, 1728.
- ¹⁴ N. Majnarić-Pandžić, Ljevaonica brončanih predmeta na Kalniku, Opuscula Archaeologica 16, 1992, 60, T. 1,4.
- ¹⁵ D. Breščak, VS 23, 1981, 265s; VS 26, 1984, 265ss.
– isti, Antična hiša iz Zloganja, Lichnid, Zbornik na trudovi 7, Ohrid 1989.
– isti, Grob 10 iz Zloganja pri Škocjanu, Situla 20–21, 1980 (Gabrovčev zbornik), 439ss.
- ¹⁶ Gl. op. 8.
- ¹⁷ Glej poročila v Varstvu spomenikov 7, 1958.
- ¹⁸ D. Breščak, Oblike antičnih grobov na Dolenjskem, Dolenjski zbornik 1985, s priloženo karto najdišč.
- ¹⁹ Gl. op. 4, 5.
- ²⁰ D. Breščak, VS.
– isti, Arheološka najdišča Dolenjske, 1990, 99.
– isti, Verdun pri Stopičah, 1989 (razstavni katalog).
- ²¹ T. Knez, VS 17–19/1, 1974, 157.
D. Breščak, VS 21, 1977, 270s.
- ²² Izkopan je bil rimski grob ter del neke za sedaj neopredeljive gradnje.
- ²³ D. Breščak, VS 29, 1987, 259.
- ²⁴ ANSI, 1975, 243 s.v. Hrast pri Jugorju.
- ²⁵ D. Breščak, VS 27, 1987, 282.
- ²⁶ D. Breščak, AV 37, 1986, 407ss.
- ²⁷ 27. ANSI, 1975, 210.
D. Breščak, VS 21, 1977, 276.
- ²⁸ ANSI, 1975, 249.
- ²⁹ P. Petru, AV 21–22, 1970–71, 163ss.
U. Bavec, nove raziskave, Arhiv ZVNKD Novo mesto.
- ³⁰ ANSI, 1975, 259.
P. Petru, Dolenjski zbornik (1961), 220.
- ³¹ B. Saria, Glasnik muzejskega društva 10, 1929, 12ss.
– isti, GMS 11, 1930, 5ss.
ANSI, 1975, 250s.
- ³² S. Ciglencečki, AV 34, 1983, 431ss.
- ³³ V. Stare, VS 21, 1977, 285ss.
- ³⁴ S. Petru, AV 18, 1967, 435ss.

GRADEC ABOVE MIHOVO

SUMMARY

The foundations of a Late Roman church with a semi-circular apse were excavated from 1987 to 1989. A coffin made of tuffa covered with a massive stone lid was found in the church nave. It contained a partially extant male skeleton without grave goods. Five Late Roman graves with simple grave goods were discovered along the southeastern exterior of the church.

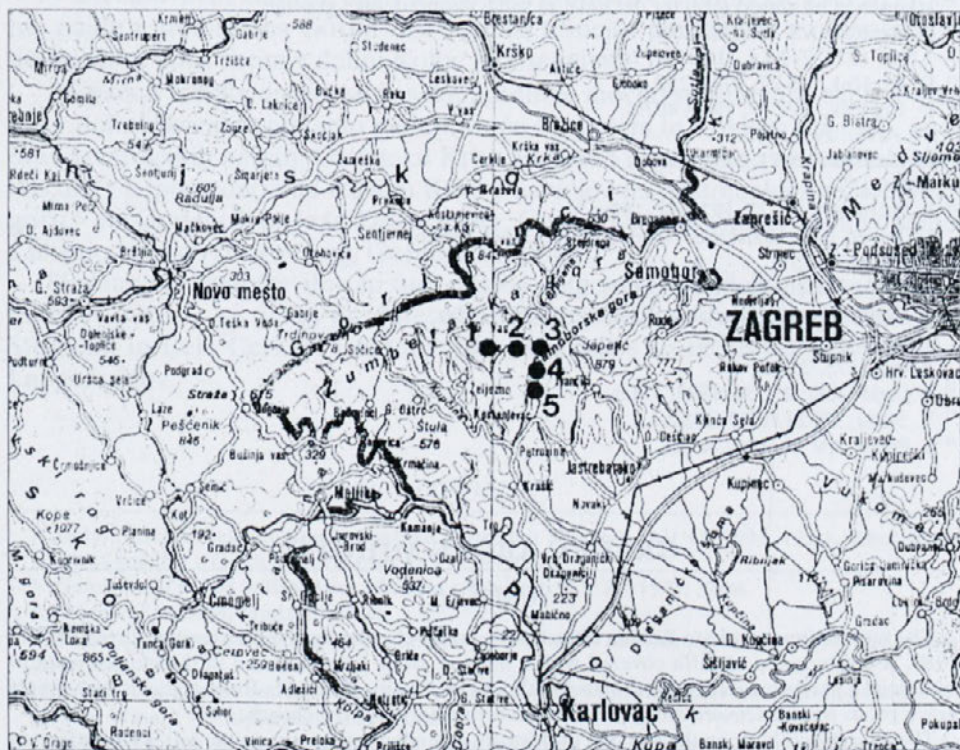
The church was built on the site of a prehistoric defended settlement on the hill. The settlement was occupied in the 9th and 8th centuries B.C. A rectangular Late Bronze Age house and post holes were excavated beneath the Late Roman church. The Late Bronze Age occupation layer contained large quantities of domestic pottery and a bronze dresspin.

RIMSKA NAJDIŠČA V ŽUMBERKU

ZORAN GREGL

Raziskovanje arheoloških najdišč v Žumberku nima dolge tradicije. Začelo se je šele leta 1982 v naselju Gornja Vas, z namenom, da bi arheologi samo preučili teren, zbrali čim več informacij, in da bi tako prišli do novih spoznanj oz. najdišč. Že naslednje leto je bilo registrirano prazgodovinsko gradišče in grobišče pri vasi Budinjak, zatem še tri manjše nekropole iz obdobja prvih rimskih cesarjev pri vasi Bratelji, pozneje pa je bil ob ponovnem pregledovanju arhiva in depoja Arheološkega muzeja v Zagrebu najden še podatek iz leta 1911, da je tega leta župnik Petar Stanić z Mrzlega Polja v Žumberku daroval muzeju bronast kovanec cesarja Nerve, s pripombo, da izvira "iz rimskega žarnega groba".¹

Vseh pet rimskih grobišč je na majhnem prostoru, največja razdalja med njimi ne presega 3 km zračne črte. Ker pa je to težko dostopen teren, nadmorska višina med 650 in 800 m, ostra klima itn., preseneča njihova gostota (glej zemljevid). Toda o razlogih za naseljevanje malo kasneje.

Rimska najdišča v Žumberku:

1. Gornja Vas – najdišče Ravnice, 64 grobov, grobišče je v celoti raziskano
2. Mrzlo Polje – slučajna najdba novca, brez navedbe natančnejše lokacije
3. Bratelji – najdišče Ulica, 34 grobov, grobišče je v celoti raziskano
4. Bratelji – najdišče Ilovača, 1 grob, naključna najdba
5. Bratelji – najdišče Glavičica, 2 groba, naključna najdba

Oblike grobov

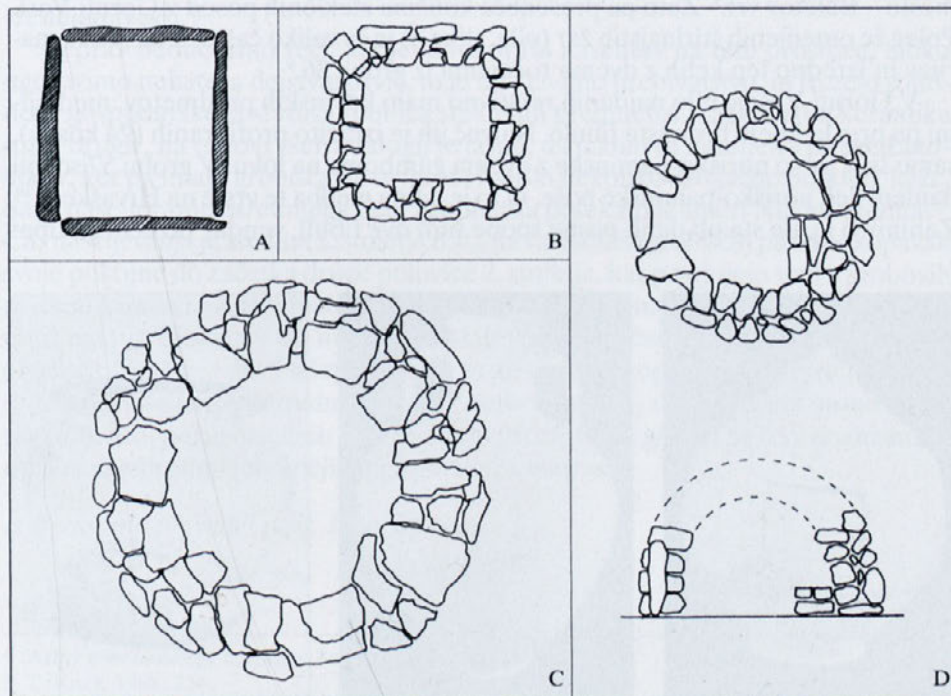
Glavna značilnost vseh grobov je, da so žgani, to pa hkrati pomeni, da so majhni. V Žumberku nismo doslej našli niti enega skeletnega groba, ki bi ga lahko označili kot antičnega. Registrirani sta dve osnovni obliki grobov: preprost žgan grob in s kamni obložen grob, pri katerem se pojavlja več različic. Preprost žgan grob je najpogostejša grobna oblika zgodnjecesarkega obdobja v hrvaškem delu Gornje Panonije, pripisuje se mu prazgodovinsko poreklo.² To je najpogosteje grobna jama krožnega tlorisa s premerom od 60 do 120 cm, zaradi sestave tal pa imajo nekatere jame tudi pravokotno obliko.³ Tako je v najdiščih Bratelji – Ulica in Gornja Vas.

Posebno skupino predstavljajo grobovi, pri katerih so uporabljene večje ali manjše kamnite plošče, zgrajeni pa so v tehniki suhega zidu, torej brez malte.

Njihove osnovne oblike so:

- s ploščami obložen grob
- štirioglat grob, zgrajen iz ploščatih kamnov
- krožni grob, zgrajen iz ploščatih kamnov.

Takšni grobovi so v Sloveniji najpogostejši na področju Dolenjske, Bele krajine in Posavja, na Hrvaškem pa v Žumberku, Turopolju in Zagrebu. Prisotne so tudi različice posameznih oblik, tako da ima krožni grob npr. dromos, včasih znotraj groba najdemo polico, na katero je bila položena žara itn.⁴ Značilno za vse te grobove pa je – razen vrste gradiva in načina gradnje – da so bili pokojni-kovi ostanki vedno po sežigu na grmadi zbrani in spravljeni v žaro, ki so jo nato položili v grob, katerega dno so še prej posuli s pepelom z iste grmade.

Oblike grobov.

Analiza materiala

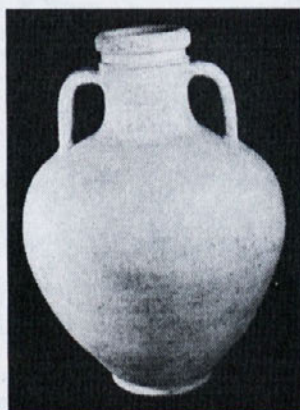
Skladno z vero v posmrtno življenje so pokojniku položili v grob vse tiste predmete, ki jih je uporabljal na "tem svetu", npr. posode s hrano in pijačo, fibule, posamezne kose oblačil, toaletnega pribora idr. Posebno mesto pa ima v grobu žara. Na žumberških grobiščih so žare ali iz žgane gline ali pa steklene. Med keramičnimi so najbolj svojevrstne žare v obliki hiše, ki so bile doslej najdene skoraj izključno na mejnih območjih Slovenije in severne Hrvaške, pripisujejo pa jih plemenu Latobikov.⁵ V Brateljih so najdene tri hišaste žare, v Gornji Vasi pa kar enajst, med njimi zasluži posebno pozornost žara iz groba št. 36, ker ima na obeh straneh vhoda, tj. ob vratih, vrezane človeške podobe, ohranjen pa je tudi poklopec, s katerim so se vrata zapirala (slika 1).⁶

Druge keramične posode, ki so jih uporabili kot žare, so zelo različnih oblik: od sivih polkrožnih skledastih posod do loncev z navzdol zavihanim robom in loncev z narebrenim vratom. Prav s to obliko je povezano nekaj zanimivega: v grobiščih na Dolenjskem je ob takšni posodi vedno tudi majhna čaša, kar spominja na pivski servis,⁷ medtem ko je bila v Brateljih in v Gornji Vasi takšna posoda uporabljena tudi kot žara. Vsekakor je bila edino hišasta žara rabljena samo kot grobna posoda, medtem ko so bile vse drugačne žare prisotne tako v vsakdanjem življenju kot tudi v kultu pokojnikov. Razen keramičnih je bilo v Gornji Vasi, glede na velikost grobišča, najdenih presenetljivo veliko steklenih žar – kar štirinajst. Druge keramične posode za grobišča tega obdobja na tem prostoru ne pomenijo nič nenavadnega: to so vrči z enim ali dvema ročajema (slika 2), čaše in kelihi, polkrožne sklede, krožniki z izvihanim ustjem ipd., presenetljivo pa je, da ni niti enega primera sigilate, ki je tako bogato zastopana na grobišču Novo mesto – Beletov vrt.⁸ Zato pa preseneča količina steklenih posod v Gornji Vasi. Poleg že omenjenih štirinajstih žar (olla, slika 3) je še veliko čaš, skledic, balzamarjev in izredno lep kelih z dvema ročajema iz groba 36.⁹

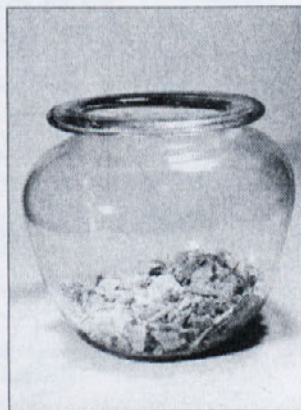
V Gornji Vasi je bilo najdenih relativno malo kovinskih predmetov, med njimi pa prevladujejo bronaste fibule. Največ jih je izrazito profiliranih (24 kosov), samo štiri pa so noriško-panonske z dvema gumboma na loku. V grobu 57 so bili najdeni deli noriško-panonske noše, in to je edina najdba te vrste na Hrvaškem.¹⁰ Zanimivo je, da sta ob delih pasne sponse tudi dve fibuli, vendar različnega tipa:

Slika 1: Gornja Vas, grob 36.

Slika 2: Gornja Vas, grob 6.

Slika 3: Gornja Vas, grob 27.

ena je močno profilirana, druga pa noriško-panonska z dvema gumboma na loku. Druge kovinske najdbe predstavljajo v glavnem železni noži in dva srebrna prstana. Od vsega naštetega pa moramo med najdbami ločiti kovance, ki so za datiranje grobišča najbolj dragoceni. Čeprav dejansko najdba kovanca v grobu v bistvu pomeni le "terminus ante quem non", nam vendarle omogoči postaviti vsaj spodnjo časovno mejo pokopa: na žumberških grobiščih so najdeni kovanci iz časov od cesarja Klavdija do Hadrijana.

Raziskovanje je zajelo izključno samo grobišča in doslej ni bilo najdeno niti eno naselje. Vzrok je enostaven: hiše so bile verjetno lesene in zato se ni od njih ohranilo nič. Ta okoliščina nam povzroča težave pri iskanju odgovorov na vprašanja o naselitvi, točneje o vzrokih za naselitev na tem precej negostoljubnem področju. Podnebne razmere so ostre, prometne povezave slabe, plodne zemlje je malo itn. Ali drugače rečeno: vsi razlogi za naselitev kažejo na doline rek Krke, Kolpe in Save, kjer so pogoji veliko ugodnejši. Treba je upoštevati tudi zgodovinski trenutek: 1. – 2. stoletje n.št. je obdobje popolnega miru ("pax Romana") in ni nobenih vzrokov za ustanavljanje in gradnjo naselbin na tako težko pristopnih področjih, kot je osrednji del gorskega hrbta Žumberk–Gorjanci. Čisto gotovo pa so imeli Rimljani zelo konkreten razlog, da so se v tem času naselili na tem prostoru, seveda pa lahko o njem le ugibamo, ker nas grobišča ne morejo pripeljati do trdnih zaključkov, ampak samo do domnev. Ena takšnih je, da so tu v antiki izkoriščali rudna bogastva, v to smer pa nas vodijo krajevna imena, kot npr. imena vasi Ruda, Rude, Željezno, in pravzaprav tudi Osredok.¹¹ V novejšem času tu niso kopali rude, obstajajo pa podatki, da so bili tu rudniki v srednjem veku.¹²

Čeprav ne moremo reči, kaj je narekovalo naselitev na tem prostoru, lahko ugotovimo nekatera dejstva: prvič, to je bilo civilno prebivalstvo, in to zelo solidnega gospodarskega statusa (obilica steklenih predmetov, kakovostna keramika itn.); drugič, na osnovi vseh analogij je jasno, da je bilo tu naseljeno pleme Latobikov, ker pa imajo grobišča na severni Hrvaški nekoliko drugačno podobo, kaže, da je naseljevanje osrednjega dela Žumberka potekalo iz smeri Neviodunuma.¹³ Čas naseljevanja je sredina 1. stoletja n.št., na raziskanih grobiščih pa so pokopavali svoje pokojne do začetka druge polovice 2. stoletja, kar potrjujejo tudi v grobovih najdeni kovanci. V provinci Panoniji je bilo življenje najintenzivnejše v obdobju od dinastije Flavijcev do markomanskih vojn, v ta čas sodijo tudi žumberška grobišča. Zato bi lahko sklepali, da so tu živeli in pokopavali kakih sto let. Kontinuirane naseljenosti osrednjega dela Žumberka doslej z raziskavami nismo mogli potrditi, tudi poznoantičnih najdb na tem prostoru ni, gradili pa so v pozni antiki utrdbe na obrobni območjih tega gorskega masiva.¹⁴

Iz hrvaščine prevedel prof. Jože Sever

OPOMBE

¹ Arhiv arheološkega muzeja v Zagrebu.

² T. Knez, 1968, 234.

³ D. Breščak, 1985, 36. Isti, 1990, 99–100.

⁴ D. Breščak, 1985, tabela 7; Z. Gregl, 1992, 78–79.

- ⁵ P. Petru, 1971; A. Dular, 1977, 191–223; Z. Gregl, 1988, 54–59.
⁶ Z. Gregl, 1987, 85–88.
⁷ T. Knez, 1987, Taf. 2; Isti, 1992, 88–89.
⁸ S. Zabehlicky-Scheffenegger, 1992, 75–81.
⁹ Z. Gregl, 1991, 53.
¹⁰ To velja za grobne najdbe, deli omenjene noše pa so bili najdeni tudi v Sisku. Prim. R. Koščević, 1991, 66 sl.
¹¹ E. Laszewski, 1944, na str. 10 navaja: "Osredek pomeni predel med posameznimi rudnimi polji." Vas Osredek je 1 km oddaljena od grobišča v Brateljih.
¹² Prav tam.
¹³ S. Petru – P. Petru, 1978.
¹⁴ Risbe je izdelal akad. slikar Miljenko Gregl, fotografije pa Nenad Kobasić.

LITERATURA

- Breščak, D., 1990: Oblike antičnih grobov na Dolenjskem.- Dolenjski zbornik, Novo mesto.
- Breščak, D., 1990: Verdun pri Stopičah. Arheološka najdišča Dolenjske.- Arheo, posebna številka, Novo mesto.
- Dular, A., 1976: Rimski grobovi iz Rosalnic, Štrekljevca in Otoka pri Podzemlju.- Arheološki vestnik XXVII, Ljubljana.
- Gregl, Z., 1978: Figuralna ornamentika na urnama u obliku kuće.- Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3/XX, Zagreb.
- Gregl, Z., 1988: Antike Hausurnen aus Kroatien.- Rivista di archeologia XII, Venezia.
- Gregl, Z., 1991: Rimljani u Zagrebu, Zagreb.
- Gregl, Z., 1992: Donji Čehi – rimskodobna nekropola.- Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXVI/1, Zagreb.
- Knez, T., 1968: Oblike antičnih grobov na Dolenjskem.- Arheološki vestnik XX, Ljubljana.
- Knez, T., 1987: Spätlatenzeit und frühe Kaiserzeit in Novo Mesto.- Archäologisches Korrespondenzblatt 17/1, Mainz.
- Knez, T., 1992: Novo mesto II, keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt.- Carniola archaeologica 2, Novo mesto.
- Koščević, R., 1991: Antička bronca iz Siska. Umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog Carstva, Zagreb.
- Laszowski, E., 1944: Rudarstvo u Hrvatskoj – rudarenje na području bivše I. i II. banske pukovnije i u okolini Samobora. Zv. II, Zagreb.
- Petru, P., 1971: Hišaste žare Latobikov.- Situla 11, Ljubljana.
- Petru, S., Petru, P., 1978: Neviodunum (Drnovo pri Krškem).- Katalogi in monografije 15, Ljubljana.
- Zabehlicky-Scheffenegger, S., 1992: Terra Sigillata aus dem Gräberfeld Beletov vrt. Novo mesto II, keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt.- Carniola archaeologica 2, Novo mesto.

ROMAN PERIOD SITES IN THE ŽUMBERK HILLS

SUMMARY

Five Roman period sites have been found so far in the central part of the Žumberk–Gorjanci mountain massif, along the Croatian-Slovenian border. These are Gornja vas – Ravnice, Mrzlo polje, Bratelji – Ulica, Bratelji – Ilovača and Bratelji – Glavičica. They are flat cremation cemeteries that are dated to the 1st and 2nd centuries AD. It is posited that burial lasted for the three centuries from the Flavian period to the Marcomannic Wars.

It may be concluded on the basis of analogies that the area was inhabited by the Latobici tribe, who settled primarily in Dolenjska. The high quality mortuary material indicates the high economic status of the population. The site density is surprising, when one considers the elevation of 650 to 800 m above sea level. So far, no settlements have been found in the vicinity, although the structures were probably made of wood. This means that the underlying logic of settlement cannot yet be explained. However, it is posited, on the basis of toponyms and mediaeval historical data, that they exploited the ore sources in the area.

GRADOVI, DVORCI IN PLEMSTVO MED KRKO IN GORJANCI DO KONCA SREDNJEGA VEKA

DUŠAN KOS

Gradovi v klasičnem pomenu besede so nastajali na Kranjskem od konca 10. stoletja naprej. Prav tako tudi na delu meje med dvema srednjeveškima državama – rimskim cesarstvom nemške narodnosti in ogrskim kraljestvom. Območje ob celotni meji, prav tako pa tudi na vzhodnem Dolenjskem, je prav zaradi mejne lege imelo izjemen vojaški pomen in zato "moralo" biti vseskozi dobro utrjeno. Ta del je prišel skupaj z Belo krajino h Kranjski relativno pozno, ko so ga sredi 12. stoletja iztrgali Hrvatom oz. ogrskemu kraljestvu koroške vojvode Spanheimi, njihovi zavezniki grofi Višnjegorski in svobodni gospodje Prisi. Pomik meje vzhodno od spodnje Krke ni povzročil le izoblikovanje nove obrambno-frontne črte, ki so jo predstavljali ministeriali na dvorih in gradovih v nižini in nižjem hribovju vzhodno od Krke, današnjih Gorjancih in na (do konca 19. stoletja kranjskem) Žumberku, pač pa tudi vključitev ozemlja in prebivalstva v politični in družbeni okvir Kranjske. Spanheimi so takoj po osvojitvi ozemlja podprli razvoj neagrarnih gospodarskih centrov, zlasti novega trga Kostanjevice, ki je nastal na otočku sredi Krke in hitro prevzel vodilno trgovsko in prometno vlogo na širšem območju od mnogo starejšega freisinskega Gutenwerda. Kovanje spanheimskih novcev v Kostanjevici in okolici skoraj celotno 13. stoletje, jasno izražen pomen mesta kot enega od petih spanheimskih gospostvenih centrov nasploh ter še v 14. stoletju opazen sloj skorajda plemenitih meščanov potrjuje zelo dinamično družbeno in politično strukturo ozemlja vse od 12. stoletja naprej, ko se začne pojavljati v pisnih virih. Zgodnejše, hrvaško obdobje pred okoli letom 1100 se zaradi maloštevilnih arheoloških raziskav (z izjemo Gutenwerda, ki mu arheologi pripisujejo razvoj vsaj od konca 10. stoletja naprej, kar je glede na danosti povsem logično) zaenkrat še ne da posebej izčrpno orisati.

Na tem mestu se posvečam vprašanju gradov in plemiških dvorov na območju vzhodno od spodnjega toka reke Krke do izliva v Savo in vse do reke Bregane, kjer je potekala meja med dvema državnima subjektoma od srede 12. stoletja do današnjih dni. Na jugu se omejujem na ozemlje vzhodno od Novega mesta in Mehovega, torej območja, ki zlagoma prehaja v Gorjance. Časovni razpon zajema obdobje visokega in poznega srednjega veka približno do leta 1500. To je obdobje, ko so imeli gradovi, utrdbe, stolpi ali enostavni plemiški dvori ne le vojaški, marveč tudi družbeni, pravni, kulturni in ideološki naboj zelo drugačen od starejših in kasnejših obdobj.

Opozoriti moram, da ni bil moj namen v tej razpravi iskanje kontinuitete med poseljenimi prazgodovinskimi, antičnimi in zgodnesrednjeveškimi utrjenimi točkami, kjer so kasneje zrasli srednjeveški gradovi. Gotovo je bilo takšnih utrdb precej, čeprav arheologi večine sploh še niso raziskali, vendar jih ne moremo imeti za "prave" gradove v srednjeveškem pomenu. Enostavne utrdbe niso imele ideološkega naboja, zemljiškega gospostva in specifične kulturne vloge – obstajale so v drugačnem družbenem miljeju, kot se je razvil kasneje, in so zato neprimerljive s pravimi gradovi, ki so pri nas skoraj brez izjeme nastajali po letu 1000. Zato je iskanje kontinuitete zanimivo predvsem za kolonizacijsko zgodovino, ne pa za vprašanja, ki sem si jih postavil na tem mestu. Prav tako puščam ob strani dolo-

čevanje arhitekturnih tipov, ki jih enostavno združujem pod pojmom "grad" (npr. kastelni grad, utrjena hiša, sestavljeni tipi¹ ipd.), za kar so poklicani drugi.

Poskušal bom predstaviti večino lastnikov in prebivalcev grajskih stavb, ki so bile do okoli leta 1500 izpričane v listinah. Izpričano plemstvo brez omenjenih gradov zaradi nakazanih problemov ne ponuja predpostavk za trdnejše sklepe. Čeprav morda niso zajeta vsa plemiška bivališča, nas to ne ovira pri poskusu določitve pravno-historične strukture gradov, uprave, kulturnih lastnosti in poslovanja z gradovi glede na lastnike, posestnike in prebivalce.

Terminološko so bile določene prave utrdbe v srednjeveških virih z izrazi "castrum", "castellum", "domus" (v latinskih virih), "haus" (do srede 14. in v 15. stoletju), "fest" (od prve tretjine 14. stoletja naprej), "(ge)schloss" (v 15. stoletju). Najpogostejša oblika "burg" pa je v visokem srednjem veku nastopala redko, pogosteje v drugih povezavah, npr. kot del imena gradu, služba na gradu, grajski hrib. Različni izrazi so bili produkt modnih sprememb v nemškem jeziku, navad pisarja in poslovnih partnerjev. Zdi se, da sta pomenila izraza "burg" in "haus" zgolj pravni in ideološki karakter zgradbe kot temeljnega znaka plemenitosti, medtem ko sta "fest" in "(ge)schlos" poudarjala arhitekturni (mogočnejši) karakter plemiškega domovanja. "Hiša" (haus) je imela v srednjem veku tudi pomen patriarhalne družinske, zlasti plemiške skupnosti. To potrjuje tudi zelo pogosto paralelno (sočasno) dvojno poimenovanje objektov, npr. kot "haus und fest". Tu uporabljamo samo dva termina v prevodu – grad in utrdba – drugega za manj ugledno poslopje, še posebej za 12. stoletje.²

Zanimivejše je vprašanje, ali ime gradu in s tem tudi njegova strateška lega nakazujeta zvezo s položajem plemiča in njegove družine (rodbine), imenovane po gradu. Načelno so gradove v 14. stoletju imeli ali na njih vsaj bivali tisti, ki so veljali za najpomembnejše pripadnike plemstva. To še ne pomeni, da so bili isti tudi graditelji, saj enačba izvorno ime = krajevno ime = ime gradu = izvorni sedež plemiške rodbine od poznega srednjega veka pogosto ne drži več. Zato moramo natančneje analizirati vsak grad in na njem bivajoči rod.

Opozoriti velja še na nekaj problemov. Vedno moramo računati na veliko mobilnost posameznikov, ko je izvorno ime ostalo isto, spremenil pa se je sedež osebe, ki je na novem gradu osnovala stransko vejo. V tem primeru "von" ni več pomenil krajevne pripadnosti, temveč postajal skupaj z imenom gradu priimek. Enako je s končnicami "-er", ki od 14. stoletja navadno dokaj zanesljivo opozarjajo, da oseba ni več živela na imenovanem gradu ali dvoru.³ Konec 14. stoletja pa je končnica postala modna razvada in večinoma ni več imela pomena za naseljenost. Podobno je bilo s prodajami gradov in odselitvami bivših prebivalcev, ki jim je ostalo staro ime. Preselitev je največkrat spremenila izvorno ime: Turjačani so v goriški "grofiji v Slovenski marki in Metliki" konec 13. in v začetku 14. stoletja zasedli oz. zgradili gradove Hmeljnik, Kravjek, Rožek in Gradac, tam ustvarili stranske linije, ki so se po njih imenovala, čeprav so sem ter tja še uporabljale staro rodbinsko ime.⁴ Enačitev plemiškega imena z izvornim gradom je vprašljiva še zaradi enega razloga: številni rodovi za osnovanje solidnega rodbinskega gradu niso imeli gospodarskih in pravnih možnosti. Takšni so živeli na gradovih zgolj kot zamenljivi uradniki in se po teh gradovih začasno imenovali. Diskrepanca med gradovi in njihovimi prebivalci je še večja, če upoštevamo prvi omembi gradu in osebe, ki se je po njem imenovala. Pri večini plemiških bivališč se je namreč najprej omenjala oseba in znatno kasneje grad sam. Eden od raz-

logov tiči v redkem prometu z gradovi in (često) nepopolnem datiranju listin, ki nimajo navedenega kraja izstavitve.⁵

Ko so najkasneje do tretje četrtine 12. stoletja ponehali glavni boji med kranjsko-koroškim plemstvom na eni in hrvaškim na drugi strani, se je pričelo obdobje utrjevanja nove meje, ki so jo osvajalci prestavili daleč v Žumberk in na Kolpo. Na severnem sektorju so bili glavni osvajalci koroške vojvode Spanheimi, ki so istočasno obvladovali Ljubljano s širšo okolico, do leta 1147 pa tudi laško, slovenjegraško in mariborsko gospostvo ter občasno celo Istro. V tem času so bili Spanheimi glavni politični protagonisti med Alpami, Jadranom in panonskimi ravnici. K premiku kranjske vzhodne meje preko spodnje Krke so največ pripomogli vojvode Ulrik I. (1135–1144), Henrik V. (1144–1161) in Herman (1161–1181), medtem ko so v času vojvode Ulrika II. (1181–1202), najpozneje pa Bernarda (1202–1256) glavni boji že prenehali. Novi gospodarji ozemlja v trikotniku med Bregano, Kostanjevico in žumberškim Kostanjevcem so si zamislili klasično ofenzivno-obrambno linijo, ki jo je na severovzhodu začenjala utrdba Kostanjevica, na jugu pa gradova Sicherstein in Žumberk, oba globoko onstran Gorjancev. Nekaj kasneje so zgradili Gračeno – gotovo šele po popolni umiritvi vojaških aktivnosti. Glede na oba žumberška gradova je jasna klasična vojaška in kolonizacijska taktika obvladovanja slabo poseljenega hribovitega ozemlja: nova poselitev je zagotavljala ne le pokrivanje vojaških izdatkov, pač pa je ovirala protinapade, bodisi zaradi obveščevalnega ali vojaškega delovanja kolonistov. Verjetno so tedaj tudi utrdili ali celo na novo zgradili cesto skozi žumberško pogorje, ki je povezovala Gračeno po dolini reke Bregane mimo Sichersteina in nato zavila proti severovzhodu, prečkala Gorjance in se ustavila v novi meščanski naselbini na otočku sredi Krke – Kostanjevici. Drugi odcep te ceste se je obrnil proti jugu mimo žumberškega gradu po dolini Kupčine vse do Kostanjevca, kjer se je zaključilo spanheimsko gospostvo. Te ceste so na tem območju še danes najpomembnejše prometnice v Žumberku, ki bi ob trajni vključenosti ozemlja v okvir Hrvaške v preteklosti danes potekale najbrž precej drugače.

Mestno naselje je s podporo svojih gospodov Spanheimov hitro dobilo izjemen trgovski položaj, predvsem na račun starejšega Gutenwerda. Postal je eno najpomembnejših trgovskih središč daleč naokrog in prava tekunica Ljubljani in Kamniku. Za utrditev mesta so bili na dvorcih okoli mesta naseljeni ministeriali z izrazito vojaško nalogo, npr. v Ostrogu in v Studeni. Oglejmo si spanheimske postojanke med Krko in Žumberkom še nekoliko natančneje.

Kostanjevica

Grad Kostanjevica je bil vedno odvisen od politike mestnega gospoda in povezan z meščansko naselbino. Toda njegova lega je vprašljiva, saj je utrdba po vesteh iz 15. stoletja očitno stala izven mesta, ki je bilo na (premajhnem?) rečnem otoku. Morda je celo moč domnevati, da je bil stari "kostanjeviški grad" pravzaprav Stari grad nad precej oddaljenem Podbočjem. Takšna lega je ustrezala političnemu dogajanju v 12. stoletju, ker je grad nastal iz vojaških potreb Spanheimov. Grad z izrazito vojaško (najprej ekspanzivno, nato obrambno) funkcijo (kot Gračeno) je bil v prvih desetletjih po premiku meje na vzhod pomembnejši kot naselbina in brez varovalne funkcije za mesto. Kljub temu je po razcvetu negrarnarne naselbine dobil ime po njej in bil z njo tesno povezan, vsekakor zaradi

obrambe in upravnega nadzora nad njo. Trg oz. mesto je bilo v 13. stoletju eno najpomembnejših na Kranjskem in temu primeren ugled sta imela grad in posadka. Istočasno z mestom je znotraj njega zrasla tudi mestna utrdba, mestni grad, ki je v spremenjeni obliki opazen še pri Valvasorju.⁶

Plemiči, bivajoči na gradu, so se prvič omenjali leta 1228. Spanheimi so v Kostanjevici in okoli nje sicer takoj po ustanovitvi oz. osvojitvi ozemlja naselili ministeriale. Kostanjeviški so tedaj najbrž živeli v gradu zunaj naselja. Glede na omembe posameznikov do srede 13. stoletja je šlo verjetno za več članov različnih rodov, ki so bili vsi v službi mestnega gospoda, večinoma kot gradiščani, nekateri pa so živeli v istoimenski mestni utrdbi.⁷ Ob koncu spanheimske ere jih je večina izginila. Preostal je le še rod bratov Ortolfa, Ota in Ofona, Tomaža in Engelberta, ki je že prej užival največji ugled med kostanjeviškim plemstvom, čeprav niso vedno neposredno izvajali gradiščanstva na gradu izven mesta, a s funkcijo mestnega gradu. Do srede 13. stoletja so med drugimi spanheimskimi ministeriali stali kot priče na zadnjih mestih.⁸ Družbeni vzpon rodu se je začel tik pred izumrtjem Spanheimov, ko so bili že med najpomembnejšim spanheimskim kranjskim plemstvom, sodeč po poziciji med pričami. Leta 1276 je Ofo iz Kostanjevice skupaj z Gerlohom, Nikolajem iz Žumberka in drugimi obljubil zvestobo novemu gospodu Kranjske, grofu Majnhardu Tirolskemu. Listino je pečatil sam, naslavljal pa se je kot "gospod" (vitez). Ministerialni status je Kostanjeviškim formalno ostal vse do začetka 14. stoletja, saj je bila rodbina še leta 1311 označena za *die dienstman* koroških vojvod. Zvestobo Tirolskim, ki so leta 1286 postali koroške vojvode in kranjski gospodje, je Ofo potrjeval z dolgoletno službo kostanjeviškega glavarja (namestnik mestnega gospoda). Rodbina je morala prenesti sedež v tirolskem obdobju z gradu v mestno utrdbo, saj so Tirolski in kasneje Habsburžani z zastavljanjem gradu in gospodstva omogočali zastavnim imetnikom nastavljanje lastnih gradiščanov, pri čemer so Kostanjeviški postali nepotrebni.⁹ Iz Kostanjeviških so izšli že v 13. stoletju ministeriali oz. gradiščani na Žumberku, Sichersteinu in Prežeku, sorodniki pa so bili tudi ministeriali z dvora v Studeni. Na kostanjeviškem gradu so ostali gradiščani mestnega gospoda.¹⁰ Kasneje se je omenjalo še več kostanjeviških glavarjev: leta 1339 Henrik s Planine,¹¹ leta 1400 Albreht s Kozjaka,¹² leta 1412 Hans s Čušperka¹³ in leta 1429 Henrik Apfaltrer.¹⁴

Ofo je veljal za enega najuglednejših plemičev na vzhodnem Dolenjskem, vendar ni spadal v zgornji sloj kranjskega plemstva niti med najožje spremstvo koroških vojvod (grofov Tirolskih). Okoli leta 1309 je bil aktivni udeleženec spopadov nekaterih najmočnejših dolenjskih plemičev (Čretež, Sicherstein, Hmeljnik) proti vitezom in vazalom freisinskega škofa (Svibno, Planina).¹⁵ Takšnega ugleda ni več dosegel noben član rodbine, nasprotno – kasneje so morali nekateri zaradi dolgov razprodati posest. Z Ofovim sinom Hansom je rod v šestdesetih letih 14. stoletja izumrl. Še pred letom 1360 je Hans s Kostanjevice prodal večjo posest skupaj z *erbleich und vaetterleich wapen*. Za ponovno pečatenje kopije izgubljenega prodajnega pisma za Henrika s Planine je moral leta 1360 prositi bratranca Henrika s Sichersteina in Engela z Žumberka za dovoljenje za izdelavo novega pečata za enkratno uporabo (zelo redek pravni primer!). Prodaja pečata je pomenila tudi samodestrukcijo plemiške zavesti pri tej rodbini.¹⁶

(Stari?) Grad se je izrecno omenjal šele leta 1256, ko je v bratovski delitvi med vojvodama Ulrikom III. in Filipom Spanheimskima pripadel prvemu. Tedaj je

bil eden od šestih glavnih spanheimskih gradov nasploh (Freiberg, Velikovec, Rechberg, Greifenburg, Ljubljana). Po Ulrikovi smrti (1269) sta brata Oto in Ortolf s Kostanjevice prisegla zvestobo patriarhu Filipu Spanheimskemu. Prisega ni dolgo zdržala – že naslednje leto je Kostanjevica postala last češkega kralja Otokarja, ki je leta 1270 poklonil kostanjeviški cisterci desetino dohodkov od gradu in mesta. Tedaj je bila v mestnem gradu tudi kovnica denarja.¹⁷

Kot spanheimsko dediščino oz. kranjsko posest koroških vojvod so si grad lastile koroške vojvode Tirolski grofi, pri katerih je bila v popisu posesti iz leta 1311 Kostanjevica navedena skupaj z ministeriali. Novi kranjski zastavni gospodje (grofje Tirolski) so počeli s Kostanjevico isto kot z drugo komorno posestjo: dajali so jo v zakup, leta 1305 Goriškim grofom, nato leta 1320 Frankopanom, zatem pa Ortenburžanom. Tu se Valvasorjeva pripoved ujema z viri:¹⁸ leta 1306 je bil gradiščan in deželski sodnik Herman s Čreteža, pripadnik rodbine najzvestejših posameznikov v goriški službi na Dolenjskem.¹⁹ Leta 1324 je grof Albreht Ortenburški zastavil grad Haugu s Svibnega z določilom o obveznem bivanju na gradu in “pravici odprtega gradu”. Le dve leti kasneje je Svibenski storil isto in za enako vsoto zastavil grad Viljemu s Pišec.²⁰ Šlo je za dvostopenjsko zastavščino z elementi grajskega fevdnega prava (obvezno bivanje in zagotovitev pokornosti posadke). Grad je bil dejansko pod kontrolo grofov Ortenburških, ki so si zagotavljali vojaško podporo tudi tod. Pišečki niso bili na najnižji stopnici uprave; že leta 1330 se je skupaj z Viljemom s Pišec nahajal v Vipavi *Philipp purchgraf von Landestrost*.²¹ Filip (Mehovski) je bil najnižja, še poveljujoča grajska instanca – oseba, ki je dejansko bivala v gradu. Vsi nadrejeni gospodje pa so bili oproščeni obveznega bivanja v grajskem poslopu. Tak je bil sistem uprave deželnoknežjega gradu Kostanjevica v 14. stoletju. Na splošno so bili neposredni varuhi večjih gradov (predvsem mestnih) le izjemoma omenjeni v virih.

Ortenburžane so kot zastavni imetniki nasledili grofje Celjski, ki so svojim gradiščanom zaupali delno tudi upravo gospodstva.²² Združitev vojaške in gospodarske funkcije upraviteljev gradu in gospodstva je bila v 15. stoletju že običajna (nov naziv “oskrbnik” oz. “glavar”). Leta 1426 je bil glavar Gašper Apfaltrer, med letoma 1429 in 1449 pa Henrik Apfaltrer.²³ Leta 1431 pa so Celjski vrnili Kostanjevico, Višnjo Goro, Štatenberk in Novo mesto Habsburžanom, ki so jim zato odpustili že prejete dohodke med letom 1418, ko so dedovali Kostanjevico po Ortenburžanih, in letom 1431. Za odškodnino so Celjanom podelili drugo posest na Krasu in v Kranju.²⁴ Z vzajemno dedno pogodbo med Celjskimi in Habsburžani leta 1443 je bila Kostanjevica skupaj z drugo posestjo obljubljena Celjskim v primeru habsburškega izumrtja.²⁵ Vendar pa je tedaj mesto samo doživljalo zaton. Med kranjskimi mesti je bilo daleč najskromnejše: leta 1446 je bilo dolžno za izredni davek le 60 guldnov, manj kot npr. kostanjeviška cisterca (80), mesta Kranj (200), Kamnik (500), Novo mesto (1300) in Ljubljana (1600). Deželnoknežji gosposčinski urad, ki ga je nadzoroval kostanjeviški glavar oz. gradiščan, pa je bil obvezan s 150 guldni, pri čemer je bil v spodnjem delu lestvice knežjih uradov.²⁶ Očiten je upad blagostanja na račun nove dolenjske metropole – Novega mesta, ki je prevzel trgovino s hrvaškimi deželami. Po letu 1457 je imela grad in gospodstvo Kostanjevica v dosmrtnem užitku vdova Ulrika II. Celjskega Katarina. Očitno se je Katarina odpovedala posesti po letu 1463, saj je bil od leta 1463 kostanjeviški grajski “oskrbnik”, ki je prevzel naloge glavarja in gradiščana (omenja se “burghut”, ki je klasična gradiščanska naloga) Jurij Würtzenpüchler,

Kostanjevica. (Valvasor, J.V., 1679: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Mladinska knjiga, 1995)

ki pa je imel mesto, sodišče in mitnico le v zakupu. Leta 1468 je vse skupaj na enak način prevzel Gašper Lamberger, ki je imel oskrbnišтво vsaj še leta 1472.²⁷

Na tem mestu velja omeniti še falsificirano listino vojvode Bernarda Spanheimskega, domnevno iz leta 1232, po kateri naj bi vojvoda daroval kostanjeviškemu samostanu (ustanovljen šele leta 1234!) vas Osrednek (v Žumberku) in mu dal dovoljenje, da lahko zgradi "leseni ali kamniti grad".²⁸ Po dosedanjih podatkih v Osredku ni bilo nikoli grajske stavbe, kar po svoje govori tudi o "solidnosti" falsifikata.

Studena

Kot rečeno, so Spanheimi okoli Kostanjevice organizirali sistem varovanja z ministerialnimi dvori. V 13. stoletju sta se ohranila dva, ki jih je potrebno omeniti – Studena na vzhodu pri Oštrcu in Ostrog na zahodu.

Leta 1252 so bratje Weriand, Wolfger in Majnhard iz Studene s kostanjeviškim samostanom zamenjali vso svojo posest v Vodenicah za neko drugo.²⁹ Kmalu zatem pa je dvor propadel, vitezi pa izumrli ali pa se odselili. Propad dvora, ki je bil tako kot Gračeno predvsem namenjen vojaški zaščiti mesta Kostanjevice v 12. stoletju iz smeri Bregane ob toku reke Sava in spodnje Krke, je razumeti predvsem kot nepotrebnost obstoja, saj se je meja do 13. stoletja na tem sektorju ustalila in utrdila, ministerialni dvori pa niso bili več potrebni. Zatem se je kraj Studena omenjal le še v lokalizacijskih sintagmah brez omembe dvora in vitezov ali pa se je v kraju omenjala manjša zemljiška posest.³⁰

Ostrog

Tudi med Gornjo Prekopo in Ostrogom, nekaj kilometrov zahodno od Kostanjevice, je do sredje 13. stoletja večina posesti pripadala Spanheimom, ki so

jo leta 1249 večino (13 hub) poklonili kostanjeviškemu samostanu. Ostale so posedovali spanheimski ministeriali z Rake, ki so kostanjeviškemu samostanu leta 1266 in 1320 prodajali okoliško posest (med Prekopo in Ostrogom).³¹ Član družine, Dankvard, je leta 1301 prodal dvor v Ostrogu cistercijanom. Na njem je pred tem živel neki vitez Henrik.³² Na dvoru so novi lastniki pustili viteške osebe, tako da sta še leta 1406 v njem živela Ose in Hemka.³³ S konca 14. in v začetku 15. stoletja pa se v freisinških fevdnih knjigah omenja opuščen dvor med Blatom (izginulim krajem severozahodno od Ostroga) in Ostrogom, ki sta ga imela brata Greif in Gestel Turnska.³⁴ Očitno sta bila v srednjem veku pri Ostrogu kar dva dvora, pri čemer je bil freisinški opuščen že v 14. stoletju. Vsekakor pa sta bila oba najkasneje do 16. stoletja spremenjena v kmetiji.

Sicherstein

Gradič Sicherstein je nastal iz istega razloga in le nekoliko kasneje kot druge spanheimske utrdbe ob premiku kranjske meje proti vzhodu.³⁵ Do pred nekaj leti izginuli grad je ležal v žumberškem pogorju onstran Gorjancev nad glavno cesto, ki je povezovala spanheimsko Gračeno po dolini reke Bregane, grad Žumberk in naselja ob spodnjem toku Krke, vključno Kostanjevico. Verjetno gre za nedavno odkopani tipičen stolpasti gradič severovzhodno od žumberškega Kravljaka na vzpetini Tuščak (kota 602). Stolpasta zgradba je bila prvotno morda omejena ministerialna lastnina. Gradič je očitno propadel že do okoli leta 1400 in bil potem pravno brezimno "gradišče", locirano glede na najbližje naselje Kravljak. Zato moramo dikcijo citata *veste Sicherstain mitsammt dem bugstall zu dem Krawyak* iz leta 1374 brati tako, kot da bi bila za "burgstall" vejica, ne pa, da bi gradišče ležalo pri Kravljaku, grad pa nekje povsem drugje.³⁶ Tedaj je verjetno šlo za nekdanjo manjšo utrdbo v neposredni bližini glavnega gradu, ki pa ni bila več stalno naseljena in je zato imela status gradišča. Zagotovo pa ni bilo nikoli nobenega srednjeveškega gradu na vzpetini Gradec nad Pleterjami, kjer je po arheologovih podatkih moč najti le preostanke iz pozne železne dobe.³⁷

Sicherstein je bil leta 1311 še v sklopu kranjske posesti koroških vojvod.³⁸ Na njem so živeli ministeriali, ki so izhajali iz rodu nekdanjih ministerialov Kostanjeviških in so bili v neposrednem sorodstvu z Žumberškimi. Imeli so podoben grb (spanheimska šahovnica) in uporabljali tradicionalni imeni Oto in Henrik.³⁹ Gotovo so bili stranska veja Kostanjeviških, ki se je v 13. stoletju stalno naselila na Sichersteinu. Pred tem so grad upravljali občasno in se imenovali le po Kostanjevici. Do preloma je prišlo nekaj pred letom 1300, saj je šla prva omemba nekega Sichersteinskega (Oto) šele v leto 1299.⁴⁰ Skupen izvor z okoliškimi rodbinami pa potrjuje še dejstvo, da so imeli Sichersteini še leta 1336 določene pravice do Žumberka in pripadajočo posest: v žumberškem gradu je bival njihov uradnik, zadolžen za sichersteinski delež v Žumberku.⁴¹ Po razpadu ministerialnih odnosov so imeli grad v fevdu od koroških vojvod, po letu 1335 od deželnih knezov Habsburžanov.

Maloštevilna rodbina je v 14. stoletju z darovi kostanjeviškemu samostanu zmanjševala svoj gospodarski potencial, po drugi strani pa se ni znašla v gospodarski krizi. Posledica je bila zadolževanje in prodajanje delov gospostva, ki je kulminiralo leta 1374, ko edina dediča, brata Oto II. in Henrik, nista bila več sposobna odplačati upnikom in sta morala prodati (že novi?) grad in gospostvo

grofom Celjskim za skromnih 1000 funtov graških denaričev. Do tedaj je prišlo do alodizacije gradu in gospostva (...*unsers rechten freyen aygens unser veste...*).⁴² V dosmrtno uporabo so si Sichersteinski pridržali dvor (*gesezz*) Hohenau z manjšo posestjo, sicer freisinški fevd. Zadnji moški Sicherstein, Oto, je umrl po letu 1391, potem ko je Celjanom leta 1383 zaradi odplačila dolgov pri celjskih Židih zapustil še Hohenau. Celjski niso imeli dolgo Sichersteina. Že leta 1407 je grof Herman II. poklonil grad in gospostvo svoji najnovejši cerkveni ustanovi, kartuziji Pleterje.⁴³ Tudi freisinške fevde, ki jih je imel nekoč Henrik Sichersteinski in nato kupil in poklonil kartuziji grof Herman II. Celjski, je leta 1431 kartuziji podaril (potrdiril) freisinški škof Nikodem.⁴⁴ Ker posedovanje gradov pri kartuzijanih ni bilo zaželeno niti potrebno, je grad postal samostanu odveč in je hitro propadel.

Žumberk

Grad Žumberk je nastal približno istočasno kot Sicherstein, najpozneje do okoli leta 1200. Prvotni grad je stal globoko v žumberškem pogorju, pravzaprav že vzhodno od najvišjega grebena oz. planote Gorjancev. S svojo lego je kontroliral prehode čez Gorjance in naprej v območje spodnje Krke. Bil je najbolj izpostavljena kranjska obmejna utrdba v srednjem veku. Nadzorovali so ga ministeriali-gradiščani, tako kot druge obmejne spanheimske utrdbe.

Prvič se je šele leta 1265 omenjal Engelbert z Žumberka,⁴⁵ ki je bil identičen z Engelbertom, bratom Ofona, Ota in Ortolfa s Kostanjevice. Sam se je imenoval po Kostanjevici še leta 1249 in 1252.⁴⁶ Bil je začetnik žumberške veje plemičev s Kostanjevice in Sichersteina, ki jih je družil podoben grb (spanheimska rdeče-srebrna šahovnica v variantah), in poudarjene sorodstvene vezi vse do konca 14. stoletja. Engelbert se je zadnjič omenjal leta 1268.⁴⁷ Sledil mu je sin (?) Nikolaj, ki je leta 1276 skupaj s sorodniki, Ofom in Gerlohom s Kostanjevice, ter žumberškim gradiščanom Gerlohom, ki so vsi tudi imeli vojaške dolžnosti in pravice na Žumberku, podal zase in za grad obljubo zvestobe grofu Majnhardu Tirolskemu, tako "kot že prej koroškemu vojvodi".⁴⁸ Gradiščan Gerloh se je omenjal še leta 1284 ("z Žumberka"),⁴⁹ a ni bil nujno član rodbine Kostanjeviških, zagotovo pa je bil spanheimsko-tirolski gradiščan, ki je poveljeval in nadzoroval vojaški posadki na gradu. Nikolaj, ki se je povsem identificiral z gradom in se imenoval le po njem, je umrl po letu 1322 in zapustil sina Majncila.⁵⁰ Do tedaj je uspel izničiti pravice Kostanjeviških do gradu in gospostva, čeprav je z njimi ohranjal stike. Nenazadnje tudi zato, ker je bila Kostanjevica najbližja večja mestna naselbina, kamor je okoliško plemstvo rado zahajalo. Pripadajočega gospostva še v prvih desetletjih 14. stoletja niso upravljali Žumberški, marveč je bilo pogosto podeljevano v zastavo, leta 1308 npr. hrvaškemu Baboničcu.⁵¹ Po Majncilovi smrti (po letu 1336)⁵² so dedovali otroci Tomaž (eno od tradicionalnih imen Kostanjeviških v 13. stoletju!), Hansel, Mertel, Trauta in Agnes. Vodja je bil Tomaž (Toman), ki je živel še leta 1420.⁵³ V 14. stoletju se je spremenil status posesti in gradu: gradiščanstvo se je spremenilo v deželnoknežji fevd, nadzor pa so Žumberški prevzeli nad celotnim gospostvom, kolikor ga niso že odtujili na račun pobožnih ustanov. V tem času so bili Žumberški ena zadnjih starih kranjskih rodbin, leta 1422 uvrščena tudi na seznam 36 kranjskih deželanskih družin.⁵⁴ Hans II. in (sin?) Nikolaj I. sta se v 15. stoletju zadolževala in prodajala družinsko posest,⁵⁵ istočasno pa prišla pod vpliv grofov Celjskih. V petdesetih letih 15. sto-

Žumberk. (Valvasor, J.V., 1679: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Mladinska knjiga, 1995)

letja je krmilo družine prevzel Nikolaj I., ki je bil več let v sporu s pleterskim samostanom glede obsežnih pravic in posesti, posebej pa še gozdov na Gorjancih in v Žumberku.⁵⁶ Leta 1467 je bil že pokojen, njegova žena Siguna pa je darovala stari družinski ustanovi kostanjeviškemu samostanu.⁵⁷ Končno so zadnji Žumberški gospodarsko tako opešali, da je moral še pred letom 1478 nadvojvoda Friderik V. imenovati (prisilnega) oskrbnika gospostva in gradu za pomoč Nikolaju II. Žumberškemu in zavarovanje svojih (bodočih) interesov. Do leta 1478 je bil to neki Semenič, nato pa Jernej Mindorfer.⁵⁸ Oskrbnik je bil najbolj zaposlen z dvema problemoma – nenehno nevarnostjo turških vpadov ter z gozdnimi spori s pleterskim samostanom, ki je v tem času, predvsem zahvaljujoč številnim darovnicam grofov Celjskih, postal glavni posestnik na Gorjancih in v Žumberku. Vsaj do leta 1487 je bil oskrbnik še vedno Mindorfer. V tem času je bil žumberški oskrbnik podrejen celjskemu glavarju, ki je še vedno skrbel za večino nekdanje posesti grofov Celjskih, ne pa kranjskemu deželnemu vicedomu.⁵⁹ Nikolaj II. je bil živ še leta 1487, umrl pa je do leta 1498, ko je gospostvo že bilo zanesljivo komorno. Grad in gospostvo je Maksimilijan I. leta 1501 zastavil ljubljanskemu škofu Krištofu Ravberju, leta 1505 pa Nikolaju Semeniču. Od njegovih dedičev ga je leta 1526 rešil iz zastave Ivan Kobasič, katerega vdova ga je leta 1543 odstopila Janžu Pichlerju, ki je na zemljiščih začel organizirano naseljevati Uskoke. To pa je bil začetek konca gospostva Žumberk, ki je imel za končni rezultat formiranje Vojne krajine in v 19. stoletju priključitev dolga stoletja kranjskega ozemlja k Hrvaški.⁶⁰

Gračeno

Grad Gračeno nad Savo pri današnjem Podgračenu se je prvič omenjal leta 1279 v oporoki Filipa Spanheimskega, ki ni bil čisto prepričan, če sta Gračeno in Žumberk njegov alod ali državni fevd (*ad imperium pertineat an non*

nescimus).⁶¹ Grajska stavba je bila izrecno omenjena leta 1308 (*turrim in Greczhin*). Od leta 1323 je pravladal termin grad (*haus die veste*).⁶² Grad se je dokaj pozno razvil iz stolpaste zasnove, nastale okoli leta 1200 ali nekaj prej, morda celo šele v začetku 13. stoletju, ko se je nova meja ustalila. Okoli leta 1300 je bil prezidan. Njegov pomen je bil do 14. stoletja izključno rezultat obmejne obrambne funkcije.⁶³ Še leta 1311 je utrdba spadala med posest koroških vojvod⁶⁴ in bila nato vseskozi verižno podeljevana v zastavo. To pa ni omogočalo trajnejše naselitve enega plemiškega rodu. Tako so imeli leta 1308 grad v zastavi hrvaški Babonići, od katerih so ga leta 1323 odkupili Svibenski.⁶⁵ Nekje do leta 1356 so ga dobili v zastavo Čreteški, od katerih ga je leta 1356 odkupil grof Friderik Celjski. Celjani so obdržali Gračeno do izumrtja, potem ko jim ga je nadvojvoda Ernest leta 1423 dokončno prepustil (prej v zastavi).⁶⁶ Leta 1384 je pečatil neko listino Hermändlein z Gračenega, ki pa je imel v (poškodovani) legendi napis *HERMMNIDEGENS MRW...*⁶⁷ Gotovo ni bil domačin, temveč celjski gradiščan, tako kot tudi neki Michen Unruo, ki je leta 1457 sodil v krog najpomembnejših celjskih uradnikov.⁶⁸

Po letu 1457 je grad, ki je bil poslej spet označevan kot "stolp",⁶⁹ kar priča o vedno slabšem videzu, uvrščen med deželno knežjo posest in je v 16. stoletju propadel.

Jugovzhodno od Kostanjevice so kranjsko mejo predstavljali **svobodni gospodje Prisi**, ki so okoli leta 1135 prišli na Kranjsko z zgornje Štajerske. Bili so veja štajerskih **Puchsov** (dediči rodu grofice Heme) in predniki grofov Višnjegorskih. Prisi so do izumrtja (še v 12. stoletju) uspeli zgraditi med Krko in Gorjanci dva, morda tri gradove, zanesljivo Prežek in Mehovo. Na skrajnem južnem sektorju je mejo v Beli krajini premikala veja gospodov Prisov – **grofi Višnjegorski** (po letu 1135), ki so imeli v vojaškem smislu največje in najdalgotrajnejše težave, saj so naleteli pri osvajanju Bele krajine na najtrdo vratnejši odpor, ki so ga zlomili šele okoli leta 1200. Njihova edina utrdba na obronkih Gorjancev je bila tudi ena najpomembnejših v naslednjih stoletjih – grad Mehovo. Toda tudi ta je bil prvotno last gospodov Prisov.

Prežek

Enostavni stolpasti gradič Prežek in njegovi prebivalci so bili v 12. in do začetka 13. stoletja priška, nato višnjegorska in končno andeška last. Tudi njihova naloga je bila obramba nove kranjske meje. Valvasor je menil, da je stal stari Prežek visoko v žumberškem pogorju, nad izvirom Kupčine (južno od Žumberka). Novega, katerega podoba vsebuje njegova Slava, pa naj bi zgradili daleč spodaj v dolini Turjaški (v novem veku).⁷⁰ Toda Valvasor je videl stari Prežek v resnici v starem žumberškemu gradu.⁷¹ Lokacija "novega" Prežeka, ki stoji ob vznožju Gorjancev v zaprti dolinici (južno od Šentjerneja), je dejansko skoraj enaka "staremu", srednjeveškemu Prežeku, ki je stal nekaj višje nad novim. Z vojaškega vidika v 12. stoletju in analogije z drugimi gradovi na Gorjancih in v Žumberku je takšna lokacija logična, saj je stari grad nadzoroval danes nepomembno, v davnini pa pomembno pot med Šentjernejskim poljem in žumberškim pogorjem.

Zdi se, da je Prežek nastal pred vsemi drugimi gradovi globoko na Gorjancih in Žumberku, ki so ob ustalitvi meje dobili pravi obrambni oz. obmejni značaj, medtem ko ga je Prežek že v začetku 13. stoletja povsem izgubil. To smemo dom-

nevati po imenu, ki izhaja iz imena gospodov Prisov, ki pa jih je na Kranjskem v zadnji četrtini 12. stoletja nadomestila njihova veja grofov Višnjegorskih. Šele njihovi ministeriali so se prvič omenjali leta 1180, grad pa je torej moral nastati nekaj desetletij prej, še v času aktivnosti Prisov. Izrecno se je omenjal šele okoli leta 1215.⁷² Po smrti grofa Albrehta Višnjegorskega (1209) je grad Prežek, tako kot vso drugo višnjegorsko dediščino, priženil grof Henrik IV. Andeški. Za ministeriale jih je imel še češki kralj Otokar, ko je leta 1254 freisingški škofiji podelil Ulrika, Gotfrida II., Markvarda in Wulfinga s Prežeka skupaj s še nekaterimi drugimi ministeriali.⁷³ Prežek in posest sta namreč po izumrtju Višnjegorskih in Andeških leta 1229 prešla na avstrijske vojvode Babenberžane, zatem pa na Otokarja, ne pa na bližnje Spanheime (o darovnici iz leta 1254 gl. Otočec).⁷⁴

Kot andeški ministeriali so bili grajski stanovalci pogosto v gospodovem spremstvu. Leta 1228 sta se omenjala brata Gotfrid in Majnhard,⁷⁵ istega leta in naslednje leto pa še Ulrik, ki je bil iz istega rodu.⁷⁶ Možno je, da so bili istega rodu kot oni, ki so se imenovali po Kronovem.⁷⁷ Takoj po Otokarjevi predaji Prežeka ga je Freising podelil v fevd Ulriku Spanheimskemu, po njegovi smrti pa spet Otokarju.⁷⁸ Tedaj je na gradu še živel stari ministerialni rod, ki ga sprememba gospoda ni v ničemer prizadela. Leta 1238 so se omenjali Gotfrid, Ulrik, Gotfrid II. in njegov brat Henrik,⁷⁹ leta 1249 in 1264 Gotfrid II. in Ulrik,⁸⁰ leta 1261 in 1263 Gotfrid II.,⁸¹ leta 1265 Ortolf⁸² ter leta 1267 Gotfrid II. in Wulfing.⁸³ Stanje se ni spremenilo niti po smrti vojvode Ulrika, ko je grad (verjetno) znova prejel kralj Otokar, in po zmagi Habsburžanov leta 1275. Tedaj sta na Prežeku živela Ortolf (1270) in Henrik (1273).⁸⁴

Stari rod je zanesljivo živel še leta 1318 (Henrik II.),⁸⁵ zatem pa ni več jasno, ali so bile osebe, ki so se imenovali po gradu, v kontinuiteti z njim: leta 1318 se je po njem imenoval Arnold,⁸⁶ leta 1320 Bertold⁸⁷ in leta 1322 še Bertoldov sin Tomel.⁸⁸ Grad je pred letom 1327 prejel v upravo Rudolf s Svibnega, ki se je zaradi njega sprl s Freisingom.⁸⁹ Žal ravno od tedaj naprej ni več virov, ki bi

Novi Prežek. (Valvasor, J.V., 1679: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Mladinska knjiga, 1995)

omenjali grad ali njegove prebivalce. Očitno je rod Prežeških do tridesetih let 14. stoletja izumrl, grad pa je Freising pritegnil v neposredno upravo. Prežek je bil glavno freisinško oporišče na desnem bregu Krke. Leta 1317 in v letih 1381–1410 je bil adaptiran in bil v 15. stoletju sposoben odbijati turške napade. Upravo je izvajal freisinški gradiščan, ki se je prvič omenjal leta 1389.⁹⁰ Prežek je kljub enaki usodi kot Otočec (do druge polovice 13. stoletja) kasneje šel po svoji poti, ki je bila posledica izumrtja domačega rodu. Nastali vakuum so freisinški škofi raje zapolnili z lastno upravo, kot pa tvegali z nevarnostjo odtujitve pri podelitvah v fevd. V drugi polovici 15. stoletja je bil Prežek skupaj s Klevevžem in Gutenwerdom združen pod istim freisinškim oskrbnikom s sedežem na Klevevžu. Freisinški škofi so torej obdržali stari grad do konca 15. stoletja,⁹¹ nato pa je utrdba propadla. Novi grad so res sezidali Turjaški, tako kot pravi Valvasor, verjetno konec 15. ali v začetku 16. stoletja: Andrej Turjaški je bil v začetku 15. stoletja gradiščan na starem Prežeku, konec istega stoletja pa je drugi Andrej prejel gradiščanstvo v dosmrtno upravljanje, prav tako pa tudi njegovi otroci. Od srede 16. stoletja sta grad in gospodstvo, sicer še vedno freisinški fevd, prešla v roke Sigesdorferjev.⁹²

Hohenau

Tipičen stolpasti gradič Hohenau, verjetno na vzpetini Camberk (kota 505) nad Prežekom, je nastal iz istega obrambnega razloga kot nižje stoječi Prežek. Bližnje sosedstvo dopušča misel, da je bil podrejen pomembnejšemu Prežeku. Za to govori tudi dejstvo, da sta bila v obdobju 1227–1228 aktivna dva andeška ministeriala z imenom Majnhard in imenovana po obeh utrdbah, a nikoli skupaj oz. v isti listini.⁹³ Kakorkoli že, Hohenau so zgradili priški ministeriali, ki so na tem sektorju premaknili kranjsko mejo. Zdi se, da je bil vsaj del tega ozemlja v 12. stoletju že freisinški fevd in so ga takega imeli nato priški dediči, grofi Višnjegorski. Morda je zato mogoče nastanek gradu pomakniti v nekaj desetletij mlajšo dobo kot Prežek. Med letoma 1180 in 1228 se je po Hohenauu imenoval neki Majnhard, med letoma 1202 in 1207 pa še Henrik.⁹⁴ Vsi pa so bili že višnjegorski ministeriali. Leta 1209 je Hohenau, tako kot Prežek, prešel na grofa Henrika IV. Andeškega, po njegovi smrti leta 1228 in najkasneje do leta 1270 (spet) pod Freising, ki ga je podeljeval v fevd. Rod nekdanjih vitezov je preživel vse do prvih desetletij 14. stoletja, saj ga je leta 1270 imel Majnhard (II.), zatem pa do časa pred letom 1306 Berengar. Za njim sta ga skupaj posedovala Berengarjeva sestra Teyna in sinova pokojnega Majnharda (II.). Očitno je bil fevd že deden in ga je imela vsaj že prejšnja generacija. S precejšnjo verjetnostjo v pokojnem Majnhardu II. identificiramo sina Majnharda I. iz začetka 13. stoletja. Ne le tradicionalno ime, tudi preračunavanje let se izide.

Leta 1306 grad ni bil več posebno udoben, saj je bil označen za gradišče (*burchstal*), pripadalo pa mu je le pet hub, gozd in pašnik. Zaradi bridkih izkušenj s svojimi vazali Freising tudi ni dovoljeval večjih širitev.⁹⁵ To gradiču ni napovedovalo svetle prihodnosti. Domači plemiči silno majhnega ugleda in aktivnosti, ki niti niso imeli pečata, so kmalu nato izumrli.

V drugi polovici 14. stoletja sta imela Hohenau v fevdu Henrik s Sichersteina in sin Otel. Ob prodaji rodbinskega Sichersteina leta 1374 je Hohenau za novi dom obdržal Otel. Končno ga je leta 1384 skupaj z vso posestjo zapustil grofom

Celjskim in vrnil fevd freisinškemu škofu. Ta ga je podelil Hermanu Celjskemu. Tedaj je bila zgradba "selišče" (*gesezz*) oz. dvor (*hof*), kar kaže na fizično in statusno degradacijo grajskega poslopja.⁹⁶ Vsekakor utrdba že za časa Sichersteinov ni imela več plemiških stanovalcev, z izjemo obdobja 1374–1391, ko so na njem živeli zadnji Sichersteini. Tem so Celjani po svoji navadi galantno dovolili do-smrtno bivanje. Pred tem je v njem živel morda upravitelj, morda kateri od sich-ersteinskih služabnikov z družino. Celjski so v začetku 15. stoletja dosegli freisinško odpoved fevda in ga kot alod podarili pleterski kartuziji. Kasneje se je na utrdbo popolnoma pozabilo, saj je ni poznal niti Valvasor, v virih pa je bila označevana le še kot dvor.⁹⁷

Mokro Polje

Čeprav sta se leta 1228 nahajala brata Majnhard in Rudolf med nekdanjimi višnjegorskimi oz. andeškimi ministeriali,⁹⁸ je bil njun dvor pri ali v Gorenjem Mokrem Polju skupaj z nekaterimi drugimi v bistvu freisinški fevd, ki so ga ime-li do tedaj višnjegorski oz. andeški ministeriali ob spodnji Krki. To pa pomeni, da je nastal na ozemlju, ki ni sodilo v sklop osvojenega hrvaškega ozemlja, pač pa starega freisinškega. Tudi Rudolfa je leta 1254 doletela ista usoda kot precej drugih nekdanjih ministerialov s tega območja (Prežek, Gutenwerd, Čretež, Breitenau) – češki kralj Otokar jih je kot odškodnino za utrpljeno škodo v vojni proti Ogom vrnil skupaj z njihovo posestjo in sedeži freisinškemu škofu (gl. Gutenwerd).⁹⁹ Kmalu zatem je plemiški dvor propadel, se verjetno spremenil v kmetijo, freisinški škofi pa so mokropoljsko posest podeljevali v fevd: okoli leta 1400 sta imela tamkajšnjo posest, med katero pa se ne navaja dvor, v fevdu Greif in Gestel Turnska.¹⁰⁰ V novem veku je severozahodno od Gorenjega Mokrega Polja nastala pristava Volavče, ki je v drugi polovici 17. stoletja spadala pod Gra-carjev turn, nato pa je bila samostojna enota, ki ji je pripadal tudi obnovljeni mokropoljski dvorec.¹⁰¹

Mehovo

Grad Mehovo, na strateško izjemno pomembni vzpetini nad cesto med novomeškim območjem in obkolpskimi predeli, je stal gotovo pred letom 1162, ko se je po njem imenoval priški ministerial Hartwik.¹⁰² Do leta 1209 je bil last štajerskih Puchsov, nato pa so ga imeli njihovi nasledniki, grofi Višnjegorski. Za njih je pomenil v drugi polovici 12. stoletja glavno oporišče za osvajanje Bele krajine, nato pa je bil vse do konca 13. stoletja upravno središče ozemlja med Gorjanci in Kolpo. Skupaj z drugimi jugovzhodnodolenjskimi gradovi je tvoril prvotno visokosrednjeveško obrambno črto Kranjske in cesarstva. Med letoma 1209 in 1228 je bil lastnik gradu grof Henrik IV. Andeški, ki ga je priženil od Sofije Višnjegorske. Okoli leta 1230 ga je imel avstrijski vojvoda Friderik Babenberški, ki se je poročil z andeško-meransko dedinjo Agnes. Po njegovi smrti leta 1246 so ga do leta 1269 posedovali Spanheimi, saj se je z Agnes poročil vojvoda Ulrik III.¹⁰³ Leta 1277 je skupaj z vso Belo krajino, ki je tedaj sodila pod nadzor gradu Mehovo, prešel v roke goriškega grofa Alberta II. za 600 mark srebra, za katere je dal kralju Rudolfu jamstvo Albertov brat, tirolski grof Majnhard, ki je prejel v zastavo dohodke na ostalem Kranjskem. Ker Rudolf posojila ni nikoli vrnil, sta

Mehovo in Bela krajina ostala goriška. Goriški grofi nato dolenske posesti niso priključili h Kranjski, marveč so v 14. stoletju oblikovali samostojno deželo ("grofija v Slovenski marki in Metliki"), ki pa je odločilni udarec samostojnosti doživela leta 1374, ko so jo zasedli Habsburžani, ki niso mogli dopustiti nepotrebnega partikuliranja Kranjske, in so jo zlagoma vključevali v okvir Kranjske.¹⁰⁴ Leta 1342 sta Mehovo in Bela krajina ter vsa kranjska in istrska posest pripadla grofu Albertu IV.

Do goriškega obdobja so Mehovo upravljali ministeriali-gradiščani vsakokratnih gospodov in se zaradi hitrega menjavanja na gradu niso mogli ustaliti. Prvi se je omenjal že leta 1162 (Hartwik).¹⁰⁵ Nato se dva Mehovska omenjata v listini, ki govori o daritvah stiškemu samostanu izpred leta 1250: gradiščan Majnhard in neki Henrik – slednji je bil morda identičen s tistim, ki se je leta 1259 pojavil v spremstvu tirolsko-goriškega grofa Majnharda na Tirolskem.¹⁰⁶ Pri Ofu *de Meichowe* iz leta 1266 je morda šlo za spanheimskega gradiščana in ministeriala s Kostonjevice. Citirana listina je bila izdana v Kostonjevi, prisotni pa so bili tudi okoliški plemiči.¹⁰⁷ Toda gre za eno samo omembo, medtem ko se je Ofu po Kostonjevi izključno imenoval pred letom 1266 in po njem. Lahko gre za naključje, domneve pa ni mogoče povsem zanikati.

V prvih desetletjih goriškega gospostva so ga upravljali po goriškem običaju gradiščani nedoločljivega izvora, npr. Wulfing (1297–1303),¹⁰⁸ Filip (1311–1313), po rodu najbrž Čreteški, ki je bil okoli leta 1300 gradiščan na Starem gradu (gl. Stari grad),¹⁰⁹ in njegova sinova Majnhard (1322) in Filip II. (1322), zadnji je bil nato gradiščan v Kostonjevi.¹¹⁰

V prvi polovici 14. stoletja se jih je po Mehovem imenovalo več, ki pa so imeli enak grb kot plemiči z Mengša. Šlo je za nekaj posameznikov, ki so imeli sedež na gradu Mengeš in bili v goriški službi, ne le na Mehovem, marveč tudi v Gorici.¹¹¹ Omenimo le zvestega spremljevalca grofa Henrika, Viljema Mehovsko-Mengeškega (1317–1319),¹¹² Nikolaja (1330–1332)¹¹³ in zeta Rupla (1320–1341),¹¹⁴ Nikolajevega brata Fricla (1328–1365)¹¹⁵ in Prechtla (1328 – umrl okoli leta 1365)¹¹⁶ in sina Wulfinga (1359),¹¹⁷ ki so bili v sorodu z Mengeškimi in imeli posest na vzhodnem Gorenjskem. Wulfingov sin je bil Hanslein (1367–1402),¹¹⁸ za Anderlija (1385)¹¹⁹ in Fricla II. (1388)¹²⁰ pa velja, da sta bila najbrž sinova ali vnuka enega ali več omenjenih bratov oz. svaka Rupla.

Vseskozi je bilo na gradu več viteških oseb, kar priča o številčnosti gradiščanske posadke. Po pečatih so se razlikovali.¹²¹ To je bila posledica prvotne heterogene sestave posadke in šele kasnejših sorodstvenih vezi, ki podedovanih grbov niso spremenile. Med Mehovskimi (Mengeškimi) so se razvile tendence osnovanja nove rodbine, saj jih je kar nekaj imelo sedež na Mehovem. Pravna oblika njihovega bivanja je bilo grajsko fevdno pravo in (vsaj) v petdesetih letih 14. stoletja tudi ganerb, leta 1359 reguliran z enim redkih kranjskih zapisanih "grajskih mirov" (Burgfrieden).¹²²

Po izumrtju istrske veje Goriških grofov so leta 1374 Mehovo podedovali Habsburžani in ga takoj podelili grofom Celjskim v zastavo do leta 1456.¹²³ Tudi znotraj rodbine Celjskih je Mehovo postalo predmet zastav, npr. že leta 1393, ko ga je od Hermana Celjskega odkupila grofica Katarina, vdova po Štefanu Krško-Modruškem za 1800 dunajskih funtov.¹²⁴ Leta 1417 ga je ogrska kraljica Barbara zastavila bratu grofu Frideriku Celjskemu za 4000 dukatov.¹²⁵ Po Valvasorju naj bi ga leta 1421 grof Herman prepustil sinu Frideriku.¹²⁶ Celjski so

zaupali grajsko upravo svojim vitezom: Friderikov gradiščan je bil Diepold Kacenštajnski, ki je ostal tudi pod Barbaro. Že pred letom 1424 je postal gradiščan Jošt Vaist.¹²⁷

Vendar pa Celjski starega rodu, ki je že leta 1422 spadal med 36 deželanskih na Kranjskem,¹²⁸ niso takoj odslovili. Leta 1387 in 1389 se je po Mehovem imenoval Tomaž, pri katerem pa je možno celo, da je šlo za Žumberčana (gl. Žumberk).¹²⁹ Med letoma 1416 in 1431 se je omenjal Mertel z ženo Ano, hčerko Greimla iz Vrhrke, po kateri so kasneje Mehovski solidno dedovali,¹³⁰ leta 1421 njegov brat Andrej (verjetno Anderli iz leta 1385),¹³¹ samo leta 1424 Viljem,¹³² med letoma 1438 in 1458 pa še Hans II. z jasnim mengeškimi grbom (trnek).¹³³ Hans je bil zadnji sposobnejši predstavnik rodu, ki je še povečeval družinsko posesti predvsem na račun svojih vedno bolj obubožanih dolenjskih sorodnikov. Baltazarjev oče, čigar varuh je bil leta 1450 Andrej Guštanjski, mož Baltazarjeve tete Ane, hčerke Merta Mehovskega, je bil morda kar Hans, čeprav ni bil uradni skrbnik.¹³⁴ Zdi se, da sta ta Mehovska neko obdobje vendarle živela drugje, najbrž na dvoru v Vrhrki, ki ga je Hans II. po dolgotrajnih prepirih s številnimi sorodniki prejel v fevd od kralja Friderika IV. leta 1444.¹³⁵ Najverjetneje pa sta morala oče in sin zapustiti celjsko Mehovo zaradi privrženosti habsburški stranki. Že leta 1451 je Friderik Celjski potrdil podelitev v dosmrtno uporabo Mehovega sinu Ulriku, Janku s Snopušana.¹³⁶

Leta 1457 se je vdova po umorjenem grofu Ulriku Celjskemu Katarina odpovala proti znatni odškodnini vsem celjskim gospostvom, med drugim tudi Mehovemu. Po sporazumu je bila dolžna naročiti vsem celjskim gradiščanom in vitezom, da se podvržejo cesarju Frideriku III.¹³⁷ Toda to še ni pomenilo, da bodo Mehovski spet postali gospodarji na starem družinskem gradu. Resda je cesar Friderik II. leta 1458 potrdil Hansu manjše celjske fevde,¹³⁸ niti slučajno pa ne Mehovega, ki je (p)ostal zastavni grad, namenjen popolnnevanju cesarjeve blagajne. Leta 1468 ga je prejel v enoletni zakup Ludvik Kozjaški, ki pa ga je upravljal še leta 1472, vendar tedaj kot "oskrbnik",¹³⁹ leta 1490 pa Gašper Kraig. V

Mehovo. (Valvasor, J.V., 1679: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Mladinska knjiga, 1995)

začetku 16. stoletja je bilo gospostvo zastavljeno Baltazarju Mindorferju, ki so ga kmetje ubili v uporu leta 1515, grad pa oplenili. Po večih lastniških spremembah je bil stari grad v zadnji četrtini 17. stoletja zapuščen.¹⁴⁰

Zadnji Mehovski je bil Baltazar, ki je prišel leta 1461 celo v posebno cesarjevo zaščito, morda celo zaradi manjše prištevnosti, kot je to moč domnevati po neposedovanju pečata v že kar lepi starosti ter po že omenjeni in nevsakdanji cesarjevi zaščiti.¹⁴¹ Vsekakor je bil živ še leta 1466, ko je bil poročen s Katarino, umrl pa je pred letom 1481, ko se je njegova zapuščina že nahajala v rokah tet Doroteje (poročene Snežniške) in Ane, vdove po njegovem nekdanjem varuhu Andreju Guštanjskemu, in njenega sina Hansa III.¹⁴²

Le o enem gradu na obravnavanem območju je mogoče domnevati, da je imel osnovo še v obdobju pred premikom meje na vzhod v 12. stoletju. To je Stari grad, severovzhodno od Novega mesta in na levem bregu Krke, pri katerem marsikaj pove že (sicer nemško) ime s končnico "burg" (splošen indic izjemne starosti!), drugo pa njegovi lastniki v 13. stoletju. Tudi njegova lega blizu pomembne ceste, ki je spajala hrvaški goričko in podgorsko župo preko Vahte s srednjo Krko, je bila do 12. stoletja zelo ugodna.

Stari grad

Grad pri Novem mestu se je zanesljivo omenjal šele leta 1300, prejšnje omembe pa so se nanašale na Vrbovec na Štajerskem. Ime je nemara dobil po zgraditvi mlajšega, bližnjega Otočca, ki se je posredno omenjal leta 1252. Ker pa so Otočec zgradili ministeriali Puchsov v 12. stoletju, je moral Stari grad stati precej prej, vsaj v začetku 12. stoletja (gl. Otočec). Prvotna stolpasta zgradba je bila kasneje razširjena v grajski kompleks.¹⁴³ Graditelji so bili morebiti še hrvaški plemiči, ki so do 12. stoletja posedovali večji del ozemlja ob srednji Krki, veliko pa so ga obdržali še do 14. stoletja. Da grad ni dal zgraditi noben od tedaj aktualnih dolenjskih gospodov, ne Prisi, grofi Višnjegorski in Andeški, potrjuje tudi dejstvo, da je bil grad v 13. stoletju skupaj z obširno in zaključeno okoliško alo-dialno posestjo v rokah hrvaških Baboničev in se ni znašel v nobenem od dediščinskih sklopov izumrlih dinastičnih rodbin, niti ni bil omenjen v znamenitem popisu posesti koroških vojvod na Kranjskem iz leta 1311.¹⁴⁴

Prvič se je omenjal leta 1251, in sicer med tisto posestjo, ki jo je vojvoda Ulrik III. Spanheimski vračal freisinški škofiji. Prej jo je imel protipravno zasedeno njegov oče, vojvoda Bernard, po smrti Friderika Babenberškega. Spor se je končal šele leta 1253. Po njegovih besedah naj bi bila posest freisinški fevd, ki ga je prej imel grof Henrik IV. Andeški, po njegovi smrti pa jo je škof Konrad I. podelil avstrijskemu vojvodi Frideriku.¹⁴⁵ Toda grad je v listini omenjen le kot druga kmečka posest in upravičeno dvomimo, da je bil zares fevd škofije ali da so ga res imeli Spanheimi.

Nenazadnje se v vsem 13. stoletju ni omenjal noben gradiščan v spremstvu njegovih domnevnih gospodov (vazalov), kot je bilo to običajno pri drugih dinastičnih gradovih. Nato se je grad omenjal leta 1300, ko je bil last hrvaškega bana Štefana III. Babonića, zanj pa sta ga upravljala Frišo (= Frico) in sin Filip, vendar ni jasno v kakšnem statusu. Gotovo sta bila po rodu Čreteška, saj sta se v istem času omenjala tudi Frico in Filip s Čreteža.¹⁴⁶ Vendar sta bila Čreteška na Starem gradu lahko le gradiščana, morda pa celo vazala, saj se je v listini iz leta 1300

omenjalo njuno razpolaganje z baboniško posestjo. Takšno početje gradiščanom navadno ni bilo dovoljeno.

Pravni položaj gradu se je spremenil leta 1336, ko so postali Babonići pravi kranjski plemiči. V tem času so se kot zavezniki Habsburžanov vključevali v politične boje v njihovih deželah in v zameno prejeli solidno odškodnino v obliki posesti.¹⁴⁷ Do srede 14. stoletja so grad še vedno posedovali Čreteški (bratje Herman, Jakob, Bertold in Ortoľ), ki pa se z njim niso identificirali oz. na Starem gradu niso osnovali stranske veje. Tudi zato ne, ker so Babonići upravljali polovico gradu v lastnem imenu. Pred letom 1352 so Čreteški zastavili svojo polovico gradu (to so lahko storili le kot vazali, ne pa gradiščani!) stranski veji Babonićev, imenovanih po (Bosanski) Krupi. Krupski so poslej nastavljali lastne gradiščane za cel grad, vendar v soglasju z Ortenburžani. Žena Dionizija s Krupe, grofica Ana Ortenburška, je namreč dobila krupsko polovico v zastavo za jutrnjo. Istočasno so Babonići povečevali posest na Kranjskem, še posebej na Dolenjskem in v starograbskem gospostvu.¹⁴⁸

Starograbska veja Babonićev (Krupskih) je izumrla v osemdesetih letih 14. stoletja, njihova posest na Kranjskem, torej tudi Stari grad, pa je prešla na Ortenburžane, ki so jo v dedni pogodbi iz leta 1377 skupaj z drugo izrecno namenili grofom Celjskim. Grad je bil do tedaj trdno v ortenburških rokah. Grad in gospostvo so upravljali gradiščani neznanega porekla, ki so se imenovali po gradu in ostali na njem do leta 1434.¹⁴⁹ Celjski pa so obdržali grad do izumrtja. V tem obdobju so Celjski zmanjševali zemljiško gospostvo, saj so precej posesti darovali pleterski kartuziji.¹⁵⁰ Grad so po letu 1434, ko je umrl Jurij Starograbski, posedovali celjski vazali, okoli leta 1444 npr. Jurij Širski, leta 1447 pa skupaj z njim tudi hrvaški plemič, ki je nekdanj spadal pod Krupo (Obrovac), v štiridesetih letih 15. stoletja pa je prišel v v celjsko službo – Peter Obračan. Oba sta tedaj odstopila vsak svojo polovico nekemu mariborskemu Židu (Širski) oz. svoji ženi za jutrnjo (Obračan). Vendar je Obračan nekaj dni zatem kupil celoten grad (kot fevd), njegovi potomci pa so obdržali Stari grad, katerega gospostvo so izdatno okrepili z nakupi druge okoliške posesti, vse do okoli leta 1617, ko je rod izumrl. Po smrti Ulrika II. Celjskega (1456) mu je namreč uspelo zadržati fevde, ki mu jih je leta 1458 potrdil tudi cesar Friderik III.¹⁵¹

Že v 11. stoletju se je začelo na Dolenjskem okoli Klevevža formirati gospostvo **freisinške škofije**. Posest škofije na levem bregu Krke pri zastavljeni problematiki puščam ob strani. Za nas je zanimivejša tista na desnem bregu, tj. na Šentjernejskem polju, ki je bila že v 12. stoletju obsežna in je segala do vznožja Gorjancev. Večino tamkajšnje posesti so škofi podeljevali v fevd mogočnim fevdalcem, predvsem zaradi negotovih političnih razmer v 12. stoletju. Ti pa so jo povečevali z že omenjenimi osvajanji na Gorjancih in v Žumberku. Tako so imeli že Puchsi v fevdu Otočec, Gutenwerd in manjše ministerialne dvore ob spodnji Krki, za njimi pa so jih prevzeli sorodniki Višnjegorski, ki so dedovali na istem območju tudi po Prisah. Ti so še pred tem na svojo roko razširili svojo posest daleč na Gorjance in povzročili težave pri razmejitvi fevdne freisinške in svoje alodialne posesti. Kasnejši vazali so bili grof Henrik IV. Andeški, avstrijski vojvoda Friderik in češki kralj Otokar II. skupaj z Ulrikom Spanheimskim, leta 1277 pa Habsburžani. Poleg glavnih freisinških postojank, Klevevža, Gutenwerda in Otočca, so v 12. stoletju, predvsem pa v 13. in 14. stoletju nastali na območju freisinškega gospostva številni dvorci. Nekateri so postali bivališča nižjega plem-

stva, drugi pa so pravno padli na raven kmečkih dvorov oz. večjih kmetij. Oboji so zvečine ostali freisinški fevdi tudi v novem veku.

Gutenwerd

Po arheoloških ostalinah je naselje znotraj okljuke Krke, ki je pomenila določeno stopnjo varnosti, nastalo vsaj v 10. stoletju in se zlagoma razvijalo v tržno postojanko, ki je postala najkasneje v 12. stoletju trgovsko središče dolenske freisinške posesti. Od nastanka do 12. stoletja je bil glavno neagrarno središče na Dolenjskem nasploh in imel izjemno vlogo pri trgovini s hrvaškimi deželami. Kot pravi trg z gradom, sodiščem, mitnico, kovnico denarja za časa grofa Henrika IV. Andeškega in pomembno prometno lego v trgovini s hrvaškimi deželami je bil med 12. in 14. stoletjem edina protiutež deželnoknežji Kostanjevici, vendar je že v drugi polovici 14. stoletja, predvsem zaradi habsburškega podpiranja Novega mesta, izgubil pomen.¹⁵² Dokončen propad pa je prišel poleti leta 1473, ko so Turki najprej oplenili freisinško dolensko gospostvo Klevevž, nato pa napadli, osvojili in požgali trg Gutenwerd, pobili oz. ujeli pa menda kar 3.000 ljudi.¹⁵³

Gutenwerške ministeriale in ostalo je leta 1254 vrnil dedič nekdanjih freisinških vazalov Babenberžanov, grofov Andeških, Višnjegorskih in Puchsov – prvih vazalov v Gutenwerdu (gl. Otočec). Toda to posest je freisinški škof takoj podelil Spanheimom, ki so se leta 1265 odpovedali svojim ljudem na freisinški posesti. Leta 1270 je fevde spet prejel Otokar in šele po letu 1276 sta bila trg in druga freisinška posest onstran Krke spet direktno podrejena Freisingu.

Shema družbenega življenja je bila v freisinški eri le pomanjšana kopija Škofje Loke: prvotno so bili za upravne naloge v naselbini zadolženi naseljeni ministeriali-gradiščani (upravniki), ki so se do leta 1300 izvili izpod freisinške odvisnosti. Prve omembe trških prebivalcev so iz srede 13. stoletja. Leta 1261 je neki Albrecht, sin Gebharda iz Gutenwerda, prejel manjši freisinški fevd. Med pričami so stali na zadnjem mestu Uzold, Artus in Rudolf iz Gutenwerda. Prva nista bila nujno stara freisinška ministeriala, še zlasti, če imamo pred očmi listino iz leta 1254, s katero je freisinški škof prejel nekaj bivših andeških in vitezov, med drugimi tudi *Gebhardum iudicem et fratrem eiusdem de Gutenwerde* kot odškodnino za škodo, nastalo zaradi ogrskih napadov. Glede na tako zgoden prejem fevda in dejstvo, da je sodništvo v tem času pomenilo prej pripadnost plemstvu kot meščanstvu, sta bila gotovo plemiča. Zadnji trije so bili glede na listino iz leta 1267, v kateri se je omenjal (isti?) Uzold kot sodnik (*iudex*), lahko tako plemiškega izvora kakor tudi najuglednejši tržani.¹⁵⁴ Freisinški škof je pač vedno zelo poljubno nastavljal uradnike. Zato smemo iskati Gebhardove oz. Uzoldove naslednike v obeh opisanih rodovih, bivšem ministerialnem in plemiško-meščanskem.

Konec 13. stoletja je v Gutenwerdu živel samo še en, precej številčen plemiški rod s koreninami v ministerialiteti in se imenoval po trgu. Najpomembnejši član je bil Ulrik, ki je bil pred letom 1319 tudi trški sodnik in verjetno tudi vitez – "gospod". Plemiška samozavest se kaže v darovnici za samostan v Kostanjevici, kjer je izrecno zahteval, naj se v letni maši omenijo vsi poimensko navedeni sorodniki vse do starih staršev nazaj, kar tedaj pri meščanih (še) ni bilo običajno. S sinom sta že v dvajsetih letih 14. stoletja razpolagala s pečatom.¹⁵⁵ Leta 1301 je bil v spremstvu Goriških grofov v Krminu v Furlaniji, kjer se je nekaj kasneje omenjal tudi (verjetno) njegov sorodnik Filip kot "vitez".¹⁵⁶ V primerjavi s

freisinškimi ministeriali z Gorenjske (Škofjeloški) je prav v tem samostojnem iskanju novega gospoda znak njegove dejanske neodvisnosti od Freisinga. Hčere in sinove je poročil s plemiči z Rake in Hmeljnika, medtem ko socialnih zvez s tržani ni opaziti.¹⁵⁷

Primer Gutenwerda lepo prikazuje soodvisnost gospodarskega usihanja meščanske naselbine in stalno naseljenega plemstva v njej, po drugi strani pa približevanje najuglednejšega meščanstva k plemstvu. Zaradi neatraktivnosti v primerjavi s Kostanjevico ali Novim mestom podeželsko plemstvo v času, ko se je to rado naseljevalo v mestih, ni pokazalo posebnega interesa za stalno naselitev v Gutenwerdu.

Otočec

Grad Otočec in njegovi ministeriali so prvotno pripadali gospodom Puchsom, nato grofom Višnjegorskim in Andeškim, vendar na freisinški zemlji, ki so jo imeli v fevdu omenjeni gospodje. Za freisinško lastništvo je dobro vedel češki kralj Otokar, ko je ministeriale z Otočca leta 1254 skupaj s še nekaterimi drugimi podelil freisinški škofiji za utrpljeno škodo v vojni proti Ogrom. Srednjeveški grad, prvotno verjetno stolpaste zasnove, je moral stati že v 12. stoletju, morda pa je bilo ožje območje poseljeno že prej, saj je imelo bogato rimsko tradicijo.¹⁵⁸ Leta 1229 je freisinški škof podelil Friderikovemu očetu, vojvodi Leopoldu Babenberškemu, vse fevde, ki jih je imel umrli grof Henrik Andeški v Marki, žal pa niso naštet. ¹⁵⁹ Listina iz leta 1254, ki se je nanašala tudi na Prežek, Čretež, Mokro Polje, Breitenau in Gutenwerd, bi zato lahko bila zgolj vračilo fevdov vazala svojemu gospodu. Freising je potem imel Otočec za svojo posest in jo podeljeval naprej v fevd. Takoj po Otokarjevem vračilu je Freising vse, tudi Otočec, podelil v fevd Ulriku Spanheimskemu, po Ulrikovi smrti spet kralju Otokarju, leta 1277 pa Habsburžanom.¹⁶⁰

Vsaj od srede in do konca 13. stoletja (1252–1293) je na gradu živel rod bratov Henrika in Ota, Ulrika in Wintherja, ki so imeli naziv točaja (*pincerna*). To je skoraj zanesljivo pomenilo, da je imel rod grajske fevde in za Freising izvajal gradiščanstvo po grajskem fevdnem pravu. Bratje so se zadrževali v bližini freisinškega škofa in Spanheimov.¹⁶¹

Po letu 1300 je freisinška posest na Dolenskem, še posebej na desnem bregu Krke, nezadržno propadala, formalno pa še vedno spadala med freisinške fevde. Ni presenetljivo, da so leta 1324 sinovi Hermana z Otočca podali fevdno obljubo po grajskem pravu Henriku s Planine, ne da bi z besedo omenili freisinško gospostvo. Šlo je obljubo zvestobe pravemu nosilcu fevda s strani gradiščanov. Planinski si je pridržal pravico odprtega gradu in dokončno odločanje o gradu ob doseg polnoletnosti glavnega dediča, neimenovanega Wintherjevega sina, za katerega so tedaj grad skupaj upravljali njegovi strici.¹⁶² Pred letom 1343 so se do dela gradu dokopali Herrand, Ortolf in Leutold s Turjaka, ki pa so ga leta 1348 prodali veji hrvaških Baboničev iz Bosanske Krupe. V listini so priznali freisinško vazalstvo.¹⁶³ Do tedaj se je iz prvotnega skromnega objekta razvil tudi grajski kompleks, ki je bil v celoti obzidan šele v začetku 14. stoletja. Razdeljen je bil na dva dela: v stolpasti zgradbi so imeli prostore Turjačani, v večjem objektu domači, sedaj že tipično vazalni rod, ki ga je do leta 1360 vodil edini dedič Nikolaj.¹⁶⁴ Ta je bil morda identičen z Wintherjevim sinom iz leta 1324 in je bil

pastorek Herranda s Turjaka. Zaradi sorodstva je imel Herrand določene pravice do Otočca, ki jih je moral Nikolaj od njega odkupiti in odstopiti, za povrh pa še popraviti stolp znotraj obzidja, ki ga je razdejal in oplenił.¹⁶⁵ Kaj se je kasneje dogajalo z baboniškim delom, ni znano. Nikolajevi dediči so bili Henrik (Heinzel), Erhard in Winther, ki so imeli v letih 1392–1423 grad in bivši turjaški stolp v fevdu od Freisinga.¹⁶⁶ Toda (vsaj) stolp je bil kasneje celjski fevd.¹⁶⁷ Sredi 15. stoletja je bil njegov posestnik Nikolaj Lengenheimer, od začetka 16. stoletja pa tirolska rodbina Villanders do leta 1560, ko ga je kupil Ivan Lenkovič.¹⁶⁸

Med zelo številnimi fevdnimi dvori na freisinški zemlji velja omeniti le tiste, ki so bili v srednjem veku izpričano sedeži nižjega plemstva.

Polhovica

V vasi je bil dvorec, kjer je leta 1291 bil vazal *Hartleb de Phetrach*.¹⁶⁹ Konec 14. stoletju je na njem živel Hansel Polhoviški, leta 1421 in po letu 1424 pa Hans Toppenawer. Kasneje je fevdni dvorec s posestjo prešel v sklop gutenwerškega gospostva.¹⁷⁰ Dvor je verjetno propadel ob turških vpadih, najkasneje ob uničenju Gutenwerda in oplinitvi okoliških vasi leta 1473 (gl. Gutenwerd).

Prapreče

Tudi v Praprečah pri Kronovem je stal dvor, ki je bil v 14. stoletju poseljen s plemiškimi osebami najnižjega ranga. Večino posesti je imel okoli leta 1304 v posesti (v fevdu) Oto Sichersteinski, ki jo je leta 1304 skupaj z dvorom podelil v kupni, a dedni fevd nekemu Martinu in ženi Miki.¹⁷¹ Verjetno je šlo za spanheimskega oboroženca. Ali je bil Guncel iz Prapreč, ki je leta 1340 v Gutenwerdu pričal v nekem poslu,¹⁷² njun potomec, ni znano. V drugi polovici 14. stoletje so freisinški škofi dvorec in pripadajočo posest neposredno podeljevali v fevd morda celo istemu viteškemu rodu, saj je prenehalo z obubožanjem in izumrtjem sichersteinsko vazalstvo ter z njim povezana trajnejša odtujitev fevda. Tako je imel še med letoma 1392 in 1406 dvor in pripadajočo posest v fevdu Oswald "iz Prapreč",¹⁷³ nato pa ga je prevzela njegova žena Alhajda, ki ga je imela še leta 1423.¹⁷⁴ Ta dvor je med letoma 1423 in 1426 prejel Hans Vrhovski.¹⁷⁵ Do okoli leta 1400 je nastal v Praprečah še en dvorec. Enega so tedaj imeli Turjaški, ki so bili tedaj v freisinški službi na Prežeku, Klevevžu in v Škofji Loki. Večji del te posesti je prešel nato na prežeškega gradiščana Andreja s Kozjega, ki je prodal fevde leta 1420 že omenjeni Alhajdi.¹⁷⁶ Ta se je očitno morala preseliti z enega na drugi prapreški dvor. Enega od obeh dvorov so leta 1447 Celjski grofi poklonili pleterski kartuziji.¹⁷⁷

Gorenje Vrhpolje

Dvor v Vrhpolju je do konca 15. stoletja ušel freisinškim škofom. Prvič se omenja posest v Gorenjem Vrhpolju, ki je pomembnejše, starejše (oskrbljeno s cerkvijo) od Dolenjega, v urbarju iz leta 1306, a za leto 1299, ko je vseh (?) 19 hub tam postalo prostih po smrti viteza Ulrika Vrhpoljskega.¹⁷⁸ Osebe s tem izvornim imenom sicer ni moč najti v nobenem drugem viru. V naslednjih letih se je posest temeljito razkrojila in prešla v roke okoliških vazalov. V prvi polovici

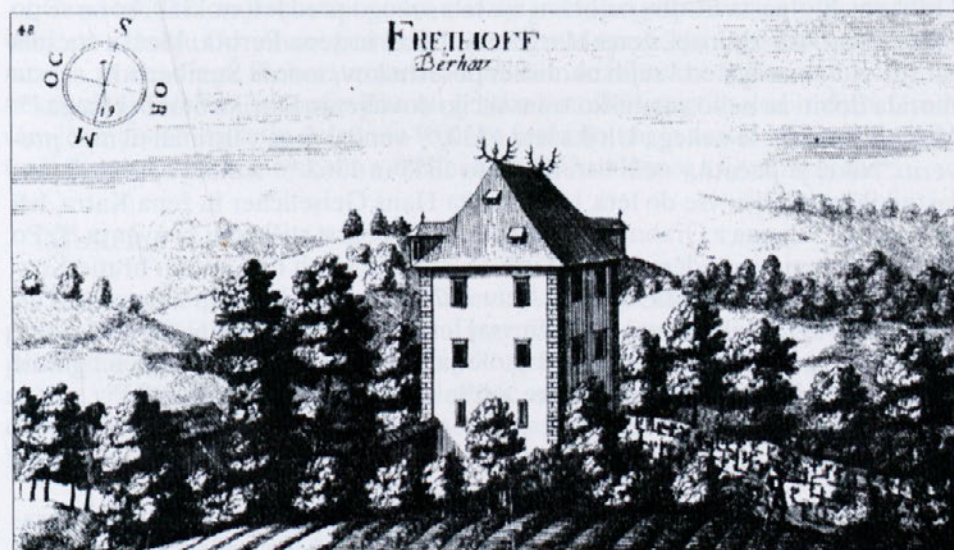
15. stoletja jo je prejel pleterski samostan, čigar nasledniki so jo obdržali vse do 18. stoletja, vendar brez dvora.¹⁷⁹ Ta je menda pripadel vitezu Gestlu Turnerju, seveda če je šlo za isto bivalno enoto, ki je bila še leta 1439 označena za *ellingtum zu Oberveld zunachst bei sand Vrbans kirchen*.¹⁸⁰ Po tej domnevi so se trajno ohranjale določene plemiške pravice na zgradbi, čeprav stalno ni bila naseljena s plemiči. Po Valvasorju je stal dvorec še v 17. stoletju, ko je bil spet v rokah plemiča – Ivana Vida Muretiča.¹⁸¹

Jelša pri Šentjerneju

Skromen fevdni dvorec v bližini večjega v Vrhpolju se je prvič omenjal šele leta 1392, ko je bil v posesti Gotfrida Turjaškega in žene Adelhajde, oba pa sta na njem tudi živela. Verjetno je nastal šele v 14. stoletju, ko se je lokalno nižje plemstvo osvobodilo ministerialnih spon in potrebovalo samostojna fevdna bivališča. Kdaj je Turjačan prišel do posesti, ni znano, verjetno pa ne dasti pred prvo omembo. Še pred letom 1406 ga je Adelhajda posedovala sama, kar pomeni, da je Gotfrid že bil pokojen.¹⁸² Leta 1406 sta namreč polovico dvora prodala Henrik iz "Czelsnika" in žena Diemut sorodniku Wolfleinu s Kozjega.¹⁸³ Dvor je bil kmalu nato opuščen, saj so na njegovih tleh leta 1439 ležale štiri hube (*Erlach, da vor czeiten ain hof gelegen ist*), ki jih je Wolfleinova sestra Margareta prodala pleterskemu samostanu.¹⁸⁴ Ta se je s to posestjo otresel freisinškega vazalstva, dvora pa ni več obnovil, saj ga zaradi bližine samostana ni potreboval.

Vrhovo

Nepomembno, prvotno stolpasto oz. dvorno zasnovano poslopje¹⁸⁵ Vrhovo pri Šentjerneju (Freihof) ob vznožju Gorjancev nedaleč stran od Gracarjevega

Vrhovo. (Valvasor, J.V., 1679: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Mladinska knjiga, 1995)

turna je nastalo najbrž šele v 14. stoletju, v času intenzivnega razpadanja in odtujevanja freisinških posesti na Dolenjskem, o čemer govori tudi posestna slika ožjega območja Vrhovega v 15. in 16. stoletju.¹⁸⁶ Nemško ime govori o "svobodnem dvoru",¹⁸⁷ kar bi utegnilo pomeniti le to, da so ga lastniki že v 14. stoletju odtegnili freisinški fevdni oblasti, ne pa tudi vse zemljiške posesti, ki so jo viri še daleč v novem veku označevali za freisinški fevd.¹⁸⁸ Dvorec se je prvič omenjal leta 1389 v imenu nekega Hansa.¹⁸⁹ Šlo je za isto osebo, ki je imela še leta 1423 skupaj z Nikolajem freisinški dvorec v Praprečah in še precej manjših fevdov.¹⁹⁰ Nikolaj je skupaj z bratom Ficlom in sestrama Ano in Katarino zastavljal hubo v bližnjem Vrhpolju pleterskemu konventu.¹⁹¹ V isto generacijo je spadal Rajher, ki je leta 1392 prejel v zastavo neko posest v mirnopoški fari.¹⁹² Naslednjo generacijo lastnikov sta predstavljala brata Hans II. in Lienhard, ki sta se omenjala še leta 1459.¹⁹³ Izvor tega rodu ni ugotovljiv, očitno pa je šlo za nižji sloj lokalnega viteštva, ki se je v 14. stoletju otrešel odvisnosti od svojih gospodov in tu pa tam uspel poseči po večji posesti.

Na prelomu 15. stoletja je bil gradič temeljito prezidan. Valvasor navaja kot graditelja leta 1533 povsem na novo sezidanega gradu Hansa Verneškega.¹⁹⁴ V resnici je šlo za večjo prezidavo, potem ko je Hans II. Vrhovski leta 1509 izročil grad in gospostvo hčerki Elizabeti, vdovi po Andreju z Verneka. Rod njenega sina se je obdržal na Vrhovem vse do začetka 18. stoletja.¹⁹⁵

Ob vznožju Gorjancev in Žumberka so v poznem srednjem veku nastali še trije manjši gradovi, ki niso bili povezani s pomikom kranjske meje v 12. stoletju, ne s freisinškim gospostvom in starimi dinastičnimi rodbinami: Graben pri Novem mestu, Gracarjev turn in Mokrice.

Graben

Gradič Graben, tik ob Novem mestu in Krki, spada v ta pregled le zaradi svojega srednjeveškega nastanka, lege onstran Krke, manj pa zaradi povezanosti z Gorjanci. Stolpasta utrdba najbrž ni nastala mnogo pred letom 1350, ko so se po njem imenovali Heinzl, žena Margareta, Nikel in žena Perhta. Moška sta bila morda viteza enega od večjih okoliških posestnikov, morda Šumberških, saj sta morala dobiti za neko zemljiško transakcijo dovoljenje Ditrika Šumberškega.¹⁹⁶ Valvasor navaja še nekega Ulrika leta 1330,¹⁹⁷ vendar tega v listinah ni moč preveriti. Nikel je pečatil v neki listini še leta 1355 in 1362.¹⁹⁸ Zatem ni podatkov o lastnikih in gradiču vse do leta 1421, ko sta Hans Geiselicher in žena Katra, hči pokojnega Viljema z Grabna, prodajala manjšo posest stiškemu konventu.¹⁹⁹ Po Valvasorju naj bi v sedemdesetih letih 15. stoletja živeli na Grabnu bratje Kozma, Rut in Wolf, leta 1499 Virgilij, leta 1520 pa bratje Andrej, Viljem in Wulfing.²⁰⁰ Po M. Smole pa naj bi bil že vsaj leta 1510 lastnik gradu Jurij Mordax. Mordaxi so ostali lastniki vse do 18. stoletja.²⁰¹ Celotno 15. stoletje je bil gradič še vedno enostavne, stolpaste oblike, saj se v virih navaja kot "stolp".²⁰²

Gracarjev turn

Gradič Gracarjev turn je bil zgrajen verjetno šele v 15. stoletju, njegovi graditelji pa so bili morebiti Gracarji, veja Turjaških, ki je v začetku 14. stoletja zgradila Gradac v Beli krajini in se po njem tudi imenovala vse do okoli leta 1475,

Gracarjev turn. (Valvasor, J.V., 1679: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Mladinska knjiga, 1995)

ko so izumrli v moški liniji.²⁰³ Čeprav se grad in njegovi prebivalci zanesljivo omenjajo šele v 16. stoletju,²⁰⁴ je slovensko ime (ne pa nemško!) kar soliden indic za izvor ustanoviteljev. Valvasor sicer pravi, da je nemško ime nastalo šele po izumrtju Gracarjev in prišlo po njegovem iz rodovitnih lastnosti tal. Zanimivo je, da se je stolp Rožek pri Dolenjskih Toplicah še leta 1477 imenoval *Gretzer turen zu Rossegk*,²⁰⁵ kar govori o lastnikih in graditeljih Rožeka. Tudi *Gratse der turn auf der Mark u'ncz ouf di' Briganie*,²⁰⁶ ki se omenja leta 1311 v popisu posesti koroških vojvod na Kranjskem, ni Gracarjev turn niti Rožek, pač pa grad Gračeno nad Bregano (gl. Gračeno).

Če so bili Gracarji resnično ustanovitelji gradu in gospodstva, je njihovo delovanje ob vznožju Gorjancev pomenilo okoriščanje s posestjo neznanih gospodstev, morda propadlega Sichersteina oz. lokalnih deželnoknežjih vazalov, saj bi nekdanje freisinško, kostanjeviško ali celjsko lastništvo pustilo sledi v virih. Grad sam je imel v 15. stoletju določeno vojaško funkcijo, saj je nastal v času najhujših turških vpadov na Kranjsko in v bližini leta 1473 uničenega Gutenwerda.²⁰⁷

Mokrice

Tudi ta grad ni bil zgrajen pred koncem 14. stoletja, kvečjemu nekaj desetletij pred letom 1444. Kljub skrajni obmejni legi ni nikoli predstavljal prave obrambne postojanke, pač pa glede na lego nižinsko graščino v renesančnem pomenu besede, z večjim parkom, ribnikom ipd. Prvič se je omenjal leta 1444 kot *geslos* in deželnoknežji fevd.²⁰⁸ V 16. stoletju so bili lastniki Sebriachi, nato pa predvsem hrvaški plemiči.²⁰⁹

KRATICE V OPOMBAH

Objavljeni viri:

- AH – F. Schumi, Archiv für Heimatkunde I (Laibach 1882/3).
FRA 31, 35 – J. Zahn, Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis (Fontes rerum Austriacarum II, 31. in 35.). Wien 1870 in 1871.
GZL – B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (Ljubljana 1956–1968).
GZM – J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora (Maribor 1975 sl.).
GZS 4, 5 – F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 4. (Ljubljana 1915) in 5. (Ljubljana 1928, uredil M. Kos).
Komatar 14, 18, 19, 20 – F. Komatar, Das Schlossarchiv in Auersperg. Mitteilungen des Musealvereines für Krain XVIII/1905, XIX/1906, XX/1907; Carniola n. v. I/1910. Isti, Ein Cartular der Karthause Pleterlach. MMK XIV/1901.
MDC – A. Jaksch, Monumenta historica ducatus Carinthiae (I–IV) in H. Wiessner (V–XI).
Pettenegg – E. G. Pettenegg, Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien I (Leipzig 1887).
URBKr II – F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain II (Laibach 1884 in 1887).

Neobjavljeni viri:

- ARS – Arhiv Republike Slovenije, ARS, kronološka vrsta listin.
ARS CE – ARS, listine grofov Celjskih.
ARS DA – prepisi listin kostanjeviškega samostana iz 18. stoletja v arhivu graščine Dol pri Ljubljani (Gr A I – Reigersfeld VII, fasc. 179).
ARS W – ARS, listine iz nekdanjih repertorijev I, II, III in XIV v HHStA (brez listin grofov Celjskih).
ASt – originali in prepisi listin iz 17. in 18. stoletja v Arhivu samostana Stična.
HHStA – Državni arhiv na Dunaju (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), splošna kronološka vrsta listin.
Vse listine pod ARS, ARS W, ARS DA, ARS CE in HHStA do leta 1409 sem uporabljal po prepisih B. Otorepca v Centralnem katalogu srednjeveških listin za Slovenijo (ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut), vključno s pečati.

OPOMBE

- ¹ I. Stopar, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji (1–5). Ljubljana 1990–1993; I. Komelj, Gradovi na Gorenjskem. Varstvo spomenikov XII/1967, 17.
- ² Glede formalnopравnih vprašanj prim. H. M. Maurer, Rechtsverhältnisse, der hochmittelalterlichen Adelsburg vornehmlich in Südwestdeutschland (Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung II, Vorträge und Forschungen 19) Sigmaringen 1976, 100. Glede terminologije v virih gl. H. Ebner, Die Burg in historiographischen Werken des Mittelalters (Festschrift Friedrich Hausmann). Graz 1977, 120–122.
- ³ D. Rübsamen, Kleine Herrschaftsträger im Pleissenland. Studien zur Geschichte des mitteldeutschen Adels im 13. Jahrhundert (Mitteldeutsche Forschungen 95). Köln–Wien 1987, 93 sl.
- ⁴ P. Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem. (Ljubljana 1994), 247–249 (rodovniki).
- ⁵ Rübsamen, n.d., 97 sl.
- ⁶ J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain (Laybach–Nürnberg 1689), XI, 330.
- ⁷ Glede različnih rodov Kostanjeviških gl. omembe v J. Mlinarič, Kostanjeviška opatija 1234–1786 (Kostanjevica na Krki 1987), 135 sl.
- ⁸ GZS 5, št. 489 (str. 245): Ulrik s Kostanjevice. Za druge omembe ministerialov v 13. stoletju do

- izumrtja Spanheimov prim. URBKr II, št. 162 (str. 126–128), št. 170 (str. 134), št. 198 (str. 157), št. 218 (str. 173), št. 282 (str. 220), št. 286 (str. 222), št. 318 (str. 251), št. 355 (str. 278), št. 371 (str. 286). Spanheimska tradicija je najlepše izražena v njihovem grbu, ki v vseh modalitetah ohranja glavni spanheimski element – rdeče-srebrno dvovrstno šahovnico kot bruno.
- ⁹ URBKr II, št. 318 (str. 251); MDC V, št. 233 (str. 155–156). A. Dopsch, Ein Verzeichnis des Besitzes der Herzoge von Kärnten in Krain und der Mark (von 1311). Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXII/1901, 461–462. Kot *der erber hauptman von Lantsrost* se je sicer omenjal le leta 1310 (ARS DA, 1310 VI 24.). Za lego gradu in mestne utrdbe gl. I. Pirkovič, K topologiji freisinških posesti na Dolenjskem. Kronika IX/1961, 180; J. Mlinarič, Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234–1786 (Maribor 1972), 54.
- ¹⁰ Prim. M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem (Ljubljana 1982), 233; Mlinarič, Kostanjevica, 116. Po I. Komelju naj bi bila ta utrdba kasneje prezidana v župnišče in je torej stala blizu farne cerkve (Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. Zbornik za umetnostno zgodovino I/1951, 82). Vendar sodeč po grafiki v Valvasorju (XI, 330) to ni najbolj verjetno, saj sta grad in farna cerkev (župnišče seveda ni posebej označeno) precej narazen.
- ¹¹ ARS, 1339 V 6.
- ¹² ARS, 1400 V 27.
- ¹³ Mlinarič, Kostanjevica, str. 219–220.
- ¹⁴ Komatar 14, str. 56.
- ¹⁵ FRA 35, št. 480 (str. 56–57).
- ¹⁶ ARS W, 1360 VI 21.
- ¹⁷ MDC IV, št. 2627 (str. 490–491); MDC V, št. 5 (str. 5), št. 49.
- ¹⁸ Valvasor XI, 330–331. M. Smoletova ima v opisu gospostva do leta 1305 kopico netočnosti: "Plemiči s Kostanjevice" naj bi bili pravi grajski gospodje gradu, grad naj bi bil v lasti Spanheimov le od leta 1268 do 1269 (n.d., 233).
- ¹⁹ GZL IX/11.
- ²⁰ ARS W, 1324 V 3. Ljubljana; ARS W, 1326 II 10. Svibno. Prim. I. Simonič, Zgodovina kočevskega ozemlja (Kočevski zbornik), Ljubljana 1939, 54.
- ²¹ MDC IX, št. 313 (str. 89).
- ²² Med letoma 1388 in 1406 je bil celjski gradiščan Albreht s Kozjaka, po letu 1406 Fridel iz Laškega itd. (Smole, n.d., 233).
- ²³ Valvasor XI, 331.
- ²⁴ ARS CE, 1431 VII 16. Innsbruck; ARS CE, 1433 6.
- ²⁵ ARS CE, 1443 VIII 16. Dunajsko Novo mesto.
- ²⁶ GZL X/58.
- ²⁷ Komatar 14, str. 70, 71.
- ²⁸ ARS, 1232. Kostanjevica.
- ²⁹ URBKr II, št. 198 (str. 156).
- ³⁰ Npr. ARS, 1330 IV 11. Tirol; ARS, 1339 V 6.; HHSa, 1386 IV 25. Bruck v Aargau; Komatar 14, str. 46. Prim. tudi druge navedbe v M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), Ljubljana 1975, 2, 584, kjer pa se dve navedbi nanašata na žumberško Mrzlo Polje (Kaltenfeld) – leta 1382 in 1444 (mitnica!).
- ³¹ URBKr II, št. 162 (str. 126), št. 363 (str. 281); ARS, 1320 VII 4. Gl. lokalizacijo v Kos, Topografija 2, 411.
- ³² ARS DA, 1301 I 13.
- ³³ ARS, 1406 VII 25. Kostanjevica.
- ³⁴ P. Blaznik, Urbarji freisinške škofije (SAZU: Viri za zgodovino Slovencev 4) Ljubljana 1963, 241, 248, 251.
- ³⁵ M. Miklavčič, Premik kranjske meje ob spodnji Krki v 12. stoletju (SAZU V: Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, 134. Neki *Ru'diger de Sichenstein*, ki je bil priča v listini iz leta 1147, je bil doma s Koroškega ali Štajerskega, ne pa z našega Sichersteina, kot domneva F. Kos (GZS 4, št. 237 in 238, str. 132–133).
- ³⁶ Kos, Topografija 2, 552. Za podatke o najnovejših izkopavanjih na Tuščaku in o arheoloških indikcijah, še posebej grajskih stavbah na Gorjancih, se zahvaljujem kolegi arheologu dr. Janezu Dularju.
- ³⁷ Delitev na "prvotni sichersteinski grad, novo hišo in pristavo" je povsem nedokazljiva hipoteza I. Pirkoviča, po katerem naj bi bilo vse tri objekte iskati v jugovzhodnem obzidanem delu današnjih Pleterij (n.d., 180). Tudi Valvasor pravi, da je stari Sicherstein stal znotraj obzidja pleterske kartuzije (XI, 443).
- ³⁸ Dopsch, n.d., 461–462.

- ³⁹ Oto s Sichersteina in oba Ofona s Kostanjevice iz začetka 14. stoletja so bili bratrance. Nikolaj z Žumberka je bil Otov stric itd.
- ⁴⁰ GZL II/1.
- ⁴¹ ARS DA, 1336 VIII 5. Sicherstein. Prim. Mlinarič, Kostanjevica, 185.
- ⁴² HHStA, 1374 XII 1.; HHStA, 1374 XI 14. Celje. Upniki so bili Židje, plemiči iz Širja, z Žumberka, Loža, Emmerberga in Liechtensteina (prim. HHStA, 1374 XI 14. Celje).
- ⁴³ HHStA, 1383 IX 18.; ARS W, 1407 VII 10. Celje (A).
- ⁴⁴ ARS W, 1431 IX 30. Dunaj.
- ⁴⁵ URBKr II, št. 355 (str. 278). Že leta 1179 je v listini briksenškega škofa Henrika pričal *Witemarus de Sicherberg*. Listina je bila izdana v Beljaku, večina prič pa je bila koroških in tirolskih, nekaj pa briksenških ministerialov z Bleda (GZS 4, št. 617, str. 314; URBKr I, št. 142, str. 128). V tem primeru ni šlo za Žumberk, marveč za Sichelburg pri Brunecku na Južnem Tirolskem.
- ⁴⁶ URBKr II, št. 162 (str. 128), št. 198 (str. 157).
- ⁴⁷ AH I, št. 11 (str. 27).
- ⁴⁸ MDC V, št. 233 (str. 155–156). F. Šumi vodi listino pod letom 1285 (AH I, št. 20, str. 47). Tudi popis posesti koroških vojvod na Kranjskem vsebuje Žumberk in njegove posestnike (Dopsch, n.d., 461–462).
- ⁴⁹ ARS DA, 1284 III 25.
- ⁵⁰ ARS, 1322 V 25. Kostanjevica.
- ⁵¹ ...*urboram integram in Sicherberg...* (GZM II/120).
- ⁵² ARS DA, 1336 VIII 5. Sicherstein.
- ⁵³ Komatar 19, št. 157 (str. 49–50); ARS, 1382 XII 21.; Komatar 19, št. 239 (str. 125–126); GZL IX/51; ARS W, 1407 VI 3. Turjak; ARS W, 1420 IX 9.
- ⁵⁴ H. Pirchegger, *Geschichte der Steiermark 1282–1740*, (Graz 1931), 532.
- ⁵⁵ Komatar 20, št. 411 (str. 232–233), št. 413 (str. 233); Komatar 1, št. 450 (str. 25).
- ⁵⁶ ARS W, 1465 IX 3.
- ⁵⁷ Mlinarič, Kostanjevica, str. 235–236.
- ⁵⁸ D. Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 13)*, Ljubljana 1991, I. del, 41
- ⁵⁹ Ibidem.
- ⁶⁰ Ibidem.
- ⁶¹ M. Kos, *Doneski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku*. *Zgodovinski časopis XIX–XX/1965–1966*, 140; L. Hauptmann, *Krain (Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I/4)*, Wien 1929, 426; Miklavčič, n.d., 131–140.
- ⁶² MDC V, št. 392 (str. 245–247). Kos, Doneski, 139.
- ⁶³ GZM II/120; HHStA, 1323 V 6. St. Zenoberg.
- ⁶⁴ Dopsch, n.d., 461–462.
- ⁶⁵ GZM II/120. Svibenski so Baboniče imenovali kar "Ogri" (*von den Ungeren*) (HHStA, 1323 V 6. St. Zenoberg).
- ⁶⁶ ARS CE, 1423 XII 19. Radgona. F. Krones, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cili* (Graz 1883), I. (str. 172) II (str. 156). L. M. Golia ima na mestu, kjer pri Kronesu stoji Gračeno, napačno prevedeno »Mošnje« (Kronika grofov Celjskih, Maribor 1972, 62).
- ⁶⁷ ARS CE, 1384 V 4.
- ⁶⁸ *Archiv für Kunde österreichischen Geschicht-Quellen (=AKÖG)*, XI (1853), str. 143.
- ⁶⁹ Kos, *Topografija 1*, 170.
- ⁷⁰ *Valvasor XI*, 454.
- ⁷¹ P. Blaznik, *Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti*, *Razprave SAZU IV/6*, Ljubljana 1958, 52.
- ⁷² GZS 4, št. 637 (str. 323), GZS 5, XLIII, št. 244 (str. 131–132): Prim. še Miklavčič, n.d., 134; Blaznik, *Gospostva*, 8–9, 51; Hauptmann, *Krain*, 397.
- ⁷³ URBKr II, št. 205 (str. 163–164), 206 (str. 165–166). P. Blaznik se sprašuje, kako da se Prežek kot spanheimska posest ne navaja v popisu posesti koroških vojvod, čeprav je poznal bistvo Otokarjeve daritve (*Gospostva*, 51).
- ⁷⁴ URBKr II, št. 64 (str. 50–51). Hauptmann, *Krain*, 412.
- ⁷⁵ GZS 5, št. 481 in 482 (str. 239–240).
- ⁷⁶ GZS 5, št. 486 (str. 242), št. 497 (str. 249).
- ⁷⁷ Tako M. Mikuž v *Topografija stiške zemlje*. Doneski k zgodovini stiške opatije (Ljubljana 1946), 43. Po njegovem naj bi se Gotfrid imenoval tudi po Kronovem, brat Winther pa samo po Kronovem. Resnično se vedno, ko se kot priče imenujejo po Kronovem, ne pojavljajo tudi Prežeški z istim osebnim imenom (prim: GZS 5, št177, str. 95; št. 291, str. 157; št. 379, str. 196; št. 486, str.

- 242). Mogoče pa gre vendarle za naključje.
- ⁷⁸ Blaznik, Urbarji, 51.
- ⁷⁹ GZS 5, št. 687 (str. 327).
- ⁸⁰ URBKr II, št. 162 (str. 128), št. 339 (str. 262–263).
- ⁸¹ URBKr II, št. 278 (str. 217), št. 318 (str. 251).
- ⁸² FRA 31, št. 248 (str. 265).
- ⁸³ URBKr II, št. 371 (str. 287).
- ⁸⁴ FRA 31, št. 290 (str. 315); MDC V, št. 134 (str. 92).
- ⁸⁵ Leta 1305 se je še omenjal Henrik I. (GZL X/13), ki je bil leta 1314 že pokojni (ARS, 1314 VI 24.).
- ⁸⁶ ARS, 1318 VII 4.
- ⁸⁷ ARS, 1320 III 9. Krško.
- ⁸⁸ ARS, 1322 VIII 15. Kostanjevica.
- ⁸⁹ FRA 35, št. 576 (str. 160).
- ⁹⁰ Med letoma 1389 in 1392 je bil gradiščan Seibot Schuller (ARS, 1389 IV 24.; ARS, 1392 X 16.), zatem plemič s Kozjega (okoli leta 1400), med letoma 1404 in 1409 pa Andrej s Turjaka (Blaznik, Urbarji, 242, 263). Gl. še Blaznik, Gospostva, 51.
- ⁹¹ Gl. omembe v Kos, Topografija 2, 484.
- ⁹² Blaznik, Gospostva, 52.
- ⁹³ Po Prežcku leta 1228 (GZS 5, št. 481, str. 239; št. 482, str. 240), istega leta po Hohenauu (št. 486, str. 242). Glede lokalizacije gl. Pirkovič, n.d., 177–178.
- ⁹⁴ GZS 4, št. 637 (str. 323); GZS 5, št. 486 (str. 242), št. 15 (str. 12), št. 123 (str. 71). Prim. Blaznik, Gospostva, 53.
- ⁹⁵ FRA 31, št. 290 (str. 315); FRA 35, št. 455 (str. 24); št. 465 (str. 39–40). Prim. Hauptmann, Krain, 397; Blaznik, Gospostva, 53.
- ⁹⁶ ARS CE, 1374 IX 12.; HHStA, 1383 IX 18.; ARS CE, 1384 IV 25. Škofja Loka.
- ⁹⁷ Blaznik, Gospostva, 53; Kos, Topografija 1, 194. (str. 27). L. Hauptmann, Grofovi Višnjegorski (Rad JAZU 250), Zagreb 1935, 112, 227. Glede lege gradu gl. Mlinarič, Topografija, 54 in Pirkovič, n.d., 180.
- ⁹⁸ GZS 5, št. 485 (str. 242), št. 487 (str. 243).
- ⁹⁹ URBKr II, št. 205 (str. 164), št. 206 (str. 165).
- ¹⁰⁰ Blaznik, Urbarji, 224, 248, 251.
- ¹⁰¹ Blaznik, Gospostva, 56–57.
- ¹⁰² GZS 4, št. 451 (str. 228).
- ¹⁰³ GZS 5, str. XLIII–XLIV; Hauptmann, Krain, 412; D. Kos, Bela krajina v poznem srednjem veku (Zbirka Zgodovinskega časopisa 4), Ljubljana 1987, 6–9; Štih, n.d., 125–126.
- ¹⁰⁴ Kos, Bela krajina, 11 sl.
- ¹⁰⁵ GZS 4, št. 451 (str. 228).
- ¹⁰⁶ URBKr II, št. 170 (str. 133–134).
- ¹⁰⁷ URBKr II, št. 361 (str. 281). Štih, n.d., 127.
- ¹⁰⁸ ASt, 1297 VI 5. Ljubljana; ARS W, 1303 V 11. Žužemberk.
- ¹⁰⁹ HHStA, 1311 XII 15. Gorica; Komatar 18, št. 22 (str. 133).
- ¹¹⁰ ARS, 1322 VIII 15. Kostanjevica.
- ¹¹¹ B. Otorpec, Iz preteklosti Mengša (800 let Mengša, Mengeški zbornik 1154–1954), Ljubljana 1954, 26; Štih, n.d., 127 sl.
- ¹¹² MDC VIII, št. 348 (str. 106).
- ¹¹³ MDC IX, št. 316 (str. 90); ARS W, 1330 VI 26.; ASt, 1332 V 25.; Komatar 18, št. 55 (str. 154).
- ¹¹⁴ ARS W, 1320 V 4.; ARS W, 1332 I 6.; ASt, 1332 V 25.; Komatar 18, št. 55 (str. 154); J. M. Grebenc, Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135 (Stična 1973), št. 189 (str. 61).
- ¹¹⁵ ARS W, 1328 II 21. Planina; ARS W, 1347 VI 24.; ARS W, 1349 I 6.; Komatar 18, št. 83 (str. 170); ARS W, 1353 IV 6. Žužemberk; ARS W, 1358 VII 30. Vitanje; ARS W, 1358 XII 15.; ARS W, 1359 I 13. Dragatuš; ARS, 1364 VI 24.; ARS W, 1365 I 12.
- ¹¹⁶ ARS W, 1328 II 21. Planina; ARS W, 1347 VII 25.; ARS W, 1351 II 3.; ARS W, 1359 I 13. Dragatuš; ARS, 1364 VI 24.
- ¹¹⁷ ARS W, 1359 I 13. Dragatuš.
- ¹¹⁸ ARS W, 1367 VI 23.; Petteneegg, št. 1525 (str. 398); ARS, 1388 V 10. Šmihel; Petteneegg, št. 1540 (str. 403); ARS W, 1391 IV 19.; ARS W, 1392 IV 23.; Petteneegg, št. 1558 (str. 407); HHStA, 1395 I 27.; HHStA, 1398 XI 22.; Petteneegg, št. 1625 (str. 427).
- ¹¹⁹ Komatar 19, št. 240 (str. 126).
- ¹²⁰ ARS, 1388 V 10. Šmihel.

- ¹²¹ Nekaj primerov: leta 1330 je imel Rupel v grbu dvakrat zaviti voz (ARS W, 1330 VI 26.), Fricel je imel leta 1358 moško glavo z brado (ARS W, 1358 XII 15.), Hans pa leta 1391 ribiško mrežo – srk (ARS W, 1391 IV 19.).
- ¹²² Tako sta se leta 1359 poravnala brata Prechtel in Fricel z nečakom Wulfingom glede Mehovega, ki so ga vsi trije podedovali po Wulfingovem očetu Nikolaju. Samo "Burghut", ne pa lastništvo oz. fevdništvo, je obdržal Wulfing (ARS W, 1359 I 15. Dragatuš).
- ¹²³ Valvasor XI, 359. Golia, n.d., 62. Še leta 1393 sta vojvodi Albreht III. in Viljem potrdila pogodbo med Hermanom Celjskim in Katarino Krško-Modruško, ki je od Hermana prejela v zastavo Mehovo. Obenem sta pristavila, da so Mehovo podelili Celjanom v zastavo pod pokojnim vojvodo Leopoldom III. (ARS W, 1393 IV 25. Dunaj). Ker je Leopold vladal med 1365 in 1386, je enkrat v tem času moralo priti do spremembe posestništva. To potrjuje Valvasorjeve navedbe.
- ¹²⁴ ARS W, 1393 IV 25. Dunaj.
- ¹²⁵ ARS CE, 1417 I 25. Veszprem.
- ¹²⁶ Valvasor XI, 359.
- ¹²⁷ F. Baraga, Kapiteljski arhiv Novo mesto (AES 17, Ljubljana 1995), št. 35.
- ¹²⁸ Pirchegger, n.d., 532.
- ¹²⁹ ARS, 1387 VIII 6.; Baraga, n. d., št. 18.
- ¹³⁰ ARS, 1416 XI 8. Kamen; ASt, 1421 III 27.; ARS, 1431 IV 24.
- ¹³¹ ASt, 1421 III 27.
- ¹³² Baraga, n. d., št. 36.
- ¹³³ ARS, 1438 VI 16.; ARS, 1438 VI 27.; ARS, 1438 XI 4.; ARS, 1438 XII 1.; ARS, 1441 I 11.; ARS, 1444 II 10. Ljubljana.
- ¹³⁴ ASt, 1450 VI 15.
- ¹³⁵ ARS, 1444 II 10. Ljubljana.
- ¹³⁶ ARS CE, 1451 VIII 13.
- ¹³⁷ AKÖG XI, str. 148.
- ¹³⁸ ARS W, 1458 IV 28. Dunajsko Novo mesto.
- ¹³⁹ Valvasor XI, 359.
- ¹⁴⁰ Smole, n.d., 287.
- ¹⁴¹ ARS, 1461 VII 29.; ARS, 1461 VIII 3. Gradec.
- ¹⁴² ARS, 1481 III 28.
- ¹⁴³ Komelj, n.d., 62. Gl. tudi upodobitev v Valvasor XI, 15 z jasno dvignjenim stolpom nad južnim vogalom štiriraktnega grajskega kompleksa. B. Otorepec ponuja takšno poimenovanje: grad naj bi dobil ime takrat, ko se je meja Kranjske v 12. stoletju premaknila proti vzhodu in je ime pomenilo "grad, ki je stal, še preden so se meje Kranjske premaknile do Krke in preko nje" (Stari grad pri Novem mestu in njegovi lastniki; v: Dolenjski zbornik 1990, Novo mesto 1990, 60–61).
- ¹⁴⁴ Otorepec, Stari grad, 61. Tako je Štefan Babonič leta 1295 podaril večji zemljiški kompleks med Črmošnjicami, Strugo, Zburami in Radovljo samostanu Kostanjevica (ARS, 1295 I 13. Zrinj).
- ¹⁴⁵ FRA 31, št. 157 (str. 155), št. 159 (str. 157), št. 164 (str. 160–161), št. 166 (str. 163–164).
- ¹⁴⁶ ARS, 1300 II 9. Otorepec, Stari grad, 61.
- ¹⁴⁷ Ibidem, 61–62.
- ¹⁴⁸ Ibidem, 62.
- ¹⁴⁹ Med letoma 1395 in 1434 je bil gradiščan Jurij "s Starega gradu" (Otorepec, Stari grad, 62–63).
- ¹⁵⁰ Otorepec, Stari grad, 63 sl.
- ¹⁵¹ Otorepec, Stari grad, 63–70.
- ¹⁵² Najnovejše arheološko poročilo in datacije izkopenin gl. v V. Stare, Stanovanjska jama z Otoka pri Dobravi. Zgodovinski časopis XLVII/1993, 225 sl. Za poznosrednjeveški Gutenwerd gl. F. Gestrin, Otok (Gutenwerth). Zgodovinski časopis XXVI/1972, 34–36.
- ¹⁵³ Blaznik, Gospostva, str. 13.
- ¹⁵⁴ URBKr II, št. 282 (str. 220), št. 205 (str. 163–164), št. 353 (str. 276), št. 377 (str. 292).
- ¹⁵⁵ ARS, 1320 III 20.; ARS, 1319 VIII 24.; ARS, 1322 IX 29. Kostanjevica; ARS W, 1340 V 31. Gutenwerd.
- ¹⁵⁶ MDC VII, št. 101 (str. 40); ARS W, 1309 V 25. Gorica.
- ¹⁵⁷ ASt, 1317 IV 24.; ARS, 1320 III 20.
- ¹⁵⁸ ...universos homines cum eorundem heredibus qui quondam nobilis comitis Albrehti de Weiselberch et nobilis viri dicti Preis fuerant, qui nunc ad eandem uxorem nostram iure hereditario... donavimus... milites... Heinricus et frater suus de Werde... (URBKr II, št. 205, str. 163–164). Podobno tudi v drugi listini iz istega leta (URBKr II, št. 206, str. 165–166). Gl. še Arheološka najdišča Slovenije, (Ljubljana 1975), 233. Upodobitev v Valvasor (XI, 658) kaže na popolnoma prezidan grajski kompleks.

- 159 URBKr II, št. 64 (str. 50–51). Hauptmann, Krain, 412.
- 160 Blaznik, Urbarji, 51; Blaznik, Gospostva, 59. O večjem vplivu Freisinga na desnem bregu Krke, kot se je to doslej mislilo, govori tudi S. Vilfan, Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain (Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte), München 1990, 359.
- 161 URBKr II, št. 189 (str. 147), št. 190 (str. 148), št. 278 (str. 217), št. 318 (str. 251), št. 377 (str. 292); FRA 31, št. 403 (str. 440–443). H. M. Maurer sicer to trdi za naziv stolnika (dapifer) (n.d., 176).
- 162 ARS W, 1324 X 10. Štatenberk. Blaznik, Urbarji, 9 in 52–54.
- 163 ARS W, 1343 V 6. Stična; ARS W, 1348 II 25. Komatarjev prepis neke listine iz leta 1330, po kateri naj bi Ortolf s Turjaka skupaj z Eufemijo, vdovo goriškega grofa Alberta, prodal Baboničem posest *Werde* (Komatar 18, št. 47, str. 150), ni v skladu z drugimi viri. Ker original ni dostopen, smemo domnevati, da gre ali za napačno brano letnico ali za začasno odtujitev, ki jo je Ortolf kasneje uspel rešiti.
- 164 Omenjal se je med letoma 1343 (ARS W, 1343 V 6. Stična) in 1355 (Komatar 18, št. 106, str. 178), že pokojen je bil leta 1360 (Komatar 19, št. 130, str. 38).
- 165 ARS W, 1343 V 6. Stična. Sam tekst demantira mnenje I. Stoparja, da je v primeru Otočca šlo le za en dvor stolpaste oblike, ki naj bi bil šele v 14. stoletju (po 1343?) obzidan (Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens; v: Symbole des Alltags. Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel), Graz 1992, 152). V citirani listini se namreč navajata tako grad (*vest*) kot stolp (*turn*).
- 166 Heinzl je po Valvasorju znan že leta 1372 (XI, 659), po listinah leta 1376 (ARS, 1376 XI 11.). Vsi skupaj so zapisani v freisinški fevdni knjigi s konca 14. in začetka 15. stoletja: Leta 1392 je imel *die vest in dem Werde* Winther, leta 1423 Hans (Blaznik, Urbarji, 243, 253), pred letom 1406 pa je imel Erhard *ainen turn* (Blaznik, Urbarji, 248). Prim. Blaznik, Gospostva, 59.
- 167 Kos, Topografija 2, 414. Rod je izumrl do začetka 16. stoletja. Vsekakor ne drži mnenje Smolctove, da naj bi izumrl že konec 14. stoletja (n.d., 338).
- 168 Blaznik, Gospostva, 59–60.
- 169 Blaznik, Urbarji, 174.
- 170 Ibidem, 242, 251, 253–254. Prim. Blaznik, Gospostva, 58.
- 171 HHStA, 1304 IV 24.
- 172 ARS W, 1340 V 31. Gutenwerd.
- 173 Blaznik, Urbarji, 243, 247.
- 174 Blaznik, Urbarji, 250, 253.
- 175 Blaznik, Urbarji, 255.
- 176 Blaznik, Urbarji, 242, 244, 246; Blaznik, Gospostva, 54–55.
- 177 Komatar 14, str. 63.
- 178 Blaznik, Urbarji, 176.
- 179 Blaznik, Gospostva, 58.
- 180 Komatar 14, str. 60.
- 181 Valvasor XI, 445. Blaznik, Gospostva, 58.
- 182 Blaznik, Urbarji, 243, 246; Blaznik, Gospostva, 58.
- 183 ARS W, 1406 II 3.
- 184 Komatar XIV, 60. Blaznik, Gospostva, 58.
- 185 Gl. sliko iz 17. stoletja, kjer ima sicer že prezidani dvor še jasno ohranjeno stolpasto zasnovo (Valvasor XI, 150).
- 186 Blaznik, Gospostva, 12–13, 54–55.
- 187 Valvasor sicer prinaša govorce, da naj bi ime prišlo zaradi desetinskih svoboščin gradu (XI, 150), kar pa nima nobenega smisla.
- 188 Blaznik, Gospostva, 55.
- 189 ARS, 1389 IV 24.
- 190 Blaznik, Urbarji, 253, 255; Blaznik, Gospostva, 54.
- 191 Komatar 14, str. 47.
- 192 Komatar XIX, št. 258 (str. 134).
- 193 ARS, 1459 XII 21.
- 194 Valvasor XI, 150.
- 195 Blaznik, Gospostva, 55.
- 196 Komatar 18, št. 83 (str. 170).
- 197 Valvasor XI, 206.
- 198 Komatar 18, št. 106 (str. 178); Komatar 19, št. 133 (str. 39).
- 199 AS, 1421 XII 13.

²⁰⁰ Valvasor XI, 207, 209.

²⁰¹ Smole, n.d., 163.

²⁰² Kos, Topografija 1, 169.

²⁰³ Kos, Bela krajina, 22; Štih, n.d., 113.

²⁰⁴ Podatki, ki jih navajajo J. W. Valvasor (XI, 132), M. Smole (n.d., 164–165) in P. Blaznik (Gospodstva, 53–54) za 14. in 15. stoletje se nanašajo na Gradac.

²⁰⁵ Kos, Topografija 2, 449. Štih, n.d., 114.

²⁰⁶ Dopsch, n.d., 461–462.

²⁰⁷ Kot op. 153.

²⁰⁸ Kos, Topografija 1, 374.

²⁰⁹ Smole, n.d., 299.

CASTLES, MANSIONS AND NOBILITY BETWEEN THE RIVER KRKA AND THE GORJANCI HILLS UNTIL THE END OF THE MIDDLE AGES

SUMMARY

The territory along the border of Carniola including Dolenjska had a great military significance and was well fortified. Dolenjska and Bela krajina were formerly part of the Hungarian-Croatian Kingdom and became part of Carniola by conquest as late as the middle of the 12th century. The paper is concerned with the castles and mansions east of the lower course of the Krka river down to its confluence with the Sava and onwards to the Bregana river, which has formed the national border from the middle of 12th century until the present day. It discusses the region east of Novo mesto and Mehovo during the High and Late Middle Ages, around 1500, when castles, fortifications, towers and mansions had a social, legal, cultural and ideological, as well as a military significance.

The period of fortification began when the conflict between the Carniolan-Carinthian and the Croatian noblemen ended in the third quarter of the 12th century. The frontier was pushed southwards into Žumberk and to the Kolpa river. The chief invaders in the north of this region were the Carinthian Spanheim dukes, who built the Kostanjevica fortress, the Sicherstein, Žumberk and later the Gračeno castles. These castles controlled the road connecting Gračeno and Kostanjevica, which rapidly attained an important economic position, particularly at the expense of the earlier town of Gutenwerth. Ministrals with a pronounced military role were settled around the town for its defense.

The border south-east of Kostanjevica was pushed south by the freemen Pris, who came to Carniola from upper Styria in 1135. They built two castles: Prežek and Mehovo. Only one castle in this area could have been built before 12th century. This is Stari grad, which was probably built by the Croatian Babonić family.

The Freising diocese began to acquire the land around Klevevž castle during the 11th century. Most of the territory on the right bank of the Krka river was given into feud to important noblemen.

KOSTANJEVIŠKA OPATIJA IN PLETERSKA KARTUZIJA TER NJUNA POSEST IN PRAVICE NA GORJANCIH IN V ŽUMBERKU

JOŽE MLINARIČ

Pod zavetjem bujnih gorjanških gozdov sta v poznem srednjem veku nastali dve pomembni duhovni in gospodarski postojanki: kostanjeviška cistercijanska opatija in pleterska kartuzija. Prvo je priklical v življenje v prvi polovici 13. stoletja koroški vojvoda in gospod na Kranjskem, Bernard Spanheimski, začetnik druge pa je Celjan Herman II., ki jo je pričel ustanavljati kmalu po letu 1400. Ustanovitelj sta svojima ustanovama podelila posest in letne dohodke, materialno podlago za njuno obstojnost. Velik del posesti in letnih dohodkov obeh samostanov je bil ob spodnji Krki in precejšnji del tudi tik pod Gorjanci, na Gorjancih in Žumberku, s čimer sta bili ti pomembni dolenski duhovni in gospodarski središči v duhovnem in gospodarskem pogledu povezani s svojo okolico. Zlasti velja to še za kostanjeviško opatijo, ki je imela župniji v Žumberku in Vivodini in bila tudi v dušnopastirskem pogledu vključena v dogajanje na obravnavanem območju. Samostana sta bila tudi gospodar obsežnih gorjanških gozdov in posestna mejaša, zato je zaradi gozdnih mejá med njima prihajalo do številnih sporov, ki so kalili dobre odnose med njima. Obe ustanovi sta s svojimi posestmi stali tudi na meji nemškega cesarstva in ogrsko-hrvaškega kraljestva in bili zato na zgodovinskem prepihu. Od druge polovice 15. stoletja sta trpeli zaradi številnih turških vpadov in pustošenj, v prvi polovici 16. stoletja pa sta dobili neprijetne mejaše, Uskoke, ki so jima prizadejali prenekatero škodo. Medtem ko je bila pleterska kartuzija ob koncu 16. stoletja izročena ljubljanskim jezuitom, pa je kostanjeviška cisterca živela še dve stoletji, ko jo je leta 1785 razpustil cesar Jožef II.¹

Spanheimi so postali gospodarji posesti na Kranjskem po zmagi papeške stranke v investiturnem boju ter so svojo oblast izgrajevali na dveh območjih na Kranjskem: v osrednjem delu okoli Ljubljane ter ob spodnji Krki, koder je nastalo njihovo središče v Kostanjevici. Svoj intenzivni razvoj je spanheimsko ozemlje ob spodnji Krki doseglo pod Bernardom (1202–1256), ki je omenjeni kraj razvijal v pomembno politično, upravno, strateško, gospodarsko in kolonizacijsko ter cerkveno središče. Kostanjeviška trdnjava, ministeriali, gospodje Kostanjeviški in kraj so postali pomemben dejavnik na stari kranjsko-hrvaški meji ter vojaškoobrambna in vojaškoizhodiščna postojanka za spanheimsko in s tem tudi za kranjsko politično in kolonizacijsko ekspanzijo. V času Spanheimov se je izgrajevala tod cerkvena organizacija in v letu 1220 se prvič omenja kostanjeviška župnija, leta 1249 pa se navajata župniji v Šentjerneju in Sv. Križu (Podbočje).²

Spanheimi so po zgledu drugih fevdalnih gospodov ustanavljali samostane in jih bogato obdarovali z namenom, da bi jim pomagali krepiti njihovo politično moč na ozemlju, koder so izgrajevali svojo dinastično oblast. Te duhovne ustanove so družinam dvigale tudi ugled, obenem pa so postale neke vrste "zadužbine", v katerih so njeni člani našli svoj poslednji mir. Bernard Spanheimski je med drugim ustanovil cistercijansko opatijo v Kostanjevici (1234), v njeni cerkvi sta našla svoj

zadnji počitek njegova žena Juta in sin Bernard. Vojvoda je v drugi ustanovni listini iz leta 1249 cistercijanom dodal še nove posesti in pravice ter dohodke, ki so jim jih večali kasneje še drugi dobrotniki.³ Izmed okoli 220 kmetij, ki jih je samostan prejel ob svoji ustanovitvi, jih je bila večina na Dolenjskem in v Žumberku. Več kakor tretjina, se pravi 76, jih je ležalo na Gorjancih in v Žumberku. Posest v današnjem hrvaškem Žumberku z jedrom okoli Mrzlega Polja je bila eno najmočnejših posestnih jeder kostanjeviškega samostana. Ustanovna listina iz leta 1249 navaja, da je vojvoda Bernard samostanu daroval petdeset kmetij v kraju z imenom "Creylôw" z desetiniami vred. Ponavadi so menili, da gre za posest pri Škrljevem pri Šentrupertu ali za Kraljevac zunaj Žumberka. M. Kos postavlja omenjeno posest na hrvaško stran Gorjancev, kar bo ustrezalo resnici. Menimo, da se ime nanaša na naselje Skrilo, ki ga omenja npr. najstarejši ohranjeni samostanski urbar iz sredine 14. stoletja. Vsekakor vseh petdeset kmetij ni ležalo na enem kraju, ampak na širšem območju Skrila, koder je imel samostan sredi omenjenega stoletja nad šestdeset kmetij, za katere nimamo podatkov, kdaj naj bi jih cistercijani dobili. Ocenjujemo, da gre pri tem za urbarialna naselja Veliko in Malo Skrilo, Glusinjo, Mrzlo Polje, Kalje in Budinjak. Bernard je menihom tedaj podelil v Žumberku še sedem kmetij v kraju Cerovica in štiri kmetije v Sošicah. Vzhodno od Kostanjevice pa je samostanu daroval še sedem kmetij na Brlogu in osem na Malem Cirniku pri Čatežu.⁴

Ustanovitelj kostanjeviške cisterce je menihom ob ustanovitvi podelil tudi ob samostanu razprostirajoči se gozd (nemus iuxta monasterium ipsum situm), prej last Prisa, za katerega vemo, da je bil višnjegorski ministerial. Samostanski ljudje so prejeli pravico v tem gozdu, ki se je raztezal od samostana do Mihovskega potoka (Mychawa) pri gradu Prežek, krčiti ter v njem uživati vse tiste pravice in imeti v njem ugodnosti, ki bi "koristile takó samostanu kakor njegovim ljudem". Gre za velik gozdni kompleks, ki so ga samostanski podložniki s krčenjem

Cistercijski samostan pri Kostanjevici. (Valvasor, J.V., 1679: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Mladinska knjiga, 1995)

zmanjšali in so na novopridobljeni obdelovalni zemlji vzniknile kmetije. Samostanski in drugi urbarji navajajo glede na vrste drevja tri gozdne komplekse: hrastov gozd (des abbt von Landstrass aychwaldt), manjši kostanjev gozd (khesten forschlein) in bukov gozd (des gottshaus buechwolt). Gozdovi so redovnikom prinašali vrsto koristi: dajali so gradbeni les, kurjavo, gozdne sadeže, steljo, živini pašo ter možnost poljšjega in drugega lova. Že v ustanovni listini je rečeno, da Bernard oprošča samostanske ljudi dajatev v vsem svojem dominiju za koriščenje gozda in za koristi od lova. Menihi so nekatere pravice v svojih gozdovih prepuščali lastnim in tujim podložnikom proti določeni odškodnini: zlasti pravico do pridobivanja lesa in paše, kar jim je prinašalo precejšnje dohodka.⁵

Okoli podarjene zemlje so se razvila jedra samostanske posesti, ki so se večala na podlagi darovnic, deloma tudi nakupov, in zamenjavi posesti ter s krčenjem gozda, zlasti na območju Gorjancev, Žumberka in Krakovskega gozda. Posest na Gorjancih na hrvaški strani in v današnjem Žumberku na območju od Sošic do Kravljaka, z jedrom okoli Mrzlega Polja, je bilo eno najmočnejših središč samostanske posesti, koder se število kmetij do 16. stoletja, ko so bile le-te izročene Uskokom za naselitev, ni veliko spremenilo. Urbarialno naselje Mali Cirknik je bil s svojimi osmimi kmetijami zametek samostanske posesti, ki se je razprostirala na desni strani Krke oziroma Save okoli Čateža. Jedro te posesti se je večji del izoblikovalo v 13. stoletju in se kasneje ni veliko spremenilo. V 16. stoletju se je ta posest nekolikanj zmanjšala, saj so si njen del prisvojili Mokriški. V 18. stoletju je omenjena zemlja s tisto na Krškem polju upravno sodila k posebni gospodarski enoti s sedežem na vinskem dvorcu na Straži nad Čatežem. Sedem kmetij na Brlogu nad Kostanjevico in kmetije, ki jih je ustanova prejela v bližini, so zametek samostanu najbližje posesti, ki se je kasneje razprostirala med črto Dobe–Vodenice na zahodu, Vodenice–Orehovec–Vrtača na jugu in približno do Piroške vode na vzhodu. Posest na tem območju je bila močno sklenjena, na njem se je zaradi notranje kolonizacije število kmetij močno povečalo, saj je bila tod še v 13. stoletju enako kot na Gorjancih in v Žumberku možnost krčenja gozdnih kompleksov.⁶

K samostanskim dobrotnikom štejemo zlasti Baboniće, ki so v letih med 1288 in 1300 samostanu podarili številne posesti tudi na desnem bregu Krke, od gradu Mehovo do spodnjega toka reke Bregane. Leta 1288 je slavonski knez Radoslav, član družine Baboničev, daroval menihom posest na Stankovem, vzhodno od Podbočja, koder jim je podarila zemljo že njegova mati.⁷ Leta 1295 je slavonski ban Štefan, sin kneza Štefana, v soglasju z ženo in sinovoma Ladislavom in Štefanom in po posredovanju koroškega vojvode Majnharda podaril samostanu tri podložniška naselja: Črmošnjice ob Težki vodi pri Novem mestu, Strugo ob Krki in Slatnik ter še nekaj podložnikov ob omenjeni reki. K posesti v naselju Stankovo, v katerem sta samostanu podelila posest že Štefanov brat Radoslav in mati, je s to darovnico prišlo tod še več posesti. Štefanova mati je samostanu podarila tudi naselje z imenom "Prilesia" ob reki Bregani, ki je kasneje opustelo, kot je to razvidno iz pleterske listine iz leta 1447.⁸ Tod je bila namreč v omenjenem letu lastnica sedmih kmetij tudi pleterska kartuzija, ki pa so bile tedaj vse neposeljene. Štefan je cistercijanom podelil še devet in pol kmetije v naselju "Graditza", kar je morda Gradišče ob Gradni, zahodno od Samobora, ali še verjetneje Gradec pri Trebelniku, jugovzhodno od Podbočja.⁹

Kostanjeviške listine pričajo tudi še o drugih dobrotnikih cistercijanov. Takó je kostanjeviški mestni sodnik Oton daroval samostanu v letu 1286 kmetiji ob Studeni, po vsej verjetnosti nekje pri Globočicah.¹⁰ Leta 1297 je Ofo Kostanjeviški daroval posest pri Kostanjevici in nad kasnejšim samostanom Pleterje, in to zemljo na Vodenicah, koder so menihi imeli posest že leta 1252, ter zemljo na Javorovici, koder je opatija imela še v letu 1472 štiri kmetije, a jih je morala odstopiti kartuziji.¹¹ Tudi gospodje Sicherstaini so na obravnavanem območju izročili samostanu zemljo. Takó je v letu 1306 Oto samostanu deloma poklonil, deloma pa je z menihi zamenjal zemljo: v Karlčah jim je zemljo daroval, za samostansko zemljo na Selih nad Pleterjami pa izročil kmetijo na Javorovici.¹² Kostanjeviški meščan Ladizla jim je leta 1317 daroval polovico vinograda na Bočju pri Podbočju in v naslednjem letu je ljubljanski meščan Eberhard Podlogar menihom prodal gornino "pri Kostanjevici".¹³ Desetino si je samostan k tej gorskopravni zemlji pridobil v letih 1320 in 1321.¹⁴ V tem času se je močno povečala vinogradniška posest v bližini samostana in na tamkajšnjih hribih, takó da so redovniki v drugi polovici 16. stoletja pobrali letno za 224 celih in 143 polovičnih veder mošta na leto.¹⁵ Velike vinogradniške komplekse si je samostan pridobil na Hrvaški gori pri Ledeči vasi, pod katero so se pri cerkvi sv. Ane vsako leto zastopniki samostana in hasnovalci vinogradov (sogorniki) sestajali na t.i. gorskih zborih.¹⁶ V letu 1345 se navaja kot samostanski dobrotnik Ivan Kostanjeviški, brat Petra Pišečkega. S svojo materjo Elizabeto je cisterci daroval kmetije na Proseki pri Cerovici v Žumberku, koder urbar iz sredine 14. stoletja navaja dvanajst samostanskih kmetij.¹⁷ Peter Pišečki pa je leta 1318 menihom poklonil dve kmetiji na Željeznem, prav takó v Žumberku.¹⁸

Najstarejši ohranjeni urbar iz sredine 14. stoletja priča, da se je samostanska posest od ustanovitve močno povečala na osnovi darovnic kot tudi nakupov na Gorjancih in v Žumberku. Kostanjeviška urbarialna zemlja je tedaj imela več posestnih jeder, od katerih je bilo najmočnejše tisto na Gorjancih in v Žumberku, koder je samostan imel kar trinajst urbarialnih naselij z okoli sto kmetijami. Osnovna gospodarska enota je bila kmetija (huba) in podložniki so tod imeli po eno celo kmetijo. Dajatve so bile tedaj še v veliki meri v naturalijah in nam dajo vpogled v gospodarsko produkcijo podložnika. Osnovna dejavnost sta bili poljedelstvo in živinoreja. Podložniki so gojili vse vrste žita: pšenico, oves, rž, ječmen in proso, pridelovali so tudi lan in bob. O močni razširjenosti kokošereje priča dejstvo, da so ob različnih priložnostih dajali piščeta in kokoši ter jajca. Podložniki so bili tudi zavezani desetini, ki je bila sprva v rokah Cerkve, kasneje pa je prehajala v roke različnih zemljiških gospodov in se je običajno delila na tretjine. Kostanjeviški samostan je pobiral desetino skoraj pri vseh podložnikih na Gorjancih in v Žumberku ter v naseljih okoli samostana. Podložniki so bili dolžni opravljati nekaj dni tlake na leto. Na obravnavanem območju je bila ta zelo nizka, običajno po šest dni. Pomladi so morali delati v samostanskih vinogradih, poleti žeti na poljih, jeseni pa orati z lastno živino.¹⁹

Kostanjeviški redovniki so imeli stike in vpliv na obravnavano območje tudi prek svojih župnij, na katerih so delovali sami ali pa so dušnopastirsko delo zaupali svetni duhovščini. Samostan je kot prvo prejel župnijo sv. Jakoba v kostanjeviškem trgu, in sicer že z ustanovno listino Bernarda Spanheimskega iz leta 1249, v letu 1321 so grofi Babonići samostanu izročili župnijo sv. Jurija v Vivo-

dini, pred letom 1405 je cisterca dobila patronat nad župnijo sv. Mihaela v Žumberku in v letu 1474 še župnijo sv. Križa (Podbočje), s čimer je prejela tudi župnijo sv. Jurija na Čatežu. Na območju ob spodnji Krki, koder se je meja s Hrvaško utrdila šele s koncem 12. stoletja, se na njenem levem bregu navaja najprej župnija sv. Andreja v Beli Cerkvi (1074), medtem ko se župnijska središča na desnem bregu iste reke navajajo šele v 13. stoletju.²⁰ Oglejski patriarh je takoj po osvojitvi ozemlja ob spodnji Krki, na Gorjancih in v Žumberku pričel izgrajevati svojo cerkveno oblast in vzpostavljati župnijsko mrežo, kar je za Belo krajino izpričano za leto 1228 (sv. Peter v Črnomlju), medtem ko je na območju ob spodnji Krki na njenem desnem bregu izpričano neko župnijsko središče z omembo kostanjeviškega župnika v letu 1220.²¹

Bernard Spanheimski je kostanjeviško župnijo izročil cistercijanom, "da bi konvent za tamkajšnje ljudstvo opravljal božjo službo", vendar je hotel menihom pomagati tudi v gmotnem pogledu, hkrati pa je želel, naj bi mu ti pomagali pri izgrajevanju oblasti na ozemlju ob spodnji Krki, ki naj bi župnijsko ozemlje trdno vključili v njegov teritorij. Bernardovo pridružitvev kostanjeviške župnije cistercijanom je v letu 1280 potrdil oglejski patriarh, ki je tudi odredil, naj župnijo upravlja menih ali svetni duhovnik, ki pa morata imeti dva duhovna pomočnika.²² Na župniji so bili menihi ali svetni duhovniki, prvi zlasti po letu 1600.²³

V letu 1401 je hotel papež Bonifacij IX. kostanjeviški opatiji podeliti župnijo v Šentjerneju, vendar do uresničitve zamisli ni prišlo. Medtem je bila ustanovljena ljubljanska škofija, šentjernejska župnija je prišla pod njeno oblast in dohodki pridruženi dohodkom stolnega kapitlja.²⁴ Samostan je namesto omenjene župnije v letu 1474 prejel župnijo sv. Križa (Podbočje) in je dobil hkrati z njo tudi cerkev sv. Jurija na Čatežu, ki je imela rednega vikarja že v začetku 14. stoletja. Obe dušnopastirski postojanki so v 18. stoletju pogosto upravljali cistercijani, kar je omogočala bližina redovne postojanke.²⁵ Prav na ozemlju župnij sv. Križa in sv. Jurija na Čatežu je kostanjeviški samostan imel številne posesti, deloma že od svoje ustanovitve.

Žumberška župnija s sedežem pri cerkvi sv. Mihaela se omenja prvič v papeškem desetinskem seznamu leta 1296, v letu 1405 se navaja kot "S. Michell bei Sicherberg".²⁶ Kdaj je samostan dobil patronatske pravice nad to župnijo, ne vemo, vsekakor pa jih je imel pred letom 1405, ko se je zgledil spor med menihi in gospodi Žumberškimi. V spor je posegel sorodnik Celjanov, grof Friderik Ortenburški, in razsodniki so zgornjo pravico prisodili obema sprtnima stranema, kandidata za župnika pa sta oglejskemu patriarhu imenovala izmenoma.²⁷ Župnija sv. Jurija (zdaj sv. Lovrenca) v Vivodini je mlajša od žumberške, saj se ne omenja v papeškem desetinskem seznamu iz leta 1296. Patronatske pravice so menihom podelili v letu 1321 grofi Babonići, sicer veliki dobrotniki samostana. V letu 1330 pa je cisterci zgornjo pravico potrdil še češki kralj in koroški vojvoda Henrik.²⁸ Za pastoralno delo v težavni župniji so skoraj izključno skrbeli svetni duhovniki. Velik del župnijskega teritorija obeh dušnopastirskih postojank so v 16. stoletju poselili Uskoki, takó da so se od tedaj župniki težko preživljali, pa tudi samostan je prejemal le skromen letni deputat. Vivodinska župnija je dobila kaplana po letu 1755, žumberška pa po 1759. V 18. stoletju je za žumberško župnijo, katere patronatske pravice sta si delila samostan in karlovški generalat, skrbela vojaška oblast.²⁹ Iz popisa župnije iz leta 1768 je razvidno, da so bile

cerkve slabo vzdrževane in v slabem stanju, saj so imele malo dohodkov, nekatere le miloščino.³⁰ Ko je bil v drugi polovici 17. stoletja tudi za župnije kostanjeviškega samostana ustanovljen poseben arhidiakonot, je vsakokratni opat opravljal vse dolžnosti arhidiakona.³¹

Druga, za Dolenjsko pomembna duhovna ustanova je pleterska kartuzija, ustanova Celjana Hermana II. iz okoli leta 1400. Herman II. je kot gospodar številnih posesti ob spodnji Krki in na Gorjancih pričel ustanavljati kartuzijo kmalu po letu 1400: prva ohranjena listina je iz leta 1403, ustanovno listino pa je grof izdal v letu 1407.³² Z ustanovitvijo neke duhovne postojanke je hotel zadostiti za svoje prestopke v skladu z navadami srednjega veka in si je v njej izbral tudi svoj zadnji mir. Po njegovi smrti, na god sv. Kolomana (13. oktobra) 1435, so ga menihi pokopali na najimenitnejšem kraju samostanske cerkve: pred glavnim oltarjem.³³ V ustanovni listini za kartuzijo leta 1407 je rečeno, da Herman podeljuje novi duhovni ustanovi gosposčino Sicherstain z vsem pripadajočim: podložnike, zemljo, gornino, žitno, vinsko ter drugo desetino, gozdove, lovne pravice in ribolov, vode, mline, pašnike, poljšja dupla, skratka, vso tisto zemljo in pravice ter dohodke, ki si jih je pridobil od Sicherstainov in ki jih je imel do tedaj sam. Gre za veliko posest in pravice, ki jih je pridobil od gospodov Kostanjeviških in od Sicherstainov in ki so razvidne iz potrdilne listine Celjanov iz leta 1447 in iz samostanskega urbarja iz leta 1507.³⁴

Celjani so postali gospodje posesti ob spodnji Krki, na njenem desnem bregu, v drugi polovici 14. stoletja. Takó je v letu 1352 grof Friderik I. kupil od Ivana Kostanjeviškega kar šestindvajset kmetij in dva dvora. Osnovna gospodarska dotacija kartuzije pa je temeljila na posesti nekdanje gosposčine Sicherstain s sedežem visoko nad Pleterjami.³⁵ Gosposčino so si Celjani pridobili v letu 1374

Kartuzija Pleterje. (Valvasor, J.V., 1679: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Mladinska knjiga, 1995)

in ji pridružili posesti, ki so si jih sčasoma pridobili iz ostankov nekdanje sicherstainske posesti in zemlje drugih tamkajšnjih zemljiških gospod. Težišče posesti gosposčine Sicherstain je bilo v bližini kasnejše kartuzije, na Šentjernejskem polju in v Žumberku. Velika zadolženost družine Sicherstainov jih je spravila ob večino zemlje, tako da so v letu 1374 Celjanom izročili trdnjavo Sicherstain z večino pripadajoče zemlje, izvzemši tisto na Šentjernejskem polju.³⁶ Sicherstaini so Celjanom ponovno prodajali zemljo v letih 1376 in 1379, leta 1381 pa so s preostankom zemlje postali fevdniki Celjskih.³⁷

Posesti in pravice ter dohodki, ki jih je Herman II. ob ustanovitvi kartuzije podelil menihom, in tiste, ki so jih Celjani samostanu podeljevali kasneje, so razvidni iz celjske listine iz leta 1447, iz urbarja leta 1507 in iz sicherstainskih listin. Podarjena posest je ležala na štirih območjih: pri samostanu in na Šentjernejskem polju, na Krškem polju, pri Kostanjevici in pri Beli Cerкви. I. območje je zaobjemalo najobsežnejšo posest na desnem bregu Krke v bližini samostana, k njej je sodilo petnajst hub v petih urbarialnih naseljih, dva mlina, tri njive, dva travnika, deset vinogradov, gornina ter žitna in vinska desetina. Samostan je prejemal veliko dohodkov prav s posesti na Gorjancih (Nebogovec, Njivice, Pleterski hrib in samostanska okolica). II. območje posesti, ki nas na tem mestu zanima, je bilo pod Bočjem pri Podbočju, k njej pa je sodilo devet kmetij (Brezovica, Mladje, Gradinje, Prušnja vas in Frluga). Omenimo naj, da je na zgornjih območjih svoje posesti kartuzija pobirala veliko žitne, vinske in druge desetine in da je k posesti sodilo veliko vinorodne zemlje.³⁸ Pleterska kartuzija je kot vse postojanke kartuzijanskega reda smela imeti posest le na območju okoli samostana, kot je to določilo redovno vodstvo. Tako imenovani termini possessio-num, znotraj katerih je postojanka smela imeti posest, so pri pleterski kartuziji bili šest milj, to je 44,25 km okoli samostana, kar je menihom potrdil generalni kapitelj v letu 1429. Zato seveda glede podarjene posesti ob spodnji Krki, na Gorjancih in v Žumberku za samostan ni bilo posestnih omejitev.³⁹

V letu 1447 sta grof Friderik II. Celjski in njegov sin Ulrik II. pleterski kartuziji potrdila vse posesti in dohodke, podeljene do tedaj od Celjanov, zlasti še od grofa Hermana II.

Dokument navaja zemljo in dohodke na naslednjih krajih:

I. nad Pleterjami in v bližini samostana:

Javorovica	8 kmetij
Vratno	5 kmetij in 1/3 desetine
Gorenje Njivice	4 kmetije
Dolenje Njivice	1 kmetija
Nebogovec	mlin, njive
Sela	6 kmetij in mlin
Stražnik	2/3 desetine in 1/3 vinske desetine
Hohenau	dvor z 9 kmetijami

II. v Žumberku:

Petričko selo	6 kmetij in 2/3 žitne desetine
Sopote	6 kmetij in mlin
Tomaševci	4 poseljene in 8 pustih kmetij ter 2/3 desetine
Sošice	8 kmetij in 2/3 desetine

Željezno	4 kmetije in 2/3 vinske desetine
Kupčina	3 kmetije, mlin in ribolov (na Kupčini)
Spodnji Malinci	2 kmetiji in 3/4 desetine
Zgornji Malinci	7 kmetij in 3/4 desetine
Zavrh	3 kmetije in 3/4 desetine

III. pri Kostanjevici:

Osunja	5 kmetij
Novo selo	4 kmetije in 2/3 desetine
Veliki Kravljak	7 kmetij in grajske razvaline
Mali Kravljak	2 kmetiji in 2/3 desetine
Stojdraga	8 kmetij in 2/3 desetine
Brezovica	4 kmetije
Gradec	1 kmetija
Mladje	1 kmetija
Gradinje	1 kmetija
Prušnja vas	1 kmetija
Frluga	1 kmetija
pri kostanj. trdnjavi	4 njive in gornina

K temu moramo prišteti še nekaj kmetij, deset in gornine v urbarialnih naseljih in pri njih, ki jih ni moč identificirati in ki so ležale na Gorjancih in v Žumberku.⁴⁰

Rast pleterske posesti je najbolj vidna do leta 1456, do izumrtja rodbine Celjskih. Nakup zemlje in letnih dohodkov ne moremo sicer zabeležiti do leta 1509, toda pri tem gre le za manjše pridobitve. Medtem ko nam kostanjeviški urbar iz sredine 14. stoletja beleži skupaj na vsej posesti le dvanajst pustih kmetij, in sicer pri Proseki pri Cerovici v Žumberku, pa že pleterska listina iz leta 1447 beleži veliko pustih kmetij: na 265 in pol poseljene kmetije je tedaj prišlo 53 pustih kmetij, v letu 1507 pa je na 307 poseljenih kmetij odpadlo 48 pustih kmetij. Največ pustot je zabeleženih na Gorjancih, v Žumberku in pri Kostanjevici. Neposeljene kmetije pleterske kartuzije v letu 1447 so morda posledica prevelike kolonizacijske vneme, ki je povzročila nastanek kmetij na krajih, neugodnih za življenje. Veliko število kmetij pa je po letu 1447 vsekakor opustelo zaradi turških pustošenj, ki so jim bile prav na obravnavanem močno izpostavljene.⁴¹ Po urbarju iz leta 1507 so bila gorskopravna zemljišča (predvsem vinogradi) v sestavu trinajstih uradov, od katerih so štirje obsegali zemljo na Pleterskem hribu, na Stražniku, okoli Sv. Križa (Podbočje), pri Žabjeku ter pri Vrhovski vasi. Urbarialna naselja pa so bila v šestih uradih. Naselja na desnem bregu Krke in na Gorjancih so sestavljala t.i. urad Sicherstain s 40 naselij in urad "preko Gorjancev" (officium Transmontem) z 18 naselji v Žumberku in Beli krajini.⁴²

Pleterska kartuzija je s pridobitvijo posesti nekdanje gosposčine Sicherstain postala gospodar obsežnih gozdov na Gorjancih, ki so ji prinašali precejšnje dohodke. Nekaj gozdov so si kartuzijani pridobili tudi na ravnici. Že pleterska listina iz leta 1403, s katero si je kartuzija pridobila zemljo na Krškem polju, omenja tudi nakup hrastovega gozda pri Malem Mraševem, pri čemer gre vsekakor za obrobje nekdanj velikega Krakovskega gozda, v katerega so se postopoma zajedala naselja, rovti in pašniki.⁴³ V letu 1421 si je kartuzija z nakupom zemlje

Anno 1461.

die 27. Martii.

Quibus diebus P. hermannus de Otterlo von Otterlo
Abbas in Pleterbach in Carinthia de possessione sub Pleterbach
quintessentiarum landes heret gegen die Pleterbacher zu
Pleterbach in Pleterbach von Erzbischof ratillman ungenau
Abtillen in der Pleterbach.

Pius episcopus servus servorum dei dilecto filio abba-
ti Monasterii in Pleterbach Aquilegionensis diocesis sa-
litens et apostolicam benedictionem. Congregati sunt
nobis Abbas et conventus Monasterii in Landestrass
Cisterciensis ordinis Aquilegionensis diocesis, quod prior
et frater domus in Pleterbach Carinthiensis ordinis
dicte diocesis super quibusdam immobilibus bonis in
prefata diocesi consistentibus, et ad dictum Monaste-
rium spectantibus iniuriantur eidem, Ideoque dis-
cretionis tue per apostolica scripta mandamus quatinus
vocatis qui fuerint curandi et auditis hinc inde propositis
quod iustum fuerit appellatione remota decernas facias
quod decreveris per consuetam ecclesiasticam summo obse-
vari. Iste autem qui fuerint nominati se se gratia
odio vel timore subtrahant censura summi appellations
cessante compellat veridici testimonium perhibere. Non
obstante si dicte ordinis Carinthiensis a sede apostolica sit
mandatum quod illius persone ad iudicium trahi aut sus-
pendi vel excommunicari seu (ipso vel eundem ordinis) loca in-
terdicti non possint per litteras apostolicas non facientes
plenam et expressam ac de verbo ad verbum de indulto
huiusmodi mentionem et qualibet alia dicte sedis indul-
gentia generali vel speciali cuiuscumque tenoris exiphal
per quam infertur tue iurisdictionis explicatio valeat.

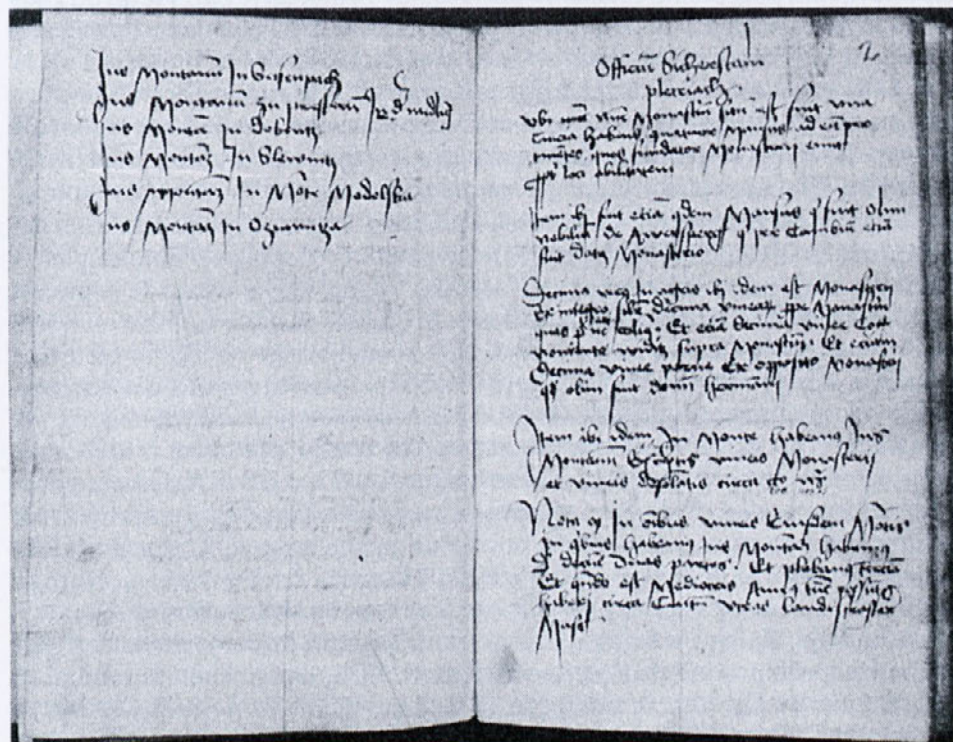
pri Čadražah pridobila tudi gozdne površine pri bližnjih Rojah, nekaj gozda pa v letu 1423 s pridobitvijo dvora v Grobljah.⁴⁴ O sicherstainskem gozdu nad Vratnim (vorst ob dem Toerlein), ki je bil del velikega gozdnega kompleksa na Gorjancih in ki je leta 1374 z nakupom Sicherstaina, prišel v roke Celjanov, kasneje pa je postal last pleterske kartuzije, govori listina iz leta 1391.⁴⁵ Rodbina Sicherstainov je namreč z gozdom, ki ga je v letu 1381 dobila od Celjanov v fevd, ravnala svojevoljno. Takó je Oton Sicherstain v gozdu nad Vratnim dovoljeval sekati les, kar sta mu Celjana Viljem in njegov bratranec Herman II. leta 1391 prepovedala, Oton pa je moral obljubiti, da bo vso odtujeno zemljo pridobil nazaj in da z gozdovi ne bo ravnal več takó, kakor je do tedaj.⁴⁶

Kartuzija se je zaradi gozdov morala ničkolikokrat pravdati. Sosednje zemljiške gosposke, med njimi tudi kostanjeviška opatija, so posegale v pravice kartuzijanov, sicer pa so tudi ti posegali v pravice svojih sosedov. Slabo opredeljene meje gozdov so privedle do dolgotrajnih sporov, v katere sta posegali svetna in cerkvena oblast. Ustanovna listina za pletersko kartuzijo iz leta 1407 omenja gozdove in lovne pravice, celjska listina iz 1447. leta pa navaja meje samostanskega gozda in nekatere pravice v njem. Gozd je segal od Gabrja, odkoder je šla pot na Metliško, nato je bila meja usmerjena na Krvavi kamen (bey dem Pluetting stain) in na cerkev sv. Jere (sann Gedrauten kirchen), stoječe na tleh kartuzije; s te najvišje točke na Gorjancih (1181 m) se je gozdna meja obrnila v dolino med Kostanjevico in Sicherstainom, tekla nato proti Stojdragi (gen Stoydras) in proti opusteli vasi "Preles" ter na Bregano (an die Brigan) in v smeri proti Mokricam (gen Mokricz werts). Gozdna meja se je spustila najnižje na območju med Sicherstainom in Kostanjevico, takó da je potekala nad kostanjeviškim samostanom, se pravi nad Opatovo goro. Kartuzijani so na omenjenem območju imeli pravico do ribolova na reki Bregani, do okoli štiridesetih polšjih dupel ter do podložniških dajatev za pravico do paše.⁴⁷

Med kartuzijo in sosednjimi zemljiškimi gosposkami je zaradi posestnih meja in pravic prihajalo do številnih sporov in pravnih, ki se jim niso mogli izogniti niti ljubljanski jezuiti, lastniki nekdanje kartuzije po letu 1595. Največ sporov je bilo med Pleterjami in žumberško, mehovsko in kostanjeviško gosposčino ter kostanjeviško cisterco. Zaradi gozda in pravic v njem so se konec 14. stoletja pravdali Sicherstaini z Žumberškimi. Po posredovanju viteza Viljema Turjaškega je med sprtima stranema prišlo do poravnave. V gozdu nad Žumberkom in Sicherstainom naj ne bi nobena stran imela pravice do žirjenja, pravico do pobiranja sadežev pa naj bi si obe strani delili na pol. Gozd pri Sičevacu pri Kalju v Žumberku naj bi si delili obe strani, pravico do koriščenja travnika pri kraju "Sbinum wart" pa naj bi imeli le Žumberški.⁴⁸ Kartuzija je imela težave zaradi gozda že v prvih desetletjih svojega obstoja. Tako je pred letom 1450 prišlo do pravde zaradi gozdnih meja in pravic v njem med priorjem Hilarijem in Ivanom Žumberškim. Vmes je posegel grof Friderik II. Celjski. 1. junija 1450 je sicer prišlo med sprtima stranema do poravnave in obe strani sta se zavezali, da se bosta ravnali po izreku razsodnikov, zapisanem v posebni listini, vendar so kmalu ponovno izbruhnili spori. V letu 1465 je prišlo do novega sporazuma med priorjem Jurijem in Nikolajem Žumberškim. Glede gozdnih meja je bilo odločeno kot že v letu 1450, ko so mejo označili z železnimi žebli in drugimi znaki (na drevju). Za gozd, ki se je raztezal proti Pleterjam, je bilo rečeno, da naj ostane v rokah samostana in

naj imajo menihi v njem vse pravice, za tisti del gozda, ki se je raztezal od Gabrja proti Žumberku in tja do reke Bregane, pa je bilo določeno, da ga imata obe strani pravico izkoriščati do prihodnjega jurjevega (do 24. aprila 1466), nakar naj bi čez štirinajst dni prišla šesterica in na novo odredila in označila meje, ki naj bi jih za "večno" upoštevali. Za del gozdnega kompleksa, ki se je širil tja proti Žumberku, so določili, naj si v njem obe strani delita pravico do žirjenja, paše, travnikov in lesa, za njune podložnike pa je veljalo, da imajo prej navedene pravice v letu, v katerem jih imajo njihove zemljiške gosposke.⁴⁹ Ker pa naročena razmejitev in označitev posestnih meja nista bili opravljeni, je prihajalo do novih zapletov in sporov. Po izumrtju gospodov Žumberških je gosposčina prišla v roke deželnega kneza in Friderik III. je zaradi ponavljajočih se nesoglasij med njegovim oskrbnikom Jernejem Mindorferjem in kartuzijo leta 1486 naročil Andreju Hohenwartu, naj si ogleda gozdne meje in odloči, kaj sodi k deželnoknežji gosposčini in kaj h kartuziji.⁵⁰ V letu 1487 je Hohenwart, tedaj glavar na Zgornjem Celju, določil ljudi, ki naj bi se ukvarjali z gozdnimi mejami in pravicami v gozdovih.⁵¹

V času kostanjeviškega opata Egidija (1450–1459, 1467–1475) in Erazma (1460–1466) je prišlo med opatijo in kartuzijo do spora, v katerega je posegla celó apostolska stolica. Papež je ugotavljanje stanja poveril benediktinskemu opatu iz Podkloštra (Arnoldstein na Koroškem), ki naj bi povabil k sebi zastopnike sprtih strani, če pa se ne bi hoteli odzvati, naj bi ukrepal s cerkvenimi kaznimi. Opatija se je tedaj pravedala zaradi posestnih in gozdnih meja ter za pravice do

Pleterski urbar iz leta 1507. (Arhiv Republike Slovenije Ljubljana)

izkoriščanja gozda.⁵² V letu 1472 je bil zglajen spor med obema sosedoma, ko so podpisali pogodbo, po kateri je opat priznal kartuziji lastnino nad gozdom, katerega meja je tekla od potoka Sušice, ki izvira med Črnečo vasjo in Cerovico, in nato po pobočju do Šentjernejskega polja ter je segala do Mihovskega potoka (in die Meichaw). Opat je tudi priznal, da sodijo h kartuziji štiri kmetije na Javorovici in enako število kmetij na Zgornjih Sošicah. Glede gozda je bilo odločeno takole: kar leži pod pobočjem, ki se razteza od Črneče vasi in ob Šentjernejskem polju, naj ostane last kostanjeviškega samostana, kar pa je nad omenjenim in v smeri proti cerkvi sv. Ožbolta (gen Sannd Oswalts cappeln), pri kateri je kartuzija imela pravico do nadzora pri proščanjih, naj ostane last Pleterij. Travniki, ki so sodili k podložniškim kmetijam, naj bi to ostali tudi v bodoče. Obema duhovnima ustanovama je bila priznana pravica do žirjenja, poljšjih dupel, lova in lesa ter do vseh ostalih koristi, ki jih daje gozd. Prej naštetih vasi naj bi ostali v rokah kartuzije, za naselji Vodenice pri Kostanjevici in Javorovico nad Pleterjami pa je bilo rečeno, naj se upošteva razmejitev posesti med obema ustanovama in naj samostana drug drugemu ne delata škode na pašnikih in žitnih poljih.⁵³ Zaradi gozdnih in drugih posestnih mejá na Gorjancih je tudi v 16. stoletju prihajalo med obema postojankama do sporov, kot je to razvidno iz listine kostanjeviškega opata Kristana Preleublerja (1552–1562) iz leta 1562. Opat Kristan in prior Janez sta se pravdala pred vrsto inštitucij zaradi "etlicher gehülz vnnd pinwerch" ter si izbrala razsodnike, ki naj bi postavili mejnike.⁵⁴

Kostanjeviška opatija in pleterska kartuzija sta bili s svojimi posestmi na tleh, izpostavljenih pogostemu turškemu pustošenju. Vemo, da je bilo v letih od 1469 do 1526 okoli petdeset turških vpadov na slovensko ozemlje in da so Turki samó v letih od 1469 do sklenitve premirja med kraljem Matijem Korvinom in Turki v letu 1483 ropali po naših deželah kar tridesetkrat, včasih so prišli tudi po štirikrat na leto.⁵⁵ Ker je velik del samostanske urbarialne zemlje obeh duhovnih ustanov ležal na Gorjancih in Žumberku, sta ti skupaj s podložniki utrpeli veliko škodo. Oba samostana sta na navedenem območju prišla ob večino dohodkov in na opuščene kmetije so se naselili prišleki, Uskoki, ki jih je vabil tudi deželni knez za obrambo svojih dežel. Množična selitev Uskokov v Belo krajino, v obmejne kraje južne Dolenjske, na Kočevsko, v Istro in Dalmacijo se je pričela po letu 1530 in tedaj so se večje skupine prišlekov naselile tudi na območju žumberške gosposčine in s tem tudi na tleh kostanjeviške opatije in pleterske kartuzije. Kralj Ferdinand I. je v letu 1548 z Uskoki poselil že velik del Žumberka in svoje mehovske gosposčine ter je od kartuzije Pleterje in od več tamkajšnjih zemljiških gospok zahteval zemljo v zameno za zemljo, predvsem iz mehovske gosposčine.⁵⁶ Že pred tem je morala kostanjeviška cisterca dati deželnemu knezu zemljo za naselitev Uskokov, s čimer je utrpela veliko škode, saj po zatrevanju opatov duhovna ustanova ni dobila povrnjene zemlje drugod. Kostanjeviški samostan je takó v letih 1534 in 1536 izgubil 107 kmetij v Žumberku in na Gorjancih. Leta 1534 je opat oddal kmetije pri Velikem in Malem Skrilu, Glusinji, Mrzlem Polju, Kalju, Budinjaku, Proseki in Željeznem, koder je imela tudi pleterska kartuzija pravico do desetine in posesti. 1536. leta je opat moral dati še dvajset kmetij v Osredku in nekaj zemlje med naseljema Proseko in Cerovico v Žumberku.⁵⁷ Kartuzija Pleterje pa je deželnemu knezu dala posesti za naselitev Uskokov na območju Žumberka nad Kostanjevico in tja do Bregane: 8 kmetij v

Osunji, 7 kmetij in 2/3 žitne desetine v Stojdragi, travnik na kraju "Prellisch", 2/3 desetine na Velikem Kravljaku, pusti kmetiji na Malem Kravljaku ter kmetiji in 2/3 desetine v Novem selu, za kar je prejela okoli dvajset kmetij z mehovske gosposčine. Omenimo naj, da je kartuzija v prvi polovici 16. stoletja izgubila tudi ostale posesti v Žumberku.⁵⁸

Kostanjeviška opatija je do leta 1547, kot nam priča ohranjeni urbar, izgubila v Žumberku in na Gorjancih velik del svoje samostanske zemlje, takó da se tedaj navaja tod le še en dvor in nekaj njiv in rovtov. V sredini 14. stoletja najdemo v urbarju 371 kmetij, 1547. leta jih je še 312 in še nekaj drugih gospodarskih enot. Opatija je odslej imela le še nekaj kmetij nad Kostanjevico, vso drugo posest na Gorjancih pa je izgubila. Tudi pleterska kartuzija je v prvi polovici 16. stoletja izgubila vso posest v Žumberku ter velik del posesti na Gorjancih.⁵⁹ Leta 1591 je kartuzija premogla poleg dominikalne zemlje in vinogradov ter desetih 294 podložnikov, ki so hasnovali 275 in pol kmetije (kar 51 podložnikov je imelo po pol kmetije). K temu moramo prišteti še 53 kočarjev, šest pustih kmetij in osem mlinov. Omenimo naj, da tedaj na območju nad Pleterjami in Kostanjevico ni bilo samostanskih pustot. Priorji so tedaj na novo razdelili urbarialno posest v urade in tako je I. urad, imenovan "pri Pleterjah", imel na Gorjancih le še naslednja urbarialna naselja: Javorovica (7 družin), Vratno (5 družin), Mihovo (10 družin), pri samostanu pa je bilo kar 49 kočarjev. Urad pri Kostanjevici je premogel naslednja urbarialna naselja: Vrhovska vas (6 družin), Brezovica (3 družine), Gradec (1 družina), Gradinje (1 družina), Mladje (1 družina), Prušnja vas (1 družina) in Frluga (1 družina). Štiri leta za tem (1595) je prišlo med jezuiti in kartuzijani do sporazuma, po katerem so drugi obdržali postojanki v Bistri in Žičah, jezuiti pa so dobili pletersko in jurkloštrsko kartuzijo.⁶⁰

V letu 1667 je kostanjeviški opat Janez Plantarič (1665–1684) kupil od Ane Katarine grofice Zrinske, rojene Frankopanske, sosednjo kostanjeviško gosposčino.⁶¹ S to pridobitvijo so si kostanjeviški menihi pridobili velike posesti in letne dohodke ter podložne kmetije na območju od Starega gradu pri Kostanjevici do Pristave pri Podbočju ob Krki. Kostanjeviško gospostvo je bilo tudi t.i. teritorialna gosposčina ter je imelo v mejah svojega deželnosodnega okraja vrsto pravic in z njimi povezanih dohodkov. Meje tega deželskega sodišča so se raztezale na obeh bregovih reke Krke, pri čemer je ta na njenem desnem bregu obsegal ozemlje nekako od Rateža na zahodu do Podbočja na vzhodu, ter je segal visoko na Gorjance, prav do cerkve sv. Jere (1181 m). Gosposčina je imela kot teritorialno zemljiško gospostvo v svojih mejah del velikega gozdnega kompleksa Krakovo, odličnega hrastovega gozda, ter gozd v bližini gradu Prežek pod Gorjanci. Gozdova sta ustanovi prinašala vsako leto precejšnje dohodke: dajatve od domačih in tujih podložnikov za koriščenje pravice do lesa in gozdne paše, za krčenje gozda in napravo rovtov, za lovne in ribolovne pravice, za pašo prašičev (žirjenje) v bukovih in hrastovih gozdovih ter za pravico do poljšjih dupel. Gosposčina je imela pravico do ribolova v Krki in v potoku Studeni, ki izvira pod Globočicami in se v kostanjeviškem mestu izliva v Krko. Precejšnji letni dohodki so izvirali od obrtnikov, mitnic, stojnine ob proščanjih, med drugim tudi ob proščanju pri sv. Jeri na Gorjancih.⁶² Znotraj deželnosodnega okraja je bil kostanjeviški mestni pomerij, koder je imel pravico do sodstva le mestni sodnik. Meja pomerija je potekala vzhodno od Prekope na Velike Vodenice, na Ore-

hovec, Zavode in Karlče in preko Krke.⁶³ Urbarialna zemlja ni bila sklenjena, ampak gre za posamezna raztresena naselja ali celo za posamezne kmetije ali pa novine, ki so bile v bližini Podbočja, od Slivja na zahodu do Pristave na vzhodu. Višje v pogorju (ok. 450 m) je bilo naselje Premagovce.⁶⁴

Ker je ozemlje kostanjeviške gosposčine ležalo na izrazito vinorodnem svetu, so k posameznim kmetijam sodili tudi vinogradniški kompleksi, t.i. pravdni vinogradi. H gosposčini pa je sodila tudi vrsta t.i. gorskopravnih zemljišč, povečini zasajenih z vinsko trto, od katerih so uživalci, sogorniki, gosposčini dajali letne dajatve, predvsem v moštu. Večina takih zemljišč je ležala pri Raki, le dva kompleksa sta bila nad Podbočjem pri Kostanjevici: na Gadovi peči nad vasjo Vinji Vrh in na Bočju, na vinorodnem hrbtu nad Podbočjem, obkroženim od potoka Sušice.⁶⁵

Kostanjeviška gosposčina je kot teritorialno zemljiško gospodarstvo imelo v svojih mejah veliko gozdnega in pašnega sveta, od katerega je prejemale raznovrstne dajatve: od gozdnega sveta t.i. gozdno pravdo (Forstrecht), od pretežno pašnega sveta pa tako imenovani polagaj (Forsthaber), prvotno dajatev za vzdrževanje gosposčinskih konj. Poleg Krakovskega gozda je bila gosposčina lastnik še prežeškega bukovega gozda (puechwaldt am Preisperg), ki se je raztezal pri Prežeku pod Gorjanci. Urbar lokalizira gozd pod sv. Jero na Gorjancih in k potoku Pendirjevki, ki teče pod cerkvijo sv. Miklavža, mimo Prežeka in na Cerov Log. Med gosposčino in nekaterimi sosednjimi župniki je prihajalo do spora zaradi koriščenja gozda.⁶⁶ Nekaj večjih sporov je znanih s šentjernejškimi župniki, ki so imeli pravico do lesa iz Krakovskega gozda, a so ga smeli uporabljati le zase, ter pravico do žirjenja v Krakovskem gozdu in pri sv. Miklavžu na Gorjancih. V letih poplav so šentjernejški župniki smeli zahtevati les iz prežeškega gozda, imeli pa so tudi pravico pri sv. Jeri in pod Miklavževo cerkvijo postaviti peč za žganje apna in si jemati za to potreben les.⁶⁷ Domači podložniki so imeli les in pašo zastonj, medtem ko so podložniki tujih gosposčin morali dajati kostanjeviški gosposčini t.i. gozdnino: oves, kopune, kokoši, pogače in denar.⁶⁸

Deželni knezi so že v 16. stoletju hoteli zavarovati gozd pred prekomernim izsekavanjem in so v ta namen izdali posebna določila. V splošnem in zelo skopem določilu iz leta 1588 je rečeno, da se morajo vsi, ki imajo pravico do gradbenega lesa v Krakovskem gozdu, javiti pri gosposčini, ki jim ga odkaže. Za nekatera naselja je rečeno, da smejo ljudje pobirati le les, ki leži po tleh in ga je na tla podrl veter, sekati pa le v grmovju, prepovedano pa je bilo sekati gradbeni les.⁶⁹

Podrobnejše določbe, s katerimi se je želelo zavarovati gozdove pred uničenjem, so zaobjete še posebej v kostanjeviškem urbarju iz omenjenega leta. Iz njegovih določb je razvidna skrb za gozd ter strah pred prekomernim pustošenjem bodisi zaradi prekomernega izsekavanja lesa za razne potrebe ali pa z namenom, da se gozd izkrči za napravo rovtov in novin. Oskrbniku je bilo strogo zapovedano, naj skrbi, da ne bodo sekali mladega in odraščajočega drevja. Če pa se kateri od upravičencev oglasi, naj mu les odkaže gozdni hlapec, ki naj postopa takole: za gradbeni les naj odkaže stara drevesa, za drva pa samó trhla in suha, ki jih je podrl na tla veter, ter les v grmovju.⁷⁰

OPOMBE

- ¹ Prim. J. Mlinarič, *Kartuzija Pleterje 1403–1595*, Ljubljana 1982; v nadaljnjem *Kartuzija Pleterje*. Idem, *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. *Kostanjevica na Krki 1987*; v nadaljnjem *Kostanjeviška opatija*.
- ² M. Kos, *Zgodovina slovenskega naroda od naselitve do petnajstega stoletja*. Ljubljana 1955, str. 183 in 258.
- ³ *Kostanjeviška opatija*, str. 113–122.
- ⁴ Orig. perg. listini 1249, maj 8: v Arhivu Republike Slovenije Ljubljana (=ARS). Objava ustanovne listine v: *Kostanjeviška opatija*, str. 525–527.
Urbar kostanjeviškega samostana iz okoli leta 1350: sign. 17 u v ARS.
Objava urbarja v: *Kostanjeviška opatija*, str. 529–535. *Kostanjeviška opatija*, str. 138–142.
- ⁵ Ibidem, str. 141–142.
- ⁶ Ibidem, str. 137–142.
- ⁷ Dokument z dne 1. maja 1288 (prepis v GR. A I, VII, fasc. 179 v ARS).
Prim. Kostanjeviška opatija, str. 168–169.
- ⁸ 1295, januar 13., Zrinj: orig. perg. listina v ARS.
Prim. J. Mlinarič, Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234–1786. Maribor 1972, str. 58–59.
- ⁹ 1447, september 3., Celje: orig. perg. listina v ARS.
Prim. Kartuzija Pleterje, str. 147.
- ¹⁰ 1286, maj 1.: orig. perg. listina v ARS.
Prim. Kostanjeviška opatija, str. 168.
- ¹¹ Dokument z dne 25. novembra 1297 (prepis v GR. A I, VII, fasc. 179 v ARS).
Prim. Kostanjeviška opatija, str. 172.
1472, december 24., orig. perg. listina v ARS.
- ¹² Dokument z dne 18. maja 1306 (prepis v GR. A I, VII, fasc. 179 v ARS).
Prim. Kostanjeviška opatija, str. 173.
- ¹³ 1317, maj 25.: orig. perg. listina v ARS.
1318, maj 1.: (prepis v GR. A I, VII, fasc. 179 v ARS).
Prim. Kostanjeviška opatija, str. 175–177.
- ¹⁴ 1320, marec 20. in 1321, avgust 24.: orig. perg. listini v ARS.
Prim. Kostanjeviška opatija, str. 176–177.
- ¹⁵ Gorninski register iz 1576: Sam. A II, fasc. 8 v ARS.
- ¹⁶ *Kostanjeviška opatija*, str. 177.
- ¹⁷ 1345, februar 16.: (prepis v GR. A I, VII, fasc. 179 v ARS).
- ¹⁸ 1318, november 5.: (prepis v Gr. A I, VII fasc. 179 v ARS).
Prim. Kostanjeviška opatija, str. 176 in 186.
- ¹⁹ *Kostanjeviška opatija*, str. 186–193.
Prim. M. Kos, S kmetijskih domačij okoli Kostanjevice pred šeststo leti.
Kostanjevica na Krki 1252–1952. *Kostanjevica 1952*, str. 60–62.
- ²⁰ M. Miklavčič, *Premik kranjske meje ob spodnji Krki v 12. stoletju*.
Razprave SAZU I, V, Ljubljana 1966, str. 5.
Prim. Kartuzija Pleterje, str. 72–78
- ²¹ *Prim. M. Kos, Oglejski patriarhi in slov. pokrajine do srede 13. stol. s posebnim ozirom na vladno patriarha Bertolda iz rodovine Andechs*. *Časopis za zgodovino in narodopisje XII (1917)*, str. 1–44.
- ²² 1280, januar 23., Čedad: prepis v Sam. A II, fasc. 2 v ARS.
1392, januar 17., Čedad: orig. perg. listina v ARS.
Prim. Kostanjeviška opatija, str. 34–35.
- ²³ *Kostanjeviška opatija*, str. 36–37.
- ²⁴ 1401, marec 30., Rim: orig. perg. listina v ARS.
Kostanjeviška opatija, str. 36.
- ²⁵ 1474, oktober 12., Rim: prepis v Sam. A II, fasc. 15 v ARS.
Kostanjeviška opatija, str. 36–37.
- ²⁶ 1405, marec 14., *Kostanjevica*: prepis v GR. I, VII, fasc. 179 v ARS.
- ²⁷ *Kostanjeviška opatija*, str. 35.
Kartuzija Pleterje, str. 77.
- ²⁸ 1321, september 22., Zagreb: orig. perg. listina v ARS.
1330, junij 24., Tirolska: orig. perg. listina v ARS.
- ²⁹ *Kostanjeviška opatija*, str. 35 in 470.

- ³⁰ Ibidem, str. 471–476.
- ³¹ Kostanjeviška opatija, str. 40.
- ³² Kartuzija Pleterje, str. 99–100, 104.
1403: orig. perg. listina v ARS.
1407, julij 10., Celje: orig. perg. listina v ARS.
- ³³ Zapis o Hermanovi smrti in pokopu v: pleterski rokopis št. 146, notranja stran sprednjih platnic v Narodni in univerzitetni knjižnici Ljubljana.
- ³⁴ 1407, julij 10., Celje: orig. perg. listina v ARS.
Kartuzija Pleterje, str. 104 in 234–289.
- ³⁵ Kartuzija Pleterje, str. 92 in 88–96.
- ³⁶ 1374, september 12., (prepis v rokopisu 2703, fol. 38–39 C 15 v ARS).
O sporu zaradi gozdov priča listina iz leta 1472. (Arhiv Republike Slovenije Ljubljana).
Prim. Kartuzija Pleterje, str. 92.
- ³⁷ 1376, avgust 30.: izvleček v Zgodovinskem arhivu Celje, rep. 275.
1379, marec 2.: orig. perg. listina v ARS.
1381, junij 10., Celje: orig. perg. listina v ARS.
Prim. Kartuzija Pleterje, str. 92–93.
- ³⁸ 1447, september 3., Celje: orig. perg. listina v ARS.
Kartuzija Pleterje, str. 144–153 in 104–107.
- ³⁹ Prepis v rokopisu 2703, fol. 90 v ARS.
Prim. Kartuzija Pleterje, str. 119–120.
- ⁴⁰ Kartuzija Pleterje, str. 147–154.
- ⁴¹ S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja.
Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XXIV (1943), str. 1–61.
Kartuzija Pleterje, str. 234 sl.
- ⁴² Ibidem, str. 255–258.
- ⁴³ 1403: orig. perg. listina v ARS.
- ⁴⁴ 1421, julij 20.: orig. perg. listina v ARS.
1423, april 24.: orig. perg. listina v ARS.
Prim. Kartuzija Pleterje, str. 177.
- ⁴⁵ 1391, september 15., Celje: orig. perg. listina v ARS.
- ⁴⁶ 1381, junij, 10., Celje: orig. perg. listina v ARS.
1391, september 15., Celje: orig. perg. listina v ARS.
Kartuzija Pleterje, str. 93–94.
- ⁴⁷ Ibidem, str. 104 in 146.
1447, september 3., Celje: perg. listina v ARS.
- ⁴⁸ Insert v listini 1444, marec 5.: rokopis 11993, str. 208 v ARS.
- ⁴⁹ 1450, junij 1., Celje in 1465, september 3.: orig. perg. listini v ARS.
Kartuzija Pleterje, str. 178–179.
- ⁵⁰ 1486, april 18., Köln: kot insert v listini 1487, junij 15.: orig. perg. listina v ARS.
- ⁵¹ Kartuzija Pleterje, str. 179–180.
- ⁵² 1461, marec 27., Rim: orig. perg. listina v ARS.
- ⁵³ 1472, december 24., orig. perg. listina v ARS.
Kostanjeviška opatija, str. 234.
- ⁵⁴ 1562, februar 25.: Sam. A II, fasc. 2 v ARS.
Kartuzija Pleterje, str. 180.
- ⁵⁵ S. Jug, o. c., str. 13.
- ⁵⁶ Ign. Bidermann, Zur Ansiedlungs- und Verwaltungs-Geschichte der krainer Uskoken im XVI. Jahrhundert v: F. Schumi, Archiv I. Laibach 1882/83, str. 129–154.
Prim. Kartuzija Pleterje, str. 189–191.
Prim. D. Kos, Bela krajina v poznem srednjem veku. Zbirka Zgodovinskega časopisa 4. Ljubljana 1987, str. 16–18.
- ⁵⁷ Dokument ok. 5. aprila 1534: zbirka dokumentov kostanjeviškega samostana v Posavskem muzeju Brežice.
1536: ibidem.
Prim. Kostanjeviška opatija, str. 278.
- ⁵⁸ 1561, maj 10., Dunaj: orig. pap. listina v ARS.
Prim. Kartuzija Pleterje, str. 192–193.
- ⁵⁹ Urbar kostanjeviške opatije iz 1547: Sam. A II, fasc. 7 v ARS.

Prim. Kostanjeviška opatija, str. 282–285.

⁶⁰ Pleterski urbar iz 1591: Jesuitica Carniolica, fasc. 1 v ARS.

⁶¹ Kupoprodajna pogodba z dne 29. januarja 1667, Brezovica: orig. perg. listina v ARS.
Prim. Kostanjeviška opatija, str. 394–400.

⁶² J. Mlinarič, Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625. Ljubljana 1970.

⁶³ Ibidem, str. 71–72.

⁶⁴ Ibidem, str. 9–24.

⁶⁵ Ibidem, str. 33–50.

⁶⁶ Ibidem, str. 50–51.

⁶⁷ Dokument z dne 24. aprila, Kostanjevica: Sam. A II, fasc. 2 v ARS.

Prim. Kostanjeviška opatija, str. 401.

⁶⁸ J. Mlinarič, Kostanjeviško gospostvo..., str. 51–60.

⁶⁹ Ibidem, str. 60.

⁷⁰ Ibidem, str. 60–61.

THE KOSTANJEVICA ABBEY AND PLETERJE CARTHUSIAN MONASTERY, THEIR ESTATES AND RIGHTS IN THE GORJANCI HILLS AND ŽUMBERK

SUMMARY

Two important spiritual and economic centres arose in the shelter of the bountiful Gorjanci forests in the the Late Middle Ages: the Kostanjevica Cistercian Abbey, founded by Bernard Spannheim in 1234 and the Pleterje Carthusian Monastery, founded by Duke Hermann II of Celje in c. 1400. A large part of the estates and annual revenues of both sacral foundations was located around the lower Krka as well as within and beneath Gorjanci and Žumberak. Thus both monasteries were bound to this area over the centuries from a spiritual and economic point of view. This was particularly true of the Kostanjevica Abbey, which held the livings of the parishes of Kostanjevica, Sv. Križ (Podbožje), Sv. Jurij at Čatež, Žumberk and Vivodina. The two monasteries had extensive forest holdings in Gorjanci and Žumberak, which resulted in frequent conflicts between them and the surrounding secular landowners over estate and forest boundaries. They and their landholdings both stood on the boundary between the Holy Roman Empire and the Hungarian–Croatian Kingdom and were also exposed to Turkish raids after 1450.

The Kostanjevica Abbey recieved large estates with its foundation in 1234 or 1249 from Bernard Spannheim. More than a third of its estates lay within Gorjanci and Žumberk. The Pleterje Carthusian Monastery also had extensive holdings below and within Gorjanci and Žumberk. Its holdings were characterised by a large number of uninhabited farms, which were a result of colonisation pressure and the farming of unsuitable areas. Many farms were abandoned during the Turkish raids. Both monasteries held large forest areas, which brought in large revenues. The monks themselves derived great advantages from them, whilst some of these were let to tenants in return for an annual rent: construction timber, fuel, bracken, forest fruits and dormouse hunting. The monasteries also had extensive vineyard complexes. These were worked under their own regimes or let out to their own tenants, tenants of foreign lords or to freemen for rent according to mountain law.

The monasteries lost all their land in Žumberk and a large part of their holdings in Gorjanci in the 16th century as a result of the Uskok settlement after 1530. The provincial lord abetted this settlement. The economic power of Kostanjevica Abbey and Pleterje Monastery was greatly weakened, although the Pleterje Monastery strengthened its economic position with the purchase of the Kostanjevica estates in Gorjanci in 1667. The Abbey existed until the reign of Joseph II, who closed it in 1785. The Pleterje Carthusian Monastery passed to the Ljubljana Jesuits as a result of a compact between the Carthusians and Jesuits in 1595. The Jesuits held the estates until the dissolution of the order in 1773.

The author has used the archive sources to show the links of the Kostanjevica Abbey and the Pleterje Carthusian Monastery with the area beneath and within Gorjanci and Žumberak.

ŽIVLJENJE V PODGORJU V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA

STANE GRANDA

Za zgodovinarje je ena najtežjih nalog, ko naj bi prikazali življenje navadnih in preprostih ljudi v preteklosti. Ker je bila pri nas v obravnavanem času večina kmetov, je to nekoliko lažje, ker imamo na razpolago obsežne opise takratnih pogojev kmetovanja. Nastali so v zvezi z veliko davčno reformo, s pomočjo katere so želeli določiti stalno višino davka od zemlje, zemljarino. Odmerili so jo na podlagi ugotovljenega povprečnega čistega donosa zemljišč. Da so do teh podatkov prišli, so vsa zemljišča natančno izmerili, opisali in ocenili. Nastal je franciscejski kataster, imenovan po cesarju Francu (1792–1835). Ker se kmetijstvo spreminja zelo počasi, so podatki za leta po odpravi Ilirskih provinc (1813) kar zanesljivi. Govorijo namreč o večletnih povprečjih, nekih bolj ali manj stalnih razmerah. Čeprav so podatki daleč od tega, da bi jih smeli šteti za popolne in izčrpne, kmetijska statistika velja za manj zanesljivo, nam le kaže neke splošne tendence. Potrebno jih bo še izpopolnjevati. Zato je nadaljevanje tega pisanja potrebno smatrati le za začetek raziskav, ki jih bo potrebno nadaljevati, predvsem pa podatkovno dopolniti. Idealno bi bilo, če bi našli dnevnik z gospodarskimi zapisi nekega kmeta. Nekateri so namreč vodili gospodarske zapisnike.

V obravnavo smo pritegnili pet katastrskih občin (k.o.)¹, ki predstavljajo obsežnejši gorjanški kompleks: k.o. Vinja vas z vasi Vinja vas, Podgrad (Grm), Konec, Pristava, Mihovec; k.o. Veliki Cerovec z naselji Veliki Cerovec, Mali Cerovec, Igljenik, Vrh, Dolž in Pušče; k.o. Gabrje z vasi Gabrje, Jugorje, Gorenji Suhadol; k.o. Vrhpolje z naselji Gorenje Vrhpolje, Dolenje Vrhpolje, Jevše, Mihovo, Vratno, Apnenik, Drča, Javorovica, Stranje in k.o. Gorenja Orehovica z Gorenjo Orehovico, Cerovim Logom, Gorenjo Staro vasjo, Loko, Zapužami, Hrastjem, ter raztresenimi hišami v zaselkih Tolsti Vrh, Strm in Breg. Čeprav se skupno naslanjajo na Gorjance, so med njimi precejšnje razlike. Pogoji za življenje, to je določalo predvsem poljedelstvo, niso bili enaki. Tako je bila povprečna vrednost donosa na enaki površini najboljših njiv v Cerovcu 22 goldinarjev (gld),² v Orehovici pa 27 in pol gld, na enakih površinah vinograda v Gabrju 36 gld, v Vrhpolju 50 gld. Medtem ko so v mehovski fari morali krepko premisliti, kdaj in kako bodo porabili pridelano hrano in vino, so v Orehovici ob boljših letinah viške prodajali. Vsi ti kraji so ležali v obmejnem predelu dežele Kranjske, mejili pa niso neposredno na Hrvaško, ampak na ozemlje Vojne krajine. Meje z njo marsikje niso bile nesporne. Zato je prihajalo še do dodatnih težav s sosedi, ki jim je bilo bližje vojskovanje, tudi ropanje, kot pa težko kmečko delo. Med ljudmi je vladala precejšnja nelagodnost pred njimi, saj so se znali organizirati v manjše tolpe in nadlegovati prebivalstvo. Tradicija nekdanjih turških roparskih pohodov tudi še ni bila povsem pozabljena. Tako je 17. avgusta 1829 prišlo do spopada s 16 bosanskimi roparji, ki so pred tem prenočili v podgrajskem župnišču ter maltretirali in oropali župnika. Padla naj bi nek vojak in kmet. Čeprav naj bi jih napadlo kar 76 vojakov in finančnih stražnikov roparjev niso niti toliko prestrašili, da se ne bi uro daleč iz Pristave ustavili in si delili roparski plen. Omenjeni dogodek je zgolj lokalni odmev na številnejše sosedske "obiske" po letu 1825, zaradi česar je morala avstrijska vlada leta 1828 poslati v novomeški

okraj večje število vojakov. Prav leta 1829 so bili obiskovalci iz južnejših krajev tako nasilni, da so ponoči stražili celo novomeški most. Sicer pa naj bi se obiski bosanskih roparjev ponavljali vsakih štiri do pet let.³

Nekateri podatki v nadaljevanju razprave se pokrivajo s prispevkom kolegice Ivica Križ. Ker je naš cilj zasledovanje regionalnih razmer, se temu ni mogoče ogniti. Sicer pa bolje dvakrat kot nobenkrat.

Najpomembnejšo lokalno središče je bilo Novo mesto, kjer je bil tudi sedež okrožja ali kresije, velike upravne enote, ki je segala od meja z Notranjsko na zahodu in do slovensko-hrvaške meje na vzhodu ter med Kolpo na jugu ter Savo in južnimi obronki Ljubljanskega barja na severu. Manjše upravne enote so bile okrajne gosposke ali okrajni komisarijati. Obravnavani kraji so sodili v Kostanjevico in Ruperčvrh, ki je bil sedež okraja, katerega uradniki so bili v Novem mestu, zato ga občasno imenujejo kar po njem. Ti okraji so bili sedeži upravnih in davčnih oblasti. Obstajale so tudi občine s svojimi župani ali rihtarji, ki pa so bile popolnoma kmečke zadeve. Običajno so pri županih začeli šteti hiše. Pogosto je bilo domače ime hišne št. 1 "per Žepan". Oblast jih je upoštevala predvsem takrat, kadar jih je potrebovala za nabiranje vojakov, pobiranje davkov, organiziranje cestne tlake. Lokalne ceste so vzdrževali namreč na ta način. Kmečkih občin ne smemo enačiti s katastrskimi ali davčnimi, ki so predvsem fiskalne enote. Pomembno vlogo v upravnem pogledu so igrale tudi fare, ki niso bile le cerkvena središča, ampak je morala njihova duhovščina pomagati tudi državi pri organizaciji in vzdrževanju šolstva, sociale (skrb za sirote in nemočne) in zdravstva (cepljenja). Farno organizacijo so izkoriščali tudi zemljiški gospodje – graščaki, saj so ob nedeljah zbranim vernikom preko duhovnikov sporočali, kdaj morajo izpolniti fevdalne obveznosti. Nižjih državnih upravnih organov še ni bilo. Tudi policije oziroma žandarstva ne. Red in mir so v krajih vzdrževali predvsem sami vaščani, graščinske interese so branili grajski hlapci, državne pa finančni stražniki, ki naj bi kmetom preprečevali, da se ne bi izogibali mitnicam in da ne bi s Hrvaške tihotapili predvsem tobak in sol.

Farna središča so bila Šentjernej s podružnicama sv. Urbana v Gorenjem Vrhpolju in sv. Osvalda na Javorovici, Brusnice s podružnico sv. Janeza v Gabrju, cerkev sv. Jere na Gorjancih – nekoč sloveča božja pot je bila v ruševinah – in Stopiče ter Mehovo. Ta fara je imela sedež v vasi Grm⁴

Okoli leta 1830, ko so nastali naši viri, so bili ti kraji še povsem brez šol, celo Šentjernej je ni imel. Le za k.o. Vinja vas je zapisan podatek, da imajo t. i. učitelja, vendar opravlja le cerkveniške posle. Nizka raven izobrazbe, v dokumentih navedeni kmetje so vsi nepismeni, je bila poleg večinoma težkih pogojev kmetovanja pglavitna ovira napredku. Le najpremožnejši so si lahko privoščili šolanje otrok v Novem mestu, ki pa so morali tam tudi stanovati, saj takraten promet ni dopuščal druge možnosti.

Prva polovica prejšnjega stoletja je bil čas, ko se je naše podeželje kljub navidezni družbeni negibnosti poslavljal od starožitnega, kasneje tolikokrat idealiziranega življenja. Časi, ko so ljudje vse, kar so potrebovali, naredili doma, so postali preteklost. Spremembe v oblačenju so prej zajele nižinske predele in mlajše ljudi, ostali so se slej ali prej novi modi morali prilagoditi. To je bilo razvidno zlasti po obleki. A. Baš navaja v svojem delu⁵ zanimiva primera za okrajni gosposki Ruperčvrh in Kostanjevico. V bližini Novega mesta v tem času skoraj ni bilo več mogoče govoriti o stari narodni noši. Starejši hribovski kmetje so še

vedno nosili "kratke hlače iz črnega platna, pa tudi črne irhovine, ki so prepasane z jermenom iz črnega usnja, in kratek suknjič (Camisolla) iz črnosive, tudi bele volne in je brez telovnika, pokriva se z velikim, zelo nizkim, v oglavju nekoliko dvignjenim, grobim polstenim klobukom, obuva kratke škornje iz kravjega usnja in, če gre od doma, mu po navadi visi ob telesu rdeče progasta tako imenovana torbica". Mlajši so nosili "deloma dolge hlače iz črnega platna, deloma tudi kratke hlače iz črne irhovine. Prvi imajo na nogah podvezanke, drugi dolge, čez kolena zavihane škornje. Nosijo suknjiče iz zelenega sukna ali tudi modrega manchestra s kovinskimi gumbi, telovnike (prustov) iz različnega blaga in ličnih barv, svilene in barvane ovratne rute in grob polsten klobuk z visokim oglavjem, ki je ovito s črnim žametnim trakom".⁶ Podobno kot v gosposki Ruperčevrh je bilo tudi pri tistih kmetih (k.o. Vrhpolje in Orehovica), ki jim je bil bližje Šentjernej. "Moška obleka sestoji iz dokolenskih hlač iz kozlovega usnja črne barve, visokih škornjev, telovnika iz različnega blaga in obrobljenega s posrebrenimi gumbi, kratkih jopičev iz sukna ali manchestra in z gumbi iz črne kosti, srajc iz domačega platna ali muslina in navadnih, širokokrajnih polstenih klobukov s širokim in črnim žametnim trakom in zaponko".⁷ Kot vidimo, oba opisa sta iz leta 1838, so oboji imeli irhovino. To so še izdelovali tudi na Dolenjskem. V večjih naseljih so bili razmeroma močno zastopani usnjarji, saj si brez predelanih živalskih kož in izdelkov iz konoplje takratnega življenja ni mogoče predstavljati.

Ženske so v zahodnem delu obravnavanega območja nosile "krilo iz barvanega domačega platna ali kambrika in nankinga /gosta, močna bombažna tkanina, tkana s platnenimi trakovi/ in z dolgim modrcem," "predpasnik iz domačega platna ali tula, pozimi jopo ali špenzer iz sukna", poleti pa so bile "samo v srajci s kratkimi rokavi (ošpetel). Za pokrivala rabi visoka avba, imenovana peča ali zavijača. Za obuvalo rabijo pozimi in v slabem vremenu škornji, ki segajo do kolen, sicer pa nizki čevlji in bele in drugače barvane nogavice".⁸ Bližje Novemu mestu ženske "...starejšega in revnejšega razreda nosijo po navadi dolge obleke iz črnega ali belega grobega platna, tudi krila iz zelenega ali črnega muslina, toda brez rokavov (imenovana raš), obrobljena s črnim svilenim ali tudi platnenim trakom, nato kratke srajčke (ospetel), prešite v gube, poljubno barvano ruto, črn ali moder belo rožast predpasnik in pozimi črnosivo jopo ali črn in kratek in poldolg kožuh". Tudi tu so ženske nosile avbe. "Čez to avbo nosijo po navadi še dolgo in belo naglavno ruto, ki je iz platna, o praznikih iz perkala, s številnimi, z bombažno nitjo izvezenimi cveticami; ta ruta se, če se nosi avba, ovije in priveže okoli glave ali pa prosto visi z avbe navzdol. Na nogah imajo nogavice iz belega sukanca, ali, vendar redkeje, tudi iz rdeče volne in pa grobe čevlje."⁹ Kot vidimo, opis ne prinaša vsakodnevene, ampak bolj praznične obleke. Preko poletja gotovo niso nosili obutve, bila je predragocena. Prav tako zaznamo, da se staro meša z novim, domača volna in platno gresta vzporedno z manchestrom, rebričasto bombažno tkanino, izdelano na angleški način. Ker so v vseh teh vaseh sejali malo lanu, so platno verjetno kupovali od Belokranjcev.

Obravnavani čas sodi še v obdobje fevdalizma, ki je bil kljub bližajočemu se koncu najtrši znotraj Kranjske prav na Dolenjskem – klasični deželi kmečkih uporov. Zemljiške gosposke, ki so jim morali kmetje izpolnjevati fevdalne obveznosti, so bile naslednje. Nekdanji kartuzijanski samostan Pleterje je dajal žalostni videz in je bolj spominjal na ruševine. Od 1794. leta je bil njihov lastnik verski (študijski) sklad. Država je gospostvo 1838. leta prodala baronu Adolfu

Borsch–Borschodu. Vrednost gospostva ni bila v stavbah, ampak predvsem v dohodkih od podložnih zemljišč in nekaj malega od gozdov. V nekoliko boljšem stanju je bilo gospostvo Kostanjevica, tudi nekdanji, vendar cistercijanski samostan, ki je bilo od leta 1794 v lasti verskega sklada.

Nekateri kmetje so bili podložni Prežeku. Tega je 1833. leta kupil od Janeza Klena Prešernov prijatelj Andrej Smole, vendar ga je že leta 1840 prodal Štefanu Klešiču, ki pa kupnine ni bil sposoben poravnati. Andrejev brat Mihael je zato graščino leta 1843 prodal na dražbi. Njen lastnik je postal Anton pl. Fichtenau iz ugledne novomeške družine. Svoje kmete so imele tudi Volavče. Graščinsko poslopje je bilo v Polhovici. Lastnik Volavč je bil od leta 1800 Jožef Jelovšek pl. Fichtenau, ki ga je 1846. prodal sinu Toussaintu. Njegov oče je imel od 1822. leta, ko jo je kupil na dražbi, v lasti tudi graščino Struga. Tudi ta je imela v obravnavanih vaseh podložne kmete. Prodajali so jo otroci barona Juriča. Njihova mati je bila iz znamenite starogradske družine Breckerfeld. Lastnik slikovitega Gracarjevega turna je 1800. leta postal Janez Vincenc Paulin, vendar z njegovim lastništvom nekaj ni bilo v redu, ker je bil grad štiri leta kasneje prodan na dražbi. Kupec je bil nam že znani Jožef Fichtenau, vendar le za dve leti, ko je z nakupom prešel v roke Matiji Perku, od tega naslednje leto Antonu Bedenčiču, 1821. pa v last rodbine Rudež. Vrhovo je bilo v obravnavanem času v rokah grofov Hohentwartov. V Orehovici je bil gradič Ostrož, ki pa ga naš vir označuje zgolj kot prista-vo. Pogance so bile ves ta čas v lasti Langerjev. Nekdanji kostanjeviški Ruperčvrh je bil od leta 1794 v rokah verskega sklada. 1825. leta je preko dražbe prišel do njega baron Anton Schweiger, po katerem ga je leta 1833 podedoval sin Amand.¹⁰

Poleg naštetih zemljiških gosposk so tu imele svoje podložnike tudi nekatere druge oddaljenejše našete fare, novomeški kapitelj in komendi nemškega viteškega reda iz Novega mesta in celo Metlike.

Fevdalno rento so tako prejeli iz k.o. Vinja vas gospostvo Ruperčvrh, novomeški kapitelj, nemška komenda v Metliki in gospostvo Pogance; desetino pa Ruperčvrh in novomeški kapitelj, ki je bil tudi gorski gospod. Mala davščina od vina je pripadala Ruperčvrhu. Prebivalci k.o. Veliki Cerovec so bili podložni Ruperčvrhu in Pogancam, desetinski gospodje so bili Ruperčvrh, ki je bil tudi gorski gospod, novomeški kapitelj in novomeška komenda nemškega viteškega reda. Patronat nad tamkajšnjo podružnično cerkvijo je imel novomeški kapitelj. Tisti kmetje, ki so živeli v k.o. Gabrje, so spadali pod novomeški kapitelj, Vrhovo, Pogance, Prežek, semiško in šentjernejsko faro, desetino so morali dajati Ruperčvrhu, ali novomeškemu kapitlju, ali Pogancam, ali Vrhovemu, ali šentjernejski fari. Gorske gosposke ali boljše dajatve v vinu so dobivali Ruperčvrh, Vrhovo in Poganci. Za k.o. Gorenje Vrhpolje objavlja podatke Križeva, zato dodajmo še podatke za k.o. Gorenjo Orehovico, v kateri so bili kar trije gradovi, pristava in meznarija. Tukajšnje zemljiške gosposke so bile Pleterje, Otočec, Klevevž, Prežek, Gracarjev turn, Volavče, Grm, Dobravica in šentjernejska fara. Desetina je pripadala Pleterjam, Gracarjevemu turnu, Prežeku, Volavčam, Strugi, Grmu in šentjernejski fari; za les v pleterskih in kostanjeviških gozdovih so morali opraviti vožnje Kostanjevici. Zaradi dobrega vina so bile številne tudi gorske gosposke: Pleterje, Grm, Prežek, Gracarjev turn, Volavče in šentjernejska fara.

Iz gornjih podatkov je razvidno, da so bili kmetje s svojimi zemljišči podložni zelo številnim zemljiškim gosposkam, kar je povzročalo precej nereda, hkrati pa jih je tudi oviralo v skupnem nastopanju pred njimi. "Pomanjkanje ljudskih šol,

močna obremenitev kmečkih posesti s tlako v naravi, ki zahteva veliko delovnih sil, desetina od žita, ki poleg zrnja jemlje tudi slamo in zmanjšuje krmo in škodi živinoreji, kot tudi desetina od telet, ovac in prašičev, kolekture duhovščini, obveznosti do šol¹¹ in cerkovnikov ter zastarele navade ljudi, so poglavitne ovire tukajšnjih boljših kulturnih razmer”, je opisal stanje pod Gorjanci nek takratni opisovalec. Nek tujec pa je z bistrim očesom opazil tudi značajske posledice številnih dolenjskih gradov: “Ker je bilo na Dolenjskem polno plemiških dvorcev in je tam podložnik rabotal le graščaku in delal za tujo udobnost, zato se je tam rad polenil in se radi pozabljenja opijanjeval.”¹²

Osnovni podatki o katastrskih občinah po stanju okoli leta 1830

<i>katastrska občina</i>	<i>površina orali klaftre</i>	<i>število prebivalcev</i>	<i>število hiš</i>	<i>število družin</i>
Vinja vas	4809 1493	681	116	146
Veliki Cerovec	33286 243	522	88	115
Gabrje	3222 395	561	93	128
Gorenje Vrhpolje	4968 410	817	136	168
Gorenja Orehovica	2119 1527	651	125	139

Legenda: oral meri 1.600 kvadratnih klafter ali 0,575 ha; *klafttra*, osnovna dolžinska enota, je 1,896 m. Enaka je 6 čevljem. *Čevelj* je 12 col.

Prebivalstvo v vaseh in zaselkih po vojaškem popisu 1830

<i>ime vasi</i>	<i>moški</i>	<i>ženske</i>	<i>skupaj</i>	<i>štev. hiš</i>	<i>štev. družin</i>
Vinja vas	98	107	205	34	48
Konec	48	50	98	15	20
Grm (Podgrad)	60	90	150	29	32
Pristava	74	88	162	28	35
Mehovo (Mihovec)	32	43	66	10	11
Veliki Cerovec	85	87	172	31	40
Mali Cerovec	15	15	30	6	8
Iglenik	19	17	36	6	8
Vrh (Vrhe)	37	38	75	12	16
Dolž	84	108	192	31	40
Pušča	10	7	17	2	3
Gabrje	170	180	350	61	78
Jugorje	34	40	74	11	17
Gorenji Suhadol	66	71	137	21	33
Gorenje Vrhpolje	156	159	315	50	62
Dolenje Vrhpolje	35	42	77	13	16
Jelše	17	15	32	5	7
Mihovo	64	50	114	21	25

<i>ime vasi</i>	<i>moški</i>	<i>ženske</i>	<i>skupaj</i>	<i>št. hiš</i>	<i>št. družin</i>
Vratno	31	27	58	11	14
Apnenik	16	20	36	4	5
Drča	21	25	46	8	9
Javorovica	41	42	83	13	16
Stranje	29	27	56	11	14
Gorenja Orehovica	85	194	189	31	37
Cerov Log	50	49	99	19	21
Gorenja Stara vas	59	75	134	18	29
Loka	42	50	92	15	18
Zapuže	25	37	62	13	14
Hrastje	12	14	26	7	6
Tolsti Vrh, Strm, Breg	19	30	49	22	14

Naštete katastrske občine so ne glede na lego na vznožju in pobočjih Gorjancev precej neenake tako po površini kot po številu prebivalcev. Če pri prvih opazamo razmerje 1:2, npr. Gorenja Orehovica nasproti Gorenjemu Vrhpolju, pa so razmerja pri prebivalstvu, hišah in družinah bolj izenačena. Primerjava med številom družin in hiš nam pove, da so marsikje živeli z mladimi tudi starši. Pogosto poslušamo trditve o nekdanjih velikih družinah. Če število prebivalcev delimo s podatki o njih, vidimo, da v povprečju ni nikjer štela več kot pet članov. Marsikdaj pozabljamo, da je bila smrtnost otrok velika. Zato številu otrok, ki jih je neka mati rodila, ne smemo nasedati, ko razpravljamo o nekdanjih družinah.

Njihova bivalna kultura je bila na razmeroma nizki ravni. Živeli so v lesenih hišah, med katerimi so bile mnoge zgrajene tako, da ni bil uporabljen niti en žebelj, vse je bilo leseno. Pokrite so bile s slamo. Imele so največ dve sobi in kamro. Ker je bila v pritličnih prostorih večkrat živina, pozimi niti ni bilo mrzlo. Nezdrave stanovanjske razmere, ki jih je ogrožalo predvsem pogosto pomanjkanje vode in so bili ljudje odvisni od kapnic, so prišle do izraza posebno ob raznih epidemijah, kot je bila kolera 1836. leta.

Glede prehrane in delovnega orodja nimam k podatkom, ki jih navaja Križeva, kaj dodati. Le kot zanimivost naj omenim, da za močnik zapisovalci niso našli nemške besede. Posebno vprašanje so tukajšnji domači priimki. Kazalo bi jih analizirati, vendar bi bilo potrebno to opraviti s pomočjo terenskega dela.

Prebivalci podgorjanskih vasi so živeli od kmetijstva, številčno kar pomembna pa je bila dodatna dejavnost v obrti. Tako je bilo po posameznih k.o. takih družin v Vinji vasi devet, v Velikem Cerovcu šest, za Gaberje ni podatka, v Gorenjem Vrhpolju osemnajst in v Gorenji Orehovici dvanajst. Žal niso našteje posamezne obrti, ker so bile lokalne in bolj služnostne. V Cerovcu naj bi se vsakih pet do šest let ukvarjali s pridobivanjem pepelike v ruperčvrških gozdovih. Pridobili naj bi jo 500–600 takratnih centov¹³ (okoli 30 t), ki so jo nato prodali. Za k.o. Vrhpolje najdemo podatke o obrti pri Križevi, pri čemer opozarjam, da je furnirnica nekaj posebnega. V Gorenji Orehovici so imeli ob potoku Loka osem mlinov z več kamni in osem s stopami in žago za deske, žgali pa so tudi apno. Zapisovalcu se je zdelo to toliko zanimivo, da je postopek natančneje opisal, čeprav to ni bila stalna obrt. Na primernem kraju, kjer je dovolj apnenca, skopljejo jamo približno seženj ali klaftro globoko, apnenec naložijo v obliki kupole in nad tem še klaftro in pol visoko. To potem obdajo z debli, prepletejo z vejami

(koš) in kamenje dobro pokrijejo in zadelajo z zemljo. Pod kupolo (veibom) zakurijo, nakar gori deset do štirinajst dni, dokler ni apno kuhano. Glede na velikost apnenice porabijo 50–100 klafter lesa in dobijo 800–3.000 "vag" apna. Ena vaga je teža treh mož ali štirje centi (malo nad 200 kg), torej je apna 3.200–12.000 centov.

Kmetijske razmere

Ljudje v krajih ob vznožju in na pobočjih Gorjancev so se bili prisiljeni ukvarjati predvsem s kmetijstvom. Gozdne površine, bile so manjše od današnjih, so dajale varljiv vtis dodatnih možnosti zaslužka. Zaradi šibkih in pomanjkljivih vodnih virov ter slabih prometnih povezav ga iz njih ni bilo mogoče iztisniti. Ta predel slovenskega ozemlja je bil tudi v nekakšnem prometnem zavetju in na možnosti, ki jih je na Gorenjskem in zlasti na Notranjskem dajalo prevoznništvo, tu niso mogli misliti. Tukajšnja klima in zlasti lega zemljišč, nekoliko bolje je bilo v vzhodnem predelu obravnavanega območja, sta utesnjevali tudi agrarno dejavnost. Čeprav je zaslediti mnenje, da naj bi se od časov, ko je bil izdelan jožefinski kataster, kar je bilo približno pol stoletja poprej, marsikaj spremenilo (uveljavile so se nove kulture, tudi na račun krčenja gozdov in zmanjševanja pašnikov v korist njiv, travnikov in vinogradov), osnovnih naravnih danosti človek ni mogel spreminjati. Kljub temu podatkov o novih obdelovalnih površinah ne gre zavreči, saj so se v tem obdobju priključile pšenici, ječmenu, rži, ovsu, prosu, ajdi, repi, korenju in stročnicam nove poljedelske kulture, kar je potegnilo za seboj tudi določene spremembe namembnosti dotedanje uporabe njivskih površin.

Slabe žitne letine v letih 1785–1787 so sprožile hitrejšo uvajanje krompirja. Zelo so ga pospeševale tudi oblasti in graščine, saj so njive, posajene s krompirjem, začasno oprostile desetine, leta 1833 pa so uvedli dvajsetino na njivah, ki so bile sicer podvržene desetini. Zemljiški gospodje, ki jim je ta pripadala, so morali krompir izkopati sami. Ljudje se mu niso upirali le kot novotariji, ampak je potrebno upoštevati, da obdelava njive s krompirjem zahteva bistveno več dela kot one z žitom. Ljudje so se na Kranjskem zanj navdušili najprej na ribniškem in kočevskem območju, nato se je začel širiti ob Savi in od tu je začel prodirati tudi višje. Dokončno prevlado med pridelki so mu "prinesle" hude lakote v letih 1816/17. Proti koncu obravnavanega obdobja je bil že prvi pridelek. V četrtem desetletju 19. stoletja ga je ogrozila bolezen, kakršno smo, sodeč po takratnih opisih, imeli zopet pred nekaj leti, ko smo se poslovili od izvrstnih sort, kot so bile igor in druge. Takrat je pridelek krompirja marsikje padel za več kot polovico, vendar je začel v začetku petdesetih let zopet naraščati.

Že pred krompirjem se je začela uveljavljati tudi koruza, vendar bolj pri graščakih kot pri kmetih. Ti so bili bolj navdušeni nad sirkom in piro. Prebivalci okrajnih gosposk Kostanjevica in Ruperčvrh, ki ju tu obravnavamo, so glede sajenja koruze zaostajali celo za bližnjimi območji, zlasti pa za belokranjskimi sosedi onstran Gorjancev. Marsikje so jo imeli le za perjad in okras. Tudi njej so morale oblasti "pomagati" podobno kot krompirju. Poleg primernih in surovi klimi primernejših sort je bil tudi pri koruzi problem potrebna količina dela. Za oral rži je bilo potrebnih 14–17 delovnih dni, ajde 10–13, koruze 38–48, krompirja pa celo 35–50. Počasi so se ljudje koruze le navadili in v obravnavanem času ni bila več taka redkost, čeprav veljave in razširjenosti krompirja seveda ni do-

segla. Primernejši od gorjanskih krajev so ji bili seveda oni ob vznožju in zlasti nižini v k.o. Orehovica in Vrhpolje.

Podobno in še slabšo usodo je dolgo doživljala detelja, ki je bila pomembna za živinorejo in kolobarjenje. Na Dolenjskem se je začela širiti predvsem v 19. stoletju. Zlasti so se je oprijeli na ozemlju okraja Ruperčvrh, manj Kostanjevice. Najbolj je bila razširjena štajerska detelja, manj lucerna.¹⁴

Način izrabe zemlje po katastrskih občinah okoli leta 1842

	R	Vinja vas		Veliki Cerovec		Gabrje		Gorenje Vrhpolje		Gorenja Orehovica	
		orali	□klf	orali	□klf	orali	□klf	orali	□klf	orali	□klf
<i>površina k.o.</i>		4742	1133	3249	515	3195	594	4917	1231	2056	652
<i>kultura</i>											
polja	I	89	103	57	856	52	171	68	160	40	796
	II	410	1264	481	1087	107	808	1482	214	255	1047
	III					403	377	136	14	313	1063
	IV							91	811	39	1145
travniki	I	421	1450	40	504	9	591	10	100	18	862
	II			101	342	43	1592	39	157	47	1361
	III			195	653	164	708	29	722	52	404
	IV							215	553	66	1534
vrtovi, mali	I	8	533	1	878			13	44	13	953
vrtovi, veliki	I				441			16	1535	42	963
vinogradi	I	6	1452	58	684	10	372	27	21	6	31
	II			66	1257	47	287	46	862	44	20
	III			7	108			40	1562	114	314
pašniki	I	295	1513	288	1486	249	429	81	1582	64	172
	II							170	1396	32	1341
gozd, visoki	I	433	1594	154	1126	489	1214	185	1584	160	662
	II	2512	61	1431	620	738	688	1566	653	226	547
	III					747	278	1794	1479	432	1490
gozd, nizki	I			14	417	106	64	34	713	72	337
preloge ¹⁵	I			98	400			94	384		
travnik s sad.	I	15	1242	12	922	23	106	21	1424		
travnik z drev.	I	126	989								
pašnik z drev.	I	431	1271	231	600						
stavbišča		7	861	7	934	7	909	16	1194	12	40

Legenda: R – bonitetni razred. Kjer je neka kultura samo v prvem razredu, to ne pomeni, da je najboljša in primerljiva s sosedno I. razreda, ampak da je vsa kultura enaka, v enem razredu, da je ni mogoče po kvaliteti ločiti. □klf – kvadratna klf. Oral je 1600 □klf. **Travnik s sad.** – travniki s sadnim drevjem. **Travnik z drev.**, **pašnik z drev.** – travniki oziroma pašniki z drevjem.

Kot vidimo, so bile najboljše razmere za kmetovanje v k.o. Orehovica, saj so tu njivske površine presegale četrtno površine k.o., najslabše pa je bilo v Vinji

vasi. Slednja je imela kar nekaj travnikov, katerih delež pa je bil že v Cerovcu večji. Če pa upoštevamo še travnike in pašnike s sadnim ali godnim drevjem, vidimo, da je bilo v k.o. Vinja vas najbolj ugodno za živino. Vendar ne smemo nasesti podatkom o travnatih površinah, saj so bile slabe in so večinoma dovoljevale le eno košnjo. Zato so marsikje živino pasli že v zgodnji pomladi in nato vse do pozne jeseni. Boljše razmere so bile v vzhodnem predelu obravnavanega območja, kjer so pri Loki travnike celo navodnjavali. Pomen vrtov najbolj dojamemo, če jih primerjamo s površino stavbnih zemljišč. Z izjemo k.o. Orehovica, kjer so bili tudi gradovi Vrhovo, Gracarjev turn in Prežek, vrtovi niso pomembni. Omenjena k.o. je imela tudi najpomembnejši delež vinogradov. Gozdov ni primanjkovalo nikjer, težave z njimi pa so bile povezane z lastništvom in kvaliteto. Na splošno pa lahko ugotovimo, da so bile razmere za kmetovanje boljše v vzhodnem predelu obravnavanega območja.

Najpomembnejše je bilo poljedelstvo, saj je edino to omogočalo skromno življenje. Ker je bilo zlasti v prvih treh k.o. veliko njiv v neravnem svetu in kamnitih, je to vplivalo na velikost parcel in določalo količine potrebnega dela. Ker so morali njivam nameniti vsako primerno površino, so bile nekatere od vasi oddaljene tudi uro hoje, in to po bližnjicah! Do nekaterih travnikov in zlasti vinogradov pa je bilo tudi več ur daleč. Če so na eni strani poleti marsikdaj imeli težave s sušo, je voda v spomladanskih in jesenskih deževjih kot tudi ob nalivih prinašala s hribov veliko peska in kamenja, včasih je na nekaterih mestih odnašalo celo sadno drevje. Škoda je bila v vsakem primeru precejšnja. Tudi kraški udori niso bili neznani. Največji sovražnik kmetov pa je bila, zlasti v višjih predelih, klima, saj so v pozno pomlad in jesen trepetali zaradi neredkih pozzeb, poleti pa zaradi pogoste toče. Med žiti so pridelovali predvsem rž, oves, ajdo, potem jim je sledil še krompir in šele nato malo pšenice. Kot večina Dolenjcev so tudi Podgorci posvečali veliko skrbi in tudi pogovora vinogradom. Pridelki so bili običajno skromni in nekoliko slabše kvalitete. Zato so redki viški dosegali nižjo ceno. Najbližji in hkrati edini trg za njihove pridelke je bilo Novo mesto, kjer je bil vsak ponedeljek tržni dan. Nanj običajno zaradi slabe poti in manjše količine pridelkov ali izdelkov niso vozili, ampak nosili. Ker je bilo v večini primerov to delo žena, si njihove napore lahko predstavljamo.

Rodovitnost njiv so izboljševali s pridelovanjem krmnih rastlin na istih površinah. Četrta del njiv so pustili v prahi. Tam, kjer je bil oves, so naredili čisto praho, to pomeni, da je vse leto čakala na novo setev; kjer sta rasla ječmen in rž, pa so naredili predpraho ali predral in nato posejali proso, ajdo ali repo. Njivo, na kateri so poželi pšenico, so naslednje leto namenili detelji. Tam, kjer sta zrastle rž ali ječmen, so naslednje leto namenili krompirju ali ajdi, ovsu pa je, po predhodni čisti prahi, običajno sledila ajda. Gnojiti so morali za vse pridelke, razen za oves. Na oral njive je bilo treba zvoziti 36 voz gnoja po 6 centov.

Pšenico in ječmen so sejali od 8. do 30. septembra, želi pa od 15. julija do 10. avgusta. Rž so sejali od 15. septembra do konca oktobra, želi pa od 20. do konca julija. Oves so sejali marca, želi pa od prvega do 15. avgusta, proso so sejali od 10. do 15. ali 20. junija, želi od 20. avgusta do 10. septembra, ajdo so sejali od 4. do 26. julija, želi pa od 20. do konca septembra. Na oral dobre njive so posejali dva meca¹⁶ pšenice, mecen in tričetrt rži, poldrugi mecen ajde, pol meca prosa ali štiri mece ječmena ali ovsa. Slabe njive so zahtevale pol več semena. Na dobri njivi iste velikosti so pridelali 16 kopic po 60 snopov pšenice, 16 kopic rži,

10 ječmena ali ovsa, 16 ajde in 5 kopic prosa. Na oralu slabe njive so pridelali 6 mecnov pšenice, 6 rži, 10 ječmena ali ovsa in 12 mecnov ajde ali prosa. Pridelek srednjih njiv je med obema skupinama. Žanjica je na dan požela četrto orala, snope pa je povezal in zložil v kopico en mož. Štirje mlatiči so na dan omlatili 12 kopic pšenice ali rži, 14 ječmena ter 16 ajde ali ovsa. Iz kopice pšenice so dobili 12 mecnov zrnja, rži 10, ječmena 16, ovsa 16, ajde 12 in prosa 20 mecnov. Zaradi pomanjkanja njiv so na ržena in ječmenova strnišča sejali ajdo in repo ter korenje. Poleg žit so pridelali še grah, fižol in grah. K.o. Orehovica je glede pridelkov zelo odstopala, saj je bilo tam več pšenice pa tudi koruze, čičerke, leče. Zelo pomembno mesto je zavzemal krompir. Posadili so ga 10 mecnov na oral. Najboljši, čeprav majhni deli njiv so bili določeni za vrtove, kjer so pridelali zelje in kolerabo. Zelenjevni vrt je bil v primerjavi z njivami še enkrat bolj pogojen. Veliko, kar četrto površine sicer skromnih njivskih površin, so morali nameniti detelji, ker je primanjkovalo živinske krme. Deteljo so sejali na gnojene njive, marca posejane s pšenico in ječmenom, kosili pa junija in avgusta naslednje leto. Lanu in konoplje so sejali silno malo in še to le redki.

Ker so veliko pasli, gnoja niso imeli v izobilju. Bil je bolj listnat ali steljnat, saj so za nastilo uporabljali le ajdovo slamo, od ostalih žit pa za krmo. Nadomestnih gnojil, kot "gips", apno, pepel... niso uporabljali.

Zemljo so obdelovali z volmi. Na dan so zorali in povlekli četrtno orala. Tisti, ki živine niso imeli, so iskali pomoč pri sosedih, vendar je bilo plačilo visoko, kar 3 gld na dan. To je bilo po vrednosti skoraj enako stroškom obdelave žita na oralu polja. To pomeni približno devet (ženskih?) delovnih dni, saj je najeta delovna sila za poljska dela znašala 20 krajcarjev (kr.) ob lastni hrani.

Vse njive so bile podvržene desetini, ki so jo, zmanjšano za petino,¹⁷ odvajali zemljiškim gospodvom običajno v žitu. Od prosa, ajde ter krompirja so dajali vrečno desetino. Kot vse kaže, so se glede krompirja (na desetinskih njivah?) dogovorili za nadomestek v zrnju obeh žit.

V neposredni bližini hiš so bili majhni vrtovi s travo in sadnim drevjem. Druge skrbi, kot da so vsako tretje leto obnavljali ograjo, jim niso posvečali. Na njih so pridelali slive, hruške in jabolka. Sadje so deloma pojedli sveže, delno pa posušili in ga porabili med letom. Zelo pomembni so bili orehi, ki jih še posebej omenjajo v Orehovici.

Košence so kosili le enkrat letno. Dajale so malo sladkega sena. Razen čiščenja posledic zime jim niso posvečali nobene druge pozornosti. Hodourniki so nanje večkrat nanesli veliko peska in kamenja. Kosec je dnevno lahko pokosil le šestino orala. Za sušenje in spravilo sena so bili za isto površino, pridelali so ga 4 cente na najboljših površinah, potrebni štirje delovni dnevi in še eden za prevoz. Za košenice so plačevali državi le zemljarino. Najemnina za oral gospodstvu Ruperčvrh je znašala goldinar letno. Vrednost čistega donosa dobrega travnika je bila približno desetkrat večja. Delo torej ni bilo veliko vredno. Povsem drugače je bilo na vzhodu obravnavanega ozemlja, v k.o. Orehovica, kjer so imeli prave travnike in so zanje tudi skrbeli, saj so jih spomladi čistili.

Precejšnje pozornosti so bili deležni vinogradi. Vino je bilo namreč pomembno hranilo in občasno tudi dodaten vir zaslužka. Na oral površin so letno navozili 50 voženj spočite zemlje in 5 voz gnoja po 5 centov. Trta je zdržala 15–20 let, če je nista preveč prizadela sneg ali mraz. Vinograde so pomlajevali predvsem z grobanjem. Med trtami so rasle edino še breskve, v k.o. Orehovica pa omenjajo

še drugo sadno drevje, posebej češnje in fižol. Izračunali so, da stane obdelava orala vinograda 4,5-krat toliko kot obdelava njive z žitom. Pridelek je znašal od 16 veder¹⁸ na boljših do 5 veder na slabših tleh. Od vinogradov je bilo treba dati desetino in marsikje tudi gornino. Žal nimamo podatkov o vrsti trt. Omenjajo belo vino, cvička, kot vse kaže, še ni bilo. Bolj ko se pomikamo od zahoda proti vzhodu, boljše je vino, že v k.o. Gabrje je bilo na primernih legah dokaj dobro. Zavedati se moramo, da se opis razmer nanaša še na čas pred trtno ušjo, ki je k nam prinesla veliko samorodnice. Ta se je ob koncu stoletja še posebno "prijela" predvsem v zahodnem predelu obravnavanih k.o. Domnevati smemo, da so bile trte iz "našega" obdobja manj občutljive in zahtevne. Gotovo pa to ne velja za bližino Pleterij, kjer so že stoletja poprej poznali bistveno višji nivo vinogradništva kot marsikje drugje na Dolenjskem.

Ko so izpolnjevalci operatov franciscejskega katastra sestavljali predpisane dokumente, so se po informacije radi zatekli k bogatejšim kmetom in graščakom. Zato moramo biti pri presojanju podatkov zelo previdni. Upoštevati moramo tudi, da so objavljeni za posamezne k.o., da so posamezni kmetje imeli svojo posest tudi v drugih enakih enotah in da so bili tudi tukajšnji lastniki mnogi "tujci".

Čeprav nam čas ni dopuščal sistematične raziskave, nam poizkusni pregledi niso odkrili omembe vrednega števila hrvaških lastnikov tukajšnjih zemljišč. Naša raziskava socialnih razmer bi bila popolnejša, če bi imeli na razpolago posestne liste, saj bi tako prodrli v strukturo posameznih kmetij. Ker te možnosti ni, moramo našo informacijo o takratnem življenju na vznožju in pobočjih Gorjancev dopolniti z naslednjo podobo velikosti posestev.

Posestne razmere po katastrskih občinah

<i>k.o.</i>	<i>Vinja vas</i>		<i>V. Cerovec</i>		<i>Gabrje</i>		<i>G. Vrhpolje</i>		<i>G. Orehovica</i>	
<i>velikost kmetije</i>	<i>štev.</i>	<i>povr.</i>	<i>štev.</i>	<i>povr.</i>	<i>štev.</i>	<i>povr.</i>	<i>štev.</i>	<i>povr.</i>	<i>štev.</i>	<i>povr.</i>
1 1/2	1	18–20					2	25		
1 1/3			1	20–30						
1 1/4							1	20		
1			6	10–20	1	cca 30	13	10–20	16	12–20
5/6	2	17–18	3	10–15			2	9–14		
3/4	7	14–15	4	8–12	4	10–15	2	8–12	6	10–18
5/8	3	13–14								
2/3			7	8–12						
7/12	1	13	4	8–12						
1/2	60	7–10	35	5–10	50	10–15	74	5–10	49	8–16
3/12			5	3–5						
1/3	5	6–7	11	3–6	15	3–9	9	2–3	1	5
3/8					1	12	1	4		
1/4	11	5–7	4	3–5	7	3–9	8	2–4	9	4–8
1/6					1	2	3	11/2–3		
1/8	9 ¹⁸	1–2			3	1–2				
kajžarji			5		6		12		14	

Opombe: **povr.** – površina. **Velikost kmetije** je gospodarsko, ne površinsko merilo, zato so enake kmetije različno velike; **k.o.** pomeni katastrsko občino; **štev.** pomeni število kmetij; **povr.** je površina v oralih = 0,575 ha. Kajzarji so imeli le vrtove pri hiši, sicer pa so bili brez zemlje.

Velikost kmetije ni določena s površino, ampak z njeno možnostjo preživljanja kmečke družine, zato enako velike kmetije niso enake po obsegu zemljiške posesti, ampak je njihova dejanska velikost odvisna od kvalitete zemlje. Zato je polovična kmetija v k.o. Gabrje za polovico večja od one v k.o. Vrhpolje. Tudi število kajzarjev je zelo povedno in nam sporoča, da so poleg zaposlitve v obrteh imeli več možnosti v premožnejših in boljših k.o., kot sta bili Vrhpolje in Orehovica. Gledano v celoti, zlasti na visok delež polovičnih in večjih kmetij, posestne razmere niso slabe. Izredno preseneča število celih kmetij v k.o. Orehovica in Vrhpolje, še zlasti zaradi tamkajšnjih gradov. Njihova bližina je običajno pogojevala male kmetije, tu pa imamo obraten primer. Ali je v njih moč videti še posledice premaknitve meje na Gorjance v 12. stoletju ali pa, kar je bolj verjetno, naselitev opustelih kmetij po prenehanju turške nevarnosti? Marsikje na Dolenjskem, zlasti v ravninskih predelih, so bile posestne razmere veliko slabše. Pri takratnih kmetijah moramo poleg njihove velikosti upoštevati še "gmajne", ki so bile v lasti vaških skupnosti. Te so bile po velikosti zelo različne. Stranje in Dolenje Vrhpolje sta jih imela skupaj skoraj 5 oralov, Cerovec in Stara vas pa skoraj 100 oralov. Težave podgorskih vasi niso bile v velikosti, ampak drugod: v legi zemljišč in klimi ter v majhnih možnostih dodatnega zaslužka. Slednje so bile v marsikaterem predelu Kranjske bistveno boljše. Da bi v Podgorju lahko kaj zaslužili s prevozništvom, zaradi nekakšnega prometnega zatišja teh krajev ni bilo misliti. Od ceste Novo mesto – Karlovec podgorski kmetje niso imeli dobička. Tista, ki je dolenjsko metropolo vezala z Zagrebom – obe sta bili dobro oskrbovani, ostale poti pa so marsikje komaj zaslužile to ime – je bila za kraje ob njej pomembnejša. Za dokončno oceno teh vprašanj bi bile potrebne še dodatne raziskave. Povsem jasno pa je, da tudi gozd ni pomenil bogastva, niti ni mogel biti vir dodatnega zaslužka.

Danes vidimo na Gorjancih predvsem možnosti za živinorejo in izkoriščanje gozda. Medtem ko se bomo slednjega dotaknili v posebnem poglavju, pa za prvo oceno niso dobre. Na razpolago imamo naslednja dejstva.

Stanje živine leta 1830 po vaseh

<i>ime vasi</i>	<i>štev. hiš</i>	<i>konji</i>	<i>voli</i>	<i>krave</i>	<i>mlada ž.</i>	<i>drobnica</i>	<i>prašiči</i>
Vinja vas	34	2	70	29	15	113	80
Konec	15		26	10	5	45	30
Grm (Podgrad)	29		39	18	10	74	40
Pristava	28		42	20	10	80	40
Mehovo (Mihovec)	10	1	15	6	3	13	10
Veliki Cerovec	31	1	47	37	5	150	70
Mali Cerovec	6	2	10	7	3	30	15
Iglenik	6		12	6	2	30	15
Vrh (Vrhe)	12	1	20	14	4	40	40
Dolž	31	3	46	39	16	150	55
Pušča	2	1	4	2			5
Gabrje	61		98	63	25	100	120

<i>ime vasi</i>	<i>štev. hiš</i>	<i>konji</i>	<i>voli</i>	<i>krave</i>	<i>mlada ž.</i>	<i>drobnica</i>	<i>prašiči</i>
Jugorje	11		28	10	5	50	20
Gorenji Suhadol	21		34	20	10	50	40
Gorenje Vrhpolje	50	9	55	41	20		100
Dolenje Vrhpolje	13	3	22	10	3		40
Jelše	5		8	5	2		13
Mihovo	21		33	18	8		45
Vratno	11		14	8	4		20
Apnenik	4		4	4	2		8
Drča	8		2	3	2		8
Javorovica	13		20	11	10	50	15
Stranje	11	1	8	8	3		33
Gorenja Orehovica	31	6	24	35	18	8	120
Cerov Log	19		26	18	9		70
Gorenja Stara vas	18	24		24	12		80
Loka	15	23		18	9		45
Zapuže	13	2	16	12	6		35
Hrastje	7	6	16	12	6		35
Tolsti Vrh, Strm, Breg	22						20

Opomba: Število mlade živine, drobnice in prašičev je bolj približek oziroma ocena.

Že pogled na število konj nam da marsikaj misliti. Če upoštevamo samo največje kmetije, župnišča in graščine, lahko sklepamo, da kmetje praktično niso imeli konj. Izjema sta Stara vas in Loka, kjer so jih imeli namesto volov. Ti so bili zaradi ozemlja, možnosti obdelave ter prehrane v podgorskih vaseh veliko primernejši. Stanje živine najlažje ovrednotimo, če jo primerjamo s številom hiš. Razen Drče in Stranj so imele vasi v povprečju dovolj volov. Nekoliko slabše je bilo s kravami, kjer je bilo kar pri šestnajstih vaseh manj krav kot hiš, vendar razmerja popravlja mlada živina in marsikje tudi drobnica. Preseneča razmeroma veliko število prašičev, kar ob siceršnjem pomanjkanju krme razlagamo z možnostjo paše v gozdovih. Vsekakor pa je verjetna možnost, da so tukajšnji kmetje, kljub skromnim travnikom in pašnikom, imeli praktično edini vir zaslužka živino. Bila je nujnost in nesorazmerna z možnostmi. Izjema med vsemi so prebivalci zaselkov Tolsti Vrh, Strm in Breg. Verjetno gre med njimi iskati večino kajzarjev v tej k.o., ki so imeli možnost iskanja dodatne zaposlitve kot hlapci, dekle in poljski delavci v graščinah Gracarjev turn, Vrhovo in Prežek in pri velikih kmetih. Žal nimamo konkretnjših podatkov, ki bi to možnost dokazovali.

Konji so bili nizke hrvaške pasme, običajno so jih kupovali v Vojni krajini. V vzhodnem predelu obravnavanega območje (k.o. Gorenja Orehovica) so bili nekateri tudi domače reje. Govedo je bilo domačega porekla, prilagojeno tukajšnjim razmeram. Tudi ovce so bile navadne domače pasme z grobo, pretežno črno volno. Prašiči so bili znane štajerske črne pasme, pretežno domače vzreje, nekateri so jih tudi kupovali. Perutninarstvo, razen v Orehovici, ni bilo pomembno. V k.o. Gabrje so imeli tudi purane. Od telet, ovac in prašičev je bilo treba dajati desetino. Čebelarstvo je bilo malo razvito. Velike kmetije so imele 4 vole, 1–2 kravi, 1–2 glavi mlade živine, 5–10 ovac in 2–5 prašičev. V k.o. Orehovica pa so imele velike kmetije 2–3 konje, 4 vlečne vole, 2 kravi, 2–3 glave mlade živine, 4–6 prašičev.

Živino so veliko pasli, redno od poletja dalje. Marsikje so jo pasli že pred začetkom vegetacije, kar le poudarja težave z njenim prehranjevanjem. Zato so pasli tudi na nekaterih strniščih. Konji so poleg paše dobili tudi nekaj trave ali detelje – odvisno, koliko so bili vpreženi – pozimi deteljo in slamo. Podobno se je dogajalo tudi volom in kravam mlekaricam. Ovce so pasli le na pašnikih, pozimi pa so bile deležne le slame, celo ajdove. Pasli so tudi prašiče, občasno so dobili še zelenjavne odpadke in pozimi celo krompir. V jeseni so jih krmili z bučami ter pasli v gozdovih na žiru, želodu in kostanju. Omenil sem že, da so bile domače živali pomemben ali celo edini denarni vir, kar nam delno nakazujejo že površine, ki so jih kljub pomanjkanju hrane za ljudi morali namenjati detelji. Lastniki konj, zlasti v k.o. Orehovica, so iskali zaslužek tudi s prevozništvom. Vole so tudi prodajali, vendar so jih pred tem zredili in običajno prodajali mesarjem. Mleko so porabili delno sveže, delali pa so tudi smetano, maslo in sir. Prodajali so v Novo mesto ali pa tržaškim trgovcem. Ovce so spomladi in jeseni strigli. Volno so uporabljali za izdelavo oblačil, predvsem nogavic in sukna. Starejše ovce so izboljšale domačo prehrano ali pa so jih prodali mesarjem. Prašiči so bili predvsem za domače potrebe. Nekateri so jih tudi prodali. Klali so o božiču in pred pustom. Meso so prekajevali. Perutnina je bila predvsem za domače potrebe, čeprav so, zlasti jajca, skušali tudi prodati. Kot kupci živine, tudi puranov, se poleg mesarjev in prekupčevalcev omenjajo tudi tržaški trgovci. V potokih k.o. Orehovica omenjajo postvri.

Gozdovi

Gorjanci so za večino Dolenjcev in Slovencev sinonim za obširne gozdove. Površine nekdanj obširnih košenic, simboli trpljenja gorjanskih kmetov, ko so jih kosili in spravljali z njih seno, so se po naravni poti in načrtnim pogozdovanjem v desetletjih po drugi svetovni vojni zelo zmanjšale. Bile pa so nujni in neobhodni pogoj za tamkajšnje kmetijstvo. Gozdov v obravnavanem času niso gledali le kot energetske vir, ampak tudi kot gradivo za stavbe. Hiše so bile namreč v veliki večini lesene. Gozd je nudil tudi pomembno možnost za pašo živine, predvsem prašičev in drobnice.

Gozdovi so bili delno v kmečki lasti, delno v lasti sosesk, predvsem pa graščinski. Ti so bili tudi najbolj ohranjeni, saj so imela gospostva pogosto nastavljene strokovnjake. Ruperčvrh je navajal letno za gozdarja, lovskega čuvaja in osem gozdnih delavcev 742 gld stroškov. Da bi dobili ta denar, bi morali prodati in dostaviti kupcu okoli 140 klafter lesa. Iglavcev je bilo bistveno manj kot danes, pogrešali so hraste in cer. Za kmete je bila zelo pomembna kostenjevina. Bukovine naj bi bilo dovolj, pogosto omenjajo tudi jelšo ter leskovo in ostalo grmičevje. Kmetje se do lastnih in soseskinih gozdov niso obnašali najbolj skrbno, saj so imeli običajno v grajskih služnostne pravice.

V k.o. Vinja vas so lahko v gozdovih pasli tudi iz sosednjih vasi. Poleg 290 ruperčvrških podložnikov je imelo pravico do lesa za kurjavo in gradnjo, prevladovala je bukev, še 309 podložnikov iz drugih gospostev. Letno je imel vsak pravico zahtevati 10 klafter, skupno torej 5.990. Poleg njih so imeli služnostno pravico v teh gozdovih tudi novomeški meščani. Seveda ne vsi, ampak tisti, ki so bili lastniki hiš. Ta pravica je izvirala še iz časov nastanka Novega mesta. Ker je imelo mesto okoli 200 hiš, vsaki je pripadalo po 6 klafter, zaradi slabe kontrole pa

so jih posekali kar po 15, je to letno zneslo okoli 3.000 klafter. Poleg omenjenih so imeli pravico do brezplačnega lesa še poganška in grmska graščina po 50, Novi dvor v Kandiji 30 in cerkev v Šentjoštu 25 klafter. Skupno so služnostne pravice znašale 9.195 klafter lesa (približno trikrat toliko m³).

Seveda pa ni nikjer rečeno, da so vsi svoje pravice tudi izkoristili. Še več. Ko je 1825. leta baron Anton Schweiger kupil od verskega sklada graščino Ruperčvrh, so ugotovili, da ima služnostno pravico do lesa v tamkajšnjih gozdovih novomeški kapitelj.¹⁹ Njegovim skrbnikom to ni bilo znano in skoraj gotovo pravice tudi niso uveljavljali. Drug zanimiv podatek, ki kaže na to, da je treba vsako vest kritično pretresti, pa izvira iz dejstva, da najdemo enake podatke kot za k.o. Vinja vas tudi za k.o. Cerovec. Tudi v tamkajšnjih gozdovih naj bi imeli isti ljudje enake pravice. Torej naj bi samo v teh dveh k.o. letno posekali 18.190 klafter lesa? Ne. Služnostna pravica se je očitno nanašala na vse mehovski gozdove. Segala je še v čase, ko je bilo gospodarstvo Mehovo še deželno knežja last.

Sicer pa gozdovi skoraj niso prinašali dohodkov. Dovolj zgovoren je podatek za k.o. Cerovec, da je oral boljšega gozda prinašal dvajsetkrat manj čistega donosa kot enaka površina dobre njive. Ne za hraste ne za jelke ni bilo kupcev. Lastniki Ruperčvrha naj bi npr. letno prodali le 50–60 bukovih debel in 200 klafter klanih drv. Cena za klaftro 30 col dolgih polen, dostavljenih kupcu, npr. v Novo mesto, naj bi znašala 3 gld 13 kr. Bližnji prebivalci so imeli brezplačne pravice do lesa, za prave kupce pa so bili tukajšnji gozdovi preoddaljeni. Gabrčanom naj bi lesa primanjkovalo in so ga kupovali v Gorjancih (od krajišnikov?). Nekoliko drugačne razmere so bile na območju k.o. Vrhpolje in Orehovica. Tu so bili gozdovi predvsem pleterski. V njih naj bi rasle smreke, hrasti in bukve. Kupcev ni bilo, zato so iskali zaslužek v žganju pepelike. Njena priprava, lotevali so se je ciklično na 5–6 let, je bil praktično edini način, da so se znebili zrelega bukovega lesa.

Zgraditev steklarne na ozemlju graščine Ruperčvrh na Dolžu 1837. leta je pomenila nove možnosti v izkoriščanju tukajšnjih gozdov. Žal tega ni mogoče reči v večji meri tudi za tukajšnje prebivalstvo. Iz seznama zaposlenih za leto 1850 je razvidno, da so Podgorci lahko prevzeli le najmanj zahtevna dela. Na eni strani niso imeli potrebnih znanj, na drugi pa je bilo v slovenski soseščini dovolj cene kvalificirane delovne sile.²⁰

Kmetje naj ne bi imeli svojih gozdov oziroma naj bi v njih raslo leskovo in bodikasto grmičevje. Potrebe po lesu so krili s servitutnimi pravicami in z nakupi v nekdanjih samostanskih gozdovih, kjer je bilo dovolj polomljenih dreves. Tudi orehovski kmetje naj ne bi imeli veliko lesa, nekaj večinoma krivih bukev in kostanjevine, ki jim je prišla zelo prav v vinogradništvu. Zanj so jim služile tudi tukajšnje vrbe.

Zgodba o davkih

Prva polovica 19. stoletja je bila v avstrijski zgodovini eno daljših mirnih obdobjih. Seveda velja to predvsem za zunanjepolitične razmere, ne toliko za notranje. Vsa država je bila namreč v znamenju obsežnih del za izdelavo stabilnega katastra, ki bi omogočil nov in stalnejši način pobiranja davka od zemlje, zemljarine. Zato je bilo treba vso državo premeriti in natančno opisati, izračunati kosmati donos zemljišč in po odbitku pridelovalnih stroškov čisti donos, ki je

predstavljal osnovo za odmero davka. Kmetje so vse to ne le opazovali, ampak so morali preko svojih predstavnikov tudi neposredno sodelovati. Bilo je veliko razburjenj in tudi nerodnosti. Že sam pojav tujcev, ki so vse premerili in prehodili, je bil vznemirljiv in je porajal nezaupanje. Izid je bil zelo neugoden za Kranjsko, še posebno za Dolenjsko. Ob uvedbi davka po novi osnovi 1844. leta so bili kmetje tako razburjeni, da je grozil prav na Krškem polju kmečki upor večjih razsežnosti. Kmete je podprlo tudi plemstvo. 6. julija 1845. leta je bila ukazana revizija cenitve dohodka z zemljišč in s tem odprta pot do znižanja davka. Ves zaplet bomo prikazali predvsem v luči določitve vrednosti donosov za k.o. Vrhpolje. Ta se je kot celota v skladu s predpisi prvič pritožila že sredi poteka prve cenitve 1836. leta.

kultura	R	č.d.d		č.d.k		1824		1849	
		gld.	kr.	gld.	kr.	gld.	kr.	gld.	kr.
njive	I	13	45	7	3	13	45	11	50
	II	9	5	4	30	9	5	8	15
	III	4	50	3		4	50	5	5
	IV	2	15	1		2	15	2	5
travniki	I	13	55	8	32	13	55	10	35
	II	9	40	5	36	9	40	6	25
	III	3	20	1	36	3	20	2	50
	IV	1	55	1		1	35	1	20
vrtovi, mali	I	13	45	7	3	13	45	11	50
vrtovi, veliki	I					13	45		
vinogradi	I	30	15	7	30	25		19	30
	II	22	55	5	42	18	45	14	40
	III	16	30	3	58	13	20	8	5
pašniki	I	50			20	1	20		54
	II	40	1/2		15		41		27
visoki gozd	I						39		39
	II						15		10
	III						6		6
nizki gozd	I						58		58
	II						37		29
travnik s sad.d.	I	8	25	5	36	8	35	8	55
	stavbišča	9	3		6	9	5	8	15

Legenda: R – bonitetni razred; č.d.d. – čisti donos, ki ga je določila državna cenilna komisija; č.d. k. – čisti donos, ki so ga zahtevali kmetje; 1842 – čisti donos 1842. leta, ki je služil za odmero davka 1844. leta; 1849 – čisti donos po reviziji; gld., kr. – goldinarji, krajcarji.

Primerjava prvih dveh kolon, to je med čistim donosom, kot ga je izračunala državna komisija, in kmečkimi pričakovanji, za gozdove nimamo podatkov, kaže na praktično nepremostljive razlike. Če ne upoštevamo nebistvenih stavbnih parcel, so se najbolj razhajali pri vinogradih, kjer je razhajanje več kot štirikratno. Načelno in konkretno pa država ni bila pripravljena veliko razpravljati, saj je skupno občinsko pritožbo kmetov v bistvu zavrnila. Nekoliko je popustila pri

zadnjem razredu travnikov, pri vinogradih glede na kmečka pričakovanja silno malo, pri čistih travnikih in travnikih s sadnim drevjem je vrednost čistega donosa celo zvišala. Ob takih razmerah nam je kmečki srd povsem jasen in ni čudno, da so razmišljali o uporu. Prav zato je bilo tudi državi jasno, da je pretiravala, zato je v reviziji popustila v prvih dveh razredih polj, pri travnikih, vrtovih in vinogradih, pri drugem razredu pašnikov, pri drugih razredih visokih in nizkih gozdov ter stavbnih parcelah. V celoti je država 1849. leta glede na leto 1842 popustila za skoraj 2.210 gld (malo manj kot 25 odstotkov), kar je približno toliko, kot da bi se odpovedala davkom od vseh travnikov in vinogradov.

Razen bolezni in drugih človeških nadlog so bile v obravnavanem času najhujše nadloge fevdalne obveznosti in davki. Oboje je zahtevalo denar, ki ga na kmetih še vedno primanjkuje. To je bilo v obravnavanem času veliko huje kot danes, saj je bilo karkoli težko prodati. Za dolenjske kmete je bilo v preteklosti značilno, da so bili zelo samosvoji in da so znali hitro zarobantiti ali se celo upreti, tudi še v 19. stoletju. Očitani so jim zaostalost, nemarnost in preveliko nag-njenje k opivanju. Narava, kmečko delo in socialne razmere vsekakor vplivajo na značaj ljudi. Za vztrajanje v teh, pogosto skoraj brezupnih pogojih kmetovanja je bilo potrebno veliko volje in življenjske moči. Nove hiše in posodobljene ceste kažejo, da so sedanji prebivalci podgorjanskih vasi vredni nasledniki svojih prednikov.

OPOMBE

¹ Originali so v Arhivu republike Slovenije.

² Goldinar, ki ima 60 krajcarjev (kr).

³ Dr. Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Ljubljana 1928, str. 245–246.

⁴ Leta 1782 sta bili načrtovani dve lokalni kaplaniji, in sicer v vasi Grm (danes Podgrad) pod Mehovim in v Dolžu. Lokalna kaplanija Mehovo, ki je imela sedež pri Marijini cerkvi v Grmu, je bila ustanovljena leta

1792, leta 1865 pa se v šematizmu prvič omenja ime župnije Podgrad.

⁵ Angelos Baš, Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja. Ljubljana 1984.

⁶ Ravno tam, str. 103–104.

⁷ Ravno tam, str. 90.

⁸ Ravno tam. Pojasnilo v /.../ je povzeto iz avtorjeve opombe.

⁹ Ravno tam, str. 104.

¹⁰ Podatki o lastnikih gospostev so iz knjige Majde Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982.

¹¹ Kritika razmer je napisana nekoliko na pamet, saj šol ni bilo. Izraža pa zanimiv kritičen liberalen duh uradnika.

¹² Dr. Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, str. 181.

¹³ Cent = 100 funtov = 56, 001 kg.

¹⁴ Podatki so povzeti iz razprave Marjana Britovška, Uvajanje novih kultur na Kranjskem v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja. Zgodovinski časopis 12–13, 1958–59, str. 111–149.

¹⁵ Trieschacker – preloge ali trike – njivo eno leto uporabijo, nato jo spremenijo za nekaj časa v travnik ali pašnik.

¹⁶ Mecen = 61, 487 litra.

¹⁷ To so uvedli že Francozi v času Ilirskih provinc, ko so vzeli zemljiškim gospostvom upravne funkcije in je pri tem ostalo tudi potem, ko je bila avstrijska oblast obnovljena.

¹⁸ Vedro = 40 maseljcev = 56, 589 litra (maseljc = 1, 415 litra).

¹⁹ Stane Granda, Novomeški kapitelj v obdobju med obnovitvijo in začetkom II. svetovne vojne. Dolenjski zbornik 1996, Novo mesto 1997, str. 124.

²⁰ Miloš Jakopec, Stavka na Dolžu 1850. Kronika 44, 1966, str. 33.

LIFE IN THE GORJANCI HILLS IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

SUMMARY

The author analyses life in the cadastral communes of Vinja vas, Veliki Cerovec, Gaberje, Vrhpolje and Orhovica on the basis of the Franciscan Cadaster. He concentrates in particular on economic and social conditions, as much as on everyday life, as far as this can be determined. The potatoe was already in common use in this period and prevented famine, which had been frequent in previous centuries. He also especially considers animal husbandry and forestry. Sheep raising for domestic consumption and cattle raising, which was also connected with long-distance trade, were relatively important.

An interesting factor is the mention of Triestine merchants, particularly in the eastern part of the study area, where economic conditions were more favourable. The extensive forests did not represent a source of wealth. Peasant-owned forests were in poor condition, whilst those belonging to the numerous landlords were much better maintained. Timber was unfortunately only used for fuel, to a lesser extent for charcoal and potash. The only exception was a single cabinetmaker's workshop, but it is not clear if this had more than local importance. The available data lead to the conclusion that agrarian activities in this area, particularly in the eastern part, were insufficient for a normal livelihood. This led to additional employment opportunities for the peasant population. Conditions were better in the western part of the area. The numerous landed estates, including two formerly important monasteries, the Carthusian foundation at Pleterje and the Cistercian foundation at Kostanjevica, were not important economic factors. The feudal dues, when they successfully enforced, represent an additional economic burden.

SOSESKI ŠENTJERNEJ IN VRHPOLJE V PRVI TRETJINI 19. STOLETJA

IVICA KRIŽ

Pri svoji etnološki monografski raziskavi Šentjerneja sem se lotila tudi preučevanja cenilnih operatov franciscejskega katastra. Zanimale so me predvsem štiri katastrske občine (k.o.) Šentjernej, Ostrog, Gradišče in Vrhopolje.

Na tem mestu bom predstavila dva cenilna operata, in sicer za k.o. Šentjernej in Vrhopolje,¹ ker prostor ne dopušča, da bi v celoti lahko predstavila vse štiri. Omenjeni občini sem izbrala namerno, prvo kot nižinsko, drugo pa kot hribovsko občino, da bi s primerjavo pokazala na določene podobnosti in razlike.

Nekaj besed moramo nameniti samemu franciscejskemu katastru, katerega sestavni del so tudi cenilni operati. Kataster se imenuje po avstrijskem cesarju Francu I., ki je dal z uradnim patentom, izdanim leta 1817, popisati zemljišča z izdelavo katastrskih načrtov in oceniti donos zemljišč z izdelavo enotnih meril za odmero zemljiškega davka. To so opravili na našem narodnostnem ozemlju med letoma 1818 in 1828. Katastrski cenilni operati pa so bili izdelani po sestavi franciscejskega katastra v letih 1830–1832. Večji del ohranjenih franciscejskih katastrskih operatov hrani Arhiv Slovenije v Ljubljani.²

Cenilni operati so razdeljeni na več poglavij.

Prvo poglavje vsebuje topografski oris občine s podatki o reliefu, vodah, klmih, rastju ter o političnoupравни ureditvi, šolstvu in kulturnih znamenitostih.

Drugo samo našteva mejne občine oziroma območja.

V tretjem je predstavljeno prebivalstvo s številčnimi podatki o moških, ženskah in hišah ter družinah po posameznih vaseh. Našteti so tudi številčni podatki, s kakšno dejavnostjo se prebivalstvo ukvarja. To poglavje pa vsebuje tudi za etnologe zelo zanimive podatke o prehrani prebivalcev občine. Omenja se tudi, koliko najetih poslov je imela posamezna kmetija.

Četrto poglavje navaja stanje živine v občini. Objavljeni so numerični podatki za konje, govejo živino, svinje in drobnico po posameznih vaseh. Ob tabelaričnem pregledu je še pisni del, ki pove, kakšne pasme je bila živina, kako so jo redili in v kakšne namene so jo uporabljali. V tem pisnem delu so omenjene tudi razne vrste perutnine, ki so jo gojili.

Peto poglavje govori o vodah v občini: rekah, potokih, jezerih in močvirjih. Pri vodnih virih omenja tudi gospodarske dejavnosti, ki so bile vezane na izrabo vodne energije, npr. mline, kovačije, žage, stope itd.

V šestem poglavju so zbrani podatki o prometni povezavi, o cestah in poteh, kako so vzdrževane in s kakšnimi prometnimi sredstvi so prevozne.

V sedmem so predstavljeni trgi in sejmi, kjer je lokalno prebivalstvo lahko prodalo presežke.

Osmo poglavje zgolj našteva velikost obdelovalne, neobdelane in za obdelavo neprimerne zemlje v k.o.

V devetem je navedeno, katere pridelke so pridelali na določenih obdelovalnih površinah (polja, vrtovi, sadovnjaki, travniki...).

Deseto poglavje je precej obsežno, predstavlja obdelovanje zemlje. Iz tega poglavja izvemo tudi marsikaj o poljedelskih orodjih, gospodarskih stavbah,

načinu obdelave zemlje, kulturah, ki so jih sejali in sadili, o času setve in spravi-la poljskih pridelkov itd.

Enajsto poglavje vsebuje oceno o kvaliteti poljedelskih pridelkov in njihovi vrednosti.

V dvanajstem poglavju so navedene vrste zemljiških posesti in število gospodarstev. To je še čas fevdalizma, zato se je zemlja delila na rustikalno in dominikalno posest. Številčno so navedena kmečka gospodarstva glede na velikost njihove posesti. Tu so naštetja tudi gospostva in graščine ter drugi fevdalni lastniki, katerim so bili podložni prebivalci, in dajatve, ki so jih bili dolžni dajati. V svojem prispevku sem to poglavje združila s poglavjem o prebivalstvu.

Tudi trinajsto poglavje je v etnološkem smislu zelo povedno, ker govori o hišah. Navaja tipe hiš, število prostorov, razporeditev gospodarskih poslopij, omenja gradbene materiale in opiše, v kakšnem stanju je stavbni fond.

Štirinajsto poglavje pa govori o industrijskih obrteh, sem so šteli predvsem mlino, stope, žage, usnarne itd.

Za cenilne operate so bile izdelane tudi ustrezne dvojezično natisnjene ankete, odgovori pa so za naše območje pisani v nemški gotici.

Podatki iz ankete so večinoma vsebovani že v cenilnem operatu, nekatere, ki dopolnjujejo splošno sliko, pa sem uporabila kot opombe v tekstu. Od vseh omenjenih poglavij nekatere navajam v celoti, nekaj sem jih združila, nekaj pa zajela v skrajšani obliki.

Topografski oris. Ker se geografski opis ne razlikuje kaj dosti od današnjega, omenjam le nekatera dejstva, ki so zanimiva z zgodovinskega stališča. Celotna površina k.o. Šentjernej je znašala 1.621 oralov in 1.276 kvadratnih sežnjev,³ k.o. Vrhpolje pa 4.968 oralov in 410 kvadratnih sežnjev. V upravnopolitičnem pogledu je Šentjernej spadal pod okrajno gosposko Kostanjevica, vse vasi so sodile v župnijo Šentjernej, ta pa k ljubljanski škofiji. Poleg župnijske cerkve v Šentjerneju sta bili v občini še podružnični cerkvi sv. Frančiška v Gorenji Stari vasi in sv. Marije v Šmarju. Vasi v župniji naj bi spadale k šoli v Šentjerneju, ki pa formalno ni obstajala. Nastavljeni učitelj, ki je bil hkrati cerkovnik in organist, je na domu (v mežnariji) učil maloštevilne otroke, ki so prišli tja prostovoljno, le branja, pisanja in računanja. Verouk so poučevali duhovniki zgolj ob nedeljah.

Pri k.o. Vrhpolje moram omeniti, da so se klimatske razmere od vznožja Gorjancev do sredogorja zelo razlikovale. Medtem ko so v nižini pri Gorenjem in Dolenjem Vrhpolju uspevale vse vrste žit in vinska trta, v sredogorju niso mogli pridelati nobenih ozimnih žit in tudi vinska trta ni uspevala. Okrajna gosposka za to k.o. je bila Kostanjevica, vse vasi so sodile v župnijo Šentjernej. V Gorenjem Vrhpolju je podružnična cerkev sv. Urbana, na Javorovici sv. Ožbalta, v obmejnem gorovju pa osamljena božjepotna cerkev.⁴ Šole ni bilo niti v župniji niti v k.o. in mladina je ostajala po kranjskem pravilu brez vsakršnega pouka, kot je zapisal pisar.

V obeh k.o. naj ne bi bilo znamenitosti, spomenikov ali posebnih zgodovinskih omemb. V k.o. Vrhpolje sta se ob vznožju Gorjancev v romantični dolini razprostirala grad in gospostvo Pleterje, ki so ju z ene strani obdajale vinske gorice, z druge pa gozdovi. Visoko v Gorjancih je bil pri tako imenovani gori Kobilica izklesan izvir, ki so ga imenovali Ajdovski izvir. Po ljudskem izročilu naj bi v preteklosti na tej nenaseljeni gori stalo mesto in kamniti artefakti, ki jih od časa do časa najdejo, naj bi bili sledi tega naselja.⁵

Prebivalstvo. Tu navajam vse podatke, ki so nam v operatih na voljo, priključila sem tudi poglavje o posestnih razmerah, prehrano pa sem izločila v posebno poglavje.

Število prebivalcev, hiš in družin v k.o. Šentjernej po štetju leta 1830

<i>ime vasi</i>	<i>moški</i>	<i>ženske</i>	<i>skupaj</i>	<i>hiše</i>	<i>družine</i>
Šentjernej	165	172	337	64	74
D. Stara vas	82	81	163	29	34
Volčkova vas	43	40	83	12	17
G. Brezovica	28	27	55	10	11
D. Brezovica	38	34	72	11	16
Šmarje	29	30	59	8	11
Sela	39	45	84	12	18
Žvabovo	17	20	37	5	7
Vrbovce	12	17	29	5	4
Vrh	21	18	39	6	7
Šmalčja vas	35	57	92	13	18
skupaj	509	541	1050	175	217

Od navedenih družin se jih je 137 ukvarjalo s kmetijstvom, 5 z obrtjo, 65 z obrtjo in kmetijstvom ter 8 družin z ničemer od tega.

Glede na velikost posesti je bilo v občini: 33 celih kmetij z 10 do 15 orali, 10 tričetrtinskih z 8 do 12 orali, 60 polovičnih s 6 do 8 orali, 15 tretjinskih s 3 do 5 orali, 25 četrtskih s 3 do 4 orali in 4 osminske z 1 do 3 orali zemlje ter 32 kajzarjev s 3 do 4 orali in 2 svobodnjaka s 6 do 8 orali zemlje in 12 kočarjev z malim vrtom. Poleg teh je bilo še eno župnijsko posestvo, tri mežnarije, devet mlinov in več nenaseljenih hramov (vinskih kleti).

Zgoraj omenjena kmečka posestva so bila podložna gospodstvu Pleterje, Kostanjevica in Šrajbarski turn, graščinam Grm, Draškovec, Volavče, Prežek in župniji Šentjernej. Desetino so dajali župnišču Šentjernej, gospodstvu Pleterje, graščinam Grm, Gracarjev turn, Vrhovo, Draškovec, Golo, Struga in Volavče. Gorščino so dajali gospodstvom Šrajbarski turn in Pleterje ter graščini Draškovec, župniji Šentjernej in podružnični cerkvi v Šmarju.

Število prebivalcev, hiš in družin v k.o. Vrhpolje leta 1830

<i>ime vasi</i>	<i>moški</i>	<i>ženske</i>	<i>skupaj</i>	<i>hiše</i>	<i>družine</i>
G. Vrhpolje	156	159	315	50	62
D. Vrhpolje	35	42	77	13	16
Jelše	17	15	32	5	7
Mihovo	64	50	114	21	25
Vratno	31	27	58	11	14
Apnenik	16	20	36	4	5
Drča	21	25	46	8	9
Javorovica	41	42	83	13	16
Stranje	29	27	56	11	14
skupaj	410	407	817	136	168

Od omenjenih družin se jih je s kmetijstvom ukvarjalo 149, s kmetijstvom in obrtjo 18 in z ničemer od tega ena družina. Pri večjih posestnikih v nižini so imeli po enega hlapca in eno dekle, za pašo so bili navadno zadolženi otroci. V Javorovici niso imeli nobenih poslov.

Glede na velikost posesti so bile v k.o. 2 poldrugi kmetiji s 25 orali zemlje, 1 cela in četrt kmetija z 20 orali, 13 celih z 10 do 20 orali, 2 tričetrtinski z 8 do 12 orali, 2 petšestinski z 9 do 14 orali, 74 polovičnih s 5 do 10 orali, 1 triosminska s 4 orali, 9 tretjinskih z 2 do 3 orali, 8 četrtinskih z 2 do 4 orali in 3 šestinske kmetije s poldrugim do 3 orali zemlje ter 12 kočarjev z majhnimi vrtovi. Poleg tega je bilo v k.o. še dominikalno posestvo gospostva Pleterje. Omenjena kmečka posestva so bila podložna gospostvoma Pleterje in Kostanjevica, graščinama Prežek, Volavče in župnišču Šentjernej. Desetino so dajali gospostvoma Pleterje in Kostanjevica, graščinama Struga in Prežek ter župnišču Šentjernej, gorščina pa se je pobirala za gospostvo Pleterje, graščini Prežek in Volavče.

Živinoreja. Tudi pri pregledu živinoreje so nam cenilni operati odličen vir. Enako kot pri prebivalstvu so tudi tu tabelarični pregledi po vrstah živine v posameznih vaseh soseske. Spodaj navajam posamezne tabele in ob vsaki k.o. posebej tudi opisni del.

Stanje živine v k.o. Šentjernej

<i>ime vasi</i>	<i>konji</i>	<i>voli</i>	<i>krave</i>	<i>mlada živina</i>	<i>ovce</i>	<i>prašiči</i>
Šentjernej	44	13	52	27		122
D. Stara vas	15	10	22	6		65
Volčkova vas		12	5	2		14
G. Brezovica	11	4	7			17
D. Brezovica	7	10	12	6		33
Šmarje		10	6	2		14
Sela		14	11	3		22
Žvabovo	2	6	6	6		20
Vrbovce		3	3	1		6
Vrh	12		14	5		24
Šmalčja vas	17		12	10		27
skupaj	108	83	150	68		364

Ker so bili pri prašičih šteti le odrasli primerki in plemenske svinje, bi bilo z upoštevanjem mladih prašičev njihovo število dosti višje, po približni oceni okoli 700. Konji so bili mešanega izvora, štajerske pasme, večje in manjše hrvaške pasme, iz katerih se je s pomočjo deželnih žrebcev deloma razvila tudi domača pasma. Goveja živina je bila običajne majhne in srednje velike deželne (kmečke) pasme, domače vzreje. Tudi prašiči iz štajerske črne pasme so bili vzrejeni doma.

Čez poletje je bila vsa živina na pašnikih, na travnikih pa se je pasla od sv. Jakoba (25. julij) do sv. Martina (11. november). Le delovno živino so držali v hlevih in ji ob težjih delih dajali kot priboljšek svežo ali posušeno deteljo, konjem pa oves, vendar redko. Pozimi so živino hranili s senom in slamo, ki je bila glavna hrana zlasti za govejo živino. Prašiči so poleti dobivali zelenjavne odpad-

ke, jeseni buče, nato pa proti zimi krompir, korenje, repo in burgundsko repo ter nekaj koruze.

Konje so uporabljali pri poljedelskih in drugih kmečkih opravilih, delno tudi za razne prevoze, vole pa le za kmetijske potrebe.⁶ Večje kmečko posestvo je imelo po 4 konje ali po 1 konja in 2 vola, 2 kravi, 2 glavi mlade živine in 10 do 15 prašičev, redkeje ali včasih le 4 do 6 ovc. Precej močna je bila reja perutnine, zlasti kokoši in puranov, ki so jih prodajali tržaškim trgovcem, race in gosi pa so gojili bolj za domačo rabo.

Stanje živine v k.o. Vrhpolje

<i>ime vasi</i>	<i>konji</i>	<i>voli</i>	<i>krave</i>	<i>mlada živina</i>	<i>ovce</i>	<i>prašiči</i>
G. Vrhpolje	9	55	41	20		100
D. Vrhpolje	3	22	10	3		40
Jelše		8	5	2		15
Stranje	1	8	8	3		33
Mihovo		33	18	8		45
Vratno		14	8	4		20
Apnenik		4	4	2		4
Drča		2	3	2		8
Javorovica		20	11	10	50	15
skupaj	13	164	108	57	50	280

Hrvaški kupljeni konji so bili majhne pasme. Govedo je bilo domače, majhne deželne (kmečke) pasme, ovce prav tako domače, majhne gorske pasme z grobo, večinoma črno volno. Prašiči so bili vzrejeni delno doma ali kupljeni v sosesčini, ker je bila tukaj reja prašičev opazno šibkejša.

Vsa živina se je čez poletje preživljala večinoma s pašo, samo vlečna živina je dobila ob najnapornejših delih nekaj zelene ali posušene detelje, čez zimo pa poleg nekaj detelje in sena večinoma le slamo.

Vlečne konje in vole so uporabljali pri kmečkih delih. Mleko so porabili v gospodinjstvu, pri posameznih družinah so nekaj masla prodali kupcem. Prašiče so zaklali in meso prekadili za lastne potrebe, pri nekaterih ga je bilo nekaj tudi za prodajo. Ovčjo volno so uporabili za obleko. Večje kmetije so redile po 4 vole, 2 kravi, 2 glavi mlade živine, 5 do 6 prašičev, ovce so bile zgolj slučajne. Perutnarstvo je bilo doma le v nižinskih vaseh, gojili so kokoši, purane, race; v hribovskih vaseh so se omejili le na rejo kokoši, zato je bila reja perutnine le srednjega obsega.

Reke, potoki, ribniki, jezera in močvirja. Tudi tu ne bom navajala podrobnosti, omenila bi le, da so bili potoki vir pitne vode za živino in ljudi. Tam, kjer potoki niso tekli skozi ali mimo vasi, so se oskrbovali z vodo iz studencev in vodnjakov. Bili so tudi pomemben pogonski vir za mline, stope in žage. Njihovo število navajam pri poglavju o obrti. V potokih k.o. Vrhpolje omenjajo skalne postrvi, vendar je pravica do ribarjenja pripadala gospodstvu Pleterje.

Stanovanjske razmere. Bivalne razmere so bile pred več kot 160 leti seveda zelo drugačne od današnjih. V Šentjerneju je bilo moč videti več enonadstrop-

nih iz kamna zidanih hiš, ki so bile krite s slamo. Njihovo število se je po velikem požaru v letu 1829 opazno pomnožilo. Te novejšje hiše so izboljšali še z opečno kritino, dimnikov pa še vedno ni bilo in tako nevarnost požara še ni bila popolnoma odpravljena. V okoliških vaseh so bile hiše samo pritlične, z eno ali dvema sobama in kamro. Zgrajene so bile iz lesa in pokrite s slamo ter prav tako brez dimnikov. Gospodarska poslopja so bila večinoma ločena od stanovanjskih in so bila raztresena po dvorišču brez kakšnega simetričnega reda. Večina stanovanjskih hiš in gospodarskih poslopij je bila v dobrem gradbenem stanju. Župnišče v Šentjerneju je bilo dvonadstropno in poleg župnijske cerkve edino zavarovano pri vzajemni požarnozavarovalni družbi.

V k.o. Vrhpolje so bile hiše pritlične z eno ali dvema sobama in eno kamro. Bile so ločene od gospodarskih poslopij, lesene, brez dimnika in krite s slamo. V Gorenjem in Dolenjem Vrhpolju ter Stranju so bili nekateri mlini in stanovanjske stavbe zidane iz kamna in ravno tako krite s slamo. Gradbeno stanje stavb je bilo v povprečju srednje kakovosti. Grad (samostan) verskega sklada gospostva Pleterje je bil skoraj ruševina. Požarno ni bila zavarovana nobena stavba.

Prehrana. V času nastanka našega vira je bila prehrana na obravnavanem območju sila preprosta, predvsem pa vezana na lastno proizvodnjo oziroma pridelavo. Običajna hrana prebivalcev soseske Šentjerneji je bila sestavljena iz doma pridelanih pridelkov. Poleti so jedli različno zelenjavo, zelje in repo, prose in ječmenovo kašo, bob, fižol, lečo in čičerko, krompir in različne močnate jedi. Za zabelo vseh jedi so uporabljali doma pripravljeno dimljeno slanino. Premožnost je bila v tej soseski nekoliko višja od sosednjih hribovskih občin, zato tudi sveže in prekajeno meso ni bilo redko, posebno ob nedeljah in praznikih. Za kruh so uporabljali žitno mešanico ajde, ječmena, prosa in nekaj koruze, včasih tudi nekaj rži. Premožnejši so uporabljali soržično zmes, to je pšenico in rž. Vino so, zlasti na premožnih kmetijah, uživali vsakodnevno, pri manj premožnih pa le ob nedeljah in praznikih.

V soseski Vrhpolje so poleti jedli različno doma pridelano zelenjavo in stročnice, pozimi pa kisló zelje, repo, krompir, ječmenovo in proseno kašo ter preproste močnate jedi, vse pa zabeljeno z domačo slanino. V Dolenjem in Gorenjem Vrhpolju, Stranjah in Jelšah, kjer so bile razmere nekoliko boljše, so jedli poleg prekajenega mesa ob nedeljah in praznikih tudi sveže, kupljeno meso, medtem ko so se v ostalih hribovskih vaseh zadovoljili s prekajenim mesom. Krušna mešanica je bila pri bogatejših rž in pšenica in pa mešanica ajde, ječmena, prosa in nekaj koruze, medtem ko so v hribovskih vaseh za kruh uporabljali le ajdo in oves. Vino so z izjemo Javorovice pili ob napornih delih, ob nedeljah in praznikih. Gospodarji pa so si ga privoščili pogosteje.

Poljedelski pridelki. V k.o. Šentjerneji so na njivah pridelovali pšenico, rž, ječmen, oves, koruzo, proso, ajdo, sirk ali močvirsko proso, fižol, bob, lečo, čičerko, zelje, belo, rumeno in burgundsko repo, krompir, buče, konopljo, lan, laneno seme in deteljo. Od teh so bistvene samo pšenica, rž, ječmen, oves, ajda, proso, sirk in krompir, ostali pridelki zaradi majhnega obsega pridelave niso upoštevanja vredni. Travniki so dajali mrvo in (v večjem delu) večinoma tudi otavo; vrtovi pa sadje, zelenjavo in travo. Pašniki so nudili poleg paše deloma še steljo in gozdovi poleg lesa tudi steljo, pašo, šiške⁷ in želod; vinogradi v večjem delu belo vino. Posamezen kmet ni imel izjemno velike pridelave, prav

tako v preteklem večletnem obdobju ni bilo opaziti niti porasta niti zmanjšanja posameznih pridelkov; pred šestdesetimi leti pa se je kot nova kultura pojavil krompir.⁸

V k.o. Vrhpolje so na rodovitnih tleh pridelovali za občino običajne kulture: pšenico, rž, ječmen, oves, proso, ajdo, koruzo, fižol, bob, lečo, čičerko, repo, konopljo, lan, zelje, krompir, buče in deteljo, vendar so bili od teh pomembnejši samo prvi štirje glavni žitni pridelki, nato ajda, proso, krompir in detelja, ostalo je zadoščalo le za hišne potrebe. Travniki so dajali mrvo in deloma tudi otavo; vrtovi sadje, zelenjavo in travo; vinogradi belo podgorsko vino; pašniki trdo sladko pašniško travo, steljo in slab les za kurjavo. Gozdovi so nudili trd les listavcev. Izjemne pridelave pri posameznih kmetih ni bilo, prav tako se v zadnjem obdobju ni spremenila pridelava posameznih pridelkov. Toda pred petdesetimi, šestdesetimi leti so bili novi pridelki krompir, detelja in koruza, na da bi pri tem spodrinili katerega od starih pridelkov. V k.o. je bilo od jožefinskih davčnih reform več delov gozdov in pašnikov spremenjenih v polja, travnike in vinograde.

Obdelava zemlje. V k.o. Šentjernej so orno zemljo obdelovali z veliko truda, tako kot je to dopuščala neugodna in največkrat dvakratna pridelava. Po vsakem pridelku je bila njiva enkrat preorana, razen pri prašnih kulturah, kjer so orali dva do trikrat. Pri tem so si kar največ pomagali z motikami in nato dobro pobranali. Plugji so bili navadne oblike, brane so vedno imele močne žeblje, primerne njihovemu namenu. Blizu domačije ležeče njive so pogostejše gnojili kot oddaljenejše, peščene. Vzrok tega navideznega zanemarjanja je bilo prepričanje kmetov, da takšne njive zelo težko prenašajo svež gnoj.⁹ Žito so želi s srpom, ga vezali v majhne snope in jih zdevali v kozolce na sušenje, nakar so jih lahko omlatili s slabotnimi cepci.¹⁰ Travnikom niso razen pomladanskega čiščenja namenjali nobene nege, čeprav bi bilo moč z namakanjem ali odvodnjavanjem doseči višji donos. Zelenjavne vrtove so pognojili skoraj vsako leto in jih ročno obdelali, sadno drevje pa je bilo skoraj vedno zanemarjeno. Vinogradi so bili deležni samo običajne nege in marsikaj bi se dalo izboljšati. Pašniki so bili prepuščeni naravi; tisti na gričih so bili bolj kot oni v nižini poraščeni s pasovi grmičevja in glede na svojo lego in sestavo tal bi se lahko spremenili v najboljše njive. Tudi gozdovi so bili prepuščeni naravi, lesna proizvodnja pa se zmanjševala zaradi vsakoletnega grabljenja listja in paše.

Čeprav so bile njive, kot je bilo v soseski v navadi, dobro obdelane, pa še vedno niso dosegli, da bi z bolj večjo pridelavo krme dosegli večji donos. Za takšno stanje kmetijstva pa ni bila kriva lenoba prebivalstva, ampak veliko bolj pomankanje kmečkih ljudskih šol, v katerih bi se otroci že v mladosti naučili brati, računati in pisati in s čimer bi bile odpravljene marsikatero navade in razvade.

V k.o. Šentjernej so njive zavzemale 908 oralov 1.419 kv. sežnje, travniki 190 oralov 100 kv. sežnje, vrtovi 13 oralov 1.567 kv. sežnje, veliki vrtovi 27 oralov 1.586 kv. sežnje, vinogradi 104 oralov 1.333 kv. sežnje, pašniki 140 oralov 800 kv. sežnje in visoki gozdovi 171 oralov 1.201 kv. sežnje, skupaj 1.558 oralov 6 kv. sežnje.

V operatih je navedeno, da je bilo v k.o. Šentjernej živine na splošno premalo, in še to bi bilo ob majhnosti travnikov težko vzdrževati, če ne bi pri njeni prehrani pomagala že majhna količina pridelane detelje in če ne bi bile domače živali čez zimo večinoma krmljene s slamo. Drugače pa je bilo v občini dovolj tako vlečne živine kot tudi potrebnega števila delavcev za kmečka dela in opravila.

Tam, kjer je bil pobran drugi pridelek, se je setev ozimnih poljščin začela s sv. Mihaleom (11. september), spomladi pa na začetku marca z ovsom, konec aprila so sadili krompir, v začetku maja so sejali proso, nato sirk, strniščno ajdo pa so posejali do sv. Jakoba. Žetev se je običajno začela z ječmenom na začetku julija, nato je sledila žetev rži, pšenice in ovs; proso, ajdo in krompir so pospravili konec septembra ali v začetku oktobra.

V k.o. Vrhpolje je bila zemlja na splošno srednje dobro obdelana. Običajno so polja samo plitvo preorali in pri vsakem pridelku, z izjemo "prašnih", le enkrat, vendar pa dobro prebranal; za razsekavanje trdih brazd so uporabljali motiko. Plugi so bili težki in nerodno izdelani, brane pa težke in z železnimi žebli, kar je ustrezalo njihovemu namenu. Žito so želi s srpom in vezali v majhne snope ter zdevali na sušenje v kozolce in nato po običajnem postopku omlatili. Tudi deteljo so sušili v kozolcih. Travniki niso bili deležni, razen potrebnega čiščenja spomladi, nobene kasnejše obdelave ali gnojenja, veliko pa bi jih lahko izboljšali z namakanjem ali odvajanjem in krotanjem vode. Travo so kosili s kratkimi kosami in jo po zamudnem delu posušili. Zelenjavni vrtovi so bili dobro oskrbovani, kar ne bi mogli reči za sadjarstvo, ki je bilo zanemarjeno. Pašniki in gozdovi so bili popolnoma prepuščeni naravi, pri sečnji lesa so uporabljali le sekire.

Obdelovalne površine v k.o. so obsegale 510 oralov 866 kv. sežnjevi njiv, 295 oralov 322 kv. sežnjevi travnikov, 29 oralov 1.579 kv. sežnjevi vrtov, 114 oralov 845 kv. sežnjevi vinogradov, 252 oralov 1.378 kv. sežnjevi pašnikov, 3.547 oralov 516 kv. sežnjevi visokih in 128 oralov 1.097 kv. sežnjevi nizkih gozdov, 21 oralov 1.424 kv. sežnjevi s sadnim drevjem, skupaj je bilo obdelanih 4.901 oralov 37 kv. sežnjevi zemlje.

Glede na posestno stanje je bilo število živine premajhno in vprežne živine je bilo dovolj samo zato, ker njiv niso pogosto orali. Toda to število živine bi bilo tudi ob večjem deležu senožeti (travnikov z enkratno košnjo) le malo manj teže prehraniti, če ne bi pomagala pridelava detelje in če bi bila živina poleti delno na paši in je ne bi pozimi hranili s slamo. Veliko gospodarjev je bilo popolnoma brez vprežne živine in so si pri delu morali pomagati s sosedovo. Potrebni delavci je bilo dovolj skoraj pri vsaki kmetiji, zato niso sprejemali tujih.

Setev za ozimne pridelke se je v ravnini in v Podgorju večinoma začela okoli sv. Mihaela in je trajala do konca oktobra, na Gorjancih pa osem dni prej. Žetev se je začela v nižini z ječmenom na začetku julija, nato so sledile pšenica, rž itd., vse pa je bilo pospravljeno do konca septembra.

Kvaliteta poljedelskih pridelkov in njihova vrednost. V k.o. Šentjernej je bila kvaliteta poljedelskih pridelkov izvrstna, posebno pšenice, rži in ječmena, oves pa je bil ob topli klimi in na toplih prodnatih tleh slabo zrnat. Vrednost pridelkov je bila dobra in zagotovljena, presežek so prodali doma. Pridelek s travnikov je bil deloma mešane, deloma sladke vrste in se je v celoti porabil v soseski. Zelenjava z vrtov in sadje je bilo za hišne potrebe, zadnjega je nekaj tudi ostajalo in so ga posušenega prodali trgovcem. Vino je po svoji kvaliteti presegalo povprečje, prodajni presežek so pokupili domači ali sosednji gostilničarji in ga prodali naprej vinskim trgovcem. Zaradi majhnega obsega gozdov ni bilo nikakršnega prirastka, za kurjavo in gradbeni les so v večji meri kupovali z Gorjancev in iz sosednjega Krakovskega gozda.

V k.o. Vrhpolje so bili poljedelski pridelki v povprečju dobre kvalitete, samo oves je bil v primerjavi s sosednjo k.o. Šentjernej odličen in njegova vrednost je

bila zagotovljena z domačo porabo kot tudi s tekočo prodajo. Kot presežek je prikazano samo nekaj pšenice in ovsa. Te pridelke so pokupili trgovci na domu. Seno s travnikov je bil deloma sladke, deloma mešane in deloma trdosladke vrste ter je pokrival zgolj potrebe kmetij. Vino je bilo srednje podgorske kvalitete in je predstavljalo enega najpomembnejših prodajnih artiklov. Pokupili so ga domači in bližnji gostilničarji ter vinski trgovci. Zelenjava z vrtoev je bila za hišne potrebe. Pri sadju je bilo predvsem pri slivah nekaj presežka, ki so ga posušenega prodali trgovcem. Pomemben presežek v lesu je bil v dominikalnih gozdovih, s katerim pa je potekala le še zelo majhna ali skoraj nikakršna prodaja. Medtem ko so podložniki zastonj sekali v bližnjih nižinskih gozdovih, pa lahka oskrba z lesom iz oddaljenjših gozdov ni bil možna. Edina izraba teh gozdov je bila potašarija – delanje pepelike.¹¹

Ceste in poti. K.o. Šentjernej je od zahoda proti vzhodu sekala zagrebška poštna cesta, ki je vodila tudi skozi Šentjernej. Bila je večinoma ravna in se je vzdrževala iz sklada za ceste. Tudi okrajna cesta iz Šentjerneja preko Šmarja v Pleterje in Gorenje Vrhpolje je bila večji del ravna. Okrajna cesta je vodila tudi od glavne ceste pri Šentjerneju proti Orehovici. Ti cesti sta se vzdrževali iz okrajne blagajne in slednja je bila še zlasti ravna in dobro prevozna. Cesta od Šentjerneja mimo Dolenjega proti Gorenjemu Vrhpolju je bila ravna, ampak slabo vzdrževana, nekoliko boljši je bil le tisti del, ki je vodil proti Pleterjam. Ostale občinske poti v Podgorju so bile slabe in prevozne le z domačimi voli.

Sejmi in trgi. Najbližji trg za k.o. Šentjernej je bil v Novem mestu, kjer je bil vsak ponedeljek tržni dan. Tja so prišli po zagrebški poštni cesti, razdalja je znašala miljo in pol¹² oziroma dve uri. Ta trg pa niso pogosto obiskovali, zlasti ko je zmanjkalo prodaji namenjenega žita. V Šentjerneju so bili nekajkrat na leto živinski in letni sejmi. Enako je veljalo tudi za k.o. Vrhpolje, le da je razdalja do Novega mesta znašala dve miljii. Tudi kmetje iz te k.o. so novomeški trg redko obiskovali, ker so male prodajne artikle lahko prodali kar doma.

Industrijske obrti. V k.o. Šentjernej razen šestih mlinov za moko z 19 tečaji (kamni), štirih stop in dveh žag za deske ter sedmih usnjarjev ni bilo nobene druge industrijske obrti v večjem obsegu. Usnjarji so izdelovali nemške podplate ter črno in rumeno zgornje usnje. Večino kož so dobili pri domačih mesarjih, deloma pa preko Metlike iz Karlovca na Hrvaškem. Tako potreba po večji količini kož kot tudi količina izdelanega usnja sta bili majhni in sta se večinoma prodali doma ali na bližnjih letnih sejmih.

V k.o. Vrhpolje so bili štirje mlini, dve žagi za deske in stroj za rezanje furnirja, ki so ga vpeljali šele pred kratkim. Druge obrti v večjem obsegu ni bilo.

Ob pregledu podatkov za obe k.o. se nizajo zanimive primerjave. Število prebivalcev v k.o. Šentjernej je bilo le za nekaj več kot 200 večje kot v k.o. Vrhpolje, kljub temu da je bila površina zadnje trikrat večja od šentjernejske. Vendar je gozd obsegal tri četrtine občinskega ozemlja. Zato pa so v občini Šentjernej njive zavzele več kot polovico celotne površine. Po številu prebivalcev izstopa v prvi k.o. Šentjernej, v drugi pa Gorenje Vrhpolje. Obe k.o. pa se močno razlikujeta glede načina preživljanja prebivalstva. V k.o. Šentjernej se je z obrtjo in kmetijstvom hkrati preživljala tretjina prebivalstva, nekaj je bilo celo čistih obrtnikov, v k.o.

Vrhpolje pa se je večina prebivalstva ukvarjala samo s kmetijstvom, samostojnega obrtnika ni bilo nobenega, nekaj družin pa se je preživljalo z obojim. To razliko najbrž ne moremo pripisati le različni geografski legi, ampak tudi temu, da je bil Šentjerneji upravno in cerkveno, obrtno in trgovsko središče k.o., zato se je tudi več prebivalcev ukvarjalo z obrtni, ki so zadovoljevale potrebe okoliških čisto agrarnih naselij.

Iz podatkov izluščimo, da je bila konjereja doma predvsem v k.o. Šentjerneji,¹³ govedoreja in prašičereja pa sta bili pomembni panogi v obeh k.o. Tudi perutniarstvo, ki je bilo pomembna veja gospodarstva v obeh, je bilo omejeno spet bolj na nižinske predele. Za vleko pri kmečkih delih so uporabljali tako konje kot vole, v hribovitem delu bolj vole. Zanimiv je podatek, da so na Javorovici še gojili ovce, navedene so tudi v preglednici, v k.o. Šentjerneji pa jih omenjajo le v opisnem delu. Gojili so jih zaradi volne za obleko. Živinoreja je v obeh k.o. temeljila na ekstenzivni paši, presežke goveje živine, konjev, prašičev in perutnine so prodali, prav tako presežno mleko kot maslo.

Za etnologa so vsekakor povedni tudi podatki o načinu obdelave zemlje, spravilu pridelkov in njihovi porabi. V obeh k.o. je bilo v navadi poljedelstvo s praho. Gnojili so malo in še to samo s hlevskim gnojem. Pri oranju so uporabljali težke pluge, domnevam, da so to bili še povsem leseni, vendar natančnega opisa ni. Brane pa so bile težke, lesene in z močnimi železnimi zobmi. Žito so želi povsod s srpi, sušili pa v kozolcih. Omlatili so ga s cepci, vir navaja slabotne, natančnejšega opisa pa ni. Travo so kosili s kratkimi kosami, kjer vir dodaja, da je bilo delo z njimi zamudno.

V obeh k.o. je bil poudarek na gojenju žitnih kultur, pridelek ovsja je bil v hribovitejših delih zaradi njemu ugodnejše klime veliko boljši od nižinskih predelov. Gojili pa so tudi lan in konopljo. Glede na podatke v anketi je bila določena površina namenjena prav tema kulturama. Zastopane so bile tudi stročnice: fižol, bob, čičerka in leča. Zadnji dve sta v našem stoletju povsem izginili. Kot nove kulture, ki so se začele gojiti v zadnji četrtini 18. stoletja, pa se omenjajo koruza, krompir in detelja. Travnikom niso posvečali posebne nege, z njih so dobili mrvo in otavo. Sadovnjaki so bili v obeh k.o. precej zanemarjeni, vendar so del presežka v sadju vseeno prodali v posušeni obliki. Na vrtovih so pridelovali zelenjavo. Vinogradi so dali največkrat belo vino, ki je pomenilo tudi pomemben prodajni višek. V k.o. Vrhpolje so prevladovali gozdovi, vendar so bili v dominikalni lasti, zato kmečko prebivalstvo razen paše in stelje od njih ni imelo koristi.

Prehrana se je navezovala na domačo pridelavo. Uživali so predvsem žitarice v obliki močnikov, žgancev in kruha, stročnice in zelenjavo. Vso hrano so belili s prekajeno slanino. Zaradi boljših gospodarskih razmer so si sveže in prekajeno meso bolj pogosto privoščili v šentjernejski soseski. Enako je bilo tudi z vinom.

Stanovanjske hiše so bile pritlične, zgrajene iz lesa in krite s slamo, imele so tri do širi prostore, v samem Šentjerneju so bile nekatere hiše tudi zidane in enonadstropne ter krite z opeko. Tudi v Gorenjem in Dolenjem Vrhpolju in Stranju je bilo nekaj hiš zidanih iz kamna, kritih pa s slamo. Dimnikov niso uvažali še nikjer.

Iz obeh k.o. so tržne presežke prodajali ob tržnih dnevih v Novem mestu. Toda tja niso hodili pogosto, saj so, glede na vir, tu prodajali predvsem presežke žita, del pridelkov pa so trgovci pokupili kar na domu. Obiskovali so letne sejme v Šentjerneju. Od obrti so omenjeni le mlinarstvo, žagarstvo in usnjarstvo. Ker je

to čas iztekajočega se fevdalizma, so morali kmetje oddajati tudi še dajatve različnim gospostvom, ki so jim bili podložni.

OPOMBE

- ¹ AS, Franciscejski kataster za Kranjsko, cenilni operati za k.o. Šentjernej in k.o. Vrhpolje ter k.o. Ostrog in Gradišče.
- ² P. Ribnikar, Franciscejski kataster, ES 3, Ljubljana 1989, 137–138; V. Valenčič, Posestne razmere na Veliki in Mali planini ob koncu fevdalne dobe, Traditiones 7–9, Ljubljana 1978–1980, 145–157.
- ³ V članku navajam mere, ki so bile v rabi v času nastanka našega vira, le da uporabljam ustrezen slovenski izraz. 1 oral (joh, jutro) = 0,57546 ha, 1 površinska klawtra = kvadratni seženj = 3,59 m², 1 dolžinska klawtra = seženj = 1,896 m.
- ⁴ Gre za cerkev sv. Miklavža.
- ⁵ Verjetno gre v tem primeru za poznoantično oziroma zgodnjerednjeveško naselje Zidani gaber, ki je bilo nedavno tudi delno arheološko raziskano. S. Ciglencečki, Zidani gaber, AV 45, Ljubljana 1994, 239 ss; isti Zidani gaber, Arheološka najdišča Dolenjske, Novo mesto 1990, 113; glej tudi članek D. Breščaka v tem zborniku.
- ⁶ Iz ankete za k.o. Šentjernej izvemo, da se je za en dan za par najete vprezne živine plačalo 2 goldinarja. Potrebno vprego so dobili v sami občini. 1 goldinar (gld) = 60 krajcarjev (kr).
- ⁷ Šiške so uporabljali pri predelavi usnja.
- ⁸ Po anketi je posamezni posestnik povprečno posadil na četrtini avstrijskega orala 4 do 5 mernikov krompirja (podzemljic). Uporabljali so ga tako za hrano ljudem kot za krmo živalim.
- ⁹ Njive so gnojili vsake tri leta, na en oral so navozili 60 voz po 10 centov gnoja, ki so ga imeli doma. Uporabljali niso nikakršnih gnojnih nadomestkov, kot so apno, gips, pepel, pepelarska sol, milarski pepel, lapor itd.
- ¹⁰ Za spravilo žita z 1/10 avstrijskega orala je bilo potrebnih 5 žanjic in 1 moški za vezanje in za en oral so plačali 10 žanjic po 20 kr, kar je zneslo 3 gld 20 kr, 2 moška za vezanje snopov 40 kr, 4 mlatiče 1 gl 20 kr, prevoz 1 gl, kar je zneslo 6 gl 20 kr. V enem dnevu so 4 mlatiči omlatili 10 kop žita (1kopa je 60 snopov žita in da 1 mernik (okoli 30 l) žita, omlačena slama pa tehta 50 vaganov (1 vagan = 61 l).
- ¹¹ Pepeliko (kalijev karbonat) so pridobivali z žganjem bukovega lesa in je služila kot ena od sestavin pri izdelavi stekla.
- ¹² Poštna milja je znašala 7,58 km.
- ¹³ Konjereja je bila pomebna tudi v ostalih dveh k.o.: Ostrog in predvsem Gradišče.

THE ŠENTJERNEJ AND VRHPOLJE DISTRICTS IN THE FIRST THIRD OF THE 19th CENTURY

SUMMARY

The article discusses the cadastral communes or districts of Šentjernej and Vrhpolje on the basis of data and evaluations from the Franciscan Cadaster. It compares the two districts, taking into consideration the fact that one represents a lowland area, whilst the other is an upland area. The population size, sociopolitical structure, nutritional and domestic culture, animal husbandry and agrarian culture and other economic elements in the first third of the 19th century are taken into consideration.

STEKLARNA NA GORJANCIH

MILOŠ JAKOPEC

Slovenci zaenkrat še nimamo celostne zgodovine steklarstva na naših tleh. Posamezni avtorji so se lotevali raziskav te dejavnosti po ožjih območjih. Prva doslej znana steklarna na Slovenskem je delovala v Ljubljani, kjer jo je v prvih desetletjih 16. stoletja ustanovil ljubljanski lekarnar Zoanna Francisco Catania.¹ V 18. stoletju je v Sloveniji delovalo 24 steklarn, v 19. stoletju pa se jim jih je pridružilo še trinajst.² V Sloveniji se je steklarstvo udomačilo na Štajerskem (Po-horje in celjsko območje), Kozjanskem, Koroškem, Goriškem, Primorskem in Dolenjskem, le na Gorenjskem steklarn ne najdemo.

Tri steklarne, ki so delovale na Dolenjskem, so zaživele v sredini 19. stoletja, to pa je že zadnja stopnja ustanavljanja steklarn v Sloveniji. Prvenstvo med stek-larnami na Dolenjskem ima naša na Gorjancih, ki je začela delovati 1838. leta. Kmalu zatem, leta 1840, je grof Auersperg ustanovil steklarno v občini Draga v kočevskih gozdovih. Za naselje ob njej se je pozneje udomačil naziv Glažuta. Ta steklarna je delovala do leta 1855.³ Grof Auersperg ni pridobil za njeno delova-nje nobenih oblastnih dovoljenj. Kot zemljiški gospod je bil tega oproščen na os-novi dominikalnega prava.⁴ V tej steklarni je deloval za potrebe brusilnice steka eden izmed prvih parnih strojev v Sloveniji.⁵

Za drugo steklarno, ki jo je grof Auersperg nameraval ustanoviti v Kočah v friedrichsteinskih gozdovih (območje blizu Grčaric), je zaradi reform v letu 1848 moral pridobiti običajna koncesijska in obratovalna dovoljenja.⁶ Iz neznanih vzrokov steklarna v Kočah ni nikoli začela obratovati.

Svojo četrto steklarno (če upoštevamo obratovanje, je to bila tretja) je dobi-la Dolenjska 1850. leta v Šalki vasi (po nekaterih navedbah na Trati) pri Kočevju. Ustanovila sta jo brata Razinger, ki sta dobila obratovalno dovoljenje 9. avgusta 1852, v trgovinski register novomeškega okrožnega sodišča pa sta obrat vpisala šele 24. januarja 1860. Delovala je do leta 1886, ko jo je skupaj s premogovni-kom od Razingerja kupila Trboveljska premogokopna družba. Ta je steklarsko proizvodnjo takoj po nakupu opustila. V steklarni v Šalki vasi sta delovali dve peči s po štirimi lonci, enake zmogljivosti je imela tudi Auerspergova steklarna v Glažuti.⁷ Tudi Razingerjeva steklarna v Šalki vasi je za brušenje stekla upo-rabljala parni stroj z močjo 4 konjskih sil. Poleg naštetih steklarn je imela Do-lenjska v novejšem obdobju še eno: Industrijno stekla INIS, ki je delovala v Bršljinu pri Novem mestu od 1965. do 1968. leta.

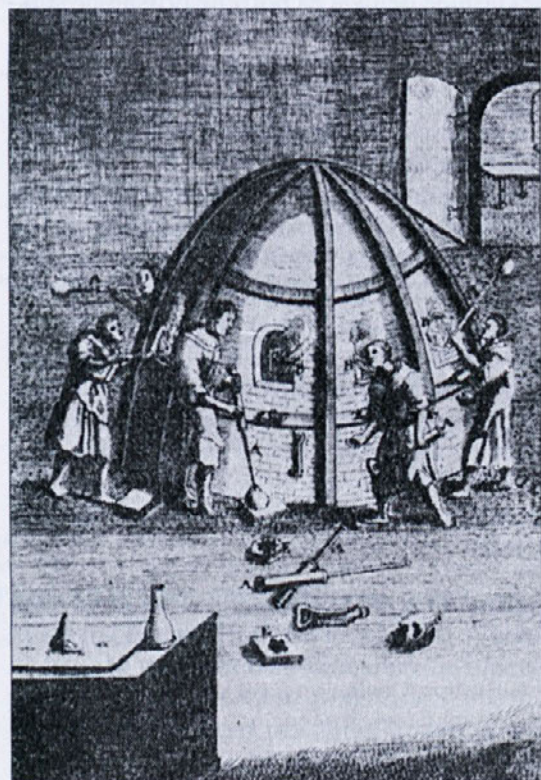
Dve osnovni surovini: kremenčev pesek in gozd, ki zagotavlja drva za kurjavo v topilniških pečeh. Proizvodnja stekla je terjala v prvih začetkih steklarstva in tudi še v 18. in 19. stoletju dva pogoja: bližnja nahajališča kremenjaka in gozd, ki je dal drva za kurjenje v topilniških pečeh. Za izdelavo stekla so potrebovali kot osnovno surovino kremenjak. Tega so ponekod lomili kot kamenino in ga nato drobili, drugod spet so uporabljali kremenčev pesek. V zgodnjih obdobjih steklarstva so kremenjaku dodajali pepeliko, pozneje pa namesto nje natron (sodo) in tudi kredo.

Zmes prej naštetih surovin po recepturi (dodajali so ji še manjše količine drugih primesi) so topili v pečeh. Steklarske peči so imele običajno štiri talilnike

(lonce), v katerih se je zmes talila. Lonci so bili izdelani iz posebne gline in vzdani v peč, ki je imela kurišče v prikletnem, zidanem delu steklarne. Peči so izdelovali iz mokre, na zraku sušene opeke ali iz žgane opeke. V prvem primeru so morali novo peč počasi sušiti in ogrevati pet do šest tednov, peč iz žgane opeke pa je bila nared v treh tednih. Steklarska peč je vzdržala eno leto.

Zgornji del peči je skupaj z zgornjim delom vzdanih loncev segal skozi strop iz prikletnega dela s kuriščem v steklarsko delavnico. V nekaterih steklarnah je bil zgornji del peči z odprtini loncev neobzidan. Steklarji so pomakali železno cev (pipo) v lonec in prestrezali kapljo tekoče steklovine, ki so jo nato s pihanjem in preprostimi orodji obdelovali. Ponekod so imeli gornji del peči z odprtinami loncev v delavniškem delu obzidan v obliki stožca z odprtinami, skozi katere so posegali steklarji s pipami po steklo.⁸

Steklarsko delo in orodja v sredini 19. stoletja. Glinasti talilniki (lonci) so bili uporabni tri do štiri mesece. Izdelovali so jih iz posebne gline, ki so jo večji del dobivali iz Avstrije, nekaj časa pa so uporabljali tudi glino iz najahališča pri Zgornji Polskavi na Štajerskem. Lonec je imel vsebnost 15 do 20 litrov tekoče steklovine, na novo pa so ga polnili vsake tri do štiri dni. Z enim polnjenjem je dal en lonec 1.650 kosov votlega ali ravnega stekla.

Peč z osmimi lonci, zgornji del je stožčasto obzidan. Vidne so odprtine, skozi katere so steklarji posegali s pipami po kapljo tekoče steklovine. (Iz: Franc Mlinařik: Pohorske steklarne)

Razen peči za talilnike so v steklarnah uporabljali tudi peči za počasno ohlajevanje izdelkov. Orodje, ki so ga uporabljali steklarji, je bilo zelo preprosto. Največ so naredili s pipo, skozi katero so pihali zrak v razžarjeno kapljo steklovine. Pomagali so si tudi tako, da so pipo vrteli po zraku. Plosko dno posode so naredili tako, da so s pihanjem izdelani stekleni mehur pritisnili ob "marmor", kamnito ploščo, ki so jo uporabljali v ta namen. Med obdelovanjem so izdelek, ki je bil še na pipi, vtaknili v vilice, železni dvorog, ki je bil pritrjen ob peči, in nato izdelku z vrtenjem s pomočjo železne pincete dali želeno obliko. Izdelek so oblikovali tudi tako, da so ga še med pihanjem vtaknili v model. Modeli so bili v začetku leseni, pozneje železni. Izdelek so med oblikovanjem (dokler je bilo steklo še mehko) obrezovali s škarjami.⁹

Pepeliko, najpomembnejšo sestavino pri izdelovanju stekla, so naše steklarne večji del dobi-

vale od drugod. Izdelovali so jo iz drevesnega pepela (z večkratnim prekuhavanjem in žarjenjem le-tega). Našim steklarnam (tudi tej na Dolžu) je bilo izdelovanje pepelike prepovedano, ker so bile za njeno izdelavo potrebne zelo velike količine lesa (za kg pepelike je bil potreben kubični meter lesa).¹⁰ V manjših količinah je pepeliko izdeloval grof Auersperger v kočevskih gozdovih. Steklarne so uporabljale za izdelavo pepel iz peči v steklarni in zbirale tudi pepel po gospodinjskih. Največ pepelike je prihajalo k nam s Poljske in iz Rusije.¹¹

Janez Rückel se odloči steklariti na Gorjancih. V letu 1837 se je na novomeškem okrožju zglasil Janez Rückel z željo, da bi na Gorjancih zgradil steklarino. Dotlej je bil solastnik steklarne v Ojstrici pri Vranskem, ki je morala prenehati z delom, ker je izkrčila okoliški gozd in ostala brez kurjave.¹² Iz takšnega vzroka so se steklarne v 19. stoletju velikokrat selile z območja na območje.¹³

Janez Rückel je kot kraj za postavitev izbral Šentjanževo dolino na Gorjancih, južno od Dolža. Odločil se je za prostor v tej dolini, ki leži ob potoku Padež (Klamfer). Območje je vse do potoka zaraslo z gozdom. Dolž z vozno potjo je streljaj oddaljen na sosednjem hribu. Okoliški gozdovi na Gorjancih so obetali dovolj drv za kurjavo pod talilniki.

Z lastnikom gospostva Ruperčvrh, baronom Amandom Schweigerjem, se je dogovoril za sešnjo drv v njegovem gozdu. Gozdovi na Gorjancih so bili zaradi oddaljenosti od prometnih poti mrtev kapital, zato so bili na gospostvu Ruperčvrh veseli kupca lesa. 600 kubičnih sežnjev (nekaj čez 2.000 kubičnih metrov) naj bi posekal na leto v golosekih na vnaprej določenih predelih na Polomu, Grebencu in Srednjem vrhu. Rückel je lahko postavil poslopja steklarne na izbranem graščinskem zemljišču brez odškodnine. Na posekah so smeli on in njegovi delavci eno leto po poseku gojiti poljščine, nato pa bi zemljišče pogozdili. Cena za kubučni seženj lesa je bila 50 krajcarjev.¹⁴

Rückel se je dogovoril z gospostvom Ruperčvrh, da bo od njega kupoval slamo za ovijanje izdelkov in iz njegovega lesa izdeloval zaboje za transport izdelkov. Rückel je svoje s pogodbo pridobljene pravice vknjižil na graščinsko posestvo.¹⁵

Graščinski podložniki so nasprotovali sejnji lesa. Na novomeškem okrožju so presodili, da gre pri steklarni za večji obrat, in so Janezu Rücklu svetovali, naj zaprosi na guberniju v Ljubljani za deželno obratovalno dovoljenje. Nato se je zadeva zataknila, ker so se župani vasi Zajčji Vrh, Sela, Hrib, Orehek in Brezovica pritožili, češ da bodo kratene njihove pravice do lesa v steklarni odkazanih gozdovih. Novomeško okrožje je po pretresu zadeve razsodilo, da bodo prizadeti svojim potrebam zlahka zadostili v drugih graščinskih gozdovih. Ljubljanski gubernij je nato Janezu Rücklu 23. decembra 1837 izdal deželno obratovalno dovoljenje.¹⁶

Medtem je v Šentjanževi dolini ob Padežu že začelo rasti poslopje steklarne z nekaterimi pripadajočimi objekti.¹⁷ Stavba steklarne je bila za dobrih 30 m oddaljena od struge potoka in z zadnjo steno naslonjena v hrib. V tlorisu je merila kakih 20 m x 18 m. Ob njej je zagotovo stalo večje poslopje, v katerem je bilo skladišče z zavijalnico (steklovino so pred vlaganjem v zaboje zavijali v slamo), ter še poslopje ali dve za obratovalne potrebe. Ob steklarni so sičasne domove sčasoma zgradili tudi steklarji in nekateri drugi delavci. Za delom so se selili od steklarne do steklarne in imeli pri sebi družine.¹⁸

V začetku leta 1838 je v talilni peči zagorel ogenj in steklarne je začela delovati. Z nekaj krajšimi prekinitvami je obratovala vse do leta 1854, torej 17 let.¹⁹ Imela je eno peč s štirimi lonci, videti pa je, da so okoli leta 1850 v njej zmogljivosti podvojili in da sta odtele delovali dve peči s po štirimi lonci.²⁰

V 17 letih delovanja se je zvrstilo kar sedem lastnikov. Ustanovitelj steklarne Dolž in prvi lastnik je vzdržal na Dolžu le tri leta. Kaže, da je imel težave s prodajo izdelkov in da mu je primanjkovalo obratnih sredstev. V treh letih poslovanja se je zadolžil za 10.000 goldinarjev²¹ in 4. marca 1841 z zalogami in vsemi pravicami, ki jih je imel iz pogodbe z gospostvom Ruperčvrh, steklarne prodal Jožefu Arltu.²²

Arlt je zaprosil za deželno obratovalno dovoljenje in ga dobil 19. junija 1841, ko je gubernij v Ljubljani hkrati razveljavil dovoljenje, izdano Rücklu.²³ Jožef Arlt je 1. oktobra 1843 sklenil z gospostvom Ruperčvrh novo pogodbo. Odkupil je 4 orale in 449 kvadratnih svežnjev zemljišča, na katerem je stala steklarne s poslovnimi stavbami (to je okoli 2,4 ha), dobil 2 orala zemljišča za obdelavo in pridobil pravico prenesti svoje pravice iz te pogodbe na tretjo osebo brez pristanka lastnika.²⁴ Prejšnji lastnik je moral za prenos svojih pravic imeti pristanek lastnika – gospostva Ruperčvrh.

Poslovanje ni šlo gladko niti Arltu. Zadolžil se je in 3. junija 1844 prodal steklarne z vsemi zalogami in pravicami, ki jih je imel po pogodbi z gospostvom Ruperčvrh, svoji ženi Ivani Arlt, rojeni Palme, za 12.000 goldinarjev.²⁵ Z njo se je dogovoril, da ji bo pomagal voditi steklarne za ustrezn del dobička. Iz izrecnih določil v pogodbi je videti, da se je odločil za prodajo zato, ker se je želel izogniti terjatvam upnikov. Imel je tudi težave z delavci, ker je z njimi grobo ravnal.²⁶

Posli tudi kasneje niso potekali uspešno in steklarne je leta 1847 prenehala z delom ter šla v stečaj. Na dražbi jo je kupil novomeški trgovec Janez Globočnik,

ki je bil bržčas največji upnik. Ta jo je 21. maja 1849 prodal lastniku gospostva Ruperčvrh, baronu Amandu Schweigerju, ki je že naslednje leto, 12. marca 1850, prodal celotno gospostvo Ruperčvrh s steklarne vred Juliju pl. Valmaginiju za 17.000 goldinarjev.²⁷

Slednji je bil zadnji lastnik steklarne Dolž. S steklarstvom se je ukvarjal dve leti, nato pa jo je dal v zakup za 50 let Karlu Slanini in Janezu Mitterdorferju iz Purstlinga v Avstriji. Zakupnika sta od deželnega namestništva dobila deželno obratovalno dovoljenje.²⁸ V njenem zakupništvu je steklarne, najbrž v letu 1854, prenehala delovati.

*Peč s štirimi lonci, brez obzidanega zgornjega dela.
(Iz: Franc Mlinařik: Pohorske steklarne)*

Tožbe in majhna vojna med zadnjim prodajalcem in kupcem steklarne, za navrh pa še stavka steklarjev. Stari in novi lastniki so si ob prodaji in nakupu predajali steklaro v okviru poslovnih navad. Dejanska predaja imetja pa se je zapletla ob menjavi lastništva med ruperškim gospodom, baronom Amandom Schweigerjem, in Julijem pl. Valmaginijem, ki je bil zadnji kupec steklarne, hkrati z njo pa je kupil celotno gospostvo Ruperčvrh.

Tožbe, pravic malo vojno, in stavko steklarjev, kar vse se je odigravalo v letu 1850, osvetljuje nekaj ohranjenih arhivskih listin. Julij pl. Valmagini je baronu Schweigerju za vso ruperško posest z gradom in steklaro vred odštel 17.000 goldinarjev.²⁹ V ohranjenem pismu, ki ga je pisal državnemu namestništvu v Ljubljani, pravi, da je baronu Schweigerju pred nakupom gospostva "večkrat dobro stal z denarjem" ob zagroženih rubežih in plačeval njegovim upnikom dolgove. Pove tudi, da se z baronom Schweigerjem za lastništvo tožita. Omenja, da je baron z oboroženimi hlapci vdrl 25. junija 1850 na njegovo posest in da je njega in njegove hlapce razorožil s svojimi hlapci.³⁰ Ker je bila prometna vrednost gospostva Ruperčvrh, kot je razvidno iz Deželne deske, med 40.000 in 45.000 goldinarji,³¹ je videti, da je Valmagini od barona Schweigerja izsilil nizko kupnino in za voljo tega sta se nato pravadala in vojskovala.

Spopad se je nadaljeval ob dražbi grajskega pohištva 27. junija 1850, ko je Valmagini z najemniki skušal dražbo preprečiti in so vojaki, ki so spremljali osebje sodišča, njegove najemnike polovili.³²

Naslednja listina pove, da so delavci v steklarni prenehali z delom. Valmagini je zaprosil na novomeškem okraju za varstvo, nakar so na Dolž odšli vojaki, ki so delavce, kar so jih tam našli, pretepli. Ko se je razširila govorica, da so vojaki uporabili strelno orožje in nekaj delavcev ranili, je Valmagini zaprosil za ogled. Na Dolž so 28. junija 1850 odšli okrajni komisar Tribuzzi, okrajni zdravnik dr. Petters in Valmagini. Ugotovili so, da se delavcem poznajo le sledovi udarcev, in jih pozvali, naj nadaljujejo z delom. Ohranjenemu zapisniku ogleda je priložen tudi poimenski seznam delavcev v steklarni, listina pa izpričuje tudi prvo doslej znano stavko na Slovenskem.³³

Steklarji na Dolžu so bili večinoma Nemci in Čehi. Ustanovitelj steklarne Janez Rückel je najbrž za začetek pripeljal na Dolž nekaj steklarjev in drugih delavcev iz svojega nekdanjega obrata na Ojstrici pri Vranskem, nekaj pa jih najel drugje. Žal v stopiški župniji prišlekovi niso vpisovali v Status animarum,³⁴ zato najdemo vpise delavcev iz steklarne le v rojstnih, poročnih in mrliških matičnih knjigah.

V obdobju od 1839 do 1854 je zapisanih 26 imen steklarjev, ki so delali na Dolžu. Priimki vseh so nemški, domnevamo pa lahko, da jih je bilo precej s Češkega. Priimek enega, Ogrizek, dopušča možnost, da je bil Slovenec, za dva druga najdemo navedbo, da sta bila rojena na Štajerskem.

Temu moramo pridati še seznam delavcev steklarne, ki je ohranjen kot priloga zapisniku okrajnega komisarja Tribuzzija z dne 28. junija 1850³⁵ in pove, da je bilo v steklarni leta 1850 skupaj 40 delavcev, in sicer: osem steklarjev (med njimi bi utegnil biti eden, po priimku Otorepič, bodisi Čeh bodisi Slovenec, priimki drugih zvenijo nemško), dva topilca (eden, po priimku Gorjup, bi lahko bil Slovenec), mizar, dnevni delavec, šest drvarjev (vsi priimki so italijanski, le Anton Mrašič bi lahko bil Slovenec) in trinajst drvarskih hlapcev. Priimki slednjih so slovenski, verjetno so bili okoliški domačini.

Ker omenjeni seznam ne vsebuje voznikov, je steklarna najbrž opravljala odvoz izdelkov le s sproti najetimi vozniki. 26 imen steklarjev (steklarna je za delo pri štirih loncih potrebovala le štiri steklarje), ki so zajeti v matičnih knjigah župnije Stopiče, kaže, da so se večkrat zamenjali in da na Dolžu niso zdržali dolgo.

Steklarna je proizvedla pri normalnem obratovanju okoli 13.000 kosov stekla na teden. To steklo je bilo treba oviti s slamo in spraviti v lesene zaboje za prevoz z vpregami do Trsta. To je omogočilo zaposlitev mnogim okoliškim dekletom in gospodinjam, pa tudi otroke so uporabljali za to delo. Bližnji okoličani so zaslužili tudi z vleko in prevozom drv od sečišč do steklarne. V naštetih primerih ni šlo za redno zaposlitev, kljub temu pa je obrat mnogim okoličanom zagotavljal dodatni zaslužek.

Oglas ponuja votlo, belo zeleno in kredno steklo. Ustanovitelj steklarne Janez Rückel je v Innerösterreichisches Industrie und Gewerblblatt objavil leta 1839 reklamni oglas. Besedilo pove, da novoustanovljena steklarna v Šentjanževi dolini (Johannsthal) proizvaja odlično votlo steklo, razno steklenino iz krednega stekla, okenska stekla vseh dimenzij in zeleno steklo.³⁶ S tem imamo na voljo iz prve roke pričanje o tem, kaj je steklarna delala.

Steklarne so pred razvojem receptur za izboljšave izdelovale zelenkasto steklo, ki je imelo ponekod komaj opazen rjavkast navdah zaradi vsebnosti železa v kremenjaku. To nezaželeno barvo so odpravili z dodajanjem rjavega manganovca. Žlahtno, kristalno čisto in prozorno steklo pa so dobivali z dodajanjem krede.³⁷

Steklarna Dolž je torej izdelovala vse tri vrste stekla: zeleno, navadno in žlahtno kredno steklo. Iz zelenega stekla še danes izdelujejo steklenice za mineralno vodo, iz rjavega za pivo, takrat pa je bila večina gostilniške posode za točenje iz zelenega stekla: kozarci, litri, četrtinke, štefani, frakeljci. Žlahtnejšo posodo za pitje so izdelovali iz krednega stekla. Prav v času, ko je stekla Rücklova steklarna na Gorjancih, so se v razsvetljavi začele uveljavljati petrolejske svetilke. Tako posoda za petrolej kot valj, ki je obdajal goreči stenj, sta bila iz stekla in sta za vse steklarne predstavljala veliko dela. Iz stekla so izdelovali tudi svečnike raznih oblik in razne okrasne predmete.

V štirih loncih so ob normalnem obratovanju izdelali na teden od 13.000 do 15.000 kosov steklenih izdelkov. Te je bilo treba oviti s slamo, spraviti v zaboje, naložiti na vozove in nato z vprego spraviti do Ljubljane in od tam do Trsta. Steklarne v Sloveniji so le malo svoje proizvodnje prodale doma in v kontinentalni Evropi. Večina je šla do Trsta in nato po morju v Severno Italijo, dežele Levanta, Egipt, Turčijo in Severno Ameriko.³⁸

Izdelki iz stekla so sorazmerno težki, zaradi posebnega zavijanja so bili voluminozni in za prevoz tedenske proizvodnje je bilo potrebnih vsaj deset voz. Pot z Dolža do Trsta je trajala vsaj teden dni in je predstavljala velik strošek. Glino za obnovo loncev in peči so dovažali od daleč, bila je težka in sorazmerno draga, tudi pepeliko so pripeljali od daleč in je bila draga. Vse to je skupaj s transportom predstavljalo velike stroške in zato je steklarna obratovala na robu gospodarnosti. Njeni lastniki so se zato povečini zadolževali in vselej, po dveh ali treh letih steklarjenja, obupali.

Danes je le še nekaj ostankov zidov, ki jih je prerasel gozd. Iz pogodb, ki so jih steklarji sklepali z gospodvom Ruperčvrh, je razvidno, da so v graščinskih gozdovih posekali na leto 600 kubičnih sežnjeva lesa. Ob porabi 140 do 150 svež-

Ostanki zidov steklarne na Gorjancih. (Foto: M. Pršina)

njev za kurjavo na lonec letno je steklarne Dolž torej imela eno peč s štirimi lonci.³⁹ Steklarna je porabila za štiri lonce na leto okoli 84 ton kremenčevega peska, okoli 12 ton pepelike in okoli 12 ton sode in natrona. Za peči in topilne lonce je porabila okoli 3 tone gline na leto.⁴⁰ Na leto je izdelala okoli 500 tisoč kosov votlega in ravnega stekla. Ker je bila zgrajena ob potoku Padež kaže, da je imel lastnik v načrtu tudi brušenje stekla, ker so brusilnice takrat delovale na vodni pogon.

Stvarno predstavo o izdelkih te steklarne bomo dobili le z izkopavanji v nasipu steklenih odpadkov, ki leži med ostanki zidov steklarne in potokom Padešem. Nasip je prerasel le s travno rušo.

Dopustna je domneva, da so v steklarni po nekaj letih obratovanja (v obdobju od 1849. leta dalje) podvojili njene zmogljivosti in da je odtlej delovala z dvema pečema in osmimi topilnimi lonci. K takšnemu sklepanju navajata dve dejstvi: v ohranjenem seznamu delavcev iz leta 1850 je navedenih osem steklarjev. Delovnik je takrat trajal dvanajst ur na dan, pri vsakem loncu pa je delal le po en steklar. In drugo dejstvo: zakupnikoma Slanini in Mitterdorferju je bil leta 1852 letni posek povečan s prejšnjih 600 na 1.000 kubičnih sežnjev. Koliko sta sekala od 1849. leta baron Schweiger in Valmagini, ne vemo, ker sta pač sekala lastni gozd in s samim seboj o tem nista sklepala pogodbe. Zaradi tehnološkega napredka pa se je poraba lesa za kurjavo v talilnih pečeh zmanjšala. Neposrednega odgovora na vprašanja, zakaj enkrat več steklarjev in zakaj skoraj enkrat večji posek lesa za kurjavo pod talilniki, nimamo. Ponuja se le prejšnja domneva.

Steklarne Dolž je v letu 1854 nehala obratovati.⁴¹ Potok Padež je začel v zadnjih desetletjih presihati in voda v njem toliko da žubori po skalnati strugi, ki se napolni le ob neurjih. Le malo ostankov zidov nekdanje steklarne bičata dež in veter. Poletno sonce ne more do njih zaradi gostote drevesne podrasti. Steklarna Dolž ni več niti spomin, pač pa samo še preteklost.

OPOMBE

- ¹ Franc Mlinafik: Pohorske steklarne, str. 19 in 20.
- ² Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem, str. 126; Franc Mlinafik: Pohorske steklarne, str. 54-62, 65 in 66.
- ³ ARS, Gubernijski arhiv, leto 1847/48, fasc. 32, ref. 252.
- ⁴ Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem, str. 125.
- ⁵ Dr. Vlado Valenčič: Nekaj steklarn na Kranjskem, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1957, št. 2, str. 65.
- ⁶ ARS, Gubernijski arhiv, leto 1847/48, fasc. 32, ref. 252.
- ⁷ Trgovski register novomeškega okrožnega sodišča, I. zvezek registra družbenih tvrdk Ges I/2, Namestniški arhiv fasc. 21-4 (1850/56), ARS.
- ⁸ Franc Mlinafik: Pohorske steklarne, str. 45 in 46.
- ⁹ Franc Mlinafik: Pohorske steklarne, str. 48-53.
- ¹⁰ Franc Mlinafik: Pohorske steklarne, str. 36.
Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem, na strani 128 navaja, da je pri Marija Gradcu pri Laškem delovala tovarna pepelike, ki pa je prenehala z obratovanjem že v letu 1764.
- ¹¹ Franc Mlinafik: Pohorske steklarne, str. 38.
Dr. Vlado Valenčič: Nekaj steklarn na Kranjskem, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1957, št. 2, str. 65.
- ¹² Dr. Vlado Valenčič: Nekaj steklarn na Kranjskem, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1957, št. 2, str. 63.
- ¹³ Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem, str. 126.
- ¹⁴ ARS, Deželna deska, Hauptbuch VII. fo. 355, tek.št. 49, Instrumentenbuch N. II.
- ¹⁵ ARS, Deželna deska, Hauptbuch VII, fo. 355, tek.št. 49, Instrumentenbuch N. II.
- ¹⁶ ARS, Gubernijski arhiv leto 1837/38, fasc. 32 ref. 207.
- ¹⁷ V nekaterih zemljiškoknjižnih listinah, ki se nanašajo na steklaro Dolž, najdemo navedbo, da stoji steklarne v Šentjanževi dolini (Johannesthal).
- ¹⁸ Navedena velikost objekta je rezultat ogleda ruševinskih ostankov, drugi objekti, ki so naštet, so bili ob steklarnah običajni, pa tudi družine delavcev so večinoma stanovale ob steklarnah.
- ¹⁹ Poročilo ljubljanske trgovske zbornice za leto 1870, str. 90.
- ²⁰ Ta domneva temelji na številu zaposlenih steklarjev v letu 1850 in na pogodbenem poseku drv za kurjavo za potrebe steklarne v letu 1852, vendar nima nobenih osnov v listinskih dokazih. Podrobnejša obrazložitev je v zadnjem delu sestavka. Vir za navedbo, da je imela steklarne Dolž eno peč s štirimi lonci, je dr. Vlado Valenčič: Nekaj je steklarn na Kranjskem, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1957, št. 2, str. 64.
- ²¹ ARS, Deželna deska, Hauptbuch fo 355, Instrumentenbuch N. V fo 201, VI. fo 33 sl., 154 sl., VII. fo 355.
- ²² ARS, Gubernijski arhiv leto 1841/42, fasc. 31 ref. 47.
- ²³ ARS, Gubernijski arhiv leto 1841/42, fasc. 31 ref. 47.
- ²⁴ ARS, Deželna deska, Hauptbuch pod št. 54, Instrumentenbuch IX. fo 92 sl.
- ²⁵ ARS, Deželna deska, Hauptbuch VII. pod št.54, Instrumentenbuch IX. fo 92 sl. in X. fo 128.
- ²⁶ ARS, Gubernijski arhiv leto 1843/44, fasc. 11, ref. 523.
- ²⁷ ARS, Deželna deska, Hauptbuch VII, št. 355, Instrumentenbuch XI, fo 386 in fo 387.
- ²⁸ ARS, Namestniški arhiv, leto 1852, fasc. 21-2.
- ²⁹ Navedba je vzeta iz listin, navedenih pod 27.
- ³⁰ Iz ohranjenega pisma J. Valmaginija državnemu namestništvu v Ljubljani z dne 4. julija 1850. Ohranjeno v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino v Novem mestu, v "Jarčevi mapi".
- ³¹ Zneski so posneti iz Deželne deske za obdobje 1825 do 1880.
- ³² Iz poročila okrajnega komisarja Roederja okrajnemu glavarju Francu Mordaxu z dne 27. junija 1850. Ohranjeno v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino v Novem mestu, v "Jarčevi mapi".
- ³³ Zapisnik okrajnega komisarja Tribuzziija o ogledu v steklarni Dolž dne 28. junija 1850 s prilogami. Ohranjeno v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino v Novem mestu, v "Jarčevi mapi".
- ³⁴ Status animarum pomeni v prevodu "stanje duš", to je bila matična knjiga, ki so jo župnišča vodila po naseljih in družinah in vanjo vpisovala vse spremembe (rojstva, poroke, smrti). S to knjigo so imela župnišča celosten pregled svojih faranov, ki so imeli v fari stalno bivališče.
- ³⁵ Poimenski seznam delavcev, ki so delali v steklarni, obsega štiri strani velikega formata (folie) in

je priloga zapisnika pod 33.

- ³⁶ Oglas je bil objavljen v *Innerösterreichisches Industrie und Gewerbeblatt* leta 1839 v oglasni prilogi št. 43.
- ³⁷ Franc Mlinafik: Pohorske steklarne, str. 43.
- ³⁸ Franc Mlinafik: Pohorske steklarne, str. 57.
- ³⁹ Izračun porabe lesa za kurjavo sem izdelal na osnovi navedb Franc Mlinafik: Pohorske steklarne, str. 29.
- ⁴⁰ Porabo surovin sem izračunal primerjalno na osnovi navedb o porabi surovin v enkrat večji steklarni v Kočevju, glej: dr. Vlado Valenčič: Nekaj steklarn na Kranjskem, *Kronika*, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1957, št. 2, str. 67.
- ⁴¹ Poročilo ljubljanske trgovske zbornice za leto 1870, str. 90.

VIRI IN LITERATURA

- Šorn, J., 1984: Začetki industrije na Slovenskem.- Založba Obzorja, Maribor.
- Valenčič, V., 1953: Vloga steklarn pri izkoriščanju gozdov na nekdanjem Kranjskem.- *Gozdarski vestnik*, št. 6-7, str.: 185-195.
- Valenčič, V., 1957: Še nekaj steklarn na Kranjskem.- *Kronika*, časopis za slovensko krajevno zgodovino, št. 2: str.: 61-68.
- Mlinafik, F., 1966: Pohorske steklarne.- Založba Obzorja, Maribor.
- Smole, M., 1980: Graščine na nekdanjem Kranjskem.- *Ljubljana*, str.: 428-429.
- Julij pl. Valmagini: Pismo državnemu namestništvu v Ljubljani z dne 4. julija 1850, arhivski dokument na 4 folijah, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto, "Jarčeva mapa".
- Okrajni komisar Roeder, poročilo okrajnemu glavarju Francu Mordaxu o poteku dražbe na Ruperčvrhu 27. junija 1850, arhivski dokument na 8 folijah, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto, "Jarčeva mapa".
- Okrajni komisar Tribuzzi, torzo zapisnika o ogledu v steklarni Dolž dne 28. junija 1850, arhivski dokument na 4 folijah (manjka 1 folija) s prilogami: na 1 foliji delovna pogodba za steklarja Franca Schanbergerja (prepis) in na 4 folijah poimenski seznam delavcev, zatečenih v steklarni pri ogledu, vseh 9 folij je ohranjenih v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto, "Jarčeva mapa".

THE GLASS WORKS ON THE GORJANCI HILLS

SUMMARY

The production of glass in Slovenia was well developed in the second half of the 18th and in 19th centuries. The glass factory used beech-wood for heating the furnaces, so they were built close to forests and deposits of silica – the most important substance used in glass making. There were very few glass factories in Dolenjska due to inadequate transport. Their beginning lie in the first half of 19th century. The Dolž glass factory was the first to start production in 1838, followed by the Auersperg plant at Draga near Kočevje in 1840, the third was founded by the Rozinger brothers at Šalka vas near Kočevje in 1850.

The ownership of the factory on Gorjanci changed seven times in sixteen years. Individual owners were not able to keep the plant for more than two or three years because of a lack of money. The Dolž works had a furnace with four pots, employed 40 workers and produced 7-8 million pieces of glass. It made window panes and green and ordinary glassware, as well as more refined crystal. Only some of the walls have survived from the once huge plant.

GOZDNE ŽELEZNICE NA GORJANCIH

TADEJ BRATÈ

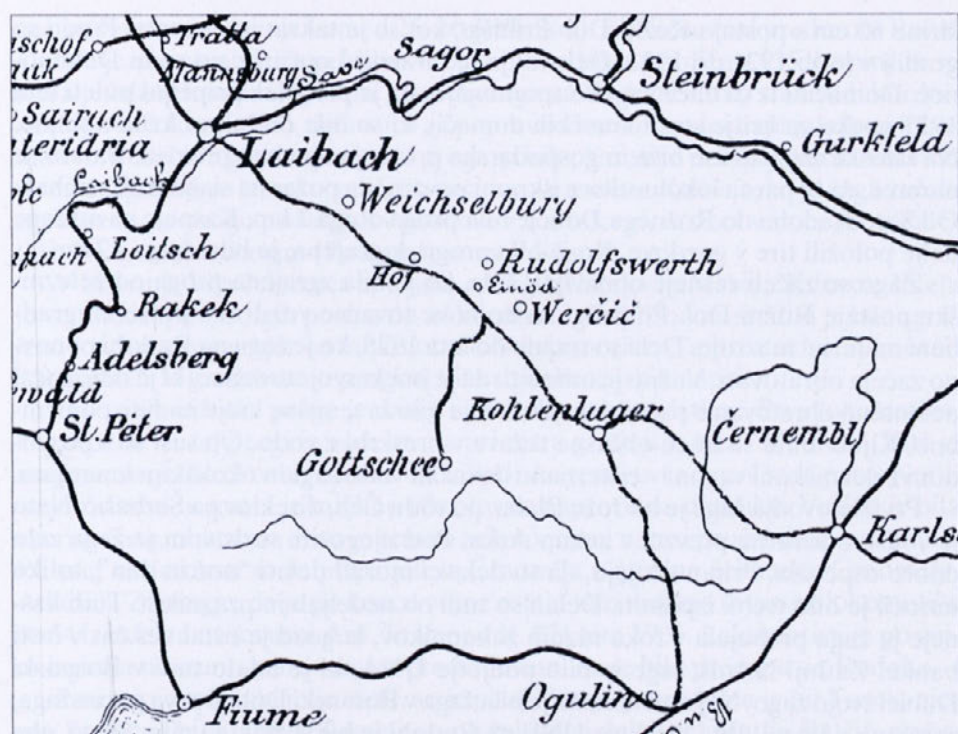
Industrializacija Gorjancev se ja začela razmeroma pozno glede na razvoj industrije na Slovenskem. Osnovni problem počasnega tehniškega in tehnološkega razvoja na tem področju je v glavnem narekovala zaprtost in prometna izoliranost področja. Tako je vsako izkoriščanje gozdov v 19. stoletju imelo predvsem lokalni značaj, lesnopredelovalni obrati pa niso presegali velikosti običajnih kmečkih žag + venecijank.

Dolenjska je prvo povezavo s svetom dobila z izgradnjo dolenske železnice, in sicer s progo Ljubljana–Kočevje 28. septembra 1893 in s progo Grosuplje–Novo mesto–Straža 1. junija 1894. Ideje o gradnji dolenskih železnic s povezavo hrvaških in celo turških dežel pa so segale že v šestdeseta leta 19. stoletja, ko je dr. Toman 10. januarja 1869 izročil prve načrte za izgradnjo dolenskih in belokranjskih železnic ministrstvu za trgovino. Progo so začeli trasirati že 10. julija 1869. Priložena skica prikazuje progo iz Ljubljane po dolini Krke mimo Dvora do vasi Vrčice, kjer je bil predviden odcep za Kočevje, proga pa se je nadaljevala proti Črnomlju, Karlovcu in odcep proti Ogulinu. Z izgradnjo te proge, ki bi sicer obšla Novo mesto, bi brez dvoma takrat rešili propadajoče železarstvo na Dvoru ter pospešili industrializacijo gozdov na Gorjancih. Žal do realizacije projekta ni prišlo. Skoraj polstoletna zakasnitev izgradnje belokranjske proge pa se je odražala tudi s počasno industrializacijo celotne Bele krajine.

Šele dograditev proge Karlovec–Bubnjarci 29. decembra 1913 in Novo mesto–Bubnjarci 27. maja 1914 sta prinesli možnost odvoza lesnih izdelkov in polizdelkov s področja Gorjancev. Žal je prva svetovna vojna za več let zavrla vsa prizadevanja za povečano izkoriščanje gozdnih sestojev na Gorjancih. Šele čas po prvi svetovni vojni je bil nekoliko bolj naklonjen industrializaciji, čeprav je gospodarska kriza tridesetih let pokopala vrsto uspešnih podjetij (npr. ukinitvev žage na Rogu).

V tem delu obravnavam dva večja industrijska pogona na Gorjancih, in sicer žago na Radohi in žago pri Gospodični. Oba industrijska obrata sta bila namenjena veliki predelavi lesa in sta imela s parnimi stroji gnane polnojemne žage. Za interni transport sta obema žagama služili ozkotirni gozdni železnici, ki sta bili z ugasnitvijo dejavnosti žagarstva demontirani in ju ni več. Obe železnici sta bili grajeni nadvse preprosto in ceneno in sta bili pravzaprav pravi izrodek v družini železnic. Toda bili sta tehnično nadvse zanimivi in vredni omembe.

Verjetno je le malo znano dejstvo, da so se prve gozdne železnice na svetu rodile prav na Slovenskem. V idrijskih gozdovih je že leta 1820, torej v času rojstva prvih javnih železnic v Angliji, stekla prva gozdna železnica s tirno širino vsega 342 mm. Bila je grajena po vzoru prvih rudniških jamskih prog. Vse do začetka šestdesetih let 20. stoletja je na Slovenskem obratovalo po dosedaj znanih podatkih 29 gozdnih železnic s skupno dolžino tirov prek 300 km. Današnje javno železniško omrežje zajema okroglo 1200 km, torej je bil delež gozdnih železnic pri nas razmeroma velik. Po gozdnih progah Slovenije je drdralo približno trideset lokomotiv z najrazličnejšimi načini pogona. Prav gozdne železnice so bile tiste proge, kjer so se uvajale prve tehniške novosti v železniški tehnologiji pri nas (elektrifikacija prog, uvedba lokomotiv z motorji z notranjim izgorevanjem itd.).

Prvi projekt dolenskih železnic je predvideval gradnjo proge iz Ljubljane do Karlovca in Ogulina po dolini Krke mimo Dvora z odcepom za Kočevje. Proga naj bi obšla Novo mesto ter prečkala Rog in Gorjance (iz leta 1872).

Bralcu, ki ga to področje tirnega transporta še posebej zanima, pa priporočam svoje delo Gozdne železnice na Slovenskem, ki je izšlo leta 1994 pri Kmečkem glasu v Ljubljani.

Gozdna železnica žage na Radohi

Žaga na Radohi je bila zgrajena že pred pričetkom gradnje belokranjske železnice leta 1912. Bila je 4 km od Uršnih sel in se je nahajala v gozdovih, ki so prvotno spadali pod graščino Ruperčvrh. Leta 1892 so gozdove prodali novemu lastniku Gorijanu, ta pa je prodajal rezan les v Uršna sela, Stražo itd. Prvotno so ves transport lesa opravili klasično, s konjsko vprego. Žaga je bila opremljena s parnim strojem 70 KM in dvema polnojarmenikoma ter petimi krožnimi žagami. Tu je bila tudi parilnica in sušilnica z zmogljivostjo 10.000 m³ mehkega in 8.000 m³ trdega lesa. Ob otvoritvi belokranjske železnice se je obratovanje žage povečalo.

Ko so 22. marca 1914 napovedali vojno, se je delo na žagi ustavilo. Večina delavcev je bila namreč vpoklicana v vojsko. Med vojno je žaga mirovala.

Po vojni žage niso takoj obnovili, šele kasneje je žago in gozdove prevzela t.i. Hrvatska eskomptna banka iz Zagreba in jih kasneje dala v upravljanje podjetju Šumsko gospodarstvo i eksploataciono d.d. v Zagrebu. Šele leta 1921 se je novi lastnik odločil obnoviti žago, jo povečati in povezati z lastnim industrijskim tirom,

širine 60 cm s postajo Rožni Dol–Pribišje, kot se je takrat imenovala. Progo so gradili v letih 1921 do 1922. Delovodja je bil neki Lončarić, po rodu Dalmatinec. Domačini iz okolice žage se spominjajo, da je prvi vlak pripeljal poleti leta 1923 opeko za kritje streh kmečkih domačij, ki so bile do takrat krite s slamo. Na stroške žage so vse hiše in gospodarska poslopja na novo prekrili. Bali so se namreč, da bi parna lokomotiva z iskrami povzročila požar na slamnatih strehah. Od žage Radoha do Rožnega Dola je bila proga dolga 3 km. Kasneje so od žage dalje položili tire v gozdove. Ko je bila proga dograjena, je bila dolga 47 km.

Žago so začeli resneje obnavljati šele, ko je bila zgrajena proga od železniške postaje Rožni Dol. Po progi so do nove tovarne vozili ves potreben gradbeni material in stroje. Dela so trajala do leta 1925, ko je žaga na Radohi ponovno začela obratovati. Važno je omeniti, da je imela svoj studenec, ki je omogočal nemoteno obratovanje parnih strojev, kar je bilo za te sušne kraje nadvse pomembno. Kljub temu so imeli občasne težave v preskrbi z vodo. Ob suši so s posebnimi železniškimi vagoni – cisternami dovažali vodo žagi in okoliškimi kmetijam.

Prvi delovodja žage je bil Jože Blaha, po rodu Čeh, direktor pa Šerbašič. Nato je vodstvo tovarne prevzel v zakup Arko. Pod njegovim vodstvom je žaga zelo dobro uspevala. Pripovedujejo, da so delavci morali delati “noč in dan”, toliko naročil je bilo treba izpolniti. Delali so tudi ob nedeljah in praznikih. Tudi kasneje je žaga prehajala v roke raznih zakupnikov, le gozd je ostal ves čas v lasti banke. Zadnji lastnik žage je bilo podjetje UNA, ki je imelo tudi v Bosanski Dubici svojo žago. Naj omenim, da je bila žaga v Bosanski Dubici prva parna žaga, zgrajena v Bosni. Prvi direktor UNE na Radohi je bil Rister, za njim Savič, oba iz Zagreba, nato pa Majer, ki je prišel iz Dubice.

Omeniti je treba, da je žaga obratovala tudi ves čas kriznih let okrog leta 1930, vendar z manjšo zmogljivostjo.

Tovarna je proizvajala:

- žagan les,
- polena za ogrevanje (v gozdu so kuhali tudi oglje in ga vozili v dolino),
- parket, tavolete, pragove,
- dele stolov (sedla in naslonjala), vezan les, furnir.

Žaga je imela parilnico lesa, kjer so les “kuhali”, lesene dele pa lepili v polizdelke. Za proizvodnjo pare so kotel, izdelan v tovarni Steinmüller, kurili z lesom. Para je gnala žago, ki je imela tudi po obnovi dva polnojarmenika. Proga je bila ozkotirna, širine 60 cm. Pragovi so bili leseni iz običajnih tesanih polen, posebnega spodnjega ustroja proge pa ni bilo, ker so pragove polagali kar na kamnita kraška tla in jih obsuli s tolčencem oz. peskom.

Začetek proge so postavili na južni del postaje Rožni Dol. Tu je bilo izogibališče, torej le dva tira na obeh koncih, povezana s kretnicami. Ozki tir ni segel do postajnega poslopja. Ob izhodu z železniške postaje Rožni Dol je bil kratek odcep za odstavitev vagonov, skladišče lesa in lopa za oglje. Proga se je v ostrem loku obrnila za 180 stopinj in mimo nekdanje pošte usmerila v gozd. Pošta je bila s telefonom povezana z žago na Radohi, tako da so si železničarji lahko pošiljali najnujnejša obvestila. Blizu železniške postaje je bila tudi trgovina. Tam je vlak občasno ustavljal, da je natovoril potrebna živila in ostale potrebščine in jih vozil na Radoho.

Gozdna proga je tekla več kot kilometer dalje vzporedno z belokranjsko železnico proti Novemu mestu, vendar nad sedanjo cesto v gozdu in z znatno

večjim vzponom (ocenjeno med 25–30 promilov). Približno nad predorom Rožni Dol se je proga obrnila proti severovzhodu v loku približno 135 stopinj in se nadaljevala mimo kmetij skozi gozd do žage na Radohi. Tu so stali tudi kurilnica (lopa za lokomotive), delavnica za popravilo vozil in vodni napajalnik za lokomotive. Posebnih gradenj na trasi proge ni bilo, ker se je prilagajala okoliškemu terenu. Zgradili so le nekaj manjših nasipov ali usekov. Kasneje, ko je žaga začela obratovati, so progo podaljšali v gozdove z več odcepi, in sicer v smer proti Paletini, Podgorskim travam (Podgrad) in na Peščenik.

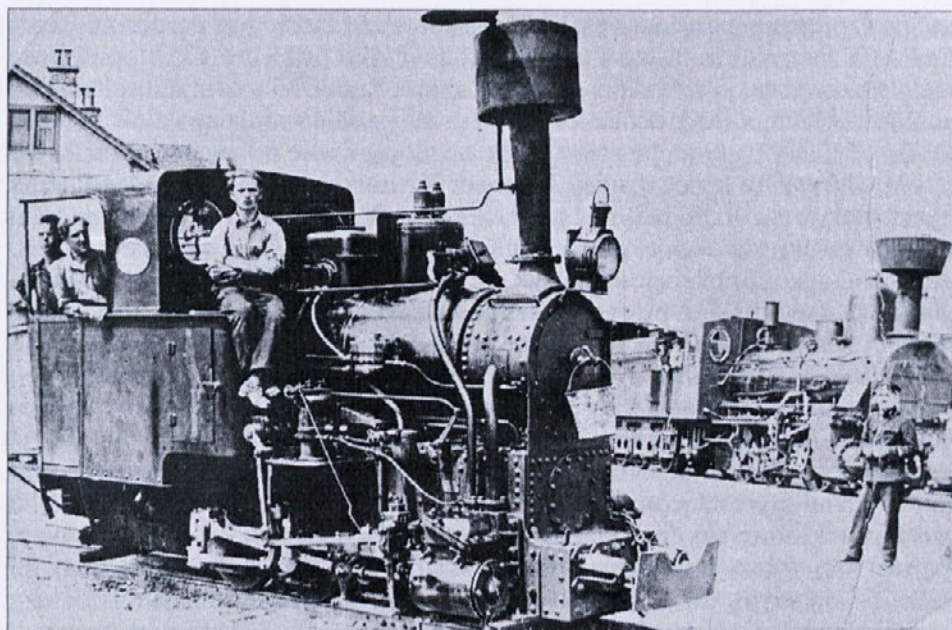
V bistvu je bila železnica speljana okrog Velikega in Malega Kilovca. Imela je vrsto odceпов, dolgih po dva do tri kilometre. Približno na sredini je bila zgrajena krožna proga, kjer so lahko obračali lokomotive. Ta prostor so imenovali "drešajba". V gozdovih na progi ni bilo signalizacijskih naprav.

O vozilih radoške proge je danes znanih le malo podatkov. Prva lokomotiva, ki je vozila na tej progi in sodelovala pri njeni gradnji je bila "Matilda". Bila je majhna, verjetno dvo- ali triosna dvocilindrska tendrovka z nasičeno paro. Kurili so jo z drvmi in imela je majhno iskrolovno napravo na dimniku. Vedno je bila vzorno čista, obarvana črno in temno zeleno, njeni napisi pa so bili iz medenine. Po vsej verjetnosti so jo pripeljali iz Črnomlja z gozdne železnice Črnomelj–Adlešiči. Znano je, da je po koncu vojne ostala tam majhna dvoosna lokomotiva št. 641, izdelana v tovarni Arn. Jung pod št. 821 leta 1905. Lokomotiva je po vojni izginila neznano kam, vendar predvidevam, da je bila predana na Radoho.

Prvi strojevodja, ki jo je vozil, se je pisal Vrana, po rodu pa je bil Turek, njegov kurjač je bil Stariha. Kasneje so na železnici delali še: Matija Kalčič, prvotno kurjač in nato strojevodja Leopold Zajc, kurjač Ivan Benčič, po rodu Hrvat

Lokomotiva Matilda z gozdnim vlakom na postaji na Radohi leta 1927. (Foto: avtor neznan, iz zasebne fotozbirke avtorja, reprofoto Jože Gorjup)

Lokomotiva vrste KKHB R III c gozdne železnice Jugoles v Črnomlju na železniški postaji. Zelo verjetno je, da je bila lokomotiva "Alat" gozdne železnice na Radohi istega tipa. (Foto: avtor neznan, iz zasebne fotozbirke avtorja)

iz Hrvaškega Zagorja, in Jože Fink, Kočevar iz Podstenic. Očividci se spominjajo, da je bila ob kabini lokomotive pritrjena žica, na katero je strojevodja obešal mrtve kače, ki jih je povozil ali ubil med službo. Nenavadne trofeje so bingljale z lokomotive v strah in grozo okoliških otročajev.

Kasneje so nabavili še eno lokomotivo, večjo in močnejšo od "Matilde". Imela je višje nameščen kotel, višji dimnik in manjšo iskrolovno napravo. Pripeljali so jo po letu 1930 in jo imenovali Alat. Drugi viri sicer poročajo, da se je imenovala Orient, vendar se prvo ime večkrat omenja. Lokomotivo so kupili že rabljeno. Ker so v tem času ukinili gozdno progo Črnomelj-Rog, obstaja možnost, da je bila tudi ta lokomotiva odkupljena v Črnomlju. Dokaz za to je tudi dejstvo, da je stara črnomaljska gozdna proga imela po drugi svetovni vojni kar šest lokomotiv vrste KKHB R III c 347 (stanje jeseni leta 1918). Kasnejši viri poročajo, da so za obratovanje Jugolesove proge Črnomelj-Rog potrebovali tri lokomotive, kar pomeni, da so tri stroje prodali. Žal ne obstoja niti fotografija ne dokumenti, ki bi navedeno potrjevali, vendar je velika verjetnost, da so te trditve točne.

Obe lokomotivi so kurili le z drvimi oz. lesnimi odpadki. Ko sta obratovali obe, so "Matildo" uporabljali samo kot gozdno lokomotivo za izvoz lesa iz gozdov, "Alat" pa je vozila polizdelke in les na postajo Rožni Dol.

Ob prvomajskih proslavah so delavci obe lokomotivi še posebej očistili in okrasili z rožami in zelenjem. Okrasili so tudi vagona ter se s tako olupšanim vlakom peljali na izlet oz. na veselico. Ta tradicija je veljala vsa leta do začetka druge svetovne vojne.

Vagoni za prevoz lesa so bili klasični, gipi že znane izvedbe, izdelani iz lesa z drsnimi ležaji in nevzmeteni. Poleg teh so uporabljali tudi vagona za prevoz og-

lja ter vagoni za prevoz hlodov, desk in polen. Za prevoz oglja so služili pravzaprav vagoni za les z dodatnim kesonom za oglje. Podobni so bili tudi vagoni za prevoz vode. Ob sušnih mesecih so jo s postaje Rožni Dol vozili do žage in na okoliške kmetije. Pri kmetiji Jožeta Šobra v Gornjih Lazah 5, blizu žage, stoji še danes stara cisterna, ki je bila montirana na vagonu. Še do pred leti je služila kot rezervoar za kapnico na kmetiji.

Poleg uporabnih vagonov je bila na progi tudi drezina na ročni pogon za obhod in popravilo proge.

Za prevoz uslužbencev uprave iz Rožnega Dola do Radohe so uporabljali majhen potniški vagon, ki so ga sami izdelali. Med vojno so ga italijanski vojaki rabili kot kopalnico na postaji v Rožnem Dolu.

V začetku druge svetovne vojne je žaga na Radohi še naprej obratovala pod vojaško italijansko upravo. 10. aprila 1942 so partizani izvedli prvo akcijo na tem področju. Takrat so zaplenili dva konja. Podjetje je namreč imelo običajno dva do štiri pare konj za vleko hlodov do gozdne proge.

Maja istega leta so partizani prepovedali delo v gozdu. Zato se je delo v gozdu in na žagi ustavilo kljub nasprotovanju Italijanov. S tem je žaga za vedno prenehala obratovati.

Ob roški ofenzivi je prišel tudi fizični konec podjetja. 24. julija 1942 je italijanska vojska požgala in uničila žago, da ne bi dajala zatočišče partizanom. Zavedali so se, da so bile partizanske enote na tem območju tako močne, da na izkoriščanje gozdov ni bilo več mogoče misliti. Žaga je pogorela, z njo vred pa tudi obe lokomotivi, ki sta takrat stali v lopi.

Žaga na Radohi s tirnimi napravami gozdne železnice. Zanimivi so premeri hlodov, kakršnih danes ne vidimo več. (Foto: avtor neznan, iz zasebne fotobirke avtorja)

Ruševine žage na Radohi po drugi svetovni vojni (fotografirano leta 1980), ki jih danes ni več. (Foto: T. Bratè, junij 1980)

Po vojni lesne mase ni bilo več toliko, da bi se splačalo obnavljati obrat. Ostanke žage so propadli in okoliški kmetje so pobrali in odnesli vse, kar je bilo vrednega. Gozdno progo do postaje Rožni Dol so kmetje občasno še uporabljali. Gozdne vagoni so samotežno spuščali do postaje Rožni Dol, tu naložili tovor, ki so ga želeli prepeljati, in nato s konji odvedli vse skupaj domov.

Nekaj časa so še upali na obnovo proge, ko pa so kmalu po vojni odvedli obe poškodovani lokomotivi v Rožni Dol, so upi ugasnili. Leta 1951 so progo demontirali, vagoni in lokomotive pa razrezali po vsej verjetnosti v staro železo. Po nekaterih podatkih naj bi progo (tirnice) in vagoni prodali rudniku Senovo, vendar za to ni trdnih dokazov.

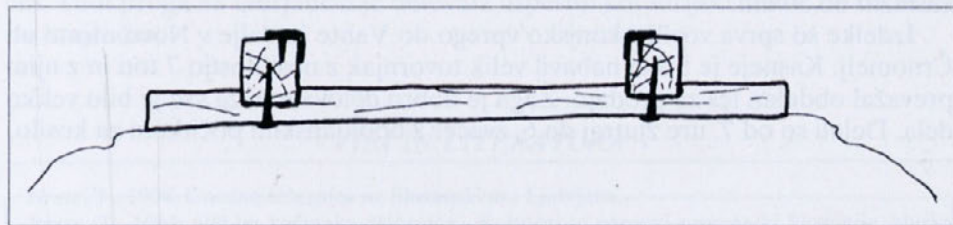
Danes je od gozdne proge in žage le malo ostalo. Na Radohi so pričale o žagi ruševine, ki so bile gosto porasle s podrastjo in grmičevjem. Pred leti so jih porušili in z njimi zasuli opuščene bazene za namakanje lesa. V njih se je namreč vsako zimo utapljala divjad, posebno srne. Na delu trase gozdne železnice je zgrajena gozdna cesta št. 98 II, ki vodi mimo ostankov žage dalje v gozdove. Poleg trase nekdanje proge ostaja na kmetiji Jožeta Šobra le še cisterna za prevoz vode in je edini materialni dokaz o železnici, ki je obratovala vsega dvajset let.

Gozdna železnica na Gorjancih pri Gospodični

Gorjanci so bili razmeroma dolgo časa velik, neizkoriščen vir lesa. Gozdovi so bili delno državni, delno v lasti pleterske kartuzije, nekaj je bilo tudi zasebnih lastnikov.

Po prvi svetovni vojni sta brata Heinricher iz Škofje Loke postavila pri Gosposdični na Gorjancih prvo parno žago. Tovarna je imela dva polnojarmenika, eno žago samico in šest krožnih žag. 30 delavcev je izdelovalo parket, žagalo deske in parilo les. Predelovali so v glavnem bukovino. Les so vozili na žago s konji, prav tako so prevozniki odvažali izdelke.

Brata Heinricher pa nista bila dobra gospodarja. Žago sta zaigrala in prevzel jo je Ivan Šiška iz Ljubljane in vodil v letih 1927–1928. V tem času je v bližini tovarne, "pri fabriki", začelo zmanjkovati lesa. Vlečenje, "šlajsanje", z verigami in živino je postalo na večje razdalje predrago. Zato si je novi direktor žage omislil gozdno železnico in jo tudi zgradil. Ker podjetje finančno ni bilo najbolj trdno, denarja za tirni material ni bilo. Da bi kolikor mogoče zmanjšali stroške gradnje gozdne železnice, so se odločili, da jo bodo v celoti izdelali iz lesa. Določili so tirno širino 60 cm in pričeli graditi progo od tovarniškega skladišča, imenovanega "Na plac", v gozd. Proga je tekla od tovarne – Velikega placa do Ruta, Bajte, mimo Krvavega kamna do konca proge Črna lica. V sredini proge, "na bekselnu", je bilo izogibalšče z dvema železnima kretnicama, sicer pa je bilo vse leseno.

Presek lesenega tira gozdne železnice na Gosposdični. (Risal avtor)

Za progo so uporabljali slabši bukov les, običajno iz sredice hloda, velikosti 10 krat 10 cm in dolžine 4 m. Te tirnice so z žebliji pribili na tesane pragove, dolge približno 1,2 m. Tirnice so namestili v posebne utore v pragovih, globoke 5 cm. Da se ne bi prehitro obrabile, so tekalno ploskev obložili z železnimi kotnimi profili 30 x 30 cm. Tirnice so imenovali "šine", pragove pa "švelerji", položeni so bili v razdalji po en korak. Teren so poprej zravnali, drugih gradenj na trasi ni bilo.

Progo so gradili postopoma, več let, glede na potrebe v gozdu. Prvi del do Gosposdične so zgradili v letih 1927–1928, do Krvavega kamna so tire položili leta 1929, Črna lica pa so dosegli leta 1930.

Rabljene vagonje so pripeljali od drugod. Bili so leseni, le osi kolesa, ležaji in okovje so bili kovinski. Kot povsod drugod sta tudi tu dva vagona tvorila enega, ko sta bila naložena z lesom. Spenjali so ju preprosto z verigo. Vagon brez zavore se je imenoval "pes", z zavoro pa "kuzla". Ob sestavi vagonov je bil vagon z zavoro vedno drugi, to je zadaj: "Kuzla je vedno tekla za psom".

Vagone so vlačili sprva konji. Dva do štiri prazne vagonje je konj odvedel v gozd, sam pa se je vrnil. Naloženi vagoni so se samotežno spuščali k tovarni. Upravljali so jih zavirači – "bremzarji". Celotna proga je bila zato izdelana s konstantnim padcem iz gozda do žage.

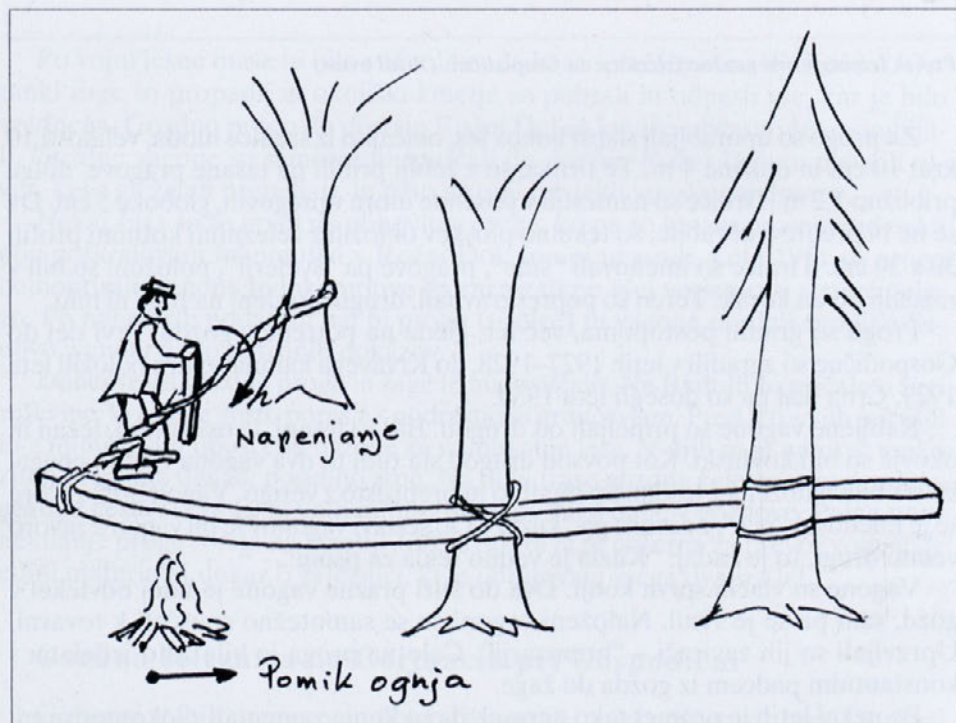
Po nekaj letih je promet tako narasel, da so konje zamenjali z lokomotivami. Zaradi nizkega osnega pritiska in lesenih tirnic niso mogli nabaviti parnih lokomotiv, temveč so v Nemčiji naročili posebne lokomotive, ki so delovale na sesalni

plin (Sauggass). Dvoosne lokomotive so imele motorje z notranjim izgorevanjem. V posebnem plinskem generatorju so zakurili in ga napolnili z ogljem. Razvijal se je sesalni plin in poganjal motor. Nabavili so dve lokomotivi, "ta malo" in "ta veliko". Kje in kdaj sta bili izdelani, ni znano, ve se le, da sta bili nemški. "Ta mala" je vlekla do štiri vagona, "ta velka" pa pet.

Obratovali so tako, da je ena lokomotiva rinila vagona v gozd. Vožnja je trajala pol ure, hitrost pa je bila nekako 6 do 8 km/h. Tam jih je odstavila na tir in se sama vrnila proti tovarni. Druga lokomotiva je v tem času pripeljala do sredine proge, počakala na izogibališču, da se je prva lokomotiva vrnila, ter nato porinila vagona do konca proge. Tudi ta lokomotiva se je vrnila, nato pa so se iz gozda začeli samotežno vračati napolnjeni vagoni. Ko so se vsi vrnili in so jih razložili, se je postopek ponovil. Obratovalo je 20 vagonov. Na vsakega so položili 5 do 6 m³ lesa. Lokomotive so bile čez noč spravljene v lopi, imenovani "mašinhauš".

Obratovanje je bilo presenetljivo varno in do nesreč ni nikoli prišlo. Na progi je delalo od 8 do 10 delavcev. Bili so bolj plačani kot ostali gozdni delavci, menili so, da so bili plačani zelo dobro. Delali so 10 ur na dan. Na "en šiht" so zaslužili do 50 din.

Izdelke so sprva vozili s konjsko vprego do Vahte in dalje v Novo mesto ali Črnomelj. Kasneje je Šiška nabavil velik tovornjak z nosilnostjo 7 ton in z njim prevažal obdelan les za prodajo. Žaga je dobro delovala in za vse je bilo veliko dela. Delali so od 7. ure zjutraj do 6. zvečer z opoldanskim počitkom za kosilo.

Prikaz krivljenja lesenih tirnic, narisano po pripovedovanju nekdanjih delavcev gozdne železnice pri Gospiđiđni. (Risal avtor)

Konec je prišel nenadno, leta 1937, ko je žaga pogorela. Podjetje je propadlo, prevzela ga je neka zagrebška banka, pol leta kasneje pa posestnik Hren z Vrhniko, ki je delno obnovil žago, vendar železnice niso uporabljali. Leta 1941 so tirnice še ležale v gozdu, a prometa ni bilo.

Žaga je drugič pogorela leta 1942, ko so jo požgali partizani. To je bil resnični konec podjetja, ki ga po vojni niso več obnovili.

Usoda vozil je neznana, najverjetneje so vse skupaj prodali za staro železo.

Za konec naj opišemo še neko posebnost železnice. Kadar so delavci polagali progo, so uporabljali ravne tramove. Ker pa proga ni bila ravna, so morali tirnice kriviti. To delo so opravili tako, da so med dve drevesi vpeli bodočo tirnico in jo privezali na tretje drevo (glej skico na prejšnji strani). Potem so s posebnim napenjalcem napenjali tram in ga krivili. Pod tramom so na različnih mestih kurili male ognje in ga počasi napenjali. Po treh dneh so nehali kuriti, počakali, da se je tram ohladil. Ko so ga sneli z dreves, je bil ustrezno ukrivljen in je obliko tudi obdržal.

Zanimivo je, da so gozdno železnico na Gorjancih izdelali skoraj sto let po izgradnji ene prvih gozdnih železnic na Idrijskem, vendar praktično na enak način. Tudi proga na Gorjancih je delovala uspešno kot idrijski "lauf", le da znatno krajši čas.

VIRI IN LITERATURA

- Brate, T., 1994: Gozdne železnice na Slovenskem.- Ljubljana.
- Brate, T., 1993: 100 let kočevske železnice.- Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zbirka vodnikov 182, Kočevje.
- Brate, T., 1971: Die Dampflokomotiven Jugoslawiens.- Wien.
- Mohorič, I., 1968: Zgodovina železnic na Slovenskem.- Ljubljana.
- Angerholzer, F., 1914: Das Forstliche Ingenieurwesen.- Bau und Betrieb der Waldbahnen, Wien, Leipzig.
- Podatki iz prometnega arhiva na Dunaju.

THE FOREST RAILWAY IN THE GORJANCI HILLS

SUMMARY

The construction of the Bela krajina railway in 1914 resulted in more intensive exploitation of the Gorjanci forests. Industrialization did not develop due to the lack of transport in spite of a large amount of timber in the region, the Radoha saw-mill was founded immediately after the Second World War. The saw-mill at Gospodična was founded soon afterwards. Both of them were large industrial plants powered by steam engines. Both saw-mills had forest narrow-gauge railways built to transport the timber, because of intensive production. The railway track near Gospodična had wooden rails and used gas to power the railway engines.

When production ended, the saw-mills and railway were dismantled during the Second World War. The engines, vehicles and machines cannot be found today, although the traces of railway tracks have remained in the forests.

CERKEV SV. ELIJE NA VRHU GORJANCEV

DAMJAN LAPAJNE

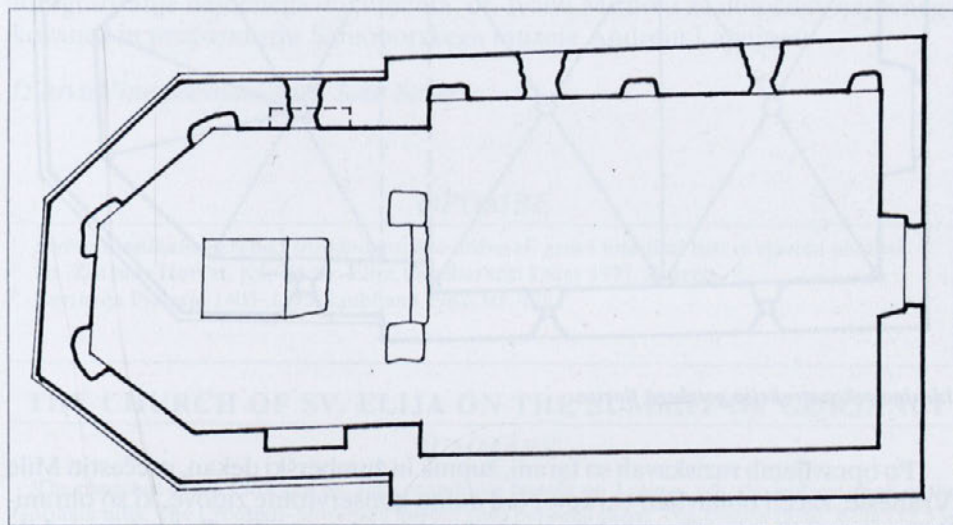
Na najvišjem vrhu Gorjancev, ki jim Hrvati pravijo Žumberačka gora, samemu vrhu pa Sv. Gera, Slovenci pa Trdinov vrh, stojita druga poleg druge dve cerkvi: sv. Elije in sv. Jere. Med njima poteka meja med Hrvaško in Slovenijo, ki pa ne razmejuje samo sosednjih ozemelj, ampak tudi poimenovanje vrha. V minulih stoletjih to pravzaprav ni bila prava meja, ampak bolj kraj srečevanja in skupnega sodelovanja na žegnanjih in z njimi povezanih sejnih. Sčasoma sta bili obe cerkvi opuščeni in s tem zapisani propadu.

Na začetku stoletja opisuje znameniti hrvaški naravoslovec Dragutin Hirc v Zemljopisu Hrvatske vrh Gorjancev takole: "Ko smo tako omenili najvažnejše točke razgleda z malega vrha na jugovzhodu, obšli srednjega, pridemo na majhno, ravno čistino, na kateri sta dve porušeni cerkvi: sv. Elija na hrvaški strani in sv. Jera na slovenski. Druga od druge sta oddaljeni kakšnih deset korakov. Njuni zidovi so do višine streh dobro ohranjeni, medtem ko same strehe in zvonikov ni več. V cerkvi sv. Elijevi raste javor, v Jerini pa brek.¹ Notranjščina obeh cerkvic je polna kamenja porušeni obokov, med njim pa rastejo robida, koprive in druge zeli. Na gladkih kamnih ruševin vidiš zapisana imena obiskovalcev. Pomenljivo je, da je hrvaška cerkvica na slovenski, slovenska pa na hrvaški zemlji. Ljudje so želeli, da je s tem postavljeno jamstvo večji medsebojni ljubezni, slogi in bratstvu hrvaškega in slovenskega življa, da se s tem za vedno opominja na skupno zibel v domovini, ki so jo zapustili in tukaj pod različnimi gospodarji spletli nova naselja. Obenem ljudstvo pripoveduje, da so obe cerkvi porušili Turki na svojem ropanju po teh krajih. Okoli cerkvic vidiš na košenicah dosti izkopanih jam, ki so zaradi povzročene škode delno zasipane in izravnane. Ljudsko izročilo tudi pripoveduje, da so njihovi pradedje v bližini cerkvic v zvonove zakopali cerkveno imetje, da ne bi postalo plen Turkov, in ga pustili zakopanega, ko so Turki porušili cerkvi in ljudi odpeljali v sužnost. Torej ta zaklad bi želeli najti s kopanjem mnogi bogastva željni lahkoverneži, od tod tudi že omenjene jame. Res je, da so Turki tukaj ropali in v suženjstvo odpeljali mnogo ljudi. Kako je to povezano z omenjenim ljudskim izročilom, ni lahko, celo nemogoče kar tako, brez poglobljenih študij, ugotoviti."

V začetku leta 1990 so tedanji metliški župnik, prečastiti gospod Mile Vranešić, in njegovi farani sklenili, da bodo cerkvico sv. Elije rešili propadanja in pozabe. Odstranili so rastlinje v cerkvi in okrog nje in omogočili začetek arheoloških zaščitnih del. V 1991. in 1992. letu je arheološka ekipa Regionalnega zavoda za zaščito kulturnih spomenikov iz Zagreba opravila zaščitno arheološko raziskavo in se lotila konserviranja objekta. Dela je vodil avtor tega članka ob sodelovanju konservatorjev zavoda.

Cerkev je sestavljena iz pravokotne ladje in tristrano zaključenega prezbiterija in brez zunanjih opornikov. Zgradba meri 12,50 x 6,90 m, prezbiterij je nepravilnih oblik, stranice niso enako dolge in so rahlo ukrivljene. Ohranili so se deli oken, ki kažejo, da so bile odprtine majhne. V zidovih ladje in prezbiterija najdemo manjše vdolbine, ki ustrezajo petam obokov. V prezbiteriju je ohranjen kamnit oltar z eno stopnico. Notranjščina cerkve je bila ometana z belo dobro zaglajeno apneno malto, na tleh pa je bil položen apneni estrih. Na prehodu

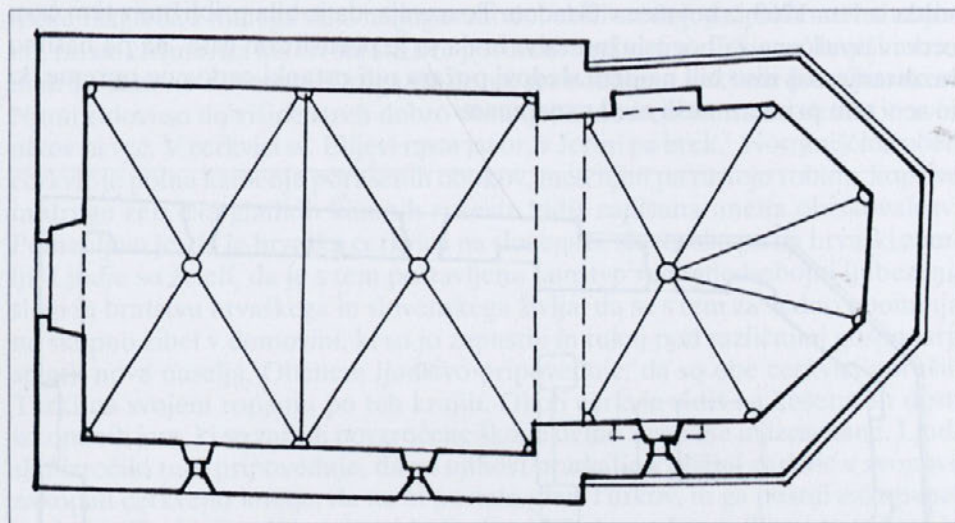
med ladjo in prezbiterijem sta bila najdena dva kamnita ometana in poslikana podstavka. Na tem mestu je bilo najdeno veliko ometa, poslikanega s črno, rumeno, rdečo in belo barvo. Po ohranjenih fragmentih lahko sklepamo, da so bili motivi poslikave geometrijski. Drugi del prezbiterija ni bil poslikan. Iz najdb je mogoče sklepati, da je na tem mestu stal ikonostas, najverjetneje lesen, z naslikanimi geometrijskimi motivi na zidu, oboku in na podstavkih. Med podstavkoma ikonostasa je v estrihu vtisnjeno mesto, kjer je bil lesen prag, ki pa je sčasoma strohnel. V prezbiteriju je v južni steni ohranjena niša – verjetno sedilija, s polkrožnim zaključkom. Pri oltarju je bila najdena kovinska škatlica, v kateri je bila listina, ki zaradi poškodb in rje ni bila čitljiva. Verjetno je to zaobljubno besedilo iz 19. stoletja ali kasnejšega datuma. Puščeno je bilo v cerkvi, ko se v njej ni več opravljalo bogoslužje, o njegovi starosti pa govori vrsta papirja, v rabi od 19. stoletja dalje. V razvalinah ni bilo drugih najdb, razen kovanega žeblja in solda iz leta 1763 iz kovnice v Gradcu. To navaja, da je bila približno v tem času cerkev opuščena za bogoslužno rabo in da jo je porušil zob časa, ne pa nasilno razdiranje, saj niso bili najdeni sledovi požara niti ostanki cerkvene opreme, ki bi se v tem primeru našli med razvalinami.

Tloris obstoječega stanja.

Čas nastanka cerkvice sv. Elije se v zgodovinski literaturi ne omenja, zato bo treba skrbno preučiti zgodovinske vire, da bi odkrili, kdo jo je sezidal in kakšna je bila njena usoda, preden se je spremenila v ruševine. Na osnovi arhitekturnih značilnosti lahko domnevamo, da je to nedvomno gotska stavba s kratkim prezbiterijem in ladjo z dvema obočnima poljema, značilno za prvo polovico 15. stoletja (kapela gradu Brinje, pavlinski cerkevi v Lepoglavi in Kamenskem).² Cerkvena oprema z ikonostasom, ki je značilen za vzhodni grškokatoliški obred, pomakne datum nastanka cerkve v čas po doselitvi Uskokov, po letu 1530, torej v sredino 16. stoletja. O tem, kdaj se je v njej prenehalo opravljati bogoslužje, lahko samo domnevamo. V monografiji Jožeta Mlinariča,³ marljivega raziskovalca zgodovine samostana v Kostanjevici na Krki in kartuzije Pleterje, je objav-

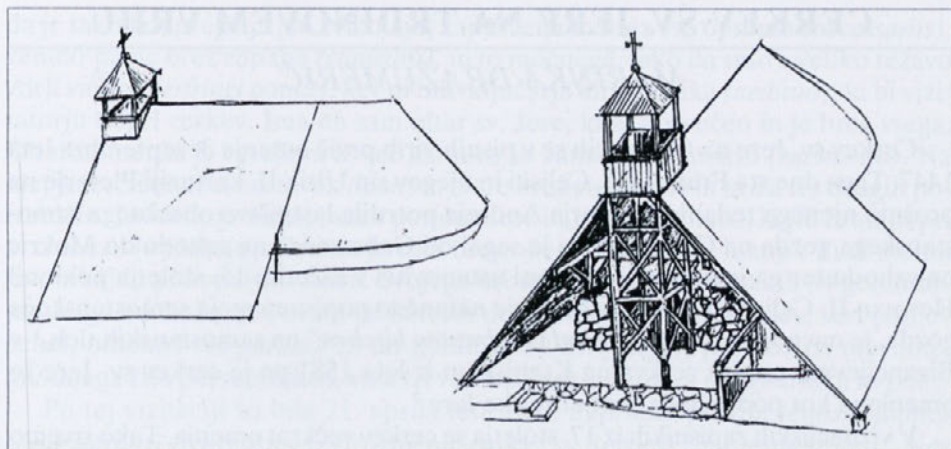
ljena skica iz 18. stoletja iz Arhiva kostanjeviškega samostana, ki prikazuje meje med posestmi pleterske jezuitske rezidence, samostana Kostanjevica ter žumberškega in mehovskega gospostva. Na njej je viden vrh Gorjancev s cerkvama sv. Jere in sv. Miklavža ter ruševine neke stavbe, ki po svoji obliki in legi ustrezajo cerkvi sv. Elije. Seveda ta shematska risba ni zanesljiv dokaz, nakazuje pa, da se z raziskovanjem zgodovinskih virov lahko pride do popolnejših podatkov. Cerkev sv. Elije se s svojimi, četudi skromnimi oblikami vklaplja v svoj čas, v koncept tako imenovane periferne umetnosti naših krajev. Istočasno priča o razširjenosti gotske arhitekture in pomaga pri spoznavanju tipologije tlorisov pri nas. Njen arhitekturni pomen presega zgodovinskega, ker je po dosedaj poznanem cerkev sv. Elije ena od najstarejših, če ne najstarejša grškokatoliška cerkev na Hrvaškem, zgrajena ob prvi doselitvi Uskokov v Žumberk.

Idealna rekonstrukcija gotskega tlorisa.

Po opravljenih raziskavah so farani, župnik in žumberški dekan, prečastiti Mile Vranešić, začeli obnavljati cerkev. Nad delno konservirane zidove, ki so ohranili prvotno obliko in višino, je bilo postavljeno leseno ostrešje. Kot kritina je bila uporabljena kanadska tegula zelene barve, tako da se je objekt s svojo velikostjo, obliko, materialom in barvo na najboljši način prilagodil naravnemu okolju. Konservatorski poseg je popolnoma ohranil originalne dele cerkve, zidove, tlak in oltar ter se je omejil izključno na njihovo sanacijo. Streha je sodoben poseg, ki ima dvojni namen: da ohrani izvirnost razvalin in omogoča uporabo stavbe za bogoslužje. Tako je dosežena zaščita in prezentacije cerkve sv. Elije in istočasno omogočena njena uporaba za tisti namen, za katerega je bila tudi zgrajena. Žegnanje na praznik sv. Elije z udeležbo velikega števila obiskovalcev je potrdilo, da je akcija obnove te najzgodnejše grškokatoliške cerkve na samem vrhu Gorjancev dosegla svoj namen.

Na koncu je treba omeniti tiste, ki so začeli in vodili obnovo: v prvi vrsti preč. Mileta Vranešića, pobudnika obnove, Karla Bradico, avtorja projekta, in dr. Zorislava Horvata, avtorja konservatorske dokumentacije. Posebej se zahva-

Skici zaščitenih in prezentiranih razvalin.

ljudem inž. Tatjani Mušnjak za konserviranje dokumenta, prof. Mariu Braunu za fotografiranje najdenega dokumenta, dr. Ivanu Mirniku za določitev najdenega kovanca in preparatorju Samoborskega muzeja Andreju Lapajnetu.

Iz hrvaščine prevedel prof. Jože Sever

OPOMBE

- ¹ *Sorbus torminalis*, jerebiki sorodno gozdno drevo ali grm s krpatimi listi in rjavimi plodovi.
- ² Dr. Zorislav Horvat, Kapela Sv. Elije, Žumberački krijes 1991. Zagreb.
- ³ Kartuzija Pleterje 1403–1595, Ljubljana 1982, str. 179.

THE CHURCH OF SV. ELIJA ON THE SUMMIT OF GORJANCI

SUMMARY

The churches of Sv. Elija and Sv. Jera, stand side by side on Trdinov vrh, the highest peak of the Gorjanci hills. The Croatian–Slovenian border runs between them. The church of Sv. Elija (12,5 m long, 6,9 m wide) is built in the Gothic architectural style. It is composed of a rectangular nave and a polygonal chancel, which has no buttresses. A stone altar with a single step is located in the presbytery, whilst two plastered and painted bases for an iconostasis are located at the interface of the nave and the chancel. The interior was plastered and the chancel was decorated with painted geometric motifs. It may be concluded that the church was built a short time after 1530, when the first Uskok settlement occurred, on the grounds of the internal spatial organisation according to the eastern rite. The ruins were cleaned, conserved and presented in 1991/1992.

CERKEV SV. JERE NA TRDINOVEM VRHU

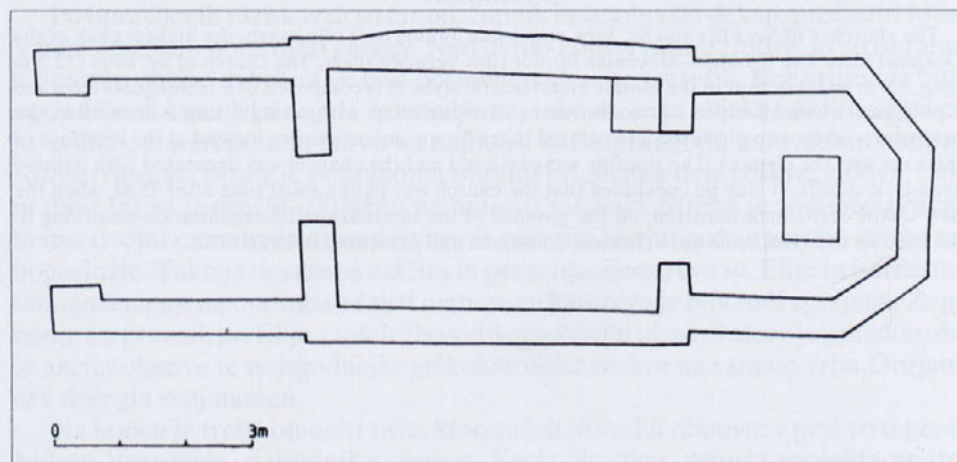
MARINKA DRAŽUMERIČ

Cerkev sv. Jere na Gorjancih se v pisnih virih prvič omenja 3. septembra leta 1447. Tega dne sta Friderik II. Celjski in njegov sin Ulrik II. kartuziji Pleterje na prošnjo njenega tedanjega priorja Andreja potrdila lastništvo obsežnega samostanskega gozda na Gorjancih, ki je segal od Gabrovnice na zahodu do Mokric na vzhodu ter ga je kartuziji ob njeni ustanovitvi v začetku 15. stoletja poklonil Herman II. Celjski. V listini, v kateri je natančno popisana meja samostanskega gozda, je navedeno, da stoji "*sand Gerdrauten kirchen*" na samostanskih tleh,¹ v Bizancijevem popisu cerkva na Kranjskem iz leta 1581 pa je cerkev sv. Jere že omenjena kot podružnica šentjernejske fare.²

V vizitacijskih zapisnikih iz 17. stoletja se cerkev večkrat omenja. Tako izvemo iz vizitacije škofa Tomaža Hrena leta 1609, da "podružnična cerkev sv. Jere, ki prav tako [kot sv. Nikolaja] stoji na isti gori '*Vskokorum*', z enim oltarjem, ni posvečena. Poleg tega je veliko bolj in huje zapuščena kot cerkev sv. Nikolaja, saj razen enega zvona (ki pa ga je treba zaradi '*Vskokos*' hraniti drugje) in neposvečenega bandera nima ničesar. Svete maše pa so na nedeljo '*Exaudi*' in na praznik sv. Marjete. Dohodkov nima, razen kar se nabere v puščico, 10 fl. 4 kr. in 1 sold." Vizitator je tudi zapisal, da misli, "da bi bilo še najbolje zaradi povedanega prepovedati vse bogoslužje".³

Iz vizitacij, ki jih je v letih 1631–1632 opravil ljubljanski škof Rinaldo Scarlighi, izvemo, da je cerkev sv. Gertrude na Gori podružnica sv. Jerneja [v Šentjerneju]. Vizitator pravi, da je "v njej samo en oltar [kasneje pripisano 'tudi']",⁴ za katerega ni jasno, ali je posvečen. Sama cerkev je zapuščena, brez vrat in opaža (*tabulato*)⁵ in sploh brez vsega. Ob žegnanju prinesejo zvon in vse potrebno od sv. Janeza [v Gabrju]. Zato jo je treba v skladu s predpisi obnoviti (*reformanda*), do takrat pa se v njej ne sme maševati. Oltar pred vrati je treba porušiti."⁶

Iz vizitacijske knjige škofa Rabatte izvemo, da je vizitiral "cerkev sv. Jere na Gori, podružnico župnije sv. Jerneja na Polju" 19. oktobra leta 1668 "in ugotovil,

Tloris cerkve sv. Jere. (Iz arhiva ZVNKD Novo mesto)

da je tako kot prejšnja [sv. Nikolaja] zapuščena in brez vse opreme (*necessarii*), vendar pa ne brez zapaha (*clausura*), in to močnega, tako da smo z veliko težavo vdrli vanjo (*perfringi potuit*), ker ni bilo ključarja ali skrbnika (*aedituo*), ki bi vizitatorju odprl cerkev. Ima en sam oltar sv. Jere, ki ni posvečen in je brez vsega. Oltarna menza je zgrajena iz več kamnov in zamazana z malto (*caemento*). Na njej je lesen oltarni nastavek (*icon*) sv. Jere brez svečnikov in križa ter drugih potreščin. Inventarja nima, razen paramentov in mašnih oblačil, ki jih hranijo pri sv. Janezu [v Gabrju]. Cerkev je tudi brez oken, ima le dve 'luknji'. Tudi stolpa [zvonika] in pokopališča nima. Svojega urbarja nima, ima pa kakih 94 goldinarjev dolga od činža, pet ovac, od katerih dobi letno nekaj krajcarjev, šest panjev čebel, obleke? (*in parato*) za en goldinar 37 krajcarjev, pšenice tri mernike, mešanega žita pet mernikov, vina tri vedra, dolga od žita za dva mernika in pol".⁷

Po tej vizitaciji so bila 21. aprila leta 1670 napisana pravila (*constitutiones ecelesiarum*) za ureditev podružničnih cerkva sv. Jerneja "in Campesribus". Ker cerkvi sv. Jere na Gori (*in monte*) "manjka isto kot bližnji cerkvi sv. Nikolaja, je treba zanj učinkovito poskrbeti tako glede stavbe kot glede paramentov v skladu s pravili (*constitutiones*) omenjene cerkve sv. Nikolaja".⁸ Vizitator pravi, da je cerkev sv. Nikolaja tako porušena, da skoraj ne zasluži več imena cerkev in se tudi uporablja za profane namene. Da pa ne bi hiša molitve postala jama razbojnikov, je potrebno njeno notranjščino popraviti in obnoviti glede vse opreme. Biti mora čvrsto zaprta, da se bo odprla lahko samo za obrede. Sledijo navodila glede novega oltarnega nastavka (*icone*) in oltarja, ki mora biti iz enega kosa, oziroma naj se mašuje na portatilu. Nabavijo naj se paramenti za oltar in mašna oblačila, ki pa se za mašo lahko izposodijo tudi iz druge cerkve. Napraviti je potrebno tudi okna in nanje namestiti mreže. Pod je treba zravnati, leseni strop (*laqueare ligneis asserculis*) pa naj se poslika. Zidovi naj se pobelijo, da ne bodo videti tako grobi. Ista navodila so veljala tudi za cerkev sv. Jere.⁹

Vizitacija iz leta 1686 pravi, da je cerkev sv. Jere na najvišjem vrhu Vlaške gore zgrajena ob vlaški meji in izpostavljena ropanju Vlahov. Razen oltarja, ki pa ni posvečen, in pozlačene podobe sv. Jere nima ničesar. Vsa za bogoslužja potrebna oblačila in zvon so ob žeganju cerkveni ključarji (Sijndici) prinesli iz cerkve sv. Janeza v Gabrju.¹⁰ Cerkev sv. Jere omenja kot podružnico šentjernejske župnije tudi J. V. Valvasor v Slavi vojvodine Kranjske iz leta 1689. Pravi, da leži visoko v Uskoškem pogorju in da morajo "zaradi grabežljivih krempļev Uskokov iz te cerkve kot tudi iz cerkve Nikolaja vedno po opravljenih pobožnostih odnesti vso cerkveno opravo ter jo shraniti drugje".¹¹ Valvasor našteva tudi nekatere izredne milosti, katere so verniki na tem mestu prejeli. Slepec je spregledal, hromec shodil, neki bolnik po štiriletni hudi bolezni naenkrat ozdravel itd.

Cerkev sv. Jere pa ni imela pomembne vloge le v verskem življenju. Že ob prvi omembi leta 1447 je označevala tudi mejo obsežne pleterske gozdne posesti na Gorjancih. Leta 1610 je bila "der Khierhen St. Gerdrut" vključena v oznake meje deželskega sodišča Metlika.¹² Dušan Kos meni, da naj bi bil potek meje, leta 1610 zapisan v urbarju Metlika, določen že vsaj leta 1526. Po urbarju konstanjeviškega gospostva iz leta 1625 pa so se na sv. Jeri (*auf St. Gertraut*) stikale meje kostanjeviškega, pleterskega, žumberškega in mehovskega deželskosodnega okraja.¹³

Na Jožefinskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja stoji cerkev na meji dežele Kranjske in Karlovškega generalata, Slunjskega polka.¹⁴ Na franciscejskem katastru iz prve polovice 19. stoletja pa teče preko cerkve "St. Gertraud", ki je bila takrat že označena kot razvalina, mejna črta K.K. 4. slunjskega polka in meje katastrskih občin Gabrje in Orehovica. Ker se meje katastrskih občin niso spreminjale, označujejo razvaline cerkve sv. Jere še danes njihovo mejo, pa tudi mejo posameznih parcel. Če poenostavimo, lahko zaključimo, da predstavlja cerkev sv. Jere vse od svoje prve omembe v sredini 15. stoletja pa do danes velik in nepremakljiv mejni kamen.

Razvaline cerkva sv. Jere in sv. Elije leta 1913. (Foto: J. Kos, razglednica iz zbirke N. Klemenčič)

Kljub dokaj številnim arhivskim podatkom, ki osvetljujejo preteklost cerkve sv. Jere, pa nam ni uspelo izbrskati leto, ko je bila opuščena, niti odkriti vzroka, zakaj se je to zgodilo. Pri iskanju odgovorov na ti ključni vprašanji se lahko opremo na nekaj hipotez.

Omenjeno je bilo, da sta bili pri sv. Jeri maši dvakrat na leto: na nedeljo "Exaudi" in na sv. Marjete dan, 20. julija. Sv. Marjeta pa goduje na isti dan kot sv. Elija, kateremu je posvečena sosednja grškokatoliška cerkev. To pa osvetli tudi Trdinov zapis, da razvaline obeh cerkva "pričujejo (...) krščansko slogo, v kateri so molili svojega boga udje različnih plemen in razredov naše vere. Pri sv. Jedrti se je brala maša za Slovence, pri sv. Eliji slavjanska liturgija za staroverne brate Hrvate."¹⁵

Proščenji, na katerih so se zbrali ljudje iz obeh strani Gorjancev, sta gotovo privabljali tudi kramarje, ki so tu ponujali svoje blago, pravico do pobiranja stojnine pa je v začetku 17. stoletja imelo kostanjeviško gospostvo.¹⁶ Domnevamo lahko, da je na proščenjih prihajalo do kakšnih nerodnosti, kar bi lahko bilo povod za opustitev bogoslužja. Gotovo je do opustitve cerkve sv. Jere prišlo tudi zaradi

zanemarjenosti in neurejenosti cerkvenega prostora, o čemer govorijo vizitacijski zapisniki. K njeni opustitivi pa so verjetno pripomogle tudi jožefinske reforme, ki niso bile naklonjene romarstvu.

Na že omenjenem vojaškem zemljevidu, ki je nastajal v letih 1763–1787, sta cerkvi sv. Jere in sv. Elije še jasno narisani kot stavbi, v franciscejskem katastru iz leta 1824 pa je cerkev sv. Jere že označena kot razvalina, za cerkev sv. Elije pa nimamo podatkov. Če se opremo na Janeza Trdino, ki je aprila leta 1877 na Vrhpolju izvedel, da se je maša pri sv. Jeri “opustila po priliki pred sto leti”,¹⁷ potem lahko sklepamo, da je bilo to kmalu po letu 1777. To načeloma ne nasprotuje podatku iz Jožefinskega vojaškega zemljevida, ki je nastajal kar 25 let, izris gorjanskega območja pa je bil opravljen med leti 1784–1787.

Ko je France Stele med drugo svetovno vojno pri Ambrožičevih v Žerjavinu ogledoval kip sv. Jere iz začetka 18. stoletja, je izvedel, da je prišel v njihovo hišo “leta 1802, ko je bila cerkev na Gorjancih porušena.”¹⁸ Tudi ta podatek je povsem sprejemljiv, saj je bila cerkev kot razvalina prvič označena šele na franciscejskem katastru leta 1824.

Pri čiščenju cerkvenih razvalin je bil leta 1992 v nasutju ladje blizu glavnega vhoda najden sold iz leta 1763 iz kovnice v Gradcu. Kovanec z isto letnico je bil najden tudi v razvalinah sosednje cerkve sv. Elije. Letnici na soldih označujeta leto kovanja, kovanci pa so bili v obtoku dalj časa. Toda ali je najdba identičnih kovancev v razvalinah obeh cerkva zgolj naključje? Mogoče pa jih je kdo spustil na tla takrat, ko je bilo v njih opuščeno bogoslužje, to pa se je nedvomno zgodilo v zadnjih desetletjih 18. stoletja, mogoče celo v prvih letih 19. stoletja. Cerkev sv. Jere je bila torej zapisana propadu nekaj desetletij prej kot cerkev sv. Miklavža, ki je bila opuščena leta 1836. Za razliko od cerkve sv. Jere, ki ni bila več obnovljena, pa je bila Miklavževa cerkev na novo pozidana leta 1887.¹⁹

Razvaline cerkve sv. Jere so privabliale iskalce zakladov, ki naj bi bili po ljudskem izročilu skriti v Gorjancih in tako tudi pri vseh treh gorjanskih cerkvah. Na kresno noč naj bi

Kip sv. Jere pri Ambrožičevih v Žerjavinu. (Reprofoto iz arhiva ZVNKD Novo mesto)

goreli z rumenimi in belimi plameni, ki so označevali skrito zlato in srebrno bogastvo. Janez Trdina je zapisal, da sta "strehe in strope porušila cerkvama (sv. Jere in sv. Elije) čas in nevihta, vse drugo so razvalili, razrili, raztolkli in razmetali zakladarji... Lepi marmorni prag hrama sv. Elije smo našli več sežnjev od cerkve. Vrgli so ga kopači tako daleč morda iz jeze, da niso pod njim ničesar našli." ²⁰ Toda zakladi so v Trdinovem času že "do malega ugasnili, kar pomeni, da morajo biti vsaj večji del že dvignjeni." ²¹ Samotni nočni popotniki so včasih videli tudi "dolge vrste jokajočih romarjev, ki hodijo semtertja med sv. Miklavžem in sv. Jedrtjo. Med drevjem švigajo pogostoma zelene in morde lučice, nekatere diše kot kadilo in izginejo v razvalinah, nekatere pa smrde kakor žveplo in zapeljejo radovedneža, ki gre za njimi da se zvrne v prepad." ²²

Cerkev sv. Jere, ki je dolga stoletja v vročem poletju privabljala romarje iz doline in v hudem vremenu gotovo nudila tudi zavetje popotnikom in pastirjem, označevala mejo različnih posesti ter burila ljudsko domišljijo, je dočakala iztek 20. stoletja kot velik kup močno zaraslih razvalin. Očiščevalna in obnovitvena dela na razvalinah sosednje cerkve sv. Elije na hrvaški strani državne meje so spodbudila Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto in Župnijski urad Šentjernej, da se je v poletju leta 1992 pričelo z ročnim čiščenjem razvalin cerkve sv. Jere. Nehvaležno delo odstranjevanja močno razraslega grmovja in nato še nasutja v razvalinah in ob njih je prevzel moški del šentjernejskega župnijskega pevskega zbora. Prvo leto so bile razvaline toliko očiščene, da smo lahko razbrali osnovne sestavne dele cerkvene arhitekture: enopolni prezbiterij s triosminskim sklepom, podolžno pravokotno ladjo in pred vhodno stranico ladje prislonjeno lopo. Odkriti sta bili tudi oltarni menzi glavnega in stranskega oltarja. Tlaki v ladji in prezbiteriju so bili sestavljeni delno iz kamnitih plošč nepravilnih oblik, v večji meri pa so bili iz apnenega estriha. Ladjo in prezbiterij je v širini slavoločne odprtine delila nizka, iz estriha oblikovana stopnica s polkrožnim zaključkom. V podolžnih stranicah prezbiterija sta bili odkriti niši za cerkveno posodje. Med nasutjem v cerkveni notranjščini so bili najdeni tudi fragmenti ometov, okrašeni z dekorativno poslikavo v rdečem in črnem barvnem tonu. Čeprav iz najdenih ostankov ni bilo moč razbrati ali sestaviti nobenega določenega vzorca, pa kljub temu pričajo o tem, da je bila notranjščina okrašena sicer z izrazno skromno, a barvno močno izstopajočo ornamentiko.

V naslednjem letu, julija 1993, so bili zidovi sanirani in utrjeni ter delno na novo pozidani oz. izravnani. Za takšno prezentacijo smo se odločili zato, ker so bili zidovi cerkve sv. Jere manj povedni kot pri sosednji cerkvi sv. Elije. Tako nismo dobili podatkov o morebitnih zidanih obokih niti o kakšni drugi obliki stropa, ostanki zidov so bili prenizki, da bi bili opazni ostanki ali celo oblike oken-skih odprtín, pri glavnem portalu je bila ohranjena le širina vhodne odprtine, ne pa tudi višina in oblika njenega zaključka, od lope pa so bili vidni le temelji, ki so določali njeno obliko in velikost. Še najboljše so bili ohranjeni tlaki, ki smo jih obdržali v avtentični podobi.

Pri prezentaciji razvalin smo pomembnost posameznih cerkvenih delov pri bogoslužju poudarili z različno višino zidov. Najvišji so zidovi prezbiterija (ti so bili tudi najvišje ohranjeni), v katerem smo ohranili kamnito oltarno menzo. Povišali smo jo le toliko, da se lahko pri bogoslužju uporablja kot oltar proti ljud-

Sanacija razvalin, julij 1993. (Foto: M. Dražumerič, Arhiv ZVNKD Novo mesto)

stvu. Zidovi ladje so malo nižji od zidov prezbitterija, saj je ta del cerkve namenjen ljudstvu in je manj pomemben od prezbitterija. Tudi tu smo ohranili zatečeno iz kamna zidano menzo stranskega oltarja. Najnižji so zidovi lope, saj so bili tudi najmanj ohranjeni in so pozidani na novo. Določili smo jim višino, ki je primerena za posedanje utrujenim pohodnikom. Ohranili smo tudi jerebiko, ki rase iz zidov prezbitterija. Resda smo ji odstranili nekaj močnih korenin, ki so segale skoraj do oltarne menze in ji odvzeli obilno plast zemlje, a drevo kljub temu vztraja in se lepo obrašča.

Avgusta leta 1995 so bile v neposredni okolici razvalin cerkve sv. Jere in v njeni notranjosti opravljene geofizikalne raziskave.²³ Zanje smo se odločili zato, ker ladja in prezbitterij nista bila grajena istočasno, saj njuna stika kažeta, da je bil prezbitterij prislonjen k ladji kasneje. Z raziskavami smo želeli odkriti ostanke morebitnega starejšega oltarnega prostora. Toda geofizikalne raziskave niso dale zelenega rezultata. Pokazale so le to, da je na nekaterih delih kamnita geološka podlaga zelo blizu hodni površini cerkve, pred menzo glavnega oltarja pa je kasneje zasut manjši izkop.

OPOMBE

- ¹ F. Komatar: Ein Cartular der Karthause Pleterlach. Mittheilungen des Musealvereins für Krain, št.14, 1901, str. 62. Jože Mlinarič: Kartuzija Pleterje 1403–1595, Ljubljana 1982, str. 146.
- ² Janez Höfler: Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja (Viri za zgodovino Slovencev 8), Ljubljana 1982, str. 43.
- ³ Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠL), Kapiteljski arhiv Ljubljana, f. 23/1, str. 10. Izpiske iz vizitacijskih zapisnikov je v NŠL poiskal in iz latinščine prevedel mag. France Baraga. Iz njih je črpal podatke za članek Sv. Jera in meja na Gorjancih (Družina, 22. 11. 1992, str. 9) Metod Benedik in Andrej Bartelj, ki je v prilogi Dolenjskega lista (45/1994, št. 12, 24. 3., str. 12) objavil članek z

- naslovom *Kako je sv. Jedrt prišla z Gorjancev*.
- ⁴ Pripis je iz časa novega škofa Buchheima, ki je pri svojih vizitacijah uporabljal te zapiske. Opomba "tudi" ima pomen "tudi to naj se prestavi". Njenega točnega pomena nismo mogli ugotoviti. Morda pomeni, da se ponovi ista odredba, ker še ni izvršena. Najbrž pa ne pomeni, da bi se prestavljali oltarji ali sploh opustila cerkev.
- ⁵ Verjetno gre za lesen kasetiran strop. Primerjaj doktorsko disertacijo o lesenih stropovih dr. Nataše Golob, objavljano pod naslovom *Poslikani leseni stropi na Slovenskem do sredine 18. stoletja*. Ljubljana 1988.
- ⁶ Ana Lavrič: *Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632 (Acta ecclesiastica Sloveniae 12)*. Ljubljana 1990, str. 259.
- ⁷ NŠL, *Vizitacije*, f. 2, knjiga 4, str. 356.
- ⁸ NŠL, ŠAL, f. 4/34.
- ⁹ Pravila je podpisal gen. vikar Filip Terpin, pečateno z uradnim pečatom ljubljanske škofije.
- ¹⁰ Podatek je povzet iz arhiva Iva Pirkoviča, ki je hranjen v kartuziji Pleterje, tudi opomba v oklepaju je njegova.
- ¹¹ Janez Vajkard Valvasor: *Die Ehre der Herzogthums Krain, Laibach (Nürnberg) 1689*, knjiga VIII, str. 720. Valvasorja je kot vir uporabil tudi Anton Lesjak v svoji *Zgodovini šentjernejske fare na Dolenjskem iz leta 1927*.
- ¹² Dušan Kos: *Urbarji za Belo Krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)*, Viri za zgodovino Slovencev 13, Ljubljana 1991, str. 103, 418.
- ¹³ Jože Mlinarič: *Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625*, *Kostanjevica* 1970, str. 7.
- ¹⁴ *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 – karte, sekcija 234*, Ljubljana 1995.
- ¹⁵ Janez Trdina: *Izprehod v Belo krajino*, Ljubljana 1953, str. 48–49.
- ¹⁶ Gl. op. 13, str. 70.
- ¹⁷ Janez Trdina: *Trezne vinske in praznovene*, Ljubljana 1987, str. 803–804.
- ¹⁸ Franc Stele: *Žerjav in kip sv. Gere*. Zbornik za umetnostno zgodovino 19, 1943, str. 91 (poročilo). Kip je danes v Dolenjskem muzeju v Novem mestu.
- ¹⁹ Anton Lesjak: *Zgodovina šentjernejske fare na Dolenjskem*, Ljubljana 1927, str. 105.
- ²⁰ Gl. op. 15, str. 57–58.
- ²¹ Gl. op. 15, str. 77.
- ²² Gl. op. 15, str. 77–78.
- ²³ Meritve je po naročilu Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto opravil zasebni raziskovalec mag. Branko Mušič, dipl. inž. geol.

THE CHURCH OF SV. JERA ON TRDINOV VRH

SUMMARY

The paper deals with the church of Sv. Jera in the Gorjanci hills, which the written sources first mention in 1447. Ecclesiastical records state that the church was in relatively poor condition in the 17th century. It was probably abandoned in the last decade of the 18th century or the first decade of the 19th century. It fell into ruins at this time. These ruins gave rise to an interesting oral tradition, connected with an hidden treasure, which burnt with pale flames on May Eve. The church ruins were cleaned, consolidated and partially rebuilt in the summer of 1992 and 1993.

GOTSKA POSLIKAVA MIKLAVŽEVE CERKVE NAD PANGRČ GRMOM

ROBERT PESKAR

Kot vrsta cerkva na Dolenjskem se tudi cerkev sv. Nikolaja nad vasico Pangrč Grm ponaša z izredno zanimivo umetnostno preteklostjo. Stoji sredi severnega pobočja Gorjancev in predstavlja majhno podružnico leta 1767 ustanovljene župnije v Stopičah. V arhivskih virih se cerkev prvič omenja leta 1468, ko sta "Hans Volkhuen" in njegova žena prodala bratovščini sv. Trojice v Novem mestu med drugim tudi del vinske desetine "in dem pergk zu sand Nikla".¹ Iz listine je razvidno, da je cerkev pripadala župniji Šmihel pri Novem mestu, v okviru katere se omenja še v Bizancijevem popisu leta 1581 (*Potgorò la chiesa di S. Nic.° lontana*) ter v Montagnanovem seznamu cerkva iz let 1592/1596.²

Pozornost širše strokovne javnosti je cerkev vzbudila, ko so se leta 1958 v njeni notranjščini pokazale gotske freske. Že leto kasneje so bile te v celoti odkrite, o čemer je med drugim večkrat poročal Ivan Komelj,³ medtem ko je bilo njihovo restavriranje končano leta 1971.⁴ Ivanu Komelju gre tudi zasluga za prvo temeljitejšo umetnostnozgodovinsko oznako cerkvene arhitekture in seveda njene novoodkrite poslikave. Na podlagi raziskav in najdb je ladijski del opredelil kot ostanek romanske cerkve, ki so ji v baroku namesto apside dodali današnji kvadratni prezbitერიj, jo banjasto obokali, na zahodni strani pa prizidali zvonik.

Ko so obenem restavratorska dela pokazala, da je bila prvotna cerkev v srednjem veku dvakrat poslikana, je Komelj starejšo in kvalitetnejšo poslikavo, ki se je ohranila na slavoločni in na delu južne ladijske stene, postavil v čas okoli leta 1300, mlajšo plast fresk, ki je prvotno krasila celotno notranjščino in del zunanjščine, pa je datiral v čas okoli leta 1400. Slogovno je freske označil kot rezultat mešanja slikarskega izročila 14. stoletja s furlanskim slikarstvom, donatorstvo pa na podlagi dvakrat naslikanega grba pripisal gospodom s Soteske.

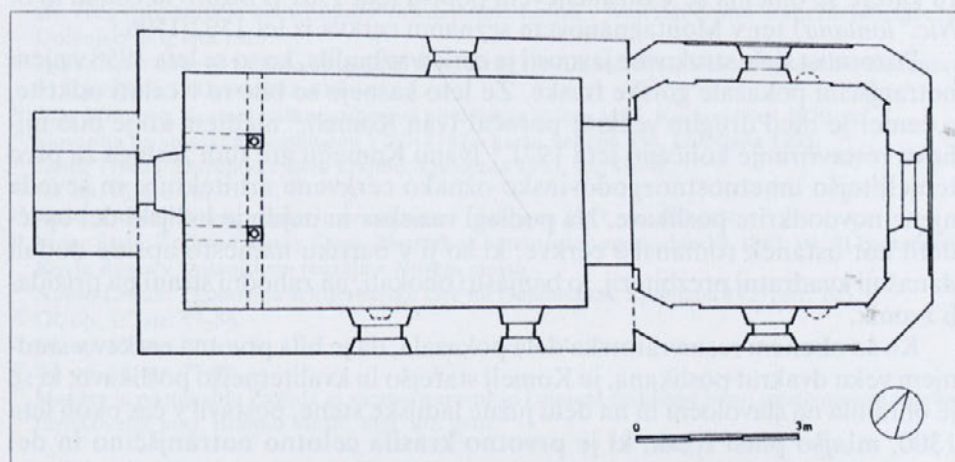
V okviru gotskega stenskega slikarstva se je slik na Pangrč Grmu dotaknil tudi France Stele.⁵ Kar zadeva starejšo plast, ki jo je časovno postavil v prvo polovico 14. stoletja, je podobo klečečega donatorja na slavoločni steni skupaj s sorodno sliko na fasadi Miklavževe cerkve v Žužemberku uvrstil med najstarejše tovrstne portrete pri nas. Za freske iz časa okoli leta 1400 pa je ugotovil, da sodijo v širšo skupino spomenikov na Dolenjskem in v Zasavju (Svibno, Tržišče, Šentjurski hrib), ki sicer kažejo izrazite severnoitalijanske vplive, vendar jih ni mogoče vezati na osrednjeslovenski furlanski tok. Stenske slike v Miklavževi cerkvi nad Pangrč Grmom je obravnavala tudi Vilma Praprotnik,⁶ vendar le z vidika slikanih okvirrov, Tanja Gregorovič pa je mlajšo plast fresk časovno uvrstila na konec 14. stoletja in poudarila retardirajoče elemente "risarskega" sloga, ki se jim pridružujejo nove italijanske pridobitve v senčenju in plastičnem podajanju, modnih detajlih in ornamentu.⁷

Iz kratkega pregleda literature je razvidno, da gotska poslikava doslej še ni doživela nadrobnejše obdelave. To velja še posebej za starejšo plast slikarij, ki je bila kljub nesporni kvaliteti le časovno opredeljena, medtem ko so umetnostnozgodovinska vprašanja zaradi slabše ohranjenosti ostala v celoti nepojasnjena. Glede tega seveda tudi pričujoči prispevek ne more zapolniti občutne vrzeli,

bomo pa poskušali obe plasti obravnavati tako v okviru nekaterih novoodkritih lokacij na Dolenjskem kot tudi z vidika širšega geografskega prostora, ki je bil v obravnavanem času še kako pomemben, hkrati pa z upoštevanjem zgodovinskih razmer ter z natančnejšo dokumentacijo nakazati nekatere probleme, ki bi v prihodnosti mogoče spodbudili poglobljene analize.

Oris stavbne zgodovine

Preden bi se posvetili zastavljeni temi, moramo seveda nekaj besed spregovoriti tudi o cerkveni arhitekturi in njenemu stavbnozgodovinskemu razvoju ter hkrati opozoriti na nekaj tistih zgodovinskih dejstev in premis, ki se lahko tako ali drugače navezujejo na poslikavo.

Slika 1: Pangrč Grm: tloris cerkve. (Risal Boris Čelesnik)

Čeprav se arhivalije, ki bi kaj več povedale o starejši stavbni zgodovini, niso ohranile, je sedanja cerkvena podoba (slika 1) dovolj zgovorna, saj so raziskave poleg fresk pokazale, da predstavlja današnja ladja, katere vzdolžna os je usmerjena proti severovzhodu, še ostanek preproste romanske cerkve.⁸ To prvotno cerkev sta sestavljala pravokotna ladja z delno še ohranjenim majhnim pravokotnim okencem na južni in polkrožnim portalom, klesanim iz apnenca z živimi robovi, na zahodni strani ter majhen oltarni prostor, katerega obliko, polkrožno ali kvadratno, bi odkrile šele arheološke raziskave. Celotno zunanjščino je zaznamovala mestoma še ohranjena značilna romanska obdelava fug z vrezanimi črtami. Cerkevna notranjščina sprva ni bila poslikana, saj je bil pod starejšo plastjo slik viden starejši omet.⁹ Pač pa je bila cerkev v gotski dobi, kot rečeno, dvakrat poslikana in je tudi pisano gotsko podobo obdržala vsaj do 17. stoletja, za kar govori vpisan grafit "*hic fuit Petrus Faber 1613*" na mlajši poslikavi. Šele gradbene aktivnosti, vezane s kasnejšo župnijo v Stopičah,¹⁰ so se zrcalile v nadaljnjem stavbnem razvoju, ko so verjetno v prvi polovici 18. stoletja prvotni oltarni prostor podrli in namesto njega sezidali današnji kvadratni prezbiterij. Hkrati so razširili slavoločno steno, v ladji predrli nove okenske odprtine in prostor banjasto obokali, na zahodni strani pa prizidali zvonik. S sočasno namestitvijo pev-

skega kora in vsaj enega novega oltarja¹¹ je cerkev dobila bolj ali manj podobo, kakršno poznamo tudi danes.

Kar zadeva dosedanje izsledke, ki se nanašajo na podobo prvotne cerkve, se gotovo zdi pomembna njena uvrstitev v širšo skupino dolenskih romanskih cerkva, ki se zaradi pravokotne oblike oken in bržčas polkrožnih apsid veže na mediteransko oziroma istrsko vplivan arhitekturni tip.¹² Gre predvsem za cerkve na širšem območju Suhe krajine oziroma ob reki Krki, zlasti okoli Žužemberka (Trebča vas, Mačkovec, Vinkov Vrh, Prevole, Šumberk, Dolenje Kamence pri Novem mestu) in ob njenem spodnjem toku (Gorica pri Drnovem, Sv. Vid nad Čatežem, Vihre), dalje v Beli krajini (Stražnji Vrh, Obrh), medtem ko so drugod bistveno redkeje (Pevno pri Škofji Loki, Sv. Lovrenc nad Bašljem). Vendar je med temi še posebej zanimiva slednja, saj je edina časovno natančneje določena z arhivsko omembo leta 1156,¹³ za ostale pa je obveljala širša datacija v 13. stoletje ali celo pozneje.¹⁴ Negotova datacija je značilna tudi za sicer maloštevilne istrske primere.¹⁵

Zahodne vplive, ki se kažejo tudi v pojavu posebne oblike zvonikov, zvončnic, je bilo mogoče doslej razložiti z upravno pripadnostjo oglejski cerkvi,¹⁶ čeprav bi utegnile biti prav tako pomenljive splošne gospodarske ali politične razmere. Večji del Dolenske z Belo krajino so namreč nekako v zadnji tretjini 13. stoletja pridobili goriški grofi, pod katerimi so se njihove posesti počasi izoblikovale v posebno samostojno upravno enoto, deželo, za katero se je uveljavilo ime grofija v Slovenski marki in Metliki. Dežela je tudi po izumrtju istrske veje Goriško-Tirolskih leta 1374 glede na Kranjsko vse do 16. stoletja obdržala svojo samostojnost.¹⁷ Pri tem je za nas posebej pomembno, da so imeli goriški grofi kot lastniki gradu Mehovo patronat nad župnijo Šmihel, v katero je, kot rečeno, prvotno sodila naša cerkev. Tudi sicer se zdi, da moramo patronat nad župnijo in sploh začetke povezati s posestvijo mehovskega gradu,¹⁸ kar podkrepi tudi domneva, da se je župnija pred letom 1296, ko se prvič navaja z imenom Šmihel, imenovala po Mehovem.¹⁹ Zato si je slejkoprej potrebno župnijo razlagati kot lastniško cerkev, ki so jo bržčas postavili grofi Višnjegorski,²⁰ lastniki gradu Mehovo do leta 1209. Grad, prvič posredno omenjen leta 1162, je bil do prvih desetletij 13. stoletja upravno središče novoosvojene posesti v Beli krajini, saj mu je bil Črnomelj s cerkvijo, posvečeno leta 1228, in štirimi podružnicami podrejen še leta 1277, ko je prešel v roke Goriških.²¹ Žal ob vsem tem iz virov ni razvidno, ali smemo vzporedno z župnijo tudi začetke cerkve sv. Nikolaja nad Pangrč Grmom povezovati z mehovskim gradom oziroma njegovimi lastniki ali zakupniki. Da pa so lokalni veljaki v preteklosti pri nastajanju cerkva ali posameznih likovnih del odigrali precejšnjo vlogo, nam v našem primeru ilustrira gotska poslikava, ki si jo bomo v nadaljevanju natančneje ogledali.

Prva poslikava cerkve

Najstarejša ali bolje zgodnjegotska poslikava se je zaradi kasnejših predelav ohranila le na zahodni strani slavoločne in na vzhodnem delu južne ladijske stene (slike 2–6). Zdi se, da je bila razdeljena v dva vodoravna pasova, ki ju je vsaj na slavoločni steni uokvirjala široka bordura, sestavljena iz cikcakasto izmenjajočih se, stiliziranih razvejanih listov v oker in vijoličastem (*caput mortuum*) tonu. Spodnji pas so zavzemale celopostavne svetniške podobe, upodobljene strogo

frontalno pod trilistasto zaključenimi arkadami s trikotnimi čeli. Na levi strani slavoloka vidimo škofa s kratko pristrizeno brado, ki z desnico blagoslavlja, v levici pa drži knjigo (sliki 2 in 3). Obraz je plastično oblikovan, oči so velike in odprte, medtem ko njegovo oblačilo (kazulo in palij) zaznamuje vzorec, sestavljen iz krogecv s štirilisti. Prizor nad njim ni ohranjen, spoznaven je le košček draperije. Prav tako okrnjene so slike na desni strani slavoloka (slika 4). Ohranjen je delček glave nekega svetnika, od prizora zgoraj pa je vidna le klečeča figura v molitveni drži, ki, kot je opozoril F. Stele, predstavlja donatorja.²² Bolje je ohranjena podoba golobradega svetnika na ladijski steni, ki drži v desnici knjigo, levico pa ima dvignjeno v pozdrav (sliki 5 in 6). Obleko, ki sega sko-

Slika 2: Pangrč Grm: sv. škof na levi strani slavoloka. (Foto: R. Peskar)

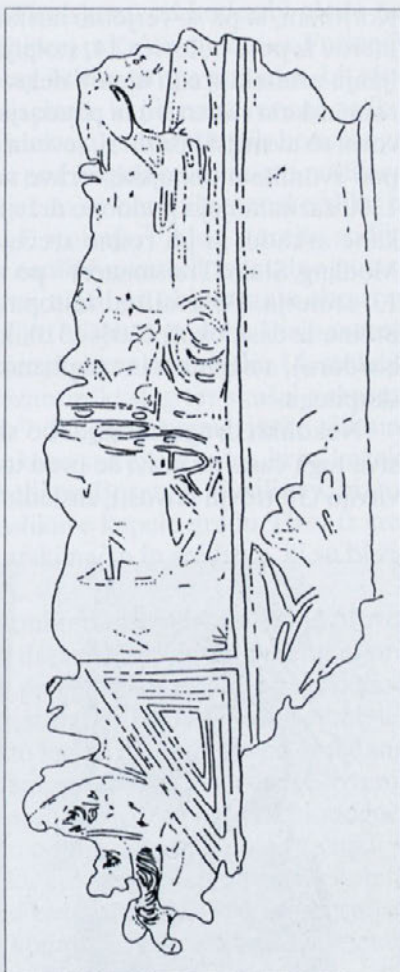

Slika 3: Pangrč Grm: sv. škof – risba. (Risal R. Peskar)

raj do gležnjev, zopet krasi vzorec krogcev s štirilisti. Tu je tudi lepo viden del naslikanih arkad s trikotnim čelom, stolpičema ter zavitim stebričem s kapitelom, ki ločuje prostor naslednjega svetnika na desni, od katerega pa so ohranjena le koničasta obvala. Kolorit je v glavnem omejen na zelene (zelena zemlja), oker ter vijoličaste (*caput mortuum*) tone.

Zaradi okrnjenosti obsega poslikave ikonografskega sistema ni mogoče natančneje definirati, dosti lažje pa izluščimo določene stilne značilnosti, ki so pomembne pri njenih analogijah in dataciji. Toda še prej ni odveč opozoriti na splošno problematiko pri preučevanju zgodnjegotskega stenskega slikarstva zlasti v prvi polovici 14. stoletja ne le v naših deželah, temveč tudi v širšem srednjeevropskem prostoru. Gre namreč za dejstvo, da je zaznamovano tako s starejšo bolj ali manj lokalno slikarsko tradicijo kot tudi z zelo različnimi stilnimi tokovi in pobudami, ponekod predvsem iz knjižnega slikarstva, pri čemer okrnjen obseg in skoraj obvezna neohranjenost zgornje barvne plasti kot posledica manj obstoječih *secco* ali mešanih tehnik še dodatno onemogočata natančnejše časovne in slogovne opredelitve.²³ To velja zlasti za našo poslikavo, pri kateri vzbujajo pozornost frontalna postavitev figur, ki bi jo že zaradi statične drže označili kot ostanek romanske oblikovne tradicije. Temu v prid lahko govori tudi bogat krogčast vzorec, ki ga drugod pri nas ne poznamo, je pa skoraj obvezen v srednjeevropskem romanskem slikarstvu; npr. pri upodobitvah sv. Krištofa iz 12. in 13. stoletja (Irschen na Koroškem, Hocheppan na Južnem Tirolskem). Vendar je bil ta vzorec v avstrijskih deželah priljubljen tudi okoli in po letu 1300,²⁴ čemur bi časovno ustrezal arhitekturni okvir figur, ki poslikavo Miklavževe cerkve uvršča že med gotško. Naprednejšo slogovno stopnjo oziroma očitnejše elemente visokogotskega risarskega sloga bi, sodeč po ostankih, lahko kazali ostali prizori, ki seveda niso toliko vezani na tradicionalne predstave in ikonsko funkcijo v sistemu poslikave, vendarle pa nam njihova okrnjenost ne narekuje drugega, kot da pri analogijah upoštevamo le nekatere nadrobnosti.

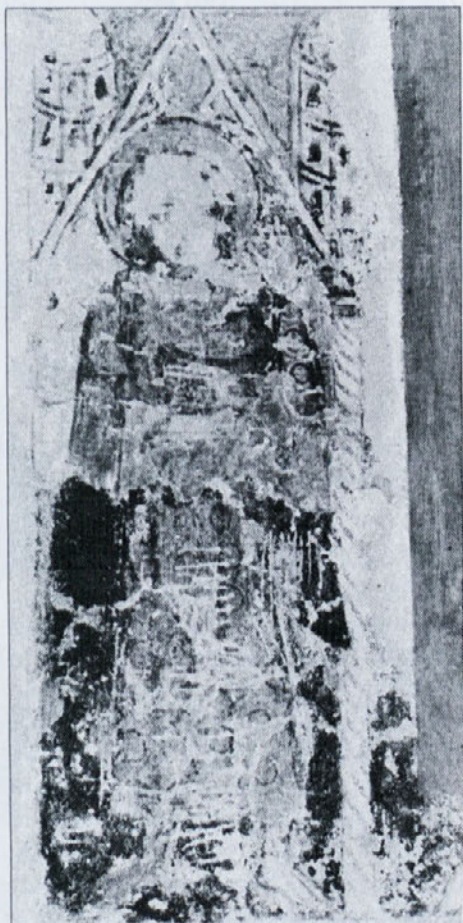
Če se najprej ozremo po opusu zgodnjegotskega stenskega slikarstva na Slovenskem, kljub njegovi izraziti internacionalni podobi ugotovimo, da so slike v Miklavževi cerkvi osamljene. Zaradi sorodne bordure so zanimive skoraj uničene slikarije slavoloka cerkve sv. Križa v Prevolah in delno v cerkvi sv. Miklavža v

Slika 4: Pangrč Grm: fragment svetnika in donatorja. (Risal R. Peskar)

Koritnem, ki pa so verjetno nastale šele okoli sredine 14. stoletja.²⁵ V večini primerov iz prve polovice 14. stoletja sicer opazamo skupno nagnjenost k upodabljanju arhitekture in njenih delov (Crngrob, Vrzdeneč), ki pa ima korenine še v romanskem slikarstvu in poudarja monumentalnost posameznih slik.²⁶ Bolj zgovorni so avstrijski primeri, seveda predvsem zaradi časovne opredelitve. V kapeli pod zvonikom dunajske cerkve sv. Mihaela svetniške postave iz časa okoli leta 1300 zaznamujejo podobne drže in kretnje (*Sv. Tomaž*), vendar manjkajo naslikane arkade, ki jih redno srečujemo zlasti v prvi tretjini 14. stoletja (Dross, Modling, Stein, Traismauer)²⁷ po vzoru francoskih vitražev in knjižnega slikarstva 13. stoletja. Po kvaliteti izstopa predvsem poslikava Göttweigerhofkapelle v Steinu iz časa okoli 1305–1310, kjer najdemo več sorodnih elementov (vzorec, bordura), a napetost in razgibanost figur ter tekoča linija z našimi nimata veliko skupnega.

Nekoliko drugačno podobo slikarstva tega časa, se pravi še pred uveljavitvijo Giottovih novosti, zasledimo na

Slika 5: Pangrč Grm: neznani svetnik na steni ladje. (Foto: R. Peskar)

Slika 6: Pangrč Grm: neznani svetnik. (Risal R. Peskar)

zahodu, v severni Italiji, Furlaniji in Južnem Tirolskem, od koder bi glede na politične razmere pravzaprav določene vplive najprej pričakovali. Prav v Furlaniji zasledimo enak tip bordure (Strassoldo), čeprav šele iz druge polovice 14. stoletja, medtem ko je pojav zavutih stebričev s kapiteli, ki jih na severu le redko zasledimo, ustaljen pri arhitekturno členjenih okvirih oltarnih slik beneškega umetnostnega kroga. Presenetljivo sorodnost na prvi pogled opazimo pri poslikavi cerkve Santa Giuliana v Castellu d'Aviano, kjer so se ohranile stenske slike iz različnih obdobj, od poznega 13. do konca 14. stoletja.²⁸ Med starejše sodijo svetniške podobe na južni ladijski steni, ki so zanimive zaradi frontalne postavitve in enakih vzorcev, toda številni bizantinizmi, zlasti pri oblikovanju obrazov, pričajo, da tesnejših zvez ne kaže iskati. Nekoliko bližje so podobe štirih svetnikov v cerkvi S. Biagio v Levicu blizu Trenta, kjer je slikar na začetku 14. stoletja z mehkejšim barvnim modeliranjem opustil bizantinski slog ter skušal s skromnimi slikarskimi sredstvi nakazati prostor.²⁹ Tu gre v primerjavi s slikami Miklavževe cerkve za podobne težnje, le na nekako starejši stopnji, ki pa kažejo skupaj še z nekaterimi primeri (S. Lorenzo v Selli pri Borgu, S. Cecilia v Chizzoli), da je naš slikar, zlasti če se spomnimo poslikave kapele gradu Tirol iz sredine 14. stoletja,³⁰ vendarle uporabil tisti slikarski način in sredstva, ki so bližja alpskemu prostoru.

Če so zaradi okrnjenosti ostalih prizorov konkretnejše opredelitve le preveč hipotetične, pa tega ne moremo reči v zvezi z datacijo, saj doslej omenjeni primeri dovolj zgovorno kažejo, da velja nastanek prve poslikave Miklavževe cerkve postaviti v nekoliko širši čas druge četrtine 14. stoletja. Temu bi tudi najbolj ustrezala oblika škofove mitre, ki je z napeto šilasto formo modernejša od dotedanje nizke in potlačene romanske različice, kakršne predvsem v severni Sloveniji srečujemo vsaj še okoli leta 1330.³¹ Žal iz ostalih prizorov kaj več ni mogoče izluščiti. Le pri podobi klečečega donatorja se odpira vprašanje o naročniku in njegovi identifikaciji. Ker pa se njegov grb, tako kot ga poznamo pri pol stoletja mlajši poslikavi, ni ohranil, temu vprašanju ne kaže posvečati večje pozornosti, čeprav kvaliteta poslikave in nenazadnje tudi kompozicija govorita za pomembnejšega naročnika.³²

Druga poslikava cerkve in prizori pasijona

Mlajša poslikava, ki je v nasprotju z zgodnjegotsko izvedena v pravi fresko tehniki (*fresco buono*), se je ohranila na zahodni in vzdolžnih ladijskih stenah ter deloma na severni zunanjščini ladje, sicer pa je prvotno krasila celotno notranjščino.³³ Tematsko so freske zajele na severni steni ustaljeno sliko *Pohod in poklon sv. treh kraljev* (slika 7), ki je v zahodnem delu zaradi ograje pevskega kora precej poškodovana in deloma še prebeljena. Pod korom so vidne noge konja in pes, nad korom pa konjski hrbet in dve nejasni postavi. Pač pa je odlično ohranjen osrednji del kompozicije z Marijo, ki sedi na dvignjenem tronu, za katerim se razpenja bela zavesa, okrašena s tekstilnim vzorcem (slika 13). V naročju drži otroka s kodrastimi lasmi, ki, držeč se za Marijin okrast plašč, posut s krogčastim vzorcem, z desnico blagoslavlja. Marijini lasje so svetli in razpuščeni, nimb je vtisnjen v omet. Levo pred njo kleči najstarejši kralj z brado in dolgimi lasmi, oblečen v plašč, ki se prilagaja telesu, ter podaja darilo v obliki keliha. Za njim drži spremljevalec njegovo trirogeljno krono; poleg stoji bel konj, za katerim

Slika 7: Pangrč Grm: Pohod in poklon sv. treh kraljev. (Foto: R. Peskar)

vidimo še dva spremljevalca in črnca, ki si podajajo čutaro. Vsi so oblečeni v te-sna oblačila, nogavičaste hlače ter koničasta obuvala. Prizor se dogaja v shema-tiziranem, skalnata tla imitirajočem pasu z ozadjem, ki je v spodnjem delu belo in okrašeno s patroniranim vzorcem (slika 14), v zgornji polovici pa sivo, kjer opa-zimo krošnje drevesa.

Nato sledi tridelna, simetrično zasnovana kompozicija (slika 8), ki jo uokvir-ja tribarvna bordura (oker, rdeča, bela), sestavljena iz šestkrakih zvezd (slika 17–d), medtem ko pri prejšnjem in ostalih prizorih nastopa nekoliko širši cikcakast trak na temni pikčasti podlagi. Osrednji del, ki je zaradi baročnega okna precej poškodovan, zavzemata podoba Marije z nenavadnim pokrivalom – ali frizuro – ter lik nespoznavne celopostavne svetnice s krono. Za Marijo visi zelen zastor z dvema različnima vzorcema (slika 15), medtem ko je ozadje svetnice modro. Pred modrim ozadjem je v desnem polju upodobljen tudi blagoslavljač sv. Miklavž s knjigo v levici. Njegovo rdečkasto oblačilo zaznamujejo globoke in goste paralel-ne gube, mitra pa je razmeroma nizka. Na levem polju je naslikan ležeč ščit z grbom vitezov s Soteske (drevo na trihibu), nad njim šlem s perjanico in poleg palica s praporcem; ozadje je tu sestavljeno iz marmoriranih večbarvnih plošč. Steno ob slavoloku zaključuje močno poškodovan in za zdaj nespoznaven prizor (slika 9), z vzorčasto zaveso v spodnji polovici (slika 16), ki predstavlja modno oblečeno moško figuro na podstavku in s palico v rokah. O prizoru bomo v na-daljevanju še govorili, zato velja le omeniti, da ga je ob slavoloku verjetno zaključevala pokončna bordura, sestavljena iz zelenordečega traku, navitega okoli palice.

Del zahodne in južno steno so zavzeli prizori iz Kristusovega pasijona, ki jih vertikalno ločuje preprosta oker-bela bordura. Cikel se je pričel na zahodni ste-ni, mogoče nad vhodom,³⁴ s prizorom *Molitev na Oljski gori*, od katerega je viden

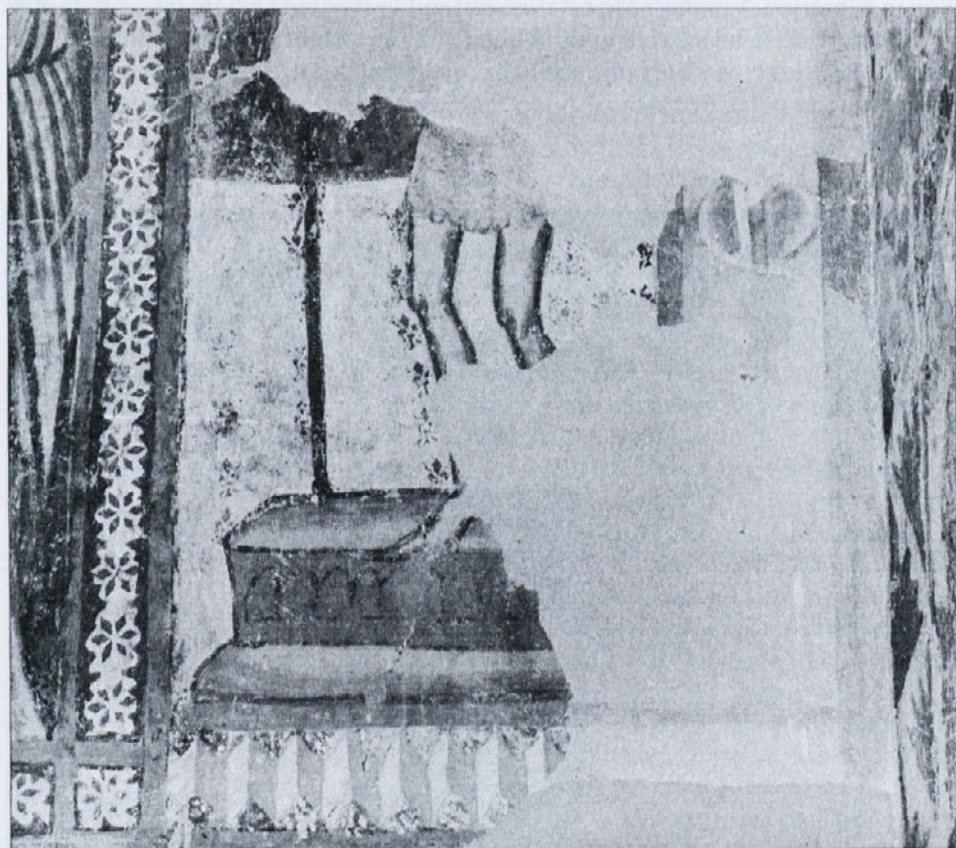
le del spečega apostola. Temu sledi tudi mestoma poškodovan prizor *Judeževo izdajstvo*, ki kaže oba glavna protagonista, obdana s skupino vojakov. Na južni steni se je cikel proti vzhodu nadaljeval s prizorom *Kristus pred Pilatom*, ki ga je deloma poškodovala korna ograja. Prikazuje Pilata na tronu, kako z desnico kaže na Kristusa, ki drži roke prekrižane na prsih. V ozadju visi bela zavesa, okrašena s patroniranim vzorcem (sliki 14, 16–a). Dalje sledi skorajda v celoti ohranjen prizor *Bičanje* (slika 10), ki kaže Kristusa, privezanega za ozek steber s široko bazo in kapitelom; levo in desno sta v profilu upodobljena rablja z bičem. Naslednji prizori pa so zaradi baročnih oken že močneje poškodovani. Od slike *Kristusovo kronanje* je bolj vidna le zavesa z vzorcem (sliki 14, 16–a) in rabelj, medtem ko je romansko okno, katerega ostenje so krasili stilizirani listi, v spodnjem delu v celoti uničeno. Bolje je zopet ohranjen prizor *Kristus nese križ* (slika 11) s skupino karikiziranih vojakov, ki vlečejo oba razbojnika, ter z že znano vzorčasto zaveso v ozadju. Nato sledi še večfiguralni prizor *Križanje* (slika 12). Prikazuje Kristusa z iztegnjenima rokama, pribitega na križ, ki je sestavljen iz zelenih okleščenih drevesnih debel, in oba razbojnika z zvezanimi očmi ob straneh. Kompozicijo zaključujejo Marija in Janez na levi ter vojaki s poveljnikom na desni. Zadnji prizor ob slavoloku – mogoče *Vstajenje* – pa je uničen.

Kot rečeno, freske so krasile tudi cerkveno zunanjščino, kjer je obiskovalca s severne stene najprej pozdravila velika podoba sv. Krištofa, zavetnika popotnikov in romarjev. Vendar se je od slike ohranil le skromen fragment, iz katerega je razvidno, da je bil svetnik upodobljen frontalno, oblečen v dolgo haljo in ogrnjen v plašč, ki so ga z notranje strani krasile hermelinove kože. Bolje se je ohranilo le manjše polje levo zgoraj s podobo grba vitezov s Soteske, ki smo ga spoznali že v cerkvi.

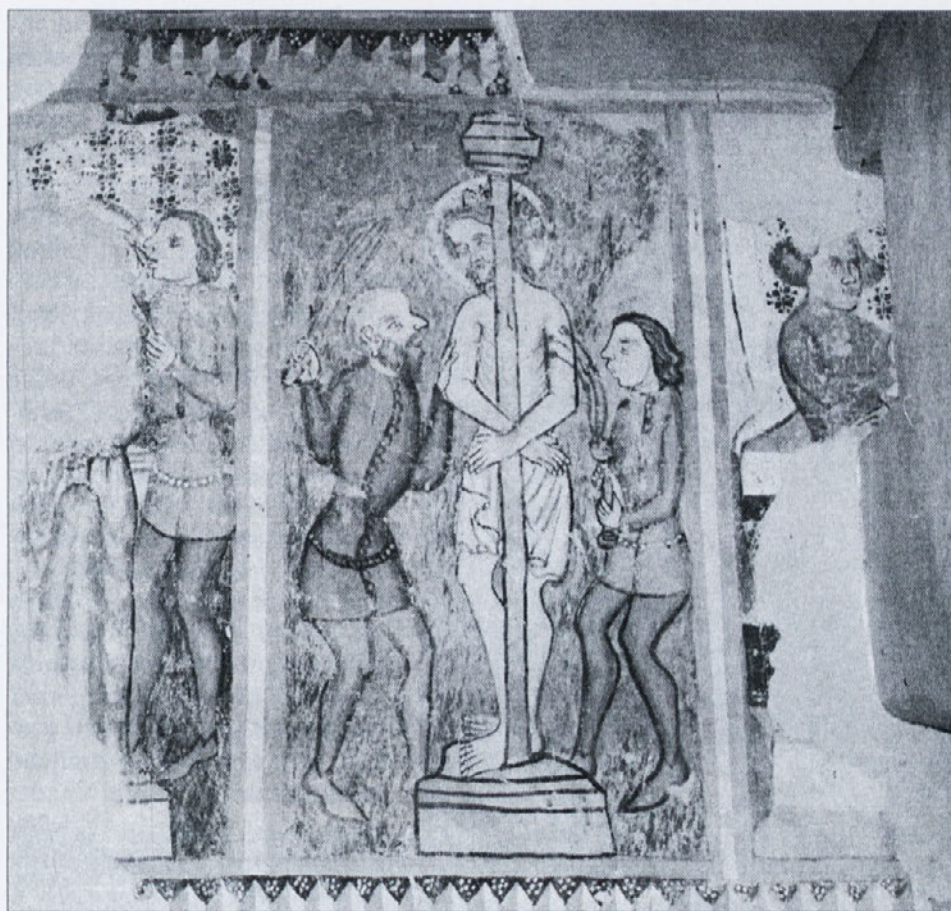

Slika 8: Pangrč Grm: tridelna votivna kompozicija. (Foto: R. Peskar)

Kar zadeva stilno oznako fresk, je že I. Komelj opozoril,³⁵ da kažejo izrazite elemente 14. stoletja. Poudarjene so konture, dogajanje poteka v brezprostorju, samo v kompoziciji poklona vidimo skromno drevo v ozadju in v ospredju enostavno oblikovano skalovje, pri čemer pa je zopet naglašena dekorativnost. Slikar je podobe v glavnem gradil z risbo, le na votivni kompoziciji opažamo z bolj ali manj močnim senčenjem težnjo k plastičnemu podajanju figur. V tem pa se že zrcalijo nekatere italijanske stilne novosti, ki jih je pangrčgrmski slikar obogatil še z modnimi novostmi tedanjega časa (frizure, oprijeta oblačila, koničasti čevlji), ki slikarijo opredeljujejo v čas konca 14. stoletja oziroma okoli leta 1400. Kljub temu gre za konzervativno slogovno stopnjo, saj lahko posamezne figure primerjamo celo s poslikavo fasade cerkve sv. Nikolaja v Žužemberku iz sredine 14. stoletja,³⁶ ki v nekaterih detajlih (mitra, obrazi) kaže kar osupljive podobnosti. Prav tako se je tip frontalno postavljenega Krištofa z dolgo haljo, kot ga npr. poznamo v Zabočevem,³⁷ že davno umaknil tipu svetnika s čašasto oblikovanim in do kolen segajočim plaščem, ki so ga pri nas uveljavile furlanske oziroma goriške slikarske delavnice.³⁸ Tudi omenjeno skalovje in nenazadnje bordura (slika 17–d) sta v bistvu nerazumljeni in svojevoljno prestilizirani različici giotteskega tovrstnega motiva. Vse to govori, da gre za domačega slikarja, izšolanega v tradiciji sredine 14. stoletja, ki je moral novosti tako ali drugače prejemati od

Slika 9: Pangrč Grm: Sv. Jožef (?). (Foto: R. Peskar)

Slika 10: Pangrč Grm: Bičanje. (Foto: R. Peskar)

svojih potujočih zahodnih kolegov, katerih dela tudi na Dolenjskem niso bila redka.

Freske torej kažejo navzlic številnim retardirajočim elementom na čas okoli leta 1400 in se zdijo na prvi pogled tudi enotno zasnovane. Toda, če poslikavo nadrobneje pogledamo, se nam zaradi nekaterih slogovnih in likovnih nesoglasij, predvsem glede časa nastanka oziroma kronologije, odpira vrsta zanimivih vprašanj. Najprej nas zbodejo v oči različni nivoji poslikave. Če se je na zahodni steni ladje višina prizorov prilagodila romanskemu vhodu, pa skoraj štirideset-centimetrška nivojska razlika prizorov v vzdolžnih stenah ostaja uganka. Še bolj nas preseneti dejstvo, da *intonaco* prizorov pohoda in neznane moške figure prekriva freskirni omet tridelne votivne kompozicije, kar pomeni, da je slednja kronološko nedvomno starejša. Če temu dodamo še manjše stilne razlike, kot je senčenje obrazov, in manj pomembne, a opazne nadrobnosti (bordura, modro ozadje, tekstilni vzrec), ki jih drugod ne opazimo, se ponuja misel, da votivna slika skupaj s podobo sv. Krištofa na zunanjščini le nista nastali sočasno s slikami pohoda in pasijona. Čeprav bi te razlike lahko razlagali s pomembnostjo kompozicije, ki izhaja iz njene posebne funkcije, domneve le ne kaže kar tako zavreči.

Slika 11: Pangrč Grm: Kristus nese križ. (Foto: R. Peskar)

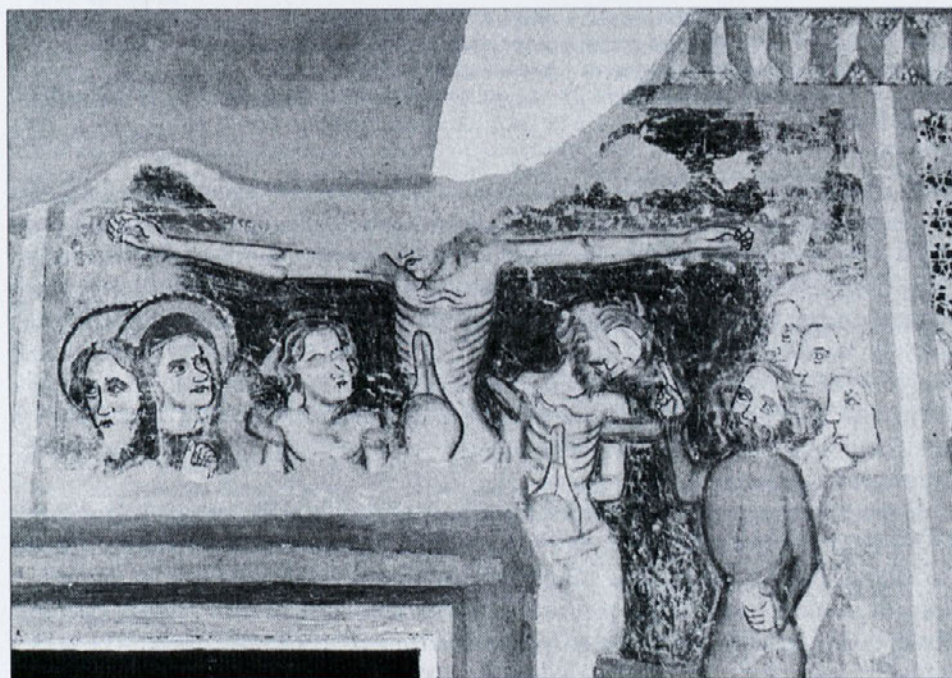
na zopet vidimo podobo starca v plašču, nemara Jožefa,⁴¹ kako stoji na nekakšnem podstavku, kakršnega poznamo tudi na naši sliki. Čeprav s temi primerjavami še nismo dobili odgovorov na vsa vprašanja, ki bi jih verjetno zadovoljivo razrešila le naročniška razmerja,⁴² pa postaja v okviru doslej povedanega že jasno, da je pomislek o enotni zasnovi poslikave, ki jo torej zaznamuje nenavaden in le z različnim časom nastanka upravičen razpored prizorov, vendarle utemeljen.

Širše gledano pa upodobitev pohoda in poklona treh kraljev in tudi drugih prizorov v glavnem zvesto sledi tematskim dispozicijam, ki so se vzporedno s stilnimi premiki (ne le) pri nas uveljavile predvsem v drugi polovici 14. in v začetku 15. stoletja.⁴³ Nenavadna je sicer popolna odsotnost upodabljanja narave in prostora, zato pa opažamo nekoliko večjo dojemljivost do nekaterih novih ikonografskih motivov. Med temi je npr. zanimiva različica križa, sestavljena iz zelenih okleščenih debel (*Astkreuz*), ki predstavlja dokaj zapleten motiv drevesa življenja (*arbor vitae*) s simboličnim pomenom odrešenja in Kristusove zmage nad smrtjo.⁴⁴ V nasprotju z italijanskim, zlasti rimineškim slikarstvom, kjer poznamo celo vrsto primerov,⁴⁵ ga pri nas v slikah italijanske stilne provinience – izje-

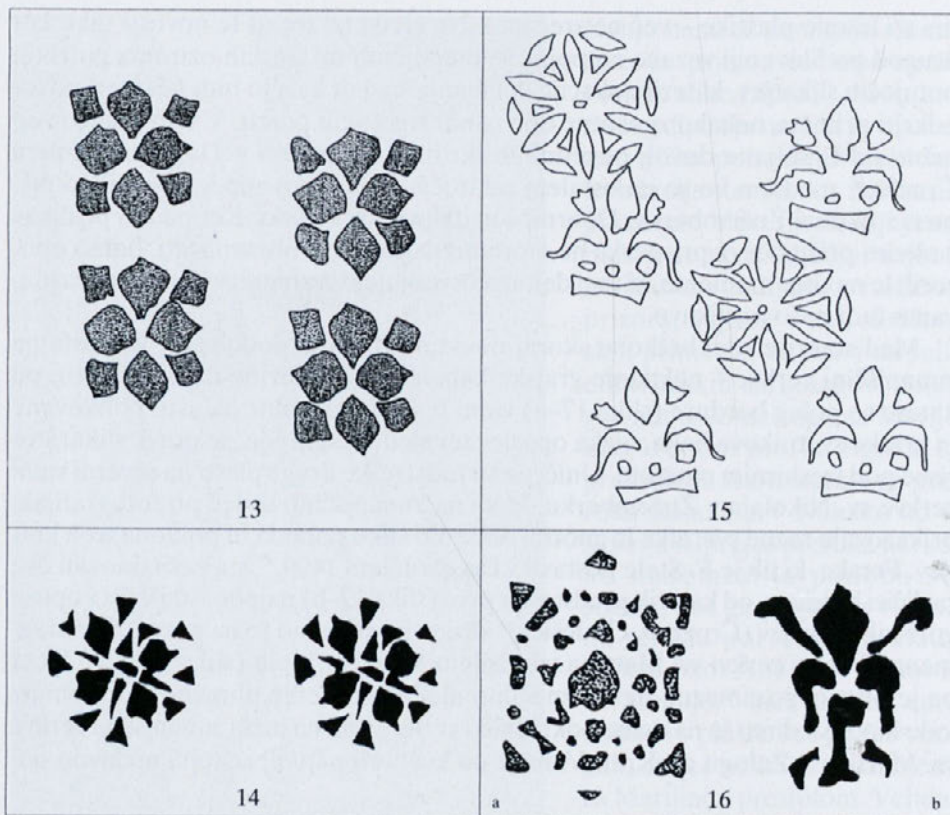
Nanjo namreč namiguje identifikacija prizora na desni strani votivne slike (slika 9), za katero pa se zdi, da je možna le v povezavi slike pohoda in poklona treh kraljev ter seveda nekaterih primerjav. V zvezi s slednjimi so, najbrž ne po naključju, najbolj indikativne italijanske različice prizora, kajti že v starokrščanskih primerih, se pravi na reliefih rimskih sarkofagov, poleg glavnih oseb nastopa za Marijinim tronom moška figura, ki predstavlja starozaveznega preroka Balaama.³⁹ Nekako od 6. stoletja naprej je preroka navadno nadomestila podoba sv. Jožefa, kot ga prejkone vidimo na reliefu portalne preklade cerkve Sant'Andrea v Pistoii iz 12. stoletja,⁴⁰ kjer je Jožef upodobljen v plašču in s palico v rokah, stoječ nekoliko osamljeno za Marijinim prestolom. Vendar so še zgovornejše sicer delno poškodovane freske italijanskega stilnega porekla v Mellwegu na Koroškem iz časa okoli leta 1400, saj za Marijinim tronom v prizoru pohoda in poklo-

ma so lesene plastike – več ne srečamo. Ne glede na to, so te novosti tako kot drugod po Sloveniji vezane na pojav že omenjenih furlanskih oziroma goriških potujočih slikarjev, katerih lokacije delovanja so, kot kažejo tudi nekateri novo-odkriti primeri, nekako zgoščene ob znanih trgovskih poteh. V tem pogledu so južno od Ljubljane dovolj povedni že skromni fragmenti v Tlakah in Malem Črnelu,⁴⁶ medtem ko so na ostalem področju Dolenjske zopet pomenljivi primeri v okolici Žužemberka, Dobrniča in dalje ob reki Krki. Ker pa teh poslikav v okviru pričujočega prispevka ne moremo nadrobneje obravnavati, bomo opozorili le na tiste momente, ki vsaj deloma osvetljujejo razmere, v katerih obravnavamo tudi našo poslikavo.

Med starejše sodi bržkone skoraj povsem propadla podoba sv. Krištofa na zunanjsčini cerkve – nekdanje grajske kapele – sv. Katarine na Šumberku, od katere so poleg bordure (slika 17-a) vidni le obrisi značilne čašasto oblikovane in kratke svetnikove halje, nizka opasica ter sledovi sinopije, se pravi, slikarjeve risbe pod freskirnim ometom. Uničene so tudi freske druge plasti na severni steni cerkve sv. Nikolaja v Žužemberku, ki so na zunanjsčini, sodeč po fotografijah, prikazovale razne svetnike in znotraj obvezno sliko pohoda in poklona treh kraljev. Freske, ki jih je F. Stele postavil v čas okoli leta 1400,⁴⁷ sta zaznamovali dve različici bordure, od katerih predstavlja prva (slika 17-b) najpogostejši tip v opusu goriških slikarjev (Crngrob, Godešič),⁴⁸ drugo pa srečamo še na neznatnem fragmentu fresk v cerkvi sv. Martina v bližnjem Velikem Lipju (slika 17-c).⁴⁹ Sicer pa je bilo za posamezne figure značilno močno senčenje obrazne fizionomije, kakršno zasledimo še na delno odkriti sliki sv. Krištofa na južni zunanjsčini cerkve sv. Martina v Zalogu ob Krki. Vendar po kvaliteti najbolj izstopa nedavno od-

Slika 12: Pangrč Grm: Križanje. (Foto: R. Peskar)

Slika 13: Pangrč Grm: tekstilni vzorec – zelena na beli podlagi.

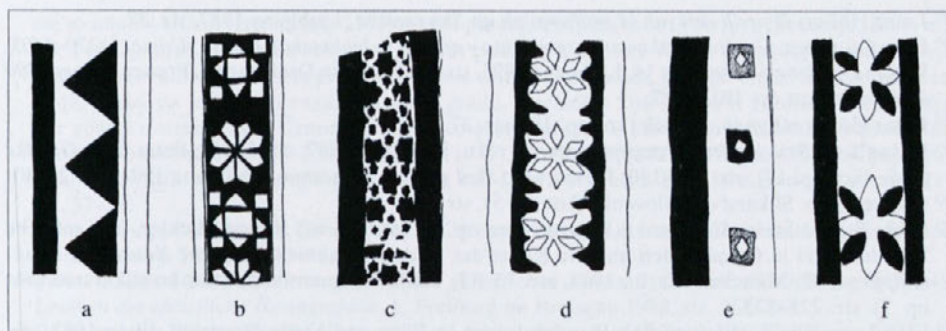
Slika 14: Pangrč Grm: tekstilni vzorec – žgana siena na beli podlagi.

Slika 15: Pangrč Grm: tekstilni vzorec – bela na zeleni podlagi.

Slika 16: Pangrč Grm: tekstilni vzorec; a – zelena na beli podlagi; b – žgana siena na beli podlagi. (Risal R. Peskar)

krit, a žal poškodovan prizor *Oznanjenje* na slavoloku cerkve sv. Križa na Liscu pri Dobrniču, kjer poleg bordure (slika 17–e) vzbujajo pozornost težnja k upodobitvi prostora, mehko barvno modeliranje in značilen kolorit (zelena zemlja, žgana siena, bela). S tega vidika pa poslikava na Pangrč Grmu z odsotnostjo belih nanosov zopet razodeva stilne in tehnične metode, ki imajo izvor v starejši domači slikarski produkciji. Korak naprej pomeni najbrž drugi znani primer gotskih fresk pod Gorjanci, to je v večji meri še prebeljena slika sv. Krištofa na zunanjščini cerkve sv. Urbana v Gorenjem Vrhpolju, ki pa kljub novemu tipu figure z nekakšno svojevoljno izpeljanko kosmatske bordure (slika 17–f) sodi časovno že krepko v 15. stoletje.⁵⁰

S tem kratkim pregledom podoba gotskega stenskega slikarstva 14. in začetka 15. stoletja na Dolenjskem še zdaleč ni popolna in zaokrožena, še manj ustrezno raziskana. Pač pa dopolnjuje sliko splošnih umetnostnih dogajanj in razmer, v katerih je našla vsaj mlajša poslikava Miklavževe cerkve nad Pangrč Grmom doslej dovolj izrazito mesto, četudi po kvaliteti nekoliko zaostaja. Seveda pa lahko pričakujemo, glede na živahno slikarsko produkcijo v tem času, da utegnemo njeno mesto v prihodnosti z novimi najdbami obogatiti tudi z novimi spoznanji.

Slika 17: Tipi slikanih okvirov: a – Šumberk: p. c. sv. Katarine (rekonstrukcija); b – Žužemberk: p. c. sv. Nikolaja (rekonstrukcija); c – Veliko Lipje: p. c. sv. Martina; d – Pangrč Grm: p. c. sv. Nikolaja; e – p. c. sv. Križa na Liscu; f – Gorenje Vrhpolje: p. c. sv. Urbana. (Risal R. Peskar, Arhiv ZVNKD Novo mesto, enako ostale priloge)

OPOMBE

- ¹ KANM, f. 5, 1468, 8. september; Milko Kos: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)*, II, Ljubljana 1975, str. 419.
- ² Janez Höfler: *Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja*, Ljubljana 1982, str. 46–47, 90–91.
- ³ I(van) K(omelj), Pangrč grm, *Varstvo spomenikov*, VII, 1958–59, Ljubljana 1960, str. 188–196; Ivan Komelj; Dvajset let odkrivanja srednjeveških fresk, *Varstvo spomenikov*, X, 1965, Ljubljana 1966, str. 46, 62; Emil Pohl, Raziskava slikarske tehnike na stenskih slikah v Pangrč grmu, *Varstvo spomenikov*, X, 1965, Ljubljana 1966, str. 103–109.
- ⁴ Miha Pirnat, Čelovnik, Fojana, Pangrč grm, Krtina, *Varstvo spomenikov*, XVII–XIX/2, Ljubljana 1975, str. 80–81.
- ⁵ France Stele: *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja*, Ljubljana 1969, str. 52, 122, 306; France Stele: *Gotsko stensko slikarstvo*, Ljubljana 1972 (Ars Sloveniae), str. XI.
- ⁶ Vilma Praprotnik, Ornamentika slikanih okvirov v srednjeveškem stensko slikarstvu v Sloveniji, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. X, Ljubljana 1973, str. 41 ss.
- ⁷ Tanja Gregorovič, Freske na Brdinjah nad Kotljami in njihov umetnostnozgodovinski položaj, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. XXIX, Ljubljana 1993, str. 52; Tanja Zimmermann, Stensko slikarstvo poznega 13. in zgodnjega 14. stoletja, *Gotika v Sloveniji (katalog razstave)*, Ljubljana 1995, str. 222.
- ⁸ Marijan Zadnikar: *Romanika v Sloveniji. Tipologija in morfologija sakralne arhitekture*, Ljubljana 1982, str. 541–542.
- ⁹ Ivan Komelj, Pangrč grm (kot op. 3), str. 192; Emil Pohl, Raziskava slikarske tehnike (kot op. 3), str. 104.
- ¹⁰ Prim. Marinka Dražumerič, France Baraga: *700 let župnije Novo mesto – Šmihel*, Novo mesto 1995, str. 9–10.
- ¹¹ Sergej Vrišer: *Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji*, Ljubljana 1976, str. 82.
- ¹² Ivan Komelj, Pangrč grm (kot op. 3), str. 194–196; Marijan Zadnikar: *Romanika* (kot op. 8), str. 520 ss.
- ¹³ Milko Kos: *Gradivo* (kot op. 1), str. 596.
- ¹⁴ Marijan Zadnikar: *Romanika* (kot op. 8), str. 520 ss; Poseben problem predstavlja stavbni fond v Beli krajini, saj namiguje npr. podkvičasta oblika apsida cerkve na Stražnjem vrhu, ki se prvič omenja šele v začetku 16. stoletja, na bistveno starejše poreklo. Na drugi strani pa sta se majhni polkrožni okenci na severni in južni steni ladje cerkve Vseh svetnikov v Pustem Gradcu, ki bi ju imeli po obliki za romanski, ob nedavni obnovi izkazali, da sta nastali sekundarno, zagotovo vsaj po letu 1638.
- ¹⁵ Damir Demonja: *Romaničke crkve u Istri*, Zagreb 1995 (magistrska naloga).
- ¹⁶ Glej op. 12.
- ¹⁷ Peter Štih: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militii v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana 1994, str. 157 ss.

- ¹⁸ Janez Höfler: *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem*, Ljubljana 1987, str. 37.
- ¹⁹ Božo Otorepec: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine), 1270–1405*, Viri za zgodovino Slovencev 14, Ljubljana 1995, str. 29; Marinka Dražumerič, France Baraga: *700 let župnije* (kot op. 10), str. 7.
- ²⁰ Janez Höfler: *O prvih cerkvah* (kot op. 18), str. 37.
- ²¹ Dušan Kos: *Bela krajina v poznem srednjem veku*, Ljubljana 1987, str. 52–61; Peter Štih: *Goriški grofje* (kot op. 17), str. 125–130; Dušan Kos: *Med gradom in mestom*, Ljubljana 1994, str. 29–30.
- ²² France Stele: *Slikarstvo v Sloveniji* (kot op. 5), str. 306.
- ²³ Prim. France Stele: *Slikarstvo v Sloveniji* (kot op. 5), str. 134 ss.; Jürgen Michler, Die gotische Wandmalerei in Graubünden und die Kunst des Bodenseeraumes, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 42, München–Berlin 1984, str. 73–87; Tanja Zimmermann, Stensko slikarstvo (kot op. 7), str. 221–223.
- ²⁴ Elga Lanc: *Die mittelalterlichen Wandmalereien in Wien und Niederösterreich*, Wien 1983, str. 145–146.
- ²⁵ Vilma Praprotnik, Ornamentika slikanih okvirov (kot op. 6), str. 41, 57.
- ²⁶ Bosonoge svetniške figure med arkadami kažejo že fragmenti slikarji, ki so prvotno krasile apsidno cerkve sv. Tomaža v Gorenji Straži (glej Marinka Dražumerič, Gorenja Straža, cerkev sv. Tomaža, *Varstvo spomenikov*, 33, Ljubljana 1991, str. 151–158), ki bi si jih kljub poljudni kvaliteti zaradi romanizirajočih stebričev, obraznih tipov in figure na zunanji slavoletni steni upali datirati v prvo tretjino 14. stoletja.
- ²⁷ Elga Lanc: *Mittelalterlichen Wandmalereien* (kot op. 24), str. 17 ss.
- ²⁸ Vittorio Querini, Contributi allo studio della pittura medioevale nel Friuli occidentale, *Il Noncello*, 10, Pordenone 1958, str. 29–58.
- ²⁹ Nicolò Rasmus, Gli aspetti artistici, *Trentino Alto Adige*, Martellago–Venezia 1979, str. 258, 262.
- ³⁰ Josef Weingartner, Die frühgotische Malerei Deutschtirols, *Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes der K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege*, X, Wien 1916, str. 23–36.
- ³¹ Glej sliko *Christus patiens z arma Christi* v križnem hodniku ptujskega dominikanskega samostana (Tanja Zimmermann, kat. št. 124, *Gotika v Sloveniji* – kot op. 7 – str. 229–230).
- ³² Glede na omenjene fevdalne razmere se ponuja misel o Mehovskih kot naročnikih, saj je v tem času znanih več posameznikov, med katerimi vzbuja pozornost Nikolaj z Mehovega, na katerega bi zaradi patrocinija seveda najprej pomislili. Nikolaj naj bi družinsko posest upravljal med letoma 1330–1359 (Dušan Kos: *Bela Krajina* – kot op. 21 – str. 24).
- ³³ Zaradi gladke površine starejše poslikave se je *intonaco*, se pravi plast freskinega ometa, v vzhodnem delu cerkve ohranil le v skromnih fragmentih, ki so bili med odkrivanjem starejše plasti le dokumentirani (Ivan Komelj, Pangrč grm – kot op. 3 – str. 192).
- ³⁴ Dosedanja sondiranja ostankov fresk na desni polovici zahodne stene niso odkrila. Le spodaj, desno od portala, je viden manjši fragment z zidovje posnemajočim rastrom, vendar je čas nastanka negotov.
- ³⁵ Ivan Komelj, Pangrč grm (kot op. 3), str. 193–194.
- ³⁶ France Stele, Sv. Nikolaj v Žužemberku. Tragičen primer "varstva spomenikov", *Starinar*, XX, Zagreb 1969, str. 356–357; Ivan Komelj, Pangrč grm (kot op. 3), str. 194.
- ³⁷ France Stele: *Slikarstvo v Sloveniji* (kot op. 5), str. 43.
- ³⁸ Med najbolj znanimi primeri lahko omenimo Spilimbergo v Furlaniji in pri nas Sv. Janez ob Bohinjskem jezeru, Vrba, Sv. Križ nad Selci, Gosteče. O furlanskih ali po novem goriških delavnicah glej France Stele, Die friulanische Gruppe in der gotischen Wandmalerei Sloweniens, *Festschrift Karl M. Swoboda*, Wien 1959, str. 265–272; Adela Železnik, Goriške delavnice 14. in zgodnjega 15. stoletja, *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana 1995, str. 237–238 (katalog razstave).
- ³⁹ Engelbert Kirschbaum, Der Prophet Balaam und die Anbetung der Weisen, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 49, Freiburg im Breisgau 1954, str. 129–171. V skladu s starozaveznim tekstom poznamo tudi druge tipe upodobitev preroka Balaama, vendar v zvezi s pričujočo problematiko niso pomembni. Zaradi njegove prerokbe "... Zvezda vzhaja iz Jakoba ..." (Numeri 24, 17) ga je starokrščanska tipologija že zelo zgodaj povezala s pohodom in poklonom treh kraljev, ki jih je vodila zvezda.
- ⁴⁰ Emilio Lavagnino: *Storia dell'arte medioevale Italiana*, Torino 1936, str. 347, 353.
- ⁴¹ Walter Frodl: *Die gotische Wandmalerei in Kärnten*, Klagenfurt 1944, str. 76–77.
- ⁴² Čeprav je grb vitezov s Soteske (*Ainöd*) na freskah dvakrat naslikan, ostajajo naročniška razmerja vseeno zapletena in nejasna, zlasti ker kakšne posebne lastniške pravice Soteških iz virov niso razvidne. Pač pa se lastništvo nad zemljo veže na mehovsko gosposvo, kateremu so po najstarejšem ohranjenem urbarju iz leta 1603 na Pangrč Grmu (*Germ bey Gabria*) pripadali sicer le še dve hubi (Arhiv Slovenije, Urbar Mehovo 1603, 10 r). Kljub temu delež Soteških ni izključen,

saj so imeli v bližnji Hrušici leta 1393 in 1441 precej zemljišč (listini v Arhivu Slovenije, 1393, maj 19; 1441, januar 11). Toda teh nekaj skopih podatkov, ki sicer včasih prispevajo k natančnejši dataciji likovnih del, v našem primeru ne pove veliko. O Soteških, ki so po moški liniji izumrli leta 1448, vemo, da je bil prvi znani posestnik gradu, Herman s Soteske, brat Henrika iz Črnomlja, kar govori o stranski veji Črnomaljskih na soteškem gradu. V času, ki nas zanima, so živeli Hermanovi sinovi Valter (1375–1382), Erazem (1375), Leonhard (1382) in Herman II (umrl po 1406). Glej Peter Štih: *Goriški grofje* (kot op. 17), str. 138–139; Dušan Kos: *Med gradom* (kot op. 21), str. 37–38.

⁴³ Prim. Giuseppe Marchetti, Gli affreschi di Coccau recentemente scoperti e restaurati, *Sot la nape*, X, n. 4, Udine 1958, str. 13–16.

⁴⁴ Prim. Gertrud Schiller: *Ikonographie der christlichen Kunst*, 2, Gütersloh 1968, str. 145–148; *Lexikon der christliche Ikonographie*, 1, Freiburg im Breisgau 1968, str. 258–268.

⁴⁵ Raimond van Marle: *The Development of the Italian Schools of Painting*, IV, The Hague 1924, str. 269–284.

⁴⁶ V obeh primerih sta vidna le fragmenta bordure, sestavljene iz kosmatskega vzorca (prim. sl. 17–b).

⁴⁷ France Stele, Sv. Nikolaj v Žužemberku (kot op. 36), str. 358–362.

⁴⁸ Adela Železnik, Goriške delavnice (kot op. 38), str. 237.

⁴⁹ Fragment freske s severne stene z vidnim delčkom nimba je danes snet in ga hrani Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto.

⁵⁰ Na tem območju pravzaprav poznamo še en primer gotskih fresk, in sicer sliko sv. Krištofa na južni zunanji steni ladje cerkve Marijinega rojstva v Šmarju pri Pleterjah. Freska je bila zaradi zelo slabe ohranjenosti sneta, prikazovala pa je svetnika, upodobljenega v slavoloku podobnem arhitekturnem okviru, ki narekuje datacijo v prvo tretjino 16. stoletja.

THE GOTHIC PAINTINGS IN ST. NICOLAS CHURCH AT PANGRČ GRM

SUMMARY

The article deals with two layers of medieval frescoes in the church of St. Nicolas at Pangrč Grm. The earlier one on the triumphal arch and on part of the southern wall of the nave is partially preserved (fig. 2–6). It represents a bishop and two unknown saints painted under arcades with triangular foreheads, as well as a figure of a kneeling donor. The style of the painting goes back into the older late Romanesque tradition which can be seen in the frontal posture and static images of figures and gestures. The comparison, especially with Austrian and North Italian examples from 14th century, show that the painter is closest to the Alpine territory with regard to style, although some details, e.g. the arcades and the form of bishop's mitre make it possible to date it to the second quarter of the fourteenth century.

The late frescoes comprise the painting of St. Christopher and the coat-of-arms of the donor on the exterior, as well as the scenes of the Passion in the interior of the nave and the March and doration of the Magi, a tripartite composition with Mary, an unknown saint, St. Nicolas and the coat-of-arms of the donor (fig. 7–12), the knights of Soteska (Ainödt). The painting on the wall concludes with a damaged scene (fig. 9), which can be identified, combined with a scene of procession and adoration, as a picture of St. Joseph. The painter used mainly drawings, some paintings are more tridimensional, which can be attributed to some Italian novelties in style. The painter added some costume details in hairstyle and attire, which date the frescoes towards the end of 14th century or around 1400. Some itinerant painters from Friuli or the province of Gorizia were in the country at that time. However, these frescoes were probably painted by a local master, who was educated in the traditional style of the middle 14th century, but adopted innovations from his itinerant colleagues.

ŽUMBERK – PARADIGMA RURALNOSTI

ALEKSANDRA MURAJ

Žumberk je mejno hrvaško področje, ki je neposredno povezano s slovenskimi Gorjanci. Celovitost tega gorskega področja označujejo tudi opazne razlike. Severovzhodna, slovenska stran je zaradi strmih gozdnatih pobočij, ki se spuščajo naravnost v dolino Krke, redko naseljena. Jugozahodna, hrvaška stran je bolj položna. Njen relief, sestavljen iz širokega pasu visoko ležečih planjav in področja, ki postopoma prehaja v ravnino ob Kolpi, nudi ugodnejše življenjske pogoje, posledica tega pa je gostejša naseljenost. Žumberk, stisnjen med slovensko-hrvaško mejo in reki Kolpo in Savo, predstavlja v geografskem pogledu zaokrožen prostor, ki pa ima nekaj posebnih družbenih in kulturnih značilnosti. Najboljšo potrditev za to najdemo v žumberški etnologiji. Če si pobliže ogledamo način življenja in tradicionalno kulturo Žumberčanov v 20. stoletju, torej v t.i. industrijski dobi, zbode v oči precejšnja stopnja ruralnosti. Vse do zadnjih desetletij so elementi kmečkega stila življenja v mnogih sestavinah življenja prevladovali nad meščanskimi. Skušajmo to osvetliti s treh vidikov: oblikovanje naselij in domačij; gospodarska dejavnost; družbena skupnost s posebnim poudarkom na pomenu družinskih in sosedskih odnosov ter socialne homogenizacije.

Dejstva, opažanja in vtisi o teh pojavih, ki jih navajam v razpravi, izhajajo iz lastnih terenskih raziskav, opravljenih v obdobju od začetka šestdesetih do konca osemdesetih let, ni pa upoštevano stanje zadnjih nekaj let. Rezultati raziskav so dopolnjeni še s podatki iz ustrezne literature in drugih strokovnih virov.

Oblikovanje naselij in domačij

Svoja domovanja so si Žumberčani postavljali pretežno na visokih planotah od 400 do 800 m nadmorske višine. Na teh hribovitih in gozdnatih območjih, posejanih s pašniki in njivami, so nastala raztresena naselja. Med starejšimi, nastalimi v zgodnjem srednjem veku, ležijo nekatera ob rekah ali na kraških poljih, medtem ko je v teku 16. stoletja hribovske predele večinoma poselilo uskoško prebivalstvo. Značilno je, da ni nobeno naselje mestno, niti mešano, ampak da vsa pripadajo vaškemu tipu. Po stanju iz leta 1981 se samo dve naselji – Kostanjevac in Radatovići – uvrščata v t.i. "lokalne centre". Pod to oznako razumemo središča najnižje vrste. To so tista naselja, ki imajo osemletko, zdravstveni dom in lekarno, pošto, trgovino in krajevni urad (Hrženjak 1983). Niti kraj Sošice, zgodovinsko središče Žumberka, nima urbanih značilnosti. Izpričan je že od sredine 16. stoletja kot centralno naselje regije, zaradi velikih sejmov je ob koncu 18. stoletja obravnavan kot manjši trg, v začetku 20. stoletja je dobil nekatere komunalne dobrine, npr. vodovod, ki je bil napeljan 1913. leta (Muraj 1989), pa kljub temu še ni prerasel značilnosti vasi. Z župnijsko cerkvijo in osnovno šolo (1981. leta večinoma štiriletko) se je lahko pohvalilo le kakšnih deset naselij (npr. Kašt, Kupčina, Pribić, Pećno, Mrzlo Polje, Novo selo, Stojdraga); poštni urad sta imeli naselji Kalje in Sošice, zdravstveno in veterinarsko postajo pa tudi Budinjak (Hrženjak 1983). Vsa druga žumberška naselja so zadovoljevala samo biva-njsko funkcijo oz. so poleg stanovanja predstavljala tudi kraj družinske zemljiške posesti.

Govorimo o nevelikih aglomeracijah, ki ne štejejo več kot nekaj deset hiš. Včasih so ta naselja sestavljena iz več med seboj ločenih zaselkov, vsega po nekaj hišnih števil. Na takšno obliko naselij so vplivali zgodovinski razlogi, kajti Uskoki, ki so v 16. stoletju poselili ta bregovit svet, so živeli v družinskih zadrugah. Starejši in novejši zgodovinopisci omenjajo velike družine, v katerih so starši in štiri do pet oženjenih bratov skupaj z družinami živeli pod eno streho (Valvasor 2, 1689: 292; Mal 1924: 48). Ker so se doseljenci ukvarjali z rejo ovac in koz, so si bivališča postavljali ob pašnikih. Tako je bila družinska zadruga poleg gospodarske tudi naselbinska enota, kar je še danes vidno iz patronimičnih imen mnogih žumberških vasi (npr. Jeleniці, Kordiці, Delivuki, Šimraki, Čučići, Badovinci, Rajakovići, Sekulići idr.). Četudi je sčasoma združni način življenja izpodrinilo življenje v družinah kot osnovnih celicah, vendarle današnja podoba naselij še vedno nosi pečat svojega nastanka.

Vas Grič leta 1962. (Foto: A. Muraj)

Stanovanjska in gospodarska poslopja so postavljena na kupu brez ustaljene razporeditve ali značilne lege ob poteh, največkrat pa celo ob neograjenem dvorišču kot ostanku nekdanjega skupnega domovanja. Še v šestdesetih letih je bila najbolj pogosta takšna razporeditev, kjer je prevladovala spontana izbira lokacij za gradnjo, prav tako pa so med poslopji še vedno obstajali skupni odprti prostori. Takšna razporeditev poslopij je bila na eni strani osnova za razvoj tesnih sosedskih odnosov, na drugi pa je onemogočala večjo stopnjo zasebnosti. Ograjeni so bili edinole majhni, prav tako brez pravega reda razporejeni vrtovi, predvsem zato, da ne bi perutnina, ki je bila podnevi spuščena, povzročala na vrtovih škode.

Način gradnje, ki je prevladoval v teh okoljih, je bil v veliki meri prilagojen potrebam kmečkega načina življenja. Vse do šestdesetih let sta bili v hišah pod isto streho združeni stanovanjska in gospodarska funkcija. V nadstropnem delu so bili stanovanjski prostori, v pritličju pa shrambe za pridelek in manjša poljedeljska orodja, neredko pa tudi hlev. Za hranjenje pridelka se je uporabljalo tudi podstrešje. Popolno ločevanje gospodarskih prostorov od stanovanjskih se je začelo približno v sedemdesetih letih, in to večinoma v družinah, katerih člani so bili daljši ali krajši čas na delu v deželah zahodne Evrope, zlasti v Nemčiji. Pri teh novogradnjah so se pojavile tudi ograje, in prav pojav dvorišča, ki pripada samo eni družini, v neki meri spreminja podobo vse dotedanje strukture. Vendar pri novih hišah na dvoriščih še naprej stojijo tudi gospodarska poslopja. Nepogrešljivo je bilo večje večnamensko poslopje: poleg štale, kolnice in listnika je bilo v njem še gumno, kjer so včasih mlatili žito, seno pa spravljali na podstrešje. Tak skedenj je ostal pri hiši tudi na modernizirani kmetiji, le da so tam, kjer so bili nekoč vozovi, lesen plug in brane, zdaj sodobni kmetijski stroji. Domačijo dopolnjujeta še svinjak in kurnik; reji prašičev in perutnine se tudi današnji gospodarji ne odrekaajo, nekdanje peči za sušenje sadja ali konoplje pa so popolnoma izginile.

Tradicionalna stanovanjska hiša v Sošicah. (Risal: Z. Muraj, iz: A. Muraj: Živim znači stanujem)

Značilnost kmečkega načina življenja je tudi precejšnja stopnja gospodarske samozadostnosti kmečkega gospodarstva. To se je lahko opazilo tudi pri pripravi gradbenega materiala. Vse do sredine stoletja je bilo v navadi, da je bodoči lastnik hiše, z izjemo najbolj bogatih, sam pripravil les, leskovo protje in ilovico za zamazanje. Prav tako so si v vaških apnenicah tudi sami pripravili apno.

K dolgemu ohranjanju ruralnih posebnosti v načinu življenja Žumberčanov je pripomogla tudi slaba prometna povezava. Ta raztresena naselja so bila povezana s slabimi poljskimi in gozdnimi potmi. Šele leta 1893 zgrajena makadam-

ska cesta od Stojdrage do Kostanjevca je večini naselij osrednjega dela Žumberka nekoliko olajšala povezavo s samoborskim ali jastrebarskim območjem. Naravne poti, ki po dolinah rek Kupčine in Bregane vodijo v ta hriboviti svet, so bile modernizirane šele v zadnjih desetletjih. Zelo zgovoren je podatek, da je bilo še 1981. leta v skupni cestni mreži asfaltiranih samo 60 km cest, medtem ko je bilo cest III. reda še vedno 200 km, 80 km pa celo cest IV. reda (Žumberačke novine 1981–82:8). Toda ljudje so kljub temu potovali, daljave so premagovali z vozmi – pozimi tudi s sanmi – s konjsko ali volovsko vprego in peš. Nič jih ni moglo zadržati, da ne bi hodili na sejme, posebno živinske, bodisi v samem Žumberku, npr. v Sošicah ali Budinjaku, ali v sosednjih večjih mestih, kot so Jastrebarsko, Karlovac, Metlika ali Samobor. Radi so hodili tudi na žegnanja, ki so bila pri posameznih cerkvah na dan cerkvenega patrona, pa tudi na romanja, npr. k sv. Ožboltu nad Javorovico v Sloveniji ali pa k Mariji Bistriški v Hrvaško Zagorje.

Gospodarska dejavnost

Za Žumberk ni značilno samo pomanjkanje urbanih in mešanih naselij, ampak tudi to, da na tem področju skorajda ni industrije. Do konca osemdesetih let sta tu delovala samo dva obrata obutvene industrije, v Pribiču in Oštrcu, in en obrat sanitarne keramike v Radatovičih. Zaradi že omenjenih slabih prometnih zvez se je le malo ljudi lahko zaposlilo v bližnjih večjih središčih. Ti t.i. dnevni migranti so prihajali iz bolj ali manj obrobni, hribovskih predelov regije. Zato nas ne preseneča podatek, ki ga najdemo v statističnih podatkih za 1981. leto, da je bil za 83 odstotkov žumberškega prebivalstva osnovni vir preživetja poljedelstvo. Pri tem je upoštevanja vreden še en pojav. Mnogi Žumberčani so že od šestdesetih let hodili na delo v tujino. Tam so preživeli zdržema kakšnih petnajst let, kolikor jim je bilo potrebno za pridobitev pokojnine. Bolje situirani, pri katerih je v tujini delalo več družinskih članov, so po vrnitvi v domovino zapustili Žumberk in si zgradili hiše zunaj regije. Manj imoviti so se vračali na svoje posesti in se naprej ukvarjali s kmetijstvom, vendar samo za lastne potrebe.

Prav neverjetno je, da se tako velik del prebivalstva ukvarja s poljedelstvom, čeprav zemlja ni kaj prida plodna in tudi konfiguracija tal močno omejuje uporabo mehaniziranih pomagal. Tudi proces deljenja posesti nekdanje družinske zadruga je vodil v vse večje drobljenje zemljišča. Temu se pridružujejo še negativne posledice depopulacije. Že več kot sto let se žumberško prebivalstvo stalno izseljuje, tako da danes na kmetijah živijo pretežno stari ljudje. Zato je popolnoma razumljivo, da je poljedelstvo ekstenzivno in da proizvodnja, ki je v glavnem namenjena potrebam gospodinjstva, sploh ni usmerjena proti tržnim viškom ali dobičku.

Pedološki in klimatski pogoji so ugodni za gojenje koruze in krompirja. Na majhnih njivah so sejali tudi nekaj žitaric in sadili fižol, buče idr. Poljedelstvo je dopolnjevalo še skromno sadjarstvo, zlasti gojenje sliv, pa obdelovanje vinogradov na pobočjih, kjer hriboviti svet prehaja v nižinskega. Etnološko gradivo kaže na precejšnjo konservativnost v kmetijski dejavnosti. Tako je bil, na primer, lesen plug v večini vasi v rabi še vse do dvajsetih let. Do tega časa tudi niso uporabljali strojnih mlatilnic, ampak so mlatili ročno: štirje moški so z doma narejenimi lesenimi cepci omlatili snope. Za gnojenje so uporabljali samo naravna sredstva, in če je zmanjkovalo hlevskega gnoja, so v gozdu nagrabili suhega list-

Na kmečkem dvorišču v Glušinjaku leta 1973. (Foto: A. Muraj)

ja, ga namočili in raztrosili po njivi. Sledovi starih poljedelskih verovanj in magičnih obredov so bili prisotni predvsem ob setvi. Prizadevali so si, da so sejali ob dnevih, ko je mesec rasel, in pri tem verovali, da bodo s tem zagotovili rastlinam dobro rast. Da pa pridelku ne bi škodila kakšna neprimerna beseda, sejalec ni smel govoriti, zato je marsikdo med setvijo ves čas držal v ustih žebelj.

Zaradi povezanosti z živinorejo je imelo vidno mesto v poljedelstvu seno. Gorske senožeti so zagotavljale dobro travo, čeprav so zaradi kamnitega sveta morali kositi ročno. Prav zato so žumberški "gastarbajtarji" svoj letni dopust preživljali doma ravno v času košnje. S svojim delom so želeli pripomoči, da se to pomembno delo o pravem času konča, zdi pa se, da je košnja v zavesti mladega rodu ohranila tudi pomen veselega družinskega in zabavnega sosedskega dogodka.

Ekstenzivno rejo ovac in koz, ki so jo uskoški predniki kot staro balkansko tradicijo prinesli s seboj, so njihovi potomci v 20. stoletju skoraj popolnoma opustili. Družinsko lastništvo čred do 200 ovac, o čemer je pisal Valvasor v 17. stoletju (1689: 292) in to konec 18. stoletja potrdil Hacquet (1801: 150), se je v prvi polovici 20. stoletja zmanjšalo na 2 ali 3 ovce in še kakšno kozo. Večji pomen je imela vzreja goveda, ki je dajalo mleko, meso in gnoj, služilo pa je tudi za prenašanje tovorov in za prevoz. V nasprotju z navado iz prve polovice stoletja, da je živino na skupnem vaškem pašniku pasel vaški pastir, se je v novejšem času paslo individualno, živina pa je ostajala v hlevu dlje časa.

Gospodarstvo je bilo torej organizirano tako, da si je vsaka družina na svoji zemlji in s svojim delom zagotavljala osnovna živila za prehrano. Poleg tega so družinski člani imeli tudi potrebno znanje in orodje za opravljanje različnih dopolnilnih dejavnosti, ki so omogočale normalno življenje. Tako je skoraj vsak moški znal plesti posode in košare iz slame. Vešči so bili tudi dela s protjem; z gostim leskovim prepletom so zapirali zatrepe hiš, izdelovali koše za vozove, pletli košare in koše. Znali so tudi enostavno obdelati les: sami so izdelovali držala za motike in grablje, toporišča za sekire in drugo orodje, krivili roglice vil za seno, rezljali so preslice in vretena, sestavljali klopi, preproste trinožne stolčke, kuhinjske police idr. Ženske so predle volno domačih ovac, ki so jo tudi same obarvale, nato pa so iz nje pletle volnena oblačila, znale pa so pripraviti tudi predivo iz konoplje.

Zmotno pa bi bilo mnenje, da so vse, kar so potrebovali, znali narediti sami. Tudi v Žumberku, kot v drugih vaških okoljih, so bili posamezniki, ki so se priučili kakšnega dela in ga opravljali sovaščanom za plačilo v delu ali blagu. Takšni so bili npr. vaški mizarji samouki, vrvarji ipd. Lahko pa so bili to tudi izučeni obrtniki, kot kovači, tkalci, sodarji, tesarji, krojači idr., ki jim je bilo treba njihove storitve takoj plačati. Vendar se zdi, da za obrtniške poklice ni bilo veliko zanimanja. Neki pisatelj, ki je leta 1893 obiskal Žumberk, je zapisal: "Žumberčani se ukvarjajo izključno samo s poljedelstvom in živinorejo, od obrtnikov pa je le tu in tam kakšen tesar, zidar, kakšen krojač, tkalec, čevljar" (Hefele 1893). Zato so se z obrtjo neredko ukvarjali priseljeni Slovenci, in tako jih je na primer v Sošicah v času med obema vojnama bilo kar sedem.

Nekatere izdelke so Žumberčani kupovali od potujočih mojstrov, ki so s svojo robo prihajali kar na hišna vrata. Taki so bili Cigani – "koritarji", ki so se specializirali za izdelovanje posode iz tolčene pločevine, ali pa kovači, ki so izdelovali rezila srpov in druge železne predmete. Prihajali so tudi lončarji z jastrebarskega območja, ki so zamenjavali svojo posodo za krompir ali za žito, kaže pa, da tudi suhorobarjem iz Ribnice ni bilo predač do Žumberka, saj so redno oskrbovali te kraje s siti, rešeti, lesenimi žlicami ipd.

Nekatere stvari pa so Žumberčani kupovali v bližnjih krajih in mestih. Strukturo proizvodnje in potrošnje lahko ponazorimo z oblačilno kulturo. Medtem ko so posamezna platnena in volnena oblačila ženske izdelovale same, pa so v mestih kupovale suknene površnike in pasove, svilene in brokatne vrvice, prejico za vezenje, nakit, usnjene površnike, opanke, čevlje in škornje (Muraj 1988:16).

Družbena skupnost

Drugače kot v urbanem okolju, kjer med ljudmi prevladujejo brezosebni, priložnostni in kratkotrajni medsebojni odnosi, so ti v vaškem okolju neposredni, osebni in trajni (Tipologija... 1972:45). To predpostavko potrjuje prav žumberško okolje. Življenje njegovega prebivalstva v resnici zaznamujejo neposredni odnosi, stiki iz "oči v oči".

Takšno obnašanje je delno povezano tudi z že omenjenim načinom bivanja. Vsakodnevni stiki na skupnih vaških prostorih so ustvarjali žive in neposredne midsosedske odnose. Negovali so jih tudi v domovih, saj Žumberčani radi vabijo goste v hišo in so zelo gostoljubni. Sovaščane so povezovale tudi sorodstvene vezi, ker je tudi samo naselje, kot je bilo že rečeno, nastalo iz nekdanje družinske

zadruga. Negovanje in spoštovanje odnosov te vrste lahko prepoznamo tudi v zapleteni, vsem dobro znani sorodstveni nomenklaturi, ki natančno odraža razvejeno sorodstveno mrežo. Povezovalo pa je te ljudi tudi nekrvno sorodstvo, predvsem botrina (kumstvo). Poleg običajnega izbiranja botra ob krstu in poroki, pa tudi ob birmi, je bilo tukaj v navadi tudi "šišano kumstvo"; z njim se je utrjeval odnos med otrokom, ki so mu prvokrat strigli lase, in odraslim, ki je to opravil. Med moškimi se je kdaj pa kdaj sklepalo tudi pobratimstvo.

Ljudje, povezani na omenjene načine, so med seboj vse življenje ohranjali neposredne žive stike. Drugi načini obveščanja imajo veliko manjšo vlogo. Medtem ko se, kot tudi povsod drugod, pomen televizije krepi, zlasti med mlado generacijo, pa se radijski program poslušala selektivno, časopisi pa v mnoge od teh vasi sploh še niso prišli.

Skupna oznaka žumberške skupnosti je tudi sorazmerna homogenost. Čeprav so vedno bile in so tudi danes bogate in siromašne družine ter posamezniki, večje socialne diferenciranosti ni opaziti. Na to ravnovesje gotovo vpliva prevlada tistega dela prebivalstva, ki mu je poljedelstvo ekstenzivnega tipa osnovni vir preživetja. K notranji koheziji teh nevelikih vaških združb so pripomogle tudi razne oblike skupnega dela. Vzajemna pomoč je bila običajna pri večjih poljskih opravilih. Navada je bila, da se sorodnike ali sosede prosi, da pridejo "na pósodo" pomagat pri okopavanju, žetvi, košnji in sušenju sena, količenju v vinogradu, obrezovanju trte, trgatvi. Pri tem se je vedno gledalo na recipročnost, tako da je bilo treba z enako mero "posojilo" tudi vrniti. Gospodar je bil dolžan svoje pomagače pogostiti z jedačo, oni pa so delali s svojim orodjem, če je bilo treba tudi z živino, danes pa s traktorjem. Skupno delo je potekalo tudi v hišah in je poleg delovnega imelo tudi družabno-zabavni značaj. Takšno je bilo npr. ličkanje koruze ali čiščenje perja.

Vaška solidarnost se je kazala tudi v odnosu do vdov, ki so jim prav tako brezplačno pomagali pri poljskih delih, pripravljanju gradbenega materiala, kurjave idr. Spontana pomoč sovaščanov se je kazala tudi pri pripravah na svatbo, ko so darovali živila ali že pripravljene jedi in stregli svatom. Sosedska in sorodstvena skupnost je po nepisanem pravilu morala tudi bedeti pri mrliču, skopati grob in nesti pokojnika iz domače hiše do pokopališča.

Pri naštetih delih so v glavnem sodelovali odrasli. Prispevek otrok in mladine kot posebne starostne skupine se je kazal pri pripravi in izvedbi posameznih ljudskih običajev, kot je priprava in kurjenje velikonočnega in ivanjskega kresa, izvajanje jurjevanjskih in ivanjskih obhodov in skupaj z odraslimi sodelovanje v pustnih povorkah. Bili so tudi prenašalci drobcev magijskih obredov iz starodavnega kmečkega sveta, ki se je ohranil v žumberškem običaju "preperuša"; to je obhod, s katerim so skupina deklet in deček po daljšem sušnem obdobju skušali priklicati dež (Muraj 1987:158). Tako so vse generacije enakovredno utrjevale notranjo povezanost vaše skupnosti.

Nedvomno spada Žumberk v družbeno-gospodarskem pogledu med zaostala, nerazvita področja. Skromni naravni pogoji, povezani z infrastrukturo, neprilagojeno zahtevam sodobnega časa, kot tudi pomanjkanje širšega družbenega interesa in splošna apatija, so bili vzrok dolgotrajnemu trendu izseljevanja in depopulacije. Zdi se, da se še vedno ne prepoznajo vrednote tega območja, ki

jih tudi moderni svet vse bolj ceni. Prednosti Žumberka so v prvi vrsti ekološke narave pa tudi kulturne. Tu so zemlja, voda in zrak še čisti, tu ni hrupa industrijskih obratov in prometne gneče, tu se hrana proizvaja na naraven način, to je območje gostoljubnih ljudi, pripravljenih na prisrčno in pristno komuniciranje, področje torej, ki bi lahko imelo tudi boljšo prihodnost.

Iz hrvaščine prevedel prof. Jože Sever

LITERATURA

- Hacquet, B., 1801–1805: Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyren und Slaven..., Leipzig.
- Hefeke, F., 1893: Žumberak i njegovi stanovnici.- Narodne novine, Zagreb, 17. 3. 1893.
- Hrženjak, J., 1983: Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Mal, J., 1924: Uskočke seobe i slovenske pokrajine.- Srpski etnografski zbornik 30, Ljubljana.
- Muraj, A., 1987: Iz istraživanja Žumberka (preperuše, preslice, tara).- Narodna umjetnost 24, str. 157–176, Zagreb.
- Muraj, A., 1988: Narodna nošnja Žumberka - Stojdraga.- Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb.
- Muraj, A., 1989: Živim znači stanujem.- Etnološka studija o kulturi stanovanja u žumberačkim Sošicama. Hrvatsko etnološko društvo et al., Zagreb.
- Valvasor, J., V., 1689: Die Ehre des Herzogthums Crain. I–III, Laybach–Nürnberg.
- Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji. Zbornik teorijskih i metodoloških radova. Zagreb 1972.
- Žumberačke novine Kulturno-prosvjetnog društva Žumberak, Zagreb 1966–1996.

ŽUMBERK – THE RURAL PARADIGM

SUMMARY

Žumberk is an hilly region between the Slovenian–Croatian border and the rivers Kolpa and Sava. Its relative isolation from the main lines of communication and its historical fate combine to make it unique from an ethnographic viewpoint. The author draws attention to the high degree of rurality in the culture of the people of Žumberk in the 20th century, on the basis of her own fieldwork from the beginning of the 1960's to the end of the 1980's and other relevant sources. Three indicative groups are used to show the degree to which individual aspects of life were imbued with the characteristics of a peasant way of life and the way in which these resisted the appearance of an urban lifestyle. The first group contains data about dwelling and settlement forms, which were exclusively of a peasant type throughout the area, with buildings adapted to the demands of a peasant lifestyle. The author draws attention to the dominant economy in the second group. Agriculture was the profession of 83% of the population. She describes the structure of production and consumption. The analysis of the third group of indices, which is related to social organisation, indicates the dominance of face-to-face relations, the great importance of kinship and neighbourhood groups in everyday life and holiday surroundings and the degree of deeply rooted forms of cooperation in the internal cohesion of the village community.

ANALIZA PORODNE POMOČI V NEKDANJI OBČINI BRUSNICE 1900–1945

IRENA ROŽMAN

Zamisel za etnološko obravnavo porodne pomoči v vaških skupnostih na podlagi podatkov iz rojstnih matičnih knjig se je porodila na eni strani ob seznanitvi z domačimi in tujimi zgodovinskimi in etnološkimi deli avtorjev, ki so si zastavili nalogo z matrikami obnoviti družinsko življenje v bolj ali manj oddaljenih preteklih stoletjih, na drugi strani pa ob lastnem raziskovanju medsebojnega dialektičnega razmerja med socialno-ekonomskimi razmerami, v katerih je potekal porod, in obredi, ki so jih izvajali med njim.

Na prvi pogled med izhodiščema ni opaziti skupnega imenovalca. Medtem ko smo vajeni, da se rojstvo, poroka in smrt obravnavajo zgolj z vidika duhovne kulture v okviru šeg življenjskega cikla, velja za podatke iz matrik, da osvetljujejo npr. socialni ustroj družine, demografske zakonitosti itd. Oba pristopa se razlikujeta tudi po metodologiji: šege in obredi se raziskujejo s kvalitativno metodo – intervjujem, podatki iz matrik pa se analizirajo s kvantitativnimi metodami.

V skladu z evolucionističnim konceptom so etnologi še v sedemdesetih letih šege in obrede prepoznavali zgolj kot prežitke arhaične ontologije. Njihovo raziskovanje je bilo zatorej osredotočeno v iskanje njihovega izvira in pomena ter natančnemu popisovanju njihovega poteka (Weber-Kellerman 1984: 23–29).

Da bi povezala med sabo in ponazorila nakazani izhodišči pričujoče raziskave, bom povzela primer razlage pomena magičnega obreda ob rojstvu.

Šego, da so med porodom zatemnili okna, se je najpogosteje razlagalo z vero, da so tako zavarovali porodnico in novorojenčka pred zli duhovi (Orel 1945: 266). Ta vera nesporno izpričuje, da je bil nekoč sleherni porod skrivnosten dogodek, ki bi se lahko končal tragično tako za porodnico kot za novorojenčka. Kolikokrat se je, npr. v preteklem stoletju predvsem zaradi nestrokovne porodne pomoči, to tudi v resnici zgodilo, nam povedo analize podatkov iz mrljskih matičnih knjig. Če upoštevamo, da je porod izredno stanje, ki v trenutku postavi na glavo utečeno vsakdanje življenje, je osamitev porodnice povsem samoumevna, če ne že nujna za ohranitev medsebojne povezanosti družine. Osamitev porodnice je torej pomembna tako za porodnico, ki potrebuje mir in intimnost, kot za družinske člane, ki morajo še naprej opravljati svoje vsakdanje obveznosti in skrbeti za čimbolj normalen potek življenja. V vaških skupnostih, kjer je bil porod še nekaj let po drugi svetovni vojni na domu, so morali v ta namen žrtvovati enega izmed bivalnih prostorov. To so storili zelo hitro in preprosto, skoraj simbolično: zaprli so vrata in zagnili okna. Na komunikacijski ravni je takšno dejanje znak, da je vstop v prostor določenim družinskim članom prepovedan. Sklepamo, da so bili za izoblikovanje in ohranjanje omenjene šege pomembni psihološki in socialno-ekonomski dejavniki, npr. visoka smrtnost novorojenčkov. V zvezi s spremembo pomena te šege Vilko Novak pravi: "Ob porodu so skušali zavarovati pred zlim vplivom tako porodnico kot novorojenca s tem, da so ju čim bolj ločili od okolja... Če danes pri nas zastirajo okna v sobi, je to že zdravstvena skrb, toda ostanek stare šege" (Novak 1960: 179).

Na nekatere socialno-ekonomske okoliščine v vaških skupnostih, v katerih je potekal porod in nega dojenčka še pred štiridesetimi leti, je prva opozorila

etnologinja Fanči Šarf. V svojem prispevku je poudarila naslednje s porodom in nego dojenčka povezane socialno-higienske težave: to so bile težave s prostoro, kjer je žena rodila, s posteljo in posteljnino, z navzočnostjo ali odstranitvijo družinskih članov med porodom, s pomočjo, opremo za dojenčka in njegovo nego (Šarf 1979: 345). Nadalje je opozorila, da vsak izmed obravnavanih problemov terja obsežno samostojno raziskavo (Šarf 1979: 345).

Najprej sem raziskovala rojstne šege z vidika duhovne kulture in kasneje še z vidika socialne kulture. Razlogov za to je bilo več, ključno pa je bilo spoznanje, da mnoge od njih niso bili več v navadi po drugi svetovni vojni. To sem pripisala dejstvu, da sta postala takrat porod v porodnišnici in zdravstveni pregled med nosečnostjo za vaške ženske že splošen pojav.¹ Po šestih intervjujih se je pokazalo, da so rojstne šege in magični obredi sčasoma izgubili svoj prvotni pomen in vlogo tudi že pred drugo svetovno vojno, ko se je pričela strokovna porodna pomoč tudi vse bolj uveljavljati. Izprašane babice težavnih porodov, porodnih zapletov in nosečniških težav niso več reševale z magičnimi postopki. Postopna slabitev vloge rojstnih šeg in magičnih obredov je bila povezana tudi s prisotnostjo strokovne porodne pomoči, ki je ena izmed pokazateljic takratnih socialno – ekonomskih okoliščin.

Fanči Šarf je že v omenjenem prispevku okvirno označila tudi značaj porodne pomoči v vaških skupnostih: “Danes govorimo o strokovni pomoči. Sedemdesetletne, osemdesetletne in še starejše matere nam v nekaterih krajih pripovedujejo, da je bil pri porodu navadno samo mož ali da je mož šel po sosedo, da je bila v vasi žena, ki je bila porodov vajena, da je potem prišla babica, ki pa ji niso tako zaupali ali pa je sploh niso klicali, ker bi bilo treba plačati” (Šarf 1979: 346). Iz citata je mogoče sklepati, da je še v prvi polovici 20. stoletja v vaških skupnostih zaradi socialno-ekonomskih razmer prevladovala nestrokovna porodna pomoč. Ta splošna ugotovitev ne velja za vse občine, kakor tudi ne za posamezne vasi nekdanje Dravske banovine. Zato je bilo najprej treba ugotoviti razvojne težnje porodne pomoči v vaških skupnostih v začetku 20. stoletja.

Metoda intervjuja ni bila kos zahtevi. Tako na primer ni bilo mogoče ugotoviti, kolikokrat je pri porodu pomagala izprašana babica in kolikokrat neizprašana, v katerih vaseh je bila strokovna porodna pomoč bolj uveljavljena in v katerih manj in kdaj se je v posameznih vaseh pričela uveljavljati strokovna porodna pomoč. Zanimala me je tudi vrsta nestrokovne porodne pomoči, ki nam odgovori na vprašanje, ali je bila porodna pomočnica mati, tašča, vaščanka ali t.i. neizprašana vaška babica.

Takšne informacije je iluzorno pričakovati od ustnega vira. Kvantitativno preučevanje porodne pomoči po rojstnih matičnih knjigah se je izkazalo za pravilno odločitev ne samo zato, ker je uspešno odgovorilo na nakazana vprašanja, ampak predvsem zato, ker so se že pri izpisovanju podatkov iz rojstne matične knjige pojavila nova, ki so v metodološkem pogledu prikazala etnološko proučevanje porodne pomoči v novi luči. Poleg ugotovitve, da so podatki o izostanku oz. prisotnosti strokovne in nestrokovne porodne pomoči verodostojni samo za dve krajši časovni obdobji, t.j. za leta 1900–1902 in 1919–1921, se je izkazalo, da v nekaterih vaseh iz nekdanje občine Brusnice strokovna porodna pomoč ni bila v navadi. Slednja ugotovitev je pomembna. Priča, da sta bila na območju nekdanje brusniške občine dva tipa vaških skupnosti. To sta bili bolj in manj tradicionalni vaški skupnosti, ki ju določimo z geografskimi, zgodovinski-

mi, ekonomskimi in demografskimi pokazatelji, npr. z nataliteto. Izkazalo se je, da je odsotnost oz. prisotnost strokovne porodne pomoči v vaških skupnostih le še eden izmed ekonomskih pokazateljev za določitev tipa vaše skupnosti, v okviru katerih smemo pričakovati razlike v celotni kulturi rojstva,² torej tudi v vlogi rojstnih šeg in obredov. Na tem mestu se skleneta naši izhodišči.

Verodostojnost zapisov o porodni pomoči v rojstni matični knjigi

"Al' nisma bli podučen taku ku denes, ja neč. Seveda sem vedla, de bom rodila, ne. ... Pol je pa mož letu u Dolenja vas po mamu. ... Se je bla samo mama pr' men'. ... Ja, mama je pršla, de je pol tistu rešila. Ni blu nobene babce. Se je bla babca, je bla Gornikova in Gazvodova. Al so se takrat ljudje razbežal, ki so se Taljanov bal."

Informatorka je rodila med drugo svetovno vojno, v času hude stiske in agonije tamkajšnjega prebivalstva zaradi bombnih napadov in požigov domačij. Ljudje so se v strahu pred Italijani skrivali v zidanicah. Zaradi omenjenih okoliščin je bila stiska žene, ki je bila tik pred porodom, še toliko večja. Obe babici sta bili nedosegljivi, zato se je njen mož odpravil na nevarno pot po pomoč k njeni materi. Tako je pri porodu pomagala mati.

Toda v rojstni matični knjigi je zapisano drugače. Rubrika, kjer je vpisano ime in priimek babice, je namreč z ustreznim znakom uničena, kar pomeni, da je R. H., žena posestnika, leta 1943 rodila brez porodne pomoči. Zapis je za etnološko proučevanje porodne pomoči samo delno verodostojen, ker bi ga lahko prebrali drugače. Na primer, da je R. H., žena posestnika, leta 1943 rodila brez strokovne porodne pomoči.

Strokovna porodna pomoč je torej ključna sintagma za pravilno branje rubrik o porodni pomoči v rojstni matični knjigi brusniške občine. Zapiso so verodostojni, če nas zanima število žensk, ki so rodile s strokovno porodno pomočjo. Domnevam, da so župniki, ki so službovali v brusniški fari, vestno zapisovali vsaj izprašane babice. Z vso gotovostjo to velja za leto 1937. V novomeškem arhivu hranijo porodni izkaz babic Marije Gornik in Mete Gazvoda iz leta 1937, v katerem sta vpisovali vsak porod, ki je potekal z njuno pomočjo. Ob polletju sta bili dolžni dati izkaz sreskemu sanitetnemu referentu v Novem mestu. Število vpisanih porodov v porodnem izkazu se ujema z zaznamki rojstev v rojstni matični knjigi, pri katerih sta porodno pomoč dajali Marija Gornik in Meta Gazvoda.

Rojstne matične knjige najkrajše opredelimo kot seznam rojstev. Vsaka zaporedna številka vsebuje podatke o datumu rojstva in krsta novorojenca, njegov rojstni kraj in hišno številko, sledijo njegovo ime in spol, ime in priimek, stan in vera staršev, ime in priimek ter stan botrov, ime in priimek babice in podpis krstnika. Linearno branje zapisov je enolično, saj si zapisi sledijo po istem vzorcu. Narava vira je takšna, da niti ne pričakujemo drugih podatkov, kot jih zahtevajo rubrike. Pri pazljivem branju vira pa so se pokazala razlike v dodatni opremljenosti določenih rubrik. Nekateri župniki so z dodatnimi podatki opremili rubriko *starši*, v njej so zapisali še dan poroke staršev, in rubriko *ime* (novorojenca), v katero so vpisali datum smrti, če je umrl star do pet ali celo deset let. S tem so si olajšali delo pri iskanju ostalih podatkov. Datum poroke so vpisovali tudi na skrajni rob, za rubriko *podpis krstnika*. Najbolj nedosledno so izpolnjene rubrike *babica*. To niti ne preseneča, ker je ta rubrika še najmanj pomembna. Od hčerke R. H. verjetno niso nikoli zahtevali podatka, kdo je materi pomagal pri

njenem rojstvu. Gotovo pa je morala ob poroki predložiti rojstni list in nato še vsaj nekajkrat v življenju svoje rojstne podatke. Potrebna je bila natančna analiza narave zapisov v rubriki *babica*; analiza njihove strukture in logike. Iskala sem vsebino, ki je onstran zapisa in je pravzaprav njeno bistvo. Zapisi v rubriki *babica* so sečišče različnih ravni družbenih, pravnih, zdravstvenih in mentalnih oblik preteklega življenja.

Župnik Martin Nemanič je od začetka leta 1900 do konca leta 1902 dokaj natančno izpolnjeval rubriko. Tako je leta 1900 brez porodne pomoči rodilo enajst žensk, leta 1901 štirinajst in leta 1902 enaindvajset, torej vsako leto več. Njegova natančnost je bila z vsakim naslednjim letom manjša, po letu 1903 pa je prisotnost neizprašane babice pri porodu zapisal le izjemoma, največkrat tedaj, ko je neizprašana babica nastopila v vlogi krstiteljice v sili. Stopnjo usposobljenosti je dosledno zapisoval, ko je pri porodu prisostvovala neizprašana babica, in le izjemoma, ko je pomagala izprašana babica.

Kljub temu so podatki za omenjeno triletje – poleg triletja od 1919 do 1921 – še najbolj natančni. Zato sta bili izbrani za analizo nestrokovne porodne pomoči, ki jo bom obravnavala v prihodnjem poglavju.

Leta 1919 je nastopil službo župnika v brusniški fari Janez Šešek, ki je vestno vpisoval ime neizprašane babice in stopnjo njene usposobljenosti. Iz njegovih zapisov je razvidno, da so leta 1919 brez porodne pomoči rodile tri, leta 1920 šest in leta 1921 dvanajst žensk. Tudi njegova natančnost je bila z vsakim naslednjim letom manjša. Po letu 1922 je vpisoval ime neizprašane babice le izjemoma. Od leta 1925 do leta 1930 sta le dva vpisa neizprašane babice. V prvem primeru je februarja leta 1926 porodno pomoč dajala Katarina Matko, neizprašana vaška babica iz vasi Gabrje, v drugem primeru pa je Marija Nose novembra leta 1926 dajala porodno pomoč snahi. Od leta 1930 do leta 1934 je vpisoval poleg izprašanih babic včasih tudi neizprašano vaško babico Katarino Matko iz Gabrja, sicer pa je pričel v rubriko *babica* v primerih, ko je pri porodu bila mati ali tašča, namesto imena in priimka vpisovati ustrezno oznako za sorodstveno vez med porodnico in babico. Iz njegovih zaznamkov je razvidno, da so v dveh primerih nastopile v vlogi babice matere, v sedmih primerih tašče, v dveh primerih mož in v enem primeru oče. Ker je namesto imena zapisana sorodstvena vez med porodnico in babico, je v primerih, ko je v rubriki zapisano mati, pravzaprav težko ugotoviti, ali gre za mater ali morda za taščo. V navadi je bilo, da so tašči rekli mati, npr. *naša mat*, materi pa mama, npr. *mama moja*. Dva zapisa župnika Šeška nam izpričujeta, da je v dveh primerih pri porodu pomagala – *mati njena*. V ostalih primerih, kjer je naredil oznako *mati*, je bila verjetno pri porodu tašča. To je še toliko bolj verjetno, ker je analiza strukture nestrokovne porodne pomoči pokazala, da so v vlogi babice večkrat nastopile tašče kot matere.

Tridesetega junija 1934 je nastopil duhovniško službo župnik Alojzij Lunder. Poleg izprašanih babic je včasih vpisal še ime neizprašane vaške babice iz vasi Gabrje. Vpisoval je tudi stopnjo usposobljenosti babic. Matične knjige je vodil do konca leta 1945, ko je njihovo vodenje prevzela matična služba. V novih rojstnih knjigah je bila rubrika o obliki porodne pomoči izpolnjena na dva načina; če je porodno pomoč dajala izprašana babica, je bilo vpisano njeno ime, sicer pa je bila rubrika izpolnjena z vpisom *brez strokovne pomoči*. Takih porodov je bilo v prvem petletju po drugi svetovni vojni še precej in nekoliko manj v drugem petletju.

Poglavje lahko zaključimo z nekaj ugotovitvami. Na prvo, temeljno sem opozorila že na začetku: da je ključna sintagma za verodostojno branje zapisov strokovna porodna pomoč. To stoodstotno velja vsaj za leto 1937, za katero sta bila na voljo še porodna izkaza babice Marije Gornik in Mete Gazvoda. Druga: pri presojanju stopnje verodostojnosti zapisov je treba upoštevati medsebojno odvisnost subjektivnih in objektivnih dejavnikov. Subjektivne dejavnike, nenatančnost, morda celo brezbriznost, ki se kaže v sporadičnem beleženju neizprašanih babic, je mogoče razumeti kot posledico objektivnih dejavnikov. Babiško mazaštvo je bilo prepovedano, pri zatiranju tega pojava pa so se oblasti obrnile tudi na duhovnike. Le-ti so bili poleg županov in izprašanih babic dolžni naznaniti vse neizprašane babice. S tem, ko so prenehali zapisovati njihova imena v rojstne matične knjige, se je pričelo obdobje, ko se je povečala možnost sankcij zoper neizprašane babice. Pravilo: kar ni zapisano, ne obstaja, se je pokazalo med analizo podatkov, ko si v uničenih rubrikah lahko le zamišljamo imena neizprašanih babic. Tretja: kljub velikemu številu uničenih rubrik je bilo mogoče obnoviti nekaj osnovnih značilnosti razvoja porodne pomoči, npr. postopno uveljavljanje strokovne porodne pomoči v določenih vaseh, na podlagi pogostosti istega imena in priimka neizprašane babice pa je bilo mogoče zaključiti, da imamo opraviti z nosilko naslova vaška babica. Zaradi narave zapisa ni možno ugotoviti, koliko ženskam je pri porodu pomagala vaška babica, medtem ko to ne velja za izprašano babico. Na podlagi priimkov babice, porodnice in njenega moža je mogoče domnevati sorodstveno vez med porodnico in babico. Pri izpisovanju sem posebej označila primere, ko je dekliški priimek porodnice enak priimku babice in ko je možev priimek enak priimku babice. Ali je porodna pomočnica res mati oz. tašča, je bilo treba preveriti še s podatki iz poročne matične knjige in statusa animarum. Četrta: podatki za triletji 1900–1902 in 1919–1921 so v obravnavanem obdobju še najbolj primerni za ugotavljanje razmerja med strokovno in nestrokovno porodno pomočjo kakor tudi za odkrivanje notranje strukture nestrokovne porodne pomoči.

Predstavitev analize porodne pomoči

Analiza porodne pomoči je bila opravljena za upravno enoto občino Brusnice, ki je zajemala enajst vasi: Brezje, Dolenji Suhadol, Jugorje, Leskovec, Gabrje, Gorenji Suhadol, Gumberk, Male Brusnice, Ratež, Velike Brusnice in Žerjavín. Vasi ležijo v zahodnem delu Podgorja. Ta predel delimo na zgornje (od 370 m do 420 m), srednje (od 260 m do 320 m) in spodnje (od 220 m do 240 m) Podgorje. V zgornjem Podgorju ležijo vasi Jugorje, Gabrje in Gorenji Suhadol, v srednjem Podgorju vasi Velike Brusnice, Dolenji Suhadol, Leskovec in v spodnjem vasi Brezje, Gumberk, Ratež in Žerjavín (Piletič, 1960: 9). Po številu prebivalstva in hiš se med zaselke uvrščata: Žerjavín in Brezje, med manjše vasi: Gumberk, Leskovec, Male Brusnice in Jugorje, med srednje velike vasi: Gorenji Suhadol, Dolenji Suhadol, Ratež in med večje vasi: Velike Brusnice in Gabrje. Leta 1900 in 1931 je bila v teh vaseh naslednje število prebivalcev: Žerjavín 31, 17; Brezje 10, 12; Gumberk 54, 59; Leskovec 61, 61; Male Brusnice 63, 59; Jugorje 74, 85; Gorenji Suhadol 138, 137; Dolenji Suhadol 156, 163; Ratež 166, 163; Velike Brusnice 479, 462; Gabrje 476, 585. Prebivalstvo je v tridesetih letih vidno narastlo samo v Gabrju.

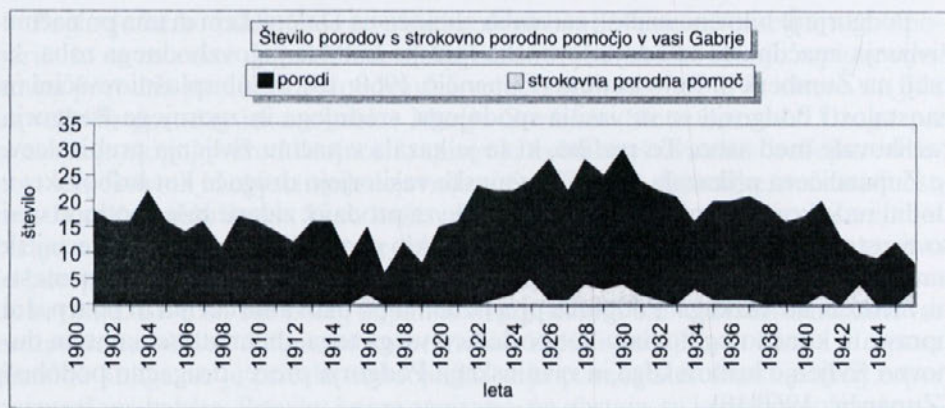
Podgorje je bilo eno najbolj zaostalih območij na Dolenjskem in ima po načinu življenja značilnosti osrednjeslovenske ljudske kulture jugovzhodnega roba, ki meji na Žumberk in Belo krajino (Zupančič, 1960: 18). Kljub splošni revščini in zaostalosti Podgorja so se vasi iz spodnjega, srednjega in zgornjega Podgorja razlikovale med sabo. To razliko, ki se je kazala v načinu življenja prebivalcev, je Zupančičeva prikazala tako: "Ravninske vasi orjejo drugače kot hribovske; v dolini rede krave za mleko, v hribih pa vole za prodajo; zidane hiše spodnjih vasi so prostornejše kot po večini lesene hribovske; ravninski kmetje pijejo za zajtrk kavo, hribovski pa natepajo zelje in žgance; noša bližnjih vasi je podobna mestni, medtem ko 'težkega' Podgorca prepoznamo po okovanih čevljih in po trpežni opravi; in končno ugotovimo kot posledico vsega tega, da imata socialno in duhovno življenje hribovskega in ravninskega Podgorja precej drugačno podobo" (Zupančič, 1960:19).

Gabrje in Jugorje sem opredelila kot tradicionalni vaški skupnosti s homogenimi vplivi. V našem primeru se hriboviti značaj vasi ujema s splošno razširjeno predstavo, da so višje ležeče vasi tudi bolj zaostale. Gorenji Suhadol je vas, ki ima značilnosti bolj tradicionalnega tipa vaške skupnosti z opaznimi heterogenimi vplivi. Srečujemo se z življenjskim prostorom, v katerem sta zdravljenje in dajanje porodne pomoči temeljila na ljudskomedicinskem znanju. Na zdravnika so se po pomoč obrnili izjemoma. Razlog daje zgovorno letno poročilo o zdravstvenih razmerah v srezu Novo mesto za leto 1936: "V splošnem se narod rad obrača do zdravnikov. Ovira je samo pomanjkanje denarnih sredstev, splošna pavperizacija ter deloma tudi oddaljenost od zdravnika, da se posluži raje domačih sredstev, oziroma gre k različnim ženskam /šintericam/, kjer dobi veliko steklenico infuza iz domačih biljk za največ 10 dinarjev. Ako po tem ni boljše, potem pride šele zdravnik na vrsto. Če pa ni denarja se pa počaka" (Letno poročilo 1937: 1). Leta 1936 je bilo zdravljenje prebivalcev še močno odvisno od ljudskomedicinskega znanja "modrih žensk". Porodnice in novorojenčki pa so bili v oskrbi vaških neizprašanih babic.

V vaseh Gabrje, Jugorje in Gorenji Suhadol so bile vedno dve do tri ženske, ki jih glede na pogostost dajanja porodne pomoči imenujemo (neizprašana) vaška babica. Domačini so jim rekli *babca*.

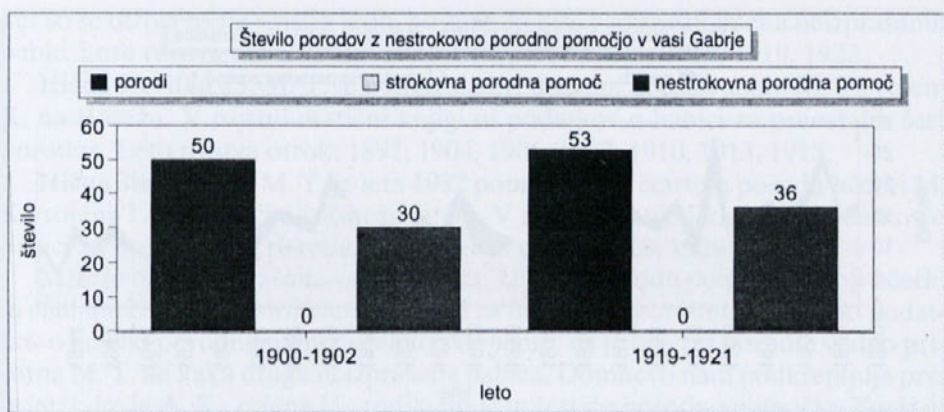
V teh vaseh so ženske rodile le z nestrokovno porodno pomočjo. V obdobju od 1875 do 1945 so v Gabrje prvič poklicali izprašano babico leta 1915. Babica Ana Potočar iz babiškega rajona sosednje občine Orehovica je tistega leta pomagala pri porodu žene hišarja in samski zakonski hčeri polzemljaka. Nezakonska mati je imela težak porod in domnevam, da so izprašano babico poklicali, kot je izpričano v raznih virih, šele, ko sta znanje in moč neizprašane babice odpovedala. Porod se je nesrečno končal za novorojenčka, v sili krščenega na ime Jožef. V mrliški matični knjigi je zapisano, da je umrl zaradi posledic težkega poroda. Po letu 1915 je pri porodih še nekajkrat pomagala: enkrat leta 1922, 1925, 1926, 1931, 1934, 1935, 1936 in 1940. Babica Marija Gornik iz Malih Brusnic je v Gabrju pomagala pri porodih dvajsetkrat, njena mati babica Meta Gazvoda iz Velikih Brusnic pa trikrat. Delež strokovne porodne pomoči je bil glede na število porodov neznaten in izjemen pojav.

Spričo tega bo v prihodnje treba raziskati njegovo notranjo strukturo, kar je pravzaprav bistvo etnološkega proučevanja. Tako nas bo v zvezi s tem zanimalo: slojevska pripadnost porodnic, ki so rodile s strokovno porodno pomočjo, ali je

katera izmed njih babico večkrat poklicala k porodu ali samo enkrat in zakaj so pomoč iskali pri babici Ani Potočar iz druge občine. Odgovor na nakazana vprašanja bo v prihodnje stvar kvalitativnih metodičnih prijemov. Na tej stopnji raziskave so ugotovitve, ki so povezane s strokovno in z vrstami nestrokovne porodne pomoči, zgolj hipotetične narave, vendar pomemben kašipot za nadaljnje delo na terenu. Ker razpolagamo s podatki o slojevski pripadnosti porodnic, ki so rodile s strokovno porodno pomočjo, se je potrdila domneva, da zaradi načina življenja kršilci tradicionalnih, lokalnih navad izvirajo iz nižjih socialnih slojev. Življenjski cikel kmetov, katerih navade so povezane z načinom produkcije in se prenašajo iz roda v rod v zaključenem prostoru vaške skupnosti, je spočetka vedno nedojemljiv za zunanje vplive. To potrjuje tudi naš primer, ko je strokovna porodna pomoč najpogosteje zastopana pri ženah hišarjev in ženah delavcev – hišarjev, sledijo pa jim žene tretjinezemljaka. Pred sabo imamo socialni sloj, katerega pripadniki so bili primorani iskati zaslužek izven meja domače lokalne skupnosti. Pri tem so se srečevali z drugačnimi življenjskimi opcijami, jih sami pričeli izkoriščati in s tem kršiti tradicionalne, lokalne navade. Pri tem je pomembno dejstvo, da je morala izprašana babica ubožnim materam dati porodno pomoč zastopj.

Te sklepe bo treba v prihodnje še podkrepiti z dodatnimi raziskavami. Zgolj ilustrativen primer: veljavnost domneve je odvisna od pogostosti pojava, zato za analizo pridejo v poštev ženske, ki so večkrat rodile s pomočjo izprašane babice. V tistih primerih, ko smo ugotovili, da je bila izprašana babica pri neki porodnici samo enkrat, smemo sklepati na izjemo zaradi težkega poroda, še posebno, če razpolagamo s podatkom o smrti novorojenčka, ki je umrl zaradi posledic težavnega poroda. Ženske so se v sili obrnile na strokovno porodno pomoč. S tem so na neki način kršile lokalno navado, zakon v porodni pomoči. Kljub morda pozitivni izkušnji z izprašano babico so pri naslednjem porodu zopet poklicale neizprašano babico. Za natančne ugotovitve bo treba pregledati še status animarum in opraviti nekaj intervjujev. Zaenkrat je mogoče reči, da so izprašano babico poklicali izjemoma, da je bila nestrokovna porodna pomoč globoko zakoreninjena v duševnosti žensk in da je večinoma niso poklicale niti v kritičnih trenutkih, kar nam potrjujejo podatki o umrljivosti novorojenčkov zaradi posledic težavnega poroda. Nestrokovna porodna pomoč je pravilo v vaseh Jugorje in Gabrje.

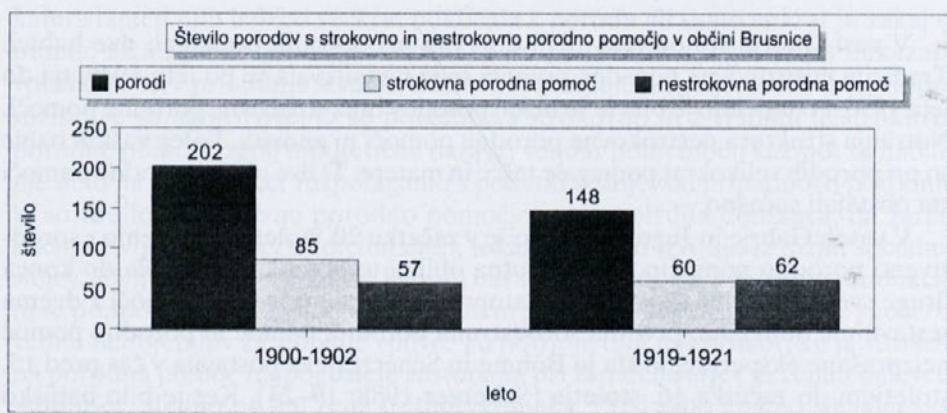
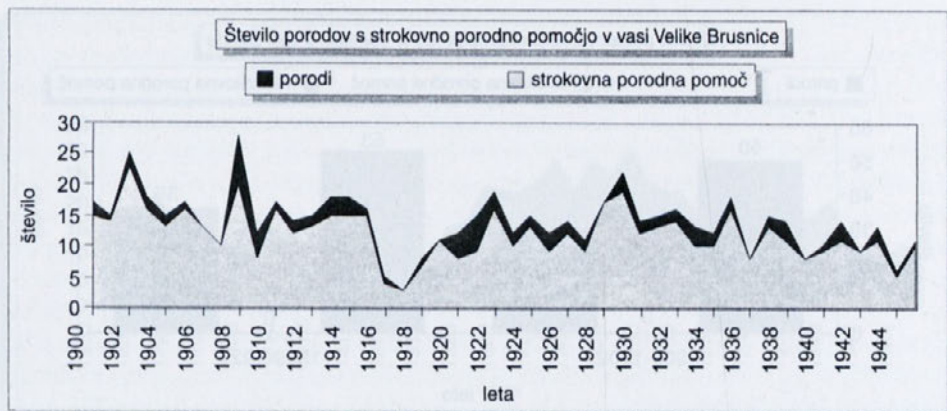

V vasi Gabrje sta od leta 1875 do 1945 pri porodih pomagali dve babici. Tradicija nestrokovne porodne pomoči se je nadaljevala še po letu 1945, tja do leta 1950. Po tem letu je bilo le še nekaj porodov brez strokovne porodne pomoči. Notranja struktura nestrokovne porodne pomoči ni enovita. Poleg vaških babic so pri porodih velikokrat pomagale tašče in matere. Ti dve obliki porodne pomoči sta obstajali sočasno.

V vaseh Gabrje in Jugorje se tako še v začetku 20. stoletja srečujemo s sorodstveno porodno pomočjo, ki je prvotna oblika te pomoči. Tu je bila do konca druge svetovne vojne dejavna prva stopnja v razvoju porodne pomoči z dvema sestavnima oblikama: prvotna sorodstvena porodna pomoč in porodna pomoč neizprašane ekspertke, ki sta jo Böhme in Scherzerjeva postavila v čas pred 15. stoletjem do začetka 16. stoletja (Scherzer 1988: 19–24). Ker je bilo babiško mazaštvo v teh vaseh pravilo, krajevni zakon, je njegova moč povratno učinkovala na lokalne oblasti tako, da ga niso preganjale, ampak tolerirale. Tako je v tridesetih letih župnik nekajkrat zapisal v rojstno matično knjigo ime neizprašane babice in enkrat celo, da je izprašana.

V vasi Velike Brusnice je prevladovala strokovna porodna pomoč, vendar še naletimo na sorodstveno porodno pomoč, ki se je ohranjala v treh družinah. Pri dveh družinah v dveh generacijah, pri eni v treh. Zadnji nosilki ljudskomedicinskega znanja sta pomagali pri porodu še nekaterim ženam iz vasi in tako pridobili naziv neizprašane babice oz. babiške mazačke. V tridesetih letih sta bili z ostalimi neizprašanimi babicami oz. babiškimi mazačkami iz vasi Jugorje, Gabrje in Dolenji Suhadol naznanjeni sreskemu sanitetnemu referentu.

Posameznice iz vasi Velike Brusnice, ki so se odločile za nestrokovno pomoč, so delovale v nasprotju z utečeno navado, ki jo imamo za eno izmed določilnih elementov pri opredelitvi značaja vaške skupnosti, ki sicer predstavlja idealno, a ne nujno edino realno obliko načina življenja. Z drugačnim delovanjem in ravnanjem v nekaterih življenjskih situacijah posamezniki odstopajo od zaželene, prevladujoče oblike življenja. Ta odstop jih dela drugačne od ostalih in opraviti imamo z nosilci določene oblike življenja, ki ni v skladu z značajem tipa lokalne skupnosti. Tako lahko znotraj manj tradicionalne skupnosti, katere prebivalci so dovzetni za zunanje vplive, srečamo družine z izrazito tradicionalnim načinom življenja, ki v glavnem zapirajo vrata pred zunanjimi vplivi.

Notranjo strukturo porodne pomoči med sorodnicami je možno obnoviti še s podatki iz statusa animarum in poročne matične knjige, kjer sta zapisana ime in priimek staršev mladoporočencev. Navajam nekaj analiziranih primerov sorodstvene porodne pomoči v vasi Ratež, med katerimi se prvi navezuje na sorodstveno porodno pomoč, ki se je v neki družini iz Velikih Brusnic ohranila skozi tri generacije.

Hišna številka 109. N. R. je pomagala pri porodu hčerki E. L., rojeni R. v Velikih Brusnicah. Z materino pomočjo je leta 1875 povila hčerko Marijo, leta 1878 hčerko Margaritho in leta 1880 hčerko Agnes. Leta 1895 se je poročil prvorojeni sin P. L. z U. P. iz Gorenjega Suhadola. Leta 1920 se je rodil sin Jožef, ki je na svet privedel s pomočjo stare matere, porodničine tašče E. L. V rojstni matični knjigi ni zapisov, ki bi povedali, kdo ji je pomagal pri ostalih porodih, vendar sklepam, da ji je vsakokrat pomagala tašča. Leta 1922 je rodila najstarejša hči M. L. nezakonskega sina Alojzija. Pri porodu ji je pomagala njena mati U. L.

Hišna številka 13. U. K. je pomagala snahi A. K., rojeni H. v Loki pri Šentjerneju, pri prvem porodu. Pri šestem porodu ji je pomagala neizprašana babica M. T. z Rateža. M. T. je bila s porodnico v nekrvnem sorodstvu: njena svakinja po moževi strani M. T., rojena K., je bila snaha neizprašane babice M. T. z Rateža št. 25. V rojstni matični knjigi ni podatkov o babici za preostalih šest porodov,

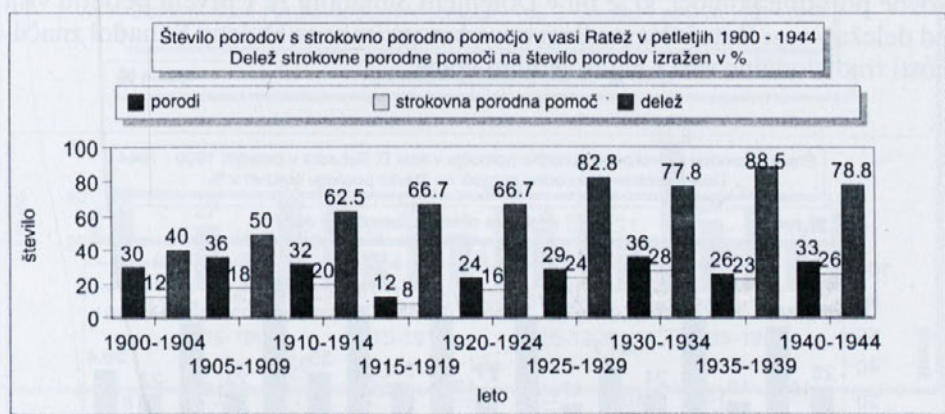
ker so se otroci rodili v tistih letih, ko župniki niso zapisovali imena neizprašanih babic. Leto rojstva otrok: 1900, 1904, 1907, 1909, 1911, 1914, 1919, 1922.

Hišna številka 25. M. T. je pomagala pri drugem porodu snahi M. T., rojeni K. na Ratežu. V rojstni matični knjigi ni podatkov o babici za preostalih šest porodov. Leto rojstva otrok: 1897, 1904, 1906, 1907, 1910, 1913, 1915.

Hišna številka 39. M. T. je leta 1932 pomagala pri četrtem porodu hčerki M. K., rojeni T., stanujoči na Ratežu št. 39. V rojstni matični knjigi ni podatkov o babici za preostale tri porode. Leto rojstva otrok: 1928, 1929, 1930.

M.T. je bila neizprašana vaška babica, ki je pri porodu pomagala svoji hčerki in snahama. Ker v rojstni matični knjigi za omenjene porodnice nimamo podatkov o nosilki porodne pomoči, lahko sklepamo, da je bila pri porodih vedno prisotna M. T. ali kaka druga neizprašana babica. Domnevo nam podkrepljuje prvi primer, ko je A. K., rojena H., rodila prvič in šestič s porodno pomočjo. Torej ni nobenega razloga, da ji pri ostalih porodih ne bi stala ob strani ali mati ali neizprašana babica. M. T. je bila kot neizprašana babica prvič zapisana leta 1888, medtem ko je leta 1891 nadomestila tedanjo vaško babico M. E.

V vaseh Ratež, Dolenji Suhadol, Leskovec se je strokovna porodna pomoč izvajala že leta 1875. Kljub temu se je vse do konca druge svetovne vojne ohranjala nestrokovna porodna pomoč.

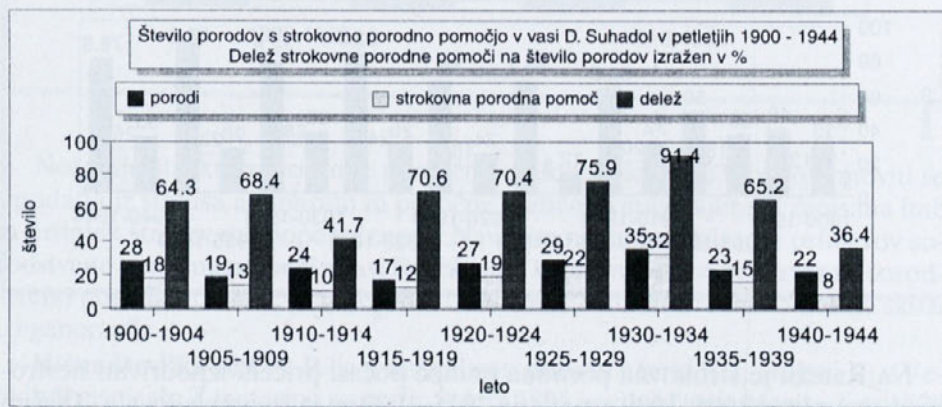

Na Ratežu je strokovna porodna pomoč počasi pričela izpodrivati nestrokovno v petletju 1905–1909, v petletju 1925–1929 pa je že prevladovala. Takšno rast je mogoče pripisati dejstvu, da je leta 1920 pričela opravljati babiški poklic še babica Marija Gornik, ki je stanovala v vasi Male Brusnice, oddaljeni od Rateža še ne kilometer.

Manjši upad števila primerov strokovne porodne pomoči opazamo v petletju 1930–1934, kar je gotovo posledica gospodarske krize, saj je že v naslednjem petletju število primerov strokovne porodne pomoči precej narastlo in zopet upadlo v petletju med drugo svetovno vojno. Tretje petletje, 1910–1914, je bilo mejnik v prelomnem obdobju, ko se je tradicija nestrokovne porodne pomoči umaknila strokovni porodni pomoči. Nekako v tem času se je tip lokalne skupnosti vasi Ratež spremenil iz tradicionalne vasi s homogenimi vplivi v tradicionalno vas s heterogenimi vplivi.

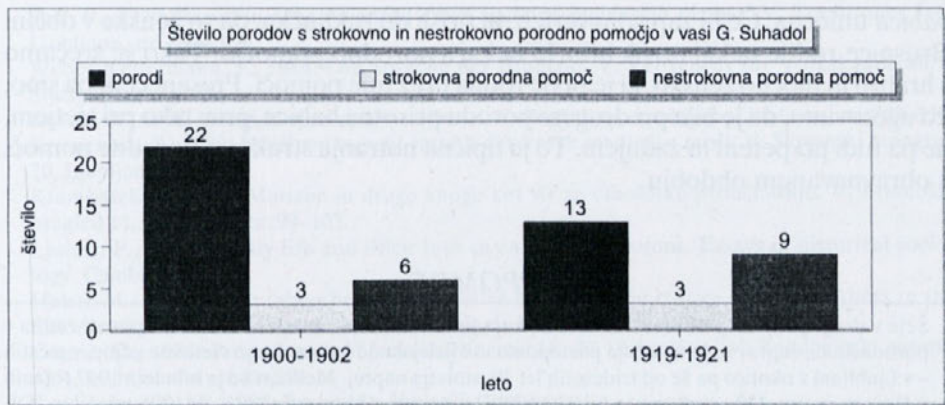
V vasi Dolenji Suhadol je strokovna porodna pomoč prevladovala že v petletju 1900–1904 in potem nenehno naraščala. Izjema so petletja, ki sovpadajo s prvo svetovno vojno, s petletjem po gospodarski krizi in z drugo svetovno vojno. Zanimivo je, da je bil med gospodarsko krizo delež strokovne porodne pomoči najvišji. Predpostavljam, da je bil v Dolenjem Suhadolu že tako zgodaj visok delež strokovne porodne pomoči tudi zaradi tega, ker leži vas v neposredni bližini vasi Velike Brusnice, kjer sta stanovali izprašani babici Marija Mikolič in Meta Gazvoda. Na podlagi podatkov iz Krajevnega leksikona Dravske banovine je očitno, da so prebivalci iz Dolenjega Suhadola imeli živahnije stike z globalno družbo kot prebivalci vasi Ratež. Poleg živinorejskih proizvodov, poljskih pridelkov, svinj in perutnine, ki so jih prodajali v Novo mesto tako prebivalci vasi Ratež kot prebivalci vasi Dolenji Suhadol, so slednji trgovali še s sadjem, posebno s češnjami, ki so jih prek Brežic izvažali tudi na Hrvaško, v Dalmacijo in na Dunaj. Trgovali so tudi z lesom (Krajevni leksikon Dravske banovine 1937: 496). To je presenetljivo še toliko bolj, ker “vas Ratež stoji na zelo rodovitnem polju ob državni cesti Novo mesto–Brežice”, medtem ko je “Dolenji Suhadol gručasta vas na kamnitem, zelo vrtačastem in bregovitem svetu” (Krajevni leksikon Dravske banovine 1937: 496).

Tako ni nujno, da je višje ležeča vas hkrati tudi bolj zaostala od nižje ležeče vasi, kar je splošno razširjeno mnenje. V našem primeru to potrjuje še delež strokovne porodne pomoči, ki je bil v Dolenjem Suhadolu že v prvem petletju višji od deleža v vasi Ratež. Na podlagi povedanega ima vas Dolenji Suhadol značilnosti tradicionalne vasi s heterogenimi vplivi.

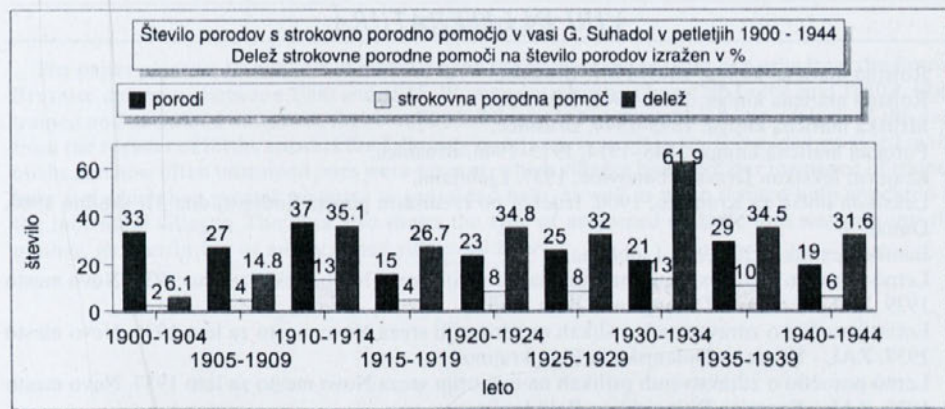
V vasi Gorenji Suhadol sta strokovna in nestrokovna porodna pomoč obstajali sočasno.

Večje naraščanje števila primerov strokovne porodne pomoči je opazno v petletju 1910–1914, v naslednjem petletju pa je upadla. Izredno naraščanje strokovne porodne pomoči, ki ga opazimo v letih od 1912 do 1916, je bilo izjema, katere nosilke so bile žene italijanskih oglarjev, ki so s svojimi družinami bivali v barakah na Gorjancih. Kljub gotovo nizki življenjski ravni ni nobena žena rodila brez pomoči izprašane babice. Strokovna porodna pomoč se je v Gorenjem Suhadolu pričela uveljavljati šele po prvi svetovni vojni, v petletju 1920–1924. Pre-

cej je narasla v prvih letih gospodarske krize in nato v zadnjih dveh petletjih vidno upadla na raven iz petletij 1920–1924 in 1925–1929.

Nestrokovna porodna pomoč je prevladovala in pogosto so pri porodih pomagale bližnje sorodnice.

Pri analizi nestrokovne porodne pomoči me je najbolj presenetilo, da snahe, ki so bile doma v vaseh, kjer je bila strokovna porodna pomoč že močno v veljavi, npr. v Velikih Brusnicah, Malih Brusnicah, Leskovcu, niso k porodu poklicale izprašane babice. Več je primerov, ko so same ugledale luč sveta ob pomoči izprašane babice, njihovi otroci pa so privekali na svet s pomočjo stare mame ali neizprašane vaške babice. To dejstvo govori v prid reku, "da se ne bo hiša obračala po ta mladi, ampak ta mlada po hiši", kar pomeni, da so se podredile navadam lokalne skupnosti, kateri so po poroki tudi same pripadale. Prav tako presenetljiva je bila ugotovitev, da večina sorodstvene porodne pomoči odpade na tašče in ne na matere, kot sem sprva pričakovala. Stereotipne reke, šale, ki govorijo o slabih odnosih med snaho in taščo, postavlja porodna pomoč tašč pod vprašaj in jih prikaže v novi luči.

Na podlagi analiziranih primerov se potrjuje tudi hipoteza, da zapisi o porodni pomoči v rojstni matični knjigi niso verodostojni v primeru, kadar je rubrika

babica uničena. Če bi zapisom verjeli, bi prišli do zaključka, da so ženske v občini Brusnice rodile nekaj otrok brez in nekaj s porodno pomočjo. Tako se srečamo s hlabro in močno žensko, ki je prvič rodila brez tuje pomoči. Presenečeni pa smo, ko ugotovimo, da je bila pri drugem porodu prisotna babica, prav tako pri tretjem, ne pa tudi pri petem in zadnjem. To je tipična notranja struktura porodne pomoči v obravnavanem obdobju.

OPOMBE

- ¹ Šele v drugi polovici petdesetih let 20. stoletja je velika večina žensk iz vaških skupnosti rodila v porodnišnici, čeprav se je ta težnja postopoma uveljavljala od konca druge svetovne vojne, v mestih – v Ljubljani z okolico pa že od tridesetih let 20. stoletja naprej. Medtem ko je bilo leta 1947 rojenih v Novem mestu 420 otrok, pa je bilo leta 1952 v novomeški porodnišnici že 1006 porodov (DL 1954: 3). Nosečniški pregledi so postali obvezni šele s 25. januarjem 1951, ko je izšla uredba o obveznem zdravniškem pregledu nosečih žensk.
- ² Določitev značaja lokalne skupnosti je izhodišče za terensko delo, npr. pisanje vprašalnih pol. Z izrazom kultura rojstva razumem materialne, socialne in duhovne družbene pojave, ki so neposredno povezani s kontracepcijskimi metodami in praksami ter s splavom, nosečnostjo, porodom in poporodno.

VIRI IN LITERATURA

- Rojstna matična knjiga, 1875–1901, Brusnice.
- Rojstna matična knjiga, 1902–1945, Brusnice.
- Mrliška matična knjiga, 1893–1944, Brusnice.
- Poročna matična knjiga, 1848–1914, 1915–1946, Brusnice.
- Krajevni leksikon Dravske banovine, 1937. Ljubljana.
- Leksikon občin za Kranjsko, 1906. Izdelan po rezultatih popisa ljudstva, dne 31. grudnia 1900. Dunaj.
- Babiški vestnik 1929–1940. Ljubljana.
- Letno poročilo o zdravstvenih prilikah na teritoriju sreza Novo mesto za leto 1938. Novo mesto 1939. ZAL - Enota za Dolenjsko in Belo krajino.
- Letno poročilo o zdravstvenih prilikah na teritoriju sreza Novo mesto za leto 1936. Novo mesto 1937. ZAL - Enota za Dolenjsko in Belo krajino.
- Letno poročilo o zdravstvenih prilikah na teritoriju sreza Novo mesto za leto 1937. Novo mesto 1938. ZAL - Enota za Dolenjsko in Belo krajino.
- Gazvoda, M.: Porodni izkaz za 1. in 2. polletje 1937. ZAL - Enota za Dolenjsko in Belo krajino.
- Gornik, M.: Porodni izkaz za 1. in 2. polletje 1937. ZAL - Enota za Dolenjsko in Belo krajino.
- Piletič, R., 1960: Novomeško Podgorje. V: Geografski obzornik VII, št. 1–2. Ljubljana, str. 9–18.
- Zupančič, D., 1960.: Ljudsko življenje v Podgorju. V: Geografski obzornik VII, št. 1–2. Ljubljana, str. 18–22.
- Dobovšek, M., Klemenčič, V., Likar, M., Vrhovc, J., Vrstovšek, B., 1962.: Rast prebivalstva Novomeške pokrajine po letu 1869. V: Dolenjska zemlja in ljudje. Novo mesto, str. 162–174.
- Jeršič, M., 1974: Zdravje na Kranjskem v letih 1881–1890. Ljubljana, str. 97–141.
- Pirc, I., Pirc, B., 1937: Zdravje v Sloveniji. 1 knjiga. Ljubljana.
- Pahor, Š., 1981: Etnološka topografija slovenskega etičnega ozemlja občina Novo mesto – izbrani kraj Gabrje. Tipk., seminarska naloga na OEIKA FF.
- Borisov, P., 1995: Ginekologija na Slovenskem od začetkov do leta 1980. Ljubljana.
- Mendras, H., 1986: Seljačka društva. Ljubljana.
- Hudales, J., 1995: Trška in vaška družina v 19. stoletju. Župnija Velenje po matičnih knjigah in zapisnikih duš. Tipk., magistrska naloga na OEIKA FF.
- Orel, B., 1944: Slovenski ljudski običaji. V: Narodopisje Slovencev I. Ljubljana, str. 265–275.
- Novak, V., 1960: Od rojstva do smrti. V: Slovenska ljudska kultura. Ljubljana, str. 178–183.
- Möderndorfer, V., 1964: Ljudska medicina pri Slovencih. Ljubljana.

- Šarf, F., 1979: Porod in nega dojenčka v luči socialno higienskih razmer. V: *Traditiones* 5–6. Ljubljana, str. 345–351.
- Weber-Kellermann, I., 1984: Die Sprache der Bräuche. V: *Zeitschrift für Volkskunde* 80/1. Stuttgart, str. 23–29.
- Kurent, N., 1978: O šegi in njeni spremenljivosti. V: *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana, str. 309–330.
- Kremenšek, S., 1978: Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli. V: *Slovenski etnograf* 20. Ljubljana, str. 68.
- Kremenšek, S., 1973: Matične in druge knjige kot vir za etnološko proučevanje. V: *Etnološki pregled* 11. Beograd, str. 99–103.
- Laslett, P., 1977: Family life and illicit love in earlier generations. *Essays in historical sociology*. Cambridge.
- Helsti, H., 1994: From taboo breakers to toiler mothers. The stories of lone mothers in the folklore of Finnish countrywomen. V: *Ethnologia Fennica* 22. Helsinki, str. 6–12.
- Černič, M., 1988: Procesi spreminjanja družine od 15. do 19. stoletja. V: *Zgodovinski časopis* 42/4. Ljubljana, str. 543–554.
- Černič-Istenič, M., 1994: Rodnost v Sloveniji. Ljubljana.
- Zwitter, F., 1936: Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni. Ljubljana.
- Scherzer, R., 1988: Hebammen. Weise Frauen oder Technikerinnen? Zum Wandel eines Berufsbildes. Frankfurt am Main.

AN ANALYSIS OF MIDWIFERY IN THE BRUSNICE COMMUNE, 1900–1945

SUMMARY

The paper presents an analysis of midwifery on the basis of the register of births from the former Brusnice commune between 1900 and 1945. Women gave birth at home up to the mid 1950's. Both trained and untrained midwives, the so-called *babice*, aided in these births. An analysis of the data from the register of births answers the following questions: how often trained midwives aided in the births and how often untrained ones were present, which villages had a greater incidence of trained help and which had greater recourse to untrained help, as well as when trained help appeared in the individual villages. The data also shows the type of untrained midwife that was present: the mother, mother-in-law or an untrained village midwife.

O ZVOKU POD OPATOVO GORO

Etnomuzikološka skica vasi Oštrc

IGOR CVETKO

Obsežni gorski masiv Gorjancev je že od nekdaj naravna jugovzhodna meja kranjske dežele. Meja z Ogrsko in Hrvaško je do 13. stoletja tekla sicer po spodnji Krki, pa so jo koroški vojvode Spanheimi tedaj "prestavili" na vzhodno pobočje Gorjancev, kjer teče še danes državna meja Slovenije s Hrvaško.

Cistercijanski samostan, postavljen leta 1234 v Kostanjevici, je med svojo posest vključeval približno sto okoliških vasi, velik del Gorjancev ter večino plodnega Krškega polja in Krakovskega gozda, največjega hrastovega gozda na Slovenskem. Po Spanheimih se je na tem območju menjavala oblast Celjskih grofov in Habsburžanov.

Približno sto let, od srede 15. do sredine 16. stoletja, so deželo pustošili Turki. Iz tistega časa na sosednjem Hrvaškem beležimo uskoško vojaško organiziranje Vojne krajine kot obrambne linije pred Turki; še danes opazen "spomenik" iz tega časa je npr. obmejni stražni stolp z zvonom nad Črnečo vasjo. Zaselki in predeli, ki so jih Uskoki naseljevali, so značilno izrisali demografsko sliko tega jugovzhodnega dela Kranjske.

"Neprehodne" Gorjance s slovenske strani in Žumberške gore s Hrvaške preseka nekje na sredini cesta preko Opatove gore: iz Kostanjevca in hrvaškega Oštrca po levi strani in iz Kostanjevca preko Žumberškega Novega sela po desni strani. Preko obeh gorskih masivov se torej cesta spusti v slovenski Oštrc in skozenj v Kostanjevico na Krki.

Po tej poti so se tudi v zgodovini pretakali vplivi z jugovzhoda na Kranjsko in v obratni smeri na hrvaško stran. Ta naravni "etnični otok" so torej izoblikovali zgodovinski pa tudi sociološko-geografski dejavniki. Moja raziskava tega območja v osemdesetih letih se je omejila sicer samo na njegov slovenski del, torej Oštrc z okolico, pa bi bilo – tako ocenjujem – etnomuzikološko "dopolnilo" z žumberškega območja njej v marsičem potrebno in zanimivo.

Oštrc, na 298 m na Gorjance dvignjena vas, je do današnjega dne ohranila zanimivo demografsko strukturo. V nadaljevanju bom poskušal skozi zvočno skico današnjega Oštrca vsaj nekoliko osvetliti njegovo etnično podobo. Že domača imena: Tatar, Turk, Rihtar in Baron pa Kalac (pri hiši so bili svojčas tkalci), Cimerman, Tičakov, Kovačev in Kovačev, ob Mihin, Lovrišine, Tomak, Jakopina, Krajnčičev in Kuikin, nam delno razkrijejo nekdanjo družbeno-socialno in delovno-premoženjsko strukturo vasi. O sebi govorijo kot o "potomcih sinjskih in istrskih uskokov", v zadregi omenjajo celo gusarje, ki "da so bili davno tega izgnani v Žumberk". Od tam da so se preselili še "na to stran Gorjancev" in od tam naj bi izviral tudi njihov način govora. Pravijo, da so *čaćari*. Po govoru se ločijo tudi od sosednjih vasi: Črešnjevca, Črneče vasi, Vrbja, Vrtače, Gradnje, Prušnje vasi, Brezij, Gradca in Planine, ki tvorijo sicer zaokroženo območje. Med vsemi naj bi bil oštrški govor najbolj mehak. Značilni zanj so sestavljeni glasovi: č ("zasopli", stisnjeni), gj ("zasopli", stisnjeni, zmehčani), zmehčani čj, šj, dj ter "zliti" ua.

Po podatkih Krajevnege leksikona Slovenije (DZS, Ljubljana 1976, III. knjiga, 115–170) se zadnjih sto letih struktura vasi in njenih prebivalcev ni bistveno

spremenila: od 154 v letu 1869 do 198 v začetku sedemdesetih let tega stoletja. Dramatičnih padcev števila ljudi v vseh teh letih ni bilo zabeleženih; še največ ob prelomu stoletja (-5), ter med letoma 1953–1961, ko je prebivalstvo, stalno sicer nekoliko v porastu, padlo za 28 ljudi.

Prišla iz Rima poštica

♩ = ca 124 *Quasi giusto* GNIM 45.298

1. Pri-šta-je Ri-ma po-šti-ca, da mi je umr-la lju-bi-ca.

Hoj-la rjo, hoj-la rjo, da mi je umr-la lju-bi-ca.

1. Prišla iz Rima poštica,
da mi je umrla ljubica.
Hojla djom, hojla rjom,
da mi je umrla ljubica.	4. Den'te doli tružico,
da si bom videl ljubico.
Hojla djom, hojla rjom,
da si bom videl ljubico.
2. Jaz pa nisem popred verjel,
pa dokler nisem pogledat šel.
Hojla djom, hojla rjom,
pa dokler nisem pogledat šel.	5. Al' si živa, al' si mrtva,
al' si še moja ljubica?
Hojla djom, hojla rjom,
al' si še moja ljubica?
3. Štirje fantiči me srečajo,
kjer moja ljubico nesejo.
Hojla djom, hojla rjom,
kjer moja ljubico nesejo.	

Izseljevanje na začetku 20. stoletja je bilo tako kot drugod po Sloveniji posledica agrarne preobljudenosti in življenjskih stisk. Stik s "starim krajem" pa so kljub temu ohranili.

Še več: v Ameriki so oštrški fantje celo sami sestavljali pesmi in marsikatero "ta domačo" prinesli s seboj domov, pa čeprav na vižo stare Vojska po cesti gre, pesmi še iz časov francoske zasedbe naših krajev, ki so jo tod vedno radi zapeli.

Vojska po cesti gre

Vojska po cesti gre,
vojska Francozov je.

Spredaj gre mlad major,
zraven pa fantič moj.

Krogla pa prileti,
fantič pa obleži.

Marija je mimo šla
in ga je klicala:

"Stani gor, fantič moj,
gremo za Jezusom!"

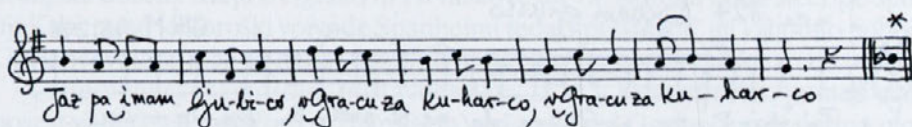
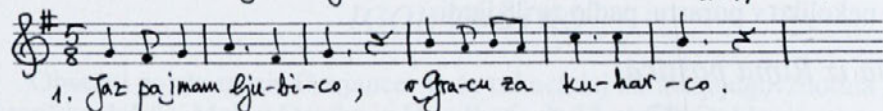
"Kaj bom jaz gori vstal,
ker mam prereven stan."

"Če maš glih reven stan,
saj t'ga je Jezus dal."

Jaz imam pa ljubico

♩ = ca 138 *Quasi giusto*

GNI M 45.299

1. Jaz pa imam ljubico,
v Gracu za kuharco.	4. Gor leži sinko moj.
"Kje pa je očka tvoj?"
2. Tam kje(r) je pojstelca,
pojstelca zdrakslana.	5. "Moj očka na vojsko šel,
nazaj ne bo več prišel."
3. Zraven je zibelka,
z belim pogrjena.	

Mladi radi prihajajo domov, se tu oženijo in odidejo nazaj. Pir, kot tu pravijo ohceti, ki traja danes dva ali tri dni skupaj, ponavadi opravijo po starem: s "šran-ganjem", s svati, "pirnjaki" ter obveznimi nepovabljenimi firbci, "mačkurami".

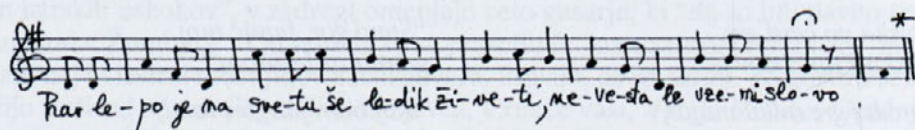
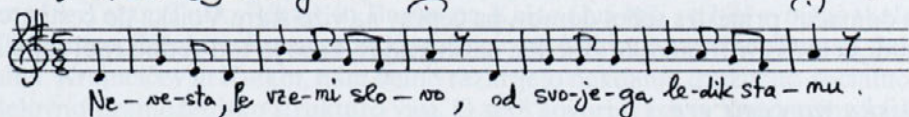
Te se "kar se da čudno oblečejo" in namaskirajo, da jih ob prihodu v hišo še domači ne prepoznajo. "Kamelo", z deko prekrito lojtro z vrečo, polno slame, in z leseno glavo, ki "zeva" in pri tem glasno klopota, prodajajo ob glasnem "glihanju" za pijačo.

Na ohcet so šli ženinu in nevesti včasih obvezno peti tudi "uglarji". Prišli so ponoči in zdržali na piru, dokler je bilo tam še kaj pijače. Peli so vedno "v štiri glasove", na koncu, ko so bili že zares dobre volje, so še glasno "ujkali", še posebej, preden so odšli. Nevesti so zapeli:

Nevesta le vzemi slovo

♩ = 120 *Quasi giusto*

GNI M 43.772

1. Nevesta, le vzemi slovo
od svojega ledik stanu.
Prav lepo je na svetu
še ledik živeti,
nevesta, le vzemi slovo. | 2. Nevesta, le vzemi slovo
od svojega ledik stanu.
Prav lepo je na svetu
še ledik živeti,
še lepši je zakonski stan. |
|--|--|

Ženinu pa so zapeli največkrat še "krancelvečer":

Ko sonce za goro je šlo

$\text{♩} = 125$ Quasi giusto

GNI M 43.752

Ko son-ce za go-ro je šlo, oj že-min, le vze-mi slo-vo.

Pa v ta pr-vič le, vze-mi od o-če-ta slo-vo. So te go-ri vzre-di-li, pa tak lu-štno je blo. Oj zdaj pa zbo-gom, zdaj pa zbo-gom, očka vi!

1., 2. 3., 4. *

1. Ko sonce za goro je šlo,
oj, ženin, le vzemi slovo.
Pa v ta prvič le vzemi
od očeta slovo.
So te gori vzredili,
pa tak lušno je blo.
Oj, zdaj pa z bogom,
zdaj pa z bogom,
zdaj pa z bogom, očka vi.
2. Pa v ta drugič le vzemi
od matere slovo.
So te gori vzgajali,
pa kak lušno je blo.
Al zdaj pa z bogom,
zdaj pa z bogom,
zdaj pa z bogom, mamca vi.
3. Pa v ta tretjič le vzemi
od svojih sester slovo.
Ste se radi imeli,
pa kak lušno je blo.
Oj, zdaj pa z bogom,
zdaj pa z bogom,
zdaj pa z bogom, sestre ve.
4. Pa v četrtič le vzemi
od svojih bratov slovo.
Ste se skupaj igrali,
pa kak lušno je blo.
Oj, zdaj pa z bogom,
zdaj pa z bogom, fantje vi.
Oj, zdaj pa z bogom,
zdaj pa z bogom,
zdaj pa z bogom, ženin ti.

Obvezen ples na ohceti je bil "pouštertanc", radi so plesali še polke in valčke. Vedno do jutra. "Pirnjaki" so imeli navado, da so s pokrovkami, lonci in z vsem, kar je ropotalo in zvenelo, "odšli v parado", v starem košu pa so nosili godca. Po poroki so s plugom orali po vasi – in godec je obvezno spremljal to povorko.

Zjutraj, ko so odhajali svatje kurit ogenj v gmajno, so zapeli še Zarjo, ohcet pa se je, razumljivo, nadaljevala naprej.

Zarja je zarja

$\text{♩} = 95$ giusto

GNI M 45.299 *

za-rya je za-rya, za-rya je za-rya, za-rya je za-rya, be-li je dan.

1. Zarja je zarja,
beli je dan.	4. Sobico pometaj mi,
beli je dan.
2. Skuhaj mi kavi-kavico,
beli je dan.	5. Zarja je zarja,
beli je dan.
3. Šolenčke operi mi,
beli je dan.	

Balada o fantu, ki je zabodel nevesto in potem tudi sam skočil v vodo, K nam prišel je zal mladenič, je po obliki in vsebini močno podobna tovrstnim pripovednim pesmim s Štajerskega.

K nam je prišel zal mladenič

$\downarrow = 165$ *Giusto* *Alz* *GNI M 43.776*

K nam prišel je zal mlade-nič, po i-me-nu Ton-ček bil.

On je mi-lo ma-mi-co pro-sil, naj gre hčer-ka na špan-cir *

1. K nam prišel je zal mladenič,
po imenu Tonček bil.
On je mi-lo mamico prosil,
naj gre hčerka na špancir.	9. Ko sta prišla sredi gozda,
sred gozdčiča zelenga:
2. "Oj, mladina, kam zahajaš,
kadar sonce doli gre?"	10. "Tu pred mano zdaj poklekni,
tu bo tvoja grenka smrt."
3. "Ljuba mamca, na plesišče,
tam, kjer polke špilajo."	11. Dekle dol je pokleknilo
in prav mi-lo jokala:
4. Ko sta prišla na plesišče,
prec je z drugim plesat šla.	12. "Ljubi fantič, daj še enkrat,
naj grem k mamci po slovo!"
5. Ko sta nehala plesati,
je pa k svojmu ljubmu šla.	13. "Zate nima več slovesa,
to bo tvoja grenka smrt."
6. "Ljubi fantič, ne zameri,
saj je ravno sosed bil."	14. Fant potegne nož z nožnice
in zabode jo v srce.
7. Fantič ji pa nič ne reče,
le pogleda jo ostro.	15. Fant odšel je gor na griček
in je skočil dol v vodo.
8. Čez nekaj časa ji pa reče:
"Pojdi, greva na špancir."	16. Fanta voda je zalila,
deklico pa rdeča kri.

Priložnosti za petje, druženje in za družabno življenje je bilo v kraju vedno dovolj. Svoječas so hodili okrog za sv. Jurija in peli:

*Sveti Jur je bil bogat,
on je imel beli grad.
Beli grad je on prodal,
je bele dnarce ubogim dal.*

Danes koledujejo samo še za novo leto in na svete tri kralje. Obe kolednici, ki ju ob tej priliki pojejo, sta primer "vzpenjajočega" se zaključnega tona. Od prve do zadnje kitice se zaključni ton (finalis) namreč zvezno dvigne celo za kvarto (štiri tone) navzgor.

Dobar večer vam vošim

$\downarrow = 92$ *Giusto* GNIM 43.766

Dobar večer vam vošim vsim hišnim ljudem,
Novo leto smo vam prinesli, od zdaj za naprej.

*
op.A

<p>1. Dobar večer vam vošim,
vsim hišnim ljudem.
Novo leto smo vam prinesli,
od zdaj za naprej.</p> <p>2. Novo leto prihaja,
vesel' se kristjan!
Pa le zbud' se iz spanja,
iz preljubljenih sanj.</p> <p>3. Po gorah je ivje,
po dolincih je mraz.
Pa pogledjte, kristjani,
v Jezusa obraz!</p> <p>4. Pa kak milo in lepo
v jaslih leži, od mraza trepeče,
se milo solzi.</p> | <p>5. Sveti Jožef in Marija
sta bežala v Egipt,
jim' je angel oznanil,
vesela sta b'la.</p> <p>6. Zdaj pa pro'smo za darila,
če le volja je vas:
En pehar orehrov,
en taler klobas.</p> <p>7. Eno štruco prediva,
če le volja je vas,
dva štefana vina,
če le volja je vas.</p> |
|---|---|

Trikralsjevsko vedno pojejo v tri glasove. Tisti, ki poje naprej, poje vodilni glas, en glas poje čez, torej melodijo nad vodilnim, ostali fantje pa pridajajo bas.

Ena prečudna zvezda

$\downarrow = 102$ *Quasi giusto* GNIM 43.767

Ena prečudna zvezda gre(še) iz da-če - ee ju - tro - ve.

*
op.A

1. Ena prečudna zvezda gre iz dežele Jutrove.
2. Trije Modri so se zbral in na rajžo se podal.
3. Ko pridejo v Jeruzalem, zvezda se jim skrila je.
4. Oni ne vejo, kam naprej, Herodeža vprašat grejo.
5. Ko kralj Herod zasliši to, on se prestraši prav močno.
6. In sklical je pismarje vse, če vejo, kje Kralj rojen je.
7. Tam v betlehemski štalici – tako zapisano stoji.
8. Ko ven iz mesta pridejo in zvezdo zopet vidijo.
9. Al' zvezda se prikaže spet, še bolj je svetla kot popred.
10. So šli več dni in več noči, zvezda nad štalco ostoji.
11. Zvezda nad štalco ostoji, al' notri Ježušček leži.
12. Našli so ga v jaslicah in Marijo z Jožefom.
13. Pri vas naj ostane večni Bog, ali z nami naj rajža Sveti Duh.

Trikraljevska se poje kot prava kolednica od hiše do hiše. Če koledniki pri kakšni hiši ne dobe darov, ki jim "pripadajo", potem dodajo še štirinajsto kitico, s katero zagrozijo:

14. Če nam ne boste nič dar'val,
vam bomo hčerko odpeljal...,

če imajo pri hiši godno hčer. Če pa te ni, potem zapojejo:

Če nam ne boste nič dar'val,
vam bomo hišo spodkopal!

Za pusta gredo maškare od hiše do hiše za "pohanje". Še danes imajo v tem času marsikje navado v hiši domači ob večeru "ljungati se za repo pa zele", poganjati se na gugalnici, ki jo z "oprtami" obesijo na tram v hiši. Po možnosti so morali pri "ljunganju" tedaj z nogami priti do stropa ali vsaj čim višje. "Tancali so ko žrebci", zraven pa govorili:

"Djipo, djipo, djipo,
da udri noga,
jutri ne bo toga."

2/4 (♩)

djipo, djipo, djipo,
da u-dri no-ga,
ju-tri ne-bo to-ga.

Še vedno marsikje po hišah še "čujejo", pojejo pa ne več. Pravijo, da so včasih tudi peli. Danes se raje igrajo: rinčkajo, golobčkajo, bijejo rihtarja, se obešajo. Za kazni se pri teh igrah največkrat tepejo s pasom ali "ribajo cigou", tako da z glavo drgnejo ob trde predmete.

Za mrliča vedno "klenkajo" z dvema zvonoma:

*"Dones meni,
jutri tebi!"*

Pritrkavajo na dva zvona (in še s kladivom) še na vse svete, na veliki šmaren in za novo leto, ko zlezejo v "turn" že ob treh zjutraj. Ob požaru ali ko zvonijo proti toči, pa "vlečejo za oba štrika in bijejo plat zvona".

Za godovnika gredo radi pod okno "romlat", največ za Jožefa in Martina. Pri tem ni važno, "kaj vzame kdo v roko, glavno, da se čuje".

Ob odhodu k vojakom še danes naredijo "poslovilnega". Ko "gre soldat od hiše", mu zapojejo Popotnik pride čez goro:

Popotnik pride čez goro

$\text{♩} = 120$ *Quarigusto* $+ \frac{1}{4}$ GNI M 43.781

Po pot-nik pri-de čez go-ro, od do-ma jemlje že slo-vo.

Od o-če-ta in od svo-je ma-tere, od svo-je ljub-ce za lju-bje-ne.

1. *Popotnik pride čez goro,
od doma jemlje že slovo.
Od očeta in od svoje matere,
od svoje ljub'ce zaljubljene.*
2. *Puška že na sten' visi,
moja dekle briše si oči.
Še popred jo bodem na svojo ram'co djal,
bom teb', ljubo dekle, poljubček dal.*
3. *V kasarno pride še vesel,
ali tam se jokati začne.
Raztrga svojo civilno obleko preč,
pripaše si soldaški meč.*

Voz, na katerem ga odpeljejo, okrasijo s smrekami, s "krancelni" in z raznobarnimi papirnimi trakovi, obvezno pa ga je spremljal godec. V Krškem, kjer so fantje dobili razpored, "štelengo", so se, če se niso že med potjo, potem obvezno stepili.

Pred odhodom k vojakom so fantom včasih streljali tudi z možnarji. Streljali pa so še na veliko soboto pred žeganjem, za prvi maj in nevesti, ko je šla k poroki. Danes z možnarji ne streljajo več.

Dokler so tu še gojili konopljo, so na "kvatranco", kvatarno nedeljo, "streljali z biči". Pokalo je, "kot bi puške pokale". Največ zaradi "šmica", posebej spletene-ga konca, cofa pri biču. Fantje so tedaj že ponoči, največkrat že okrog druge ure zjutraj (ali vsaj pred mašo), odšli z živino na pašo. Nekajkrat so "ustrelili" z biči,

potem pa so lahko odšli nazaj spat. Kolikor prej so prišli na pašo, toliko bolje je bilo. Za zadnjega je bila to velika sramota.

Pastirji so na paši včasih iz kostanjevega lubja "zvijali rogove s prdci". Ko so na paši kurili, so zato, da dim ni šel k njim, mahali z rokami in pri tem govorili: "Sem potica, tam kosir...", kosir so pravili srpici za delo v vinogradu. Za boljši ogenj pa so govorili še:

"Bog daj, da bi gorilu,
da bi se angelčaki grijali,
zraven paj još mij."

Če se je komu na očesu spustil ječmen, so stare ženice z rokami zamahovale pred očmi, kot bi žele, zraven pa govorile:

"Sijala te nisam,
žet ćju te pa!"

In če krava ni imela mleka, so bili za to krivi uroki, ki so jo obsedli. Takrat je bilo treba izkopati kost, jo sežgati na križpotju, zraven pa biti popolnoma tiho, predvsem pa ne izgovoriti nobene besede, četudi te kdo kaj vpraša.

Zanimiv je Oštrc, četudi opazovan samo skozi njegovo zvočno podobo. Splošno slovenski je, je pa tudi malo poseben in samosvoj. In ostaja še naprej drugačen kot vasi nižje nad Podbočjem in Kostanjevico, pa čeprav večina Oštrčanov dnevno hodi "na šiht" v dolino. In le doma zapojejo z malo prikritega sramu: Mila moja mačica, iz polnih grl pa svojo "himno", kot pravijo pesmi Sada čemo jedno po oštrsko.

Mila moja mačica

$\text{♩} = 150$ *Giusto* GNM 43.783

Mi-la mo-ja ma-či-ca, ča se tako pla-češ? * Pla-čem se, ja!

Dek-la me je po-kriv-i-la, da sam s pe-ći pra-tu kra-la. Ni sam je ja.
"Ja sam pa iz stra-mi lu-kau, kad je hla-pac prato cukau. Cu-kau jou je."

"Mila moja mačica,
ča se tako plačeš?"
"Plačem se, ja.
Dekla me je pokrivila,
da sam s peči pratu krala.
Nisam je ja".
"Ja sam pa iz strani lukau,
kad je hlapac prato cukau.
Cukau jou je".

Sada čemo jedno po oštrško

$\text{♩} = 108$ *Giusto* GNI M 43.704

1. Sa-da če-mo jedno po Oš-tr-ško. Ča sam rakau, re-kau sam,
 2. Čr-me-ško. Ja sam botar, ti si botar,
 3. Ko-staj-nar-šku. Fli-ka, fluk, za botru plug,
 to je po Oš-tr-ško.
 do-kele je još li-tar mo-kar. Kad je li-tar suh, "on-da bo-tar gluh."
 to je po Ko-staj-nar-šku.

1. Sada čemo jedno po oštrško.
 Ča sam rakau, rakau sam,
 to je po oštrško.
2. Sada čemo jedno po črneško.
 Ja sam botar, ti si botar,
 dokle je još litar moker.
 Kad je litar suh,
 onda botar gluh.
3. Sada čemo jedno po kostajnaršku.
 Flika, flug, za botru plug,
 to je po kostajnaršku.

VIRI

Informatorji in pevc:

- iz Oštrca: Sintič Jože, Sintič Vera, Sintič Franc, Sintič Anton, Stopar Tone, Pincolič Marjan, Žulič Anton, Žulič Martin
- iz Orehovca: Brsan Tone
- iz Kostanjevice: Hodnik Martin, Jenškovec Ludvik, Jordan Jože, Jordan Milan, Pavlovič Karel
- iz Malenc: Jordan Roman
- iz Črneče vasi: Pirc Marija
- iz Zameškega: Bele Nežka, Jordan Lojzka, Jordan Peter, Kovačič Ivan, Medvešček Lojz, Medvešček Marija

ON THE SOUNDS BENEATH OPATOVA GORA

SUMMARY

Oštrca is a village high in the Gorjanci mountain range has preserved an interesting demographic and ethnographic image. The rich living musical repertoire shows the lively and varied past of the region, a lot of songs are connected with annual and life cycle heritage. The analysis of the sound reveals many "trivialities", which are often neglected, but give the village and its inhabitants the "colour" without which they would not be what they are.

TRDINO BO TREBA BRATI ZNOVA

BORIS PATERNU

Spomenu prof. Janeza Logarja (1908–1987), največjega raziskovalca in poznavalca Trdinovega življenja in dela, tudi profesorja na novomeški gimnaziji v letih 1934 do 1938.

Pisatelj znamenitih Bajk in povesti o Gorjancih ima v slovenski literarni zgodovini in še posebej v šolah preveč umirjeno in pohlevno mesto. Zdi se, kot da je ves zajet in ujet v neke zelo preproste, udobne in dokončne označitve, ki jih že dolgo znamo in ponavljamo, in je z njimi tako rekoč odpravljen in arhiviran. Spravljen med naše kulturne klasike nevznemirljive vrste, namenjene šolstvu in pozabi.

In vendar gre v resnici za pisatelja, ki je zapleten v psihološkem in zahteven v literarnem smislu, vse prej kot ulovljiv v poenostavljeno časovno in slogovno umestitev. Trdina ni nikakršna literarna okamenina. Njegovo pripovedno delo je notranje toliko živo, raznovrstno in večpomensko, da še zmeraj omogoča različna branja in tudi nasprotujoče si recepcije. Po eni strani njegove bajke in povesti res lahko uvrstimo v enega izmed dovolj znanih, ne več problematičnih vzorcev slovenske proze 19. stoletja, v tistega, ki je nastajal iz spoja umetne pripovedi z ljudsko, folklorno. Po drugi strani pa Trdina ta tradicionalni vzorec razbija, saj ga polni z nečim čisto svojim in vznemirljivo novim, kar lahko moti ali očara, tako da stari vzorec na vseh straneh poka in se odpira v nepredvidljivo. Skratka, Trdina povsod štrli čez, če ga dobro pogledamo, in ga zato ni mogoče brez velikega preostanka zaarhivirati v model naše klasične pripovedne psevdofolklore.

Seveda pametni nismo samo mi in naš čas, ko se vrača k Trdini. Že nekateri pisateljevi sodobniki, živel je od leta 1830 do leta 1905, so natanko čutili, kako Trdina štrli čez, ga brali po svoje, tudi mimo tistega, kar je o sebi pripovedoval in kot se je razlagal sam. Naj nam to reč osvetli nekaj primerov in vznemiri ter razgiblje tudi današnje, morda že nekoliko otrplo dojemanje tega pisatelja. Zgodovina branj nekega avtorja ni nikoli odveč, če si želimo širiti vstope vanj in preverjati svoje branje njegovih del.

Fran Levec – urednik Ljubljanskega zvona, kjer je leta 1882 začel objavljati Bajke in povesti o Gorjancih in jih objavljati vse do poletja 1888 – je Trdino sprejel z navdušenjem, ga v pismih hvalil in spodbujal in obveščal o tem, kako njegove “stvari ljudje neizrečeno radi bero”. S tem je sprožil neustavljivi plaz novih bajk in povesti, ki pa so vse bolj lomile in prestopale okvire tistega, kar je pričakoval Levec, in se razvile v strašansko kritiko resničnih razmer, resničnih dogodkov in resničnih ljudi tistega časa. Tako so stvari uredniku postopoma zrasle čez glavo in v pismu prijatelju Janku Kersniku je spomladi leta 1887 zapisal: “Trdina je res hudič! Paziti bo treba nanj ter mu pristriči peruti!” Pisatelj bajk in povesti je zanj postajal vse bolj nezmeren in nepredvidljiv. Trdinov drzni aktualizem, ki ni priznaval nobenih konvencij več, je bil samo ena, gotovo najbolj opazna lastnost, ki je prestopala neke bolj ali manj običajne in privajene mere

psevdofolklorne literature tistega časa. Toda to ni bilo vse. Na drugo pomembno lastnost, ki je segla čez, ne več tematsko, pa je mimogrede opozoril Karl Dežman, sicer renegat in Trdinov politični nasprotnik. Leta 1882 je v pogovoru z Levstikom izrekel naslednjo sodbo, seveda v nemščini: "Ali berete bajke v Zvonu? Ta prekleti Trdina! Kakšen čudovit jezik in kakšna poezija. Na primer 'Gluha loza' je nekaj, česar še ni bilo!" Prav Dežmanu, s Trdinove strani do kraja zavrženemu narodnemu odpadniku, je treba priznati, da je odprl pogled na tisto lastnost gorjanskih bajk in povesti, ki je bila literarno najpomembnejša in je opozarjala na Trdinov vzpon iz ljudske podlage in kolektivne poetike v osebni slog in osebno poezijo.

Tretji in najbolj daljnosežen pa tudi največ pozornosti vreden primer opazovanja Trdinovih bajk in povesti v tistih njihovih lastnostih, ki so prestopale konvencijo, pa najdemo pri Ivanu Cankarju, mojstru moderne proze. Kot vemo, je Cankar Trdino izredno cenil in mu v javnosti zapisal vrsto visokih priznanj. Štel ga je pravzaprav za največjega pisatelja starejše slovenske pripovedne klasike in to svoje stališče oprl tudi na enako Kettejevo mnenje. Pri tem je najvišjo vrednost pripisoval Bajkam in povestim o Gorjancih. Razlog za tolikšno prevzetost nad Trdino je bilo več. Najbolj oseben razlog je bil v tem, da je Cankar po odmiku od evropske dekadence leta 1900 in tudi njene jezikovne razrvanosti prav pri Trdini našel živ primer neizumetničenega, naravnega in močno ozemljenega jezika, jezika ob pristnem ljudskem izviru, "kakor da diši iz vsake njegove besede sočna slovenska prst". Cankar sam se je zagledal med tistimi, ki "so obubožali, ko so hodili drugam bogastva iskat", kot je zapisal v oceni prve knjige Trdinovih Zbranih spisov v Ljubljanskem zvonu leta 1903. Hkrati pa je v tem prvinskem jeziku odkril tudi široko odprtost v domišljijo in poetičnost. Tako mu je Trdina pomenil smer in oporo, ko je svoji novoromantični usmerjenosti po oddaljitvi od dekadence iskal trdnejša in bolj domača tla. V eseju Dragotin Kette, objavljenem v Ljubljanskem zvonu julija 1900, je sodil takole: "Malokateremu narodu je romantično naziranje in čustvovanje tako lastno kakor slovenskemu. Dva kontrasta stojita tu tesno drug poleg drugega, in sta včasih na krasen način združena v eno. Preprostost in enostavnost, jasno, jedrnato izražanje, a na drugi strani polnočna fantazija, ki vidi in verjame, česar bi o belem dnevu ne videla in ne verjela živa duša. Najlepšega izraza je dal tej posebni naturi slovenski Janez Trdina v svojih 'Bajkah in povestih o Gorjancih'. Kette je bil navdušen za te bajke, ki so se mu zdele po pravici najimennitnejše pripovedno delo slovensko. Čital jih je največ in s posebno vnemo leta 1896, to je takrat, ko je izginil iz njegovih pesniških umotvorov zadnji sled tujske nenaravnosti."

Tako je Janez Trdina nenadoma močno zafunkcioniral v novem in že čisto drugačnem času, pritegnjen iz preteklosti v živo sodobnost, v sistemski krog nove epohe, kot bi rekel teoretik literarnih evolucij J. Tinjanov, v epoho slovenske moderne. V Cankarjevem dojemanju, ki ga je razgrnil tudi pred javnostjo, je začel delovati kot nekakšna nacionalna terapija začasnih odtujenosti mlade in zagnane moderne. "Šele zdaj, od tujih zvokov pokvarjen, sem opazil, kako bogat je njihov jezik", pravi Cankar, ko govori o pripovedništvu naših klasikov, ki mu na čelo postavlja Trdino. In "to bogastvo izvira iz slovenskega mišljenja in čustvovanja". Tako sklepa v oceni prve knjige Trdinovega Zbranega dela. Seveda pa Cankar pri vsem tem zelo odločno in polemično poudarja, da Trdinova "narodna umetnost" nima nič skupnega z ono drugo – v jeziku in duhu primitivno, umetno po-

Janez Trdine kot ga je upodobil slikar Boris Kobe.

kmeteno in "za narod" pisano domačijsko književnostjo, ki jo imenuje "primojduševska" ali "krjaveljska" literatura pa tudi literatura "irhastih hlač", ki v resnici poneumlja in je za slovensko kulturo ponižujoča. Trdina je postal tudi Cankarjevo polemično orožje v boju zoper trivialno varianto domačijske ali psevdofolklorne književnosti, ki je v delu kritike in gledališke politike imela precejšnjo podporo.

Tudi zato se je Cankarju zdelo potrebno natančneje označiti Trdinovo razmerje do ljudske oz. narodne pripovedi. Pri tem je najprej opozoril na bistveno: namreč na pisateljev osebni in svobodni delež pri oblikovanju že danih ljudskih pripovednih snovi in tudi njihovega jezika. Ne glede na narodno snov je na

prvo mesto postavil avtonomnost avtorjevega subjekta, zmogljivost njegove osebne domišljije in osebnega sloga. V oceni druge knjige Trdinovih Zbranih spisov, objavljeni v Ljubljanskem zvonu leta 1905, je stvari razmejil takole: "– V 'Bajkah in povestih' (tako je namreč moje mnenje) pa je Trdina svoboden in stvarjajoč umetnik. Iz snovi, in če mu je bila dana v še tako celotni in popolni obliki, je ustvaril nov umotvor, ki je čisto njegova last. Ko bi bil Trdina napisal svoje povesti, kakor jih je slišal, in napisal vse to in samo to, kar je slišal, bi nam bil podal pač mnogo zanimivega narodnega blaga, umotvora pa najbrž nobenega. To razodeva posebno lepo 'Kresna noč', ena najjimenitnejših povesti v prvem delu zbirke. V enotnem okviru je opisal Trdina vse skrivnosti in čudovitosti kresne noči, razpletel in razrešil celo vrsto motivov ter naposled v prijetnem umetniškem loku zaključil krog. Kakor je v 'Verskih bajkah' očitno, da je Trdina natanko spoštoval ustno sporočilo, tako in še bolj očitno je, da mu je bila v 'Bajkah in povestih' tradicija narodova le snov, ki jo je porabil in obdelal po svoje. Vse osebe, ki nam jih prikazuje Trdina – godci, krčmarice, krošnjariji, kmetje – so živele resnično in morda še žive; Trdina jih je videl in govoril z njimi. Ali to nas nič ne briga: glavno je, da jih je videl Trdina z očmi umetnika in da se je njih preprosto pripovedovanje v jeziku in slogu Trdinovem izpremenilo v umetnost. – Tako je navsezadnje delal tudi Cankar sam s snovmi in z jezikom ljudskih pripovedi, od Petra Klepca in Kralja Matjaža do Lepe Vide in Kurenta. Najbrž ni samo naključje, da ima Hlapec Jernej podoben konec kot Trdinova zgodba o upornem požigalcu Pavlu. Tudi njuna Kurenta nista brez notranjih vezi. Iz Trdinove proze ni nihče rasel tako močno kot prav Ivan Cankar. To pa zato, ker je v njej znal brati več kot Trdinov čas. Bral ga je že skozi pretanjeno občutljivost moderne. Zato je lahko v dunajskem nemškem listu Der Süden aprila 1900 v svojem prikazu

slovenske književnosti od Prešerna naprej (Die slovenische Literatur seit Prešeren) zapisal o Bajkah in povestih izredno visoko oceno: da "predstavljajo literarni in umetniški spomenik neminljive vrednosti; slovenski slog je v tem delu dosegel najvišjo popolnost!"

Seveda ni bil jezik edino in vse, kar je Cankarja priklepalo na Trdino. Jezik je bil samo besedni del duha, ki je deloval zadaj in ga je Cankar dojel z najbolj živahne strani. To je bil duh Trdinove nenavadno močne notranje prostosti, s kakršnim je dojemal življenje okoli sebe, in pogumna odkritost, s kakršno je v svojem pisanju razodeval lepote in umazanije tega sveta. Ostrino Trdinove moralne, socialne in politične kritike, umeščene v bajke in povesti in naperjene predvsem zoper domače graščake, nemškutarje in klerikalizem, je njegov čas sicer razumel in z njo soglašal ali jo obsojal, vendar jo je dojemal pretežno na ravnini konkretnega, se pravi realnih dogodkov in oseb. Cankar je s svojim branjem segel pod površino ter dojel globlji utrip Trdinovega duha. V njegovem pripovednem portretiranju slovenskega ljudstva je na primer začutil silovito nekonvencionalnost in izjemen smisel za prodorno opažanje, ki je daleč presevalo vsakršno slovensko nacionalno karakterologijo 19. stoletja in postajalo pisateljska mojstrovina. V že omenjeni oceni druge knjige Trdinovih Zbranih spisov Cankar takole povzema opazovalno moč bajk in povesti: "Lahkovernost in nezaupnost, praznoverje in dvomljivost, zabavljivost in hlapčevska ponižnost, vse te nasprotujoče si lastnosti so spojene v harmonično celoto, a krona te lepe celote je vesela in brezskrbna lahkoživost, ki jo izpričuje Dolenjec, ta najimennitnejši predstavnik slovenskega naroda, na obrazu in v kretnji, v jeziku in slogu." Najbolj pa se je Cankar razveselil in razpisal ob Trdinovem portretiranju slovenske ljudske vernosti, ki je v bajkah in povestih prikazana kot nekaj tako zelo človeškega, zemeljskega in poetičnega hkrati, da samo še navzven in pod silo sodi pod cerkveno streho.

Odlomek, ki sodi sem in v katerem se Cankar pod sugestijo Trdinovega pisanja razživi na poseben način, se glasi: "Bistri Dolenjec si je usvojil tiste nauke, ki so mu prijali po svoji poeziji, ali ki so bili sorodni njegovim ajdovskim spominom, in jih je prikrojil po svoje, tako da se je včasih iz dogme porodila najlepša poezija. Vso drugo dogmatsko brkljarijo je pač spo-

Bajke in povesti o Gorjancih z likovno opremo Melite Vovk.

štoval, kakor je bilo potrebno, ali tuja mu je ostala za zmerom, ker ni bila sorodna njegovemu veselemu in odkritemu značaju. Najlepše pa se kaže dolenjski in pristno slovenski značaj v načinu, kako je pretil dušečo, tesnobno katoliško mistiko v čisto, ljubeznivo poezijo. Poglobil je dogmo, učlovečil jo je. Kako veličasten simbolizem je v bajki o rojstvu prvega človeka, ustvarjenega iz božjega potu! In v drugi bajki: 'Bog se je ločil od svojega trupla in se preselil v nebesa.' Truplo pa je na zemlji zgnilo in se izpremenilo v rodovitno prst. Spoštovanje narodovo do cerkvene vere je samo zunanje, priučeno in vtepeno. V njegovem praznoverju, v njegovih pripovedkah, ohranjenih od roda do roda, se kaže njegovo pravo naziranje veliko jasneje nego v privajenem izpolnjevanju cerkvenih dolžnosti ali, postavim, ob političkih volitvah. Najbolj jasno se kaže njegov zdravi skepticizem v veselem, včasih celo robatem humorju, ki se ne ustavi ne na pragu cerkve, ne župnišča. Marijo in malega Jezusa je osvetlil s čisto poezijo; iz odraslih svetnikov in svetnic, iz sv. Petra in sv. Coprijana, iz proštov, župnikov in nun brije norce."

Tako, do kraja heretizirano in hkrati spoštljivo sliko prvinske ljudske vernosti – z dvomom, humorjem in čisto poezijo v sebi – je iz Trdine izkopal šele Cankar. Izkopal potem, ko se je v eseju Dragotin Kette (1900) in v polemiki Almannahovci (1901) na drugi ravnini z veliko prizadetostjo pognal v ločevanje med dogmatično in nedogmatično, lahko bi tudi rekli osebno ali moderno religioznostjo, in samo v slednji videl možnost, da na njeni podlagi nastaja resnična umetnost, tudi moderna poezija. Po njegovem pravo ustvarjanje lahko poganja samo iz iskanja Boga, ne pa iz dokončnega najdenja, ki je konec, ker je dogma. Začetke te svobodne, heretizirane religioznosti pa je s Trdinovo pomočjo zagledal v prvinski ljudski vernosti in jo z veseljem postavil v pravo luč. Pri tem se je hote ali nehote spopadel z vrhovnim katoliškim kritikom Antonom Mahničem, ki je Trdino ocenil čisto drugače. Mahničeva kritika je s svojo ostrino še preseгла nemške liberalce, ki so napade na pisca bajk in povesti leta 1887 in 1888 prenesli celo v dunajski državni parlament. V Rimskem katoliku je aprila 1889, ko je "puščavnik izpod Gorjancev" po hudih gonjah že odložil pisanje bajk, zapisal naslednjo sodbo: "Sploh so Trdinove bajke in povesti prava kloaka, ki se vije skozi letnike 'Ljubljanskega zvona', kloaka, v katero se zliva vse, kar se da misliti najbolj ostudnega in kosmatega – prava 'kvintesenca' mladoslovenskega liberalstva!" Nekoliko podobno, pa še hujšo izkušnjo je imel za seboj tudi že mladi Cankar. Njegovo prvo pesniško zbirko Erotika je leta 1899 škof Bonaventura Jeglič pokupil in požgal, v dobri veri, da preganja pohujšanje. Tudi od tod so poganjale Cankarjeve globinske simpatije do Trdine.

Vsa izrazitejša branja Janeza Trdine, ob katerih smo se pomudili, nas opozarjajo na to, da gre za pisatelja, ki ga res ni mogoče zamejiti v navadne vzorce slovenske umetne psevdofolklorne proze 19. stoletja. Niti v najbolj izdelan in tvoren program tiste vrste, ki ga je postavil Fran Levstik v Popotovanju iz Litije do Čateža leta 1858 in dal lep zgled umetne pripovedke z Martinom Krpanom istega leta. Njegov vzorec spoja med ljudskim in umetnim je bil preveč vezan v Lessingove racionalistične in klasicistične norme, da bi ustrezal Trdini, ki ga je v nekem smislu spoštoval, zraven pa prebil na vseh koncih. Prebil v smer stopnjevanje fantastike, včasih poetične, drugič groteskne, prebil v skrajni realizem in demonizirano romantiko, v imaginacijo in zraven v esej, v osmislitev ali v destrukcijo sveta. Izbira vsega tega je pri njem velika, kaj vidimo in česa ne, je odvisno od našega "akta branja" (W. Iser). Na dnu njegove proze, če je ne be-

remo zamejeno, obstaja pomenska raznovrstnost, deluje dinamična polifonija. Prav s tem njegovo delo prebija svojo zgodovinsko zamejnost, svoj čas in se poganja v nova življenja.

To pomeni, da tudi naš čas mora brati Trdino znova.

Možnosti so vsaj tri. Če naj Trdino beremo s položajev moderne literature in skozi njeno senzibiliteto, bi morali nadaljevati pot, ki jo je, kot smo videli, doobra utrl že Cankar. Če naj bi ga odkrivali s pozicij postmodernizma, bi najbrž začeli z močno razvito Trdinovo "metafikcijo", to se pravi z opazovanjem njegovih pogostnih razmišljanj o lastnem pisanju, še posebej o razmerju (recimo "intertekstualnosti") med osebnim in ljudskim. Glede na to je za svoje zgodbe izbral tudi dvoje razločevalnih poimenovanj: bajke, ki se bolj držijo ljudske pripovedi, in povesti, v kateri je več resničnosti. In če bi nazadnje izbrali še tretjo možnost branja, moralistično in pedagoško, ki bi morda ustrezala današnjim retrogradnim tokovom znotraj slovenske kulture, bi seveda morali pogledati stvari s čisto drugega konca. Spomnili bi se, da je Trdina odraščal v obdobju, ko se je močno uveljavila vzgoja, kot jo je zasnoval Anton Martin Slomšek in ki je bila res enciklopedična, saj je zajela tako rekoč vsa življenjska področja. Če pogledamo na našega pisatelja skozi ta zorni kot, je izid jasen. Na primer: eno izmed vodilnih vzgojnih gesel, ki jih beremo v znameniti knjigi Blaže in Nežica v nedeljski šoli (1842) se glasi: "Varite se godcev in ženskega spola!" Ugotoviti bo treba, da je nesrečni Janez Trdina kmalu ušel s teh blagih vajeti. Izpričano je, da se ni varoval niti godcev niti ženskega spola. Ne v literaturi in ne v življenju.

JANEZ TRDINA SHOULD BE REREAD

SUMMARY

Janez Trdina (1830–1905), the author of the famous "Myths and Legends of Gorjanci" cannot be confined to the frames of the known and usual patterns of Slovenian pseudofolklore prose of the 19th century. His tales are much more dynamic and surpass these patterns in different spheres: firstly in the sphere of poetic or grotesque fantasy, secondly in the sphere of extreme realism and thirdly in the sphere of pragmatic essays and radical actualism. It is a polyvalent prose, permitting different readings. This is particularly evident in the various critiques (F. Lavec, K. Dežman, A. Mahnič, I. Cankar). The modern day and sensibility demand new readings of Trdina's Myths and Legends. Some possibilities are shown in the above article.

PLANINSTVO NA GORJANCIH

VLADIMIR JAGARIČ

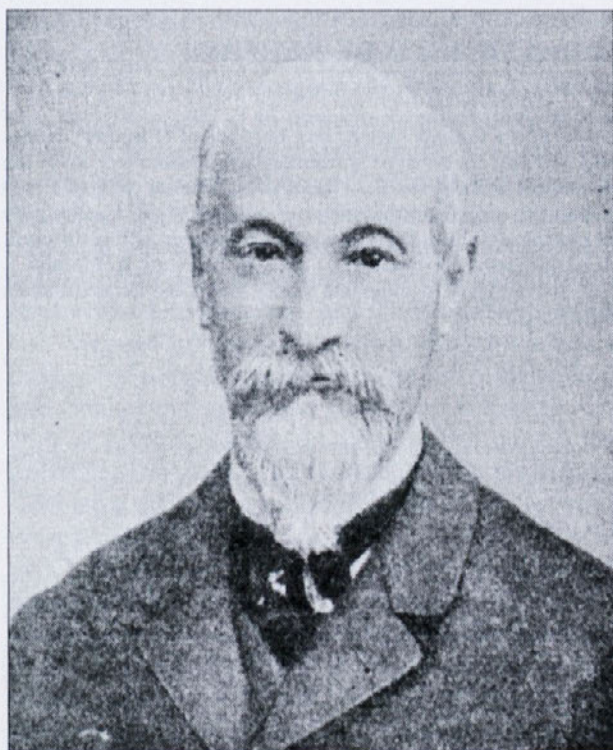
Med dolinami Kolpe, Krke in Save se na obeh straneh slovensko-hrvaške meje razprostira gorski masiv, ki ga na slovenski strani imenujemo Gorjanci, na hrvaški pa Žumberk. Ime Gorjanci je najprej pomenilo prebivalce na gori, kasneje pa se je preneslo na samo goro.

Domneva se, da je ime Žumberk nastalo z zamenjavo imena Schönberg v Slumberk. Pogorje se razprostira v blagem loku srpaste oblike, kar bi dalo osnovo za nemško ime Sichelberg. Tako se je imenoval tudi stari grad, ki je nekoč stal na vrhu vzpetine, južno od vasi Stari grad.¹ "Sichelburger Berge" je kot ime za ves gorski hrbet uporabljal J. F. Fras v svoji Topografiji.² Zdi se, da so ta imena povezana z imenom, iz katerega naj bi nastal oronim Žumberška gora. V popisu župnij oglejskega patriarhata iz leta 1296 je žumberška župnija vpisana pod imenom Sicherberch, iz tega pa je nato nastalo današnje hrvaško ime Žumberak.³ Kot pravi J. V. Valvasor,⁴ naj bi v davnini to pogorje imelo ime "Mons Ostrecz" (Ostrška gora), ime "Uskokten Gebirge" (Uskoško gorovje) pa naj bi dobilo po uskokih, ki so se priselili v te kraje.⁵ Po zapiskih Iva Pirkoviča in Janeza Trdine naj bi se celo pogorje imenovalo tudi Kukova gora.

Začetek planinstva na Gorjancih in Žumberški gori je povezan z imenom univerzitetnega profesorja matematike iz Gradca, dr. Johannes Frischauf

(1837–1924), ki je med svojim potovanjem po Sloveniji in Hrvaški dvakrat obiskal tudi Gorjance. Bil je to 9. junija in 28. septembra 1889. leta. Ti svoji potovanji je opisal v članku Das Uskokten-Gebirge, ki je izšel leta 1890,⁶ in to je prvi pravi znani tiskani planinski potopis o Gorjancih ali Žumberški gori.

Frischauf se je v spremstvu vodiča Franca Reclja odpravil na Gorjance iz Šentjerneja prek Gorenjega Vrhpolja (Oberfeld), Cerovega Loga (Zeroulog) in Krvavega kamna do cerkve sv. Miklavža. "S cerkvenega zvonika," piše Frischauf, "je zares čudovit razgled." Tu zraven je tudi mežnarija, v kateri se lahko prenoči. Mežnar,

Johannes Frischauf (1837–1924).

po imenu Anton Miklavčič, lahko pripravi hrano in prenočišče tudi za večjo družbo, če se prej najavi. Pot se nadaljuje v smeri proti jugu. Po košenicah in gozdovih se vzpenja do najvišjega vrha Gorjancev in Žumberka. Na planoti vrh gore so ruševine cerkvic sv. Jere in sv. Elije. Lep razgled se nudi samo z jugovzhodne strani planote. Frischauf priporoča: "Ko bi na vrhu posekali drevje, bi bil razgled podoben razgledu s kranjskih snežnikov. Odtod bi se videlo do Velebita in bosanskih in štajerskih planin, do Julijskih Alp, videli pa bi se celo tirolski in italijanski Dolomiti". Z vrha se je spustil v Sošice, odkoder je odšel proti gradu Sichelberg, nato pa po dolini Kupčine do Pribica, Krašica in Ozlja in nato s kočijo v Karlovec. Po tej turi je Frischauf predlagal osrednjemu odboru Hrvaškega planinskega društva (HPD) v Zagrebu, da bi bilo treba zaradi lažjega pristopa "markirati poti od izhodiščnih točk in posekati drevesa na najvišjem vrhu". Prvo nalogo sta opravila Ivan Saje, nadučitelj iz Šentjerneja, in vodnik Franc Recelj. Da bi se dalo priti v zvonik cerkve sv. Miklavža, je bilo narejenih pet ključev, ki so bili spravljeni v bližnji mežnariji. Drevesa na vrhu je dal na svoje stroške posekati Heinrich Krapek, znani karlovški fotograf. Ker bi se rad prepričal, kaj je že narejeno, se je Frischauf čez dva meseca znova podal na pot. "Markacije so narejene dobro, glavni vrh pa je sedaj, ko je drevje posekano, tako čist, da skupaj z jugovzhodnim vrhom omogoča popoln razgled," pravi Frischauf. Tokrat se je vračal preko Sopotskega slapa do Petričkega sela, kjer je prenočil. Naslednjega dne se je vrnil v Kostanjevico.

Frischaufov obisk in objava članka predstavljata pomemben dogodek za uveljavitev Gorjancev med planinci. Njegovemu obisku so sledili številni naravoslovci, še zlasti botaniki, ki so jih pritegnile floristično bogate košenice. V Žumberku izstopata Kaštanica in Količevi krči, na slovenski strani pa so nedvomno najlepše košenice na Pirčevem hribu (Špilerjeva špica).

Gorjance je leta 1838 prvi botanično raziskoval Henrik Freyer (1802–1866), kustos Deželnega muzeja v Ljubljani.⁷ Leta 1879 jih je obiskal tudi dr. Josip Schlosser-Klekovski (1808–1882), utemeljitelj hrvaške botanike in prvi predsednik HPD, v družbi s književnikom in znanstvenikom Ljudevitom Vukotinovićem (1813–1893).⁸ Dragutin Hirc (1853–1921), pomembna osebnost v zgodovini hrvaškega planinstva, se je povzpел na Trdinov vrh v avgustu 1898. leta. Ta svoj vzpon in ostale planinske pohode po Žumberku obširno opisuje v svojih Pismih iz Žumberka, ki jih je objavjal v Narodnih novinah v Zagrebu 1898. leta. Hirc je rastlinska odeja Trdinovega vrha navdušila: "... nabral sem rastlin za celo mapo, posebej pa sem bil vesel albina *Prenanthes purpurea*".⁹ Za Hircem se je na Trdinov vrh napotil tudi prof. Vjekoslav Novotni (1843–1928), avtor številnih potopisov in pisec prvega planinskega vodnika po Žumberku.¹⁰

Na prelomu stoletja je metulje gorjanskih košenic preučeval tudi znani slovenski metuljar, Novomeščan Julij Bučar (1857–1919), gorjansko rastlinstvo pa Edvard Pajnič (1872–1952), pisec številnih razprav s področja prava. V tem času je na Gorjancih izkopaval tudi starinokop Ignac Kušljan (1857–1930). Viktor Pirnat (1895–1973), znan mladinski pisatelj, je za Planinski vestnik napisal štiri članke o Gorjancih. Čeprav je na novomeški gimnaziji služboval le krajši čas, je prof. Jakob Zupančič (1871–1939) veliko hodil na Gorjance. Te svoje izlete je opisal v Planinskem vestniku.¹¹

Kar je Jovan Hranilović (1855–1924) za Žumberk, to je Janez Trdina (1830–1905) za Gorjance. Ko je bil pod Bachovim režimom predčasno upokojen, se je

Trdina preselil z Reke v Novo mesto, kjer je nato preživel svoja najlepša leta. Trdina je največ in najraje hodil v Podgorje. Ljudsko ustno izročilo je zbral v knjigah *Bajke in povesti o Gorjancih* ter *Verske bajke*.

Slovensko planinsko društvo (SPD) s sedežem v Ljubljani je organiziralo 10. in 11. junija 1899. leta društveni izlet na Gorjance. To je bil prvi tak izlet na Gorjance, zabeležil pa ga je kronist Planinskega vestnika 1899. leta. Med drugim je zapisal: "To nedeljo je bil pri sv. Nikolaju cerkveni shod. Na stotine ljudstva je priromalo na Gorjance, vsa pota, katera vodijo iz Kranjske in iz Hrvaške na goro, so bila polna vernega ljudstva. Kaplan čast. gosp. Anton Jarc iz Št. Jerneja, član Slov. pl. društva, je bral sv. mašo".¹² Kronist omenja tudi dr. Vilfana, planinca iz Radovljice, ki je imel zanosen rodoljuben govor.

Prvo planinsko pot iz Novega mesta na Gorjance so označili Novomeščani v maju in juniju 1905. leta.¹³ Označena je bila od Žabje vasi do Gabrja in nato mimo Kresetove gostilne vse do Gospodične, Krvavega kamna in ruševin cerkva sv. Jere in sv. Elije. "Od vrha Sv. Jere je na novo zaznamenovana tudi še pot desno po kolovozu ob kranjsko-hrvaški meji na košenice in v dolino potoka Vel. Paleža in po železni cesti navzdol proti gorjanski fabriki. Tu prenehajo znamenja." Tako se končuje opis prve označene poti na Gorjance, objavil pa ga je kronist Planinskega vestnika 1905. leta. Istega leta so z žumberške strani tudi člani centralnega odbora HPD markirali planinsko pot od Sošic do Trdinovega vrha.¹⁴

V Novem mestu je bila podružnica SPD ustanovljena 1. aprila 1914. leta, ustanovil pa jo je sodni svetnik Anton Kuder, a je na žalost prva svetovna vojna prekinila delo komaj ustanovljenega društva. Po koncu vojne je podružnica spet začela delovati.

Na občnem zboru 14. marca 1920. leta je bil za načelnika izvoljen znani slovenski naravoslovec prof. Ferdinand Seidl (1856–1942). V okrožnici 7. aprila 1920 je pozival "ljubitelje domovinske prirode", da vstopijo v društvo, ki jih bo seznanjalo z novomeško okolico in popeljalo tudi v Alpe. Začetki delovanja podružnice

Izvir Gospodična okoli leta 1935. (Foto: J. Kos, razglednica iz zbirke N. Klemenčič)

Slovesnost ob preimenovanju najvišjega vrha Gorjancev. (Foto: R. Smola, fototeka Dolenjskega muzeja Novo mesto)

SPD Novo mesto so neločljivo povezani z zagnanim delom vsestransko razgledanega prof. Seidla, ki je bil njen načelnik od 1920. leta do 1932. Seidl je dal pobudo za zavarovanje in ureditev studenca Gospodična, prav tako je bil na njegov predlog vrh Sv. Jere preimenovan v Trdinov vrh. Kot dober botanik je obiskovalce Gorjancev z lastnoročno napisanimi plakati opozarjal tudi na spoštljiv odnos do narave in cvetja.

Za najvišji vrh Gorjancev in Žumberka je prof. J. Frischauf uporabljal dve imeni – vrh Sv. Gere in Sv. Ilije.¹⁵ Tudi D. Hirc pozna dve imeni – hrvaška Sv. Gera in kranjska Sv. Jera.¹⁶ Najpogosteje se je rabilo ime Sv. Jera, ki je izpeljano iz imena cerkvice na vrhu.

Ob slavnostnem odkritju spominske plošče Janezu Trdini 6. junija 1921. leta na Zajčevi hiši v Velikem Cerovcu je bila porojena Seidlova ideja, naj se vrh Sv. Jere preimenuje v Trdinov vrh. Ob prof. Seidlu je bil v odboru za preimenovanje vrha tudi tedanji ravnatelj novomeške gimnazije Josip Wester (1874–1960), dolgoletni urednik Planinskega vestnika, ki je veliko pisal o gorah in planinah ter je tudi avtor nekaj slovenskih šolskih čitank. Prošnjo je bilo treba poslati Ministrstvu za notranje zadeve v Beograd in počakati na njegov odlok ter na mnenje pokrajinskih uprav v Ljubljani in Zagrebu in tako je najvišji vrh Gorjancev dobil ime po Janezu Trdini.¹⁷ Slovesnosti na planoti na vrhu Gorjancev so se ob podelitvi novega imena 15. avgusta 1923 udeležili številni planinci in ljudstvo z dolenjske, belokranjske in žumberške strani. Namesto odsotnega Seidla je govoril Wester, zgodovinski dogodek pa je, s tem da je razbila čašo metliškega vina, krstila Dora Staretova, hči graščaka z Ruperčvrha. Sveto mašo je pred ruševinami cerkve sv. Elije bral Ciril Drohobecki, grškokatoliški duhovnik iz Sošic. Ves dan se je pelo, plesalo in streljalo iz možnarjev. Tako je najvišji vrh Gorjancev in Žumberške gore imel spet dvojno ime, ker je za žumberško območje še naprej ostalo v rabi ime Sv. Gera.

Iz zapisnika rednega letnega občnega zbora članov podružnice SPD Novo mesto za leto 1930 (maja 1931) izvemo, da je markiranih že 23 planinskih poti, da je odkupljeno zemljišče, na katerem izvira znameniti studenec Gosposdična, in da je že opravljenih nekaj del za njegovo ureditev.

Vsa leta, kar obstaja novomeško planinsko društvo, so bile skoraj vse njegove terenske akcije usmerjene na Gorjance. Podružnica je na začetku svojega delovanja nameravala zgraditi planinski dom na Maličevem krču, na razgledni košenici ob vznožju Trdinovega vrha.¹⁸ Na planinski prireditvi Cvetlični dan na Gorjancih so ob pesmi, plesu in pijači ("kupico prinese vsak s seboj") zbirali prostovoljne prispevke za njegovo gradnjo. Na koncu pa je vendarle prevladalo mnenje, da je najboljšje, če se dom zgradi v bližini studenca Gosposdična.

Leta 1931 je bilo zaključeno urejanje studenca Gosposdična, tega zaščitnega znaka Gorjancev, dela pa so se začela 1929. leta z veliko prizadevnostjo članov podružnice in njenega načelnika prof. Seidla.¹⁹ Ko so bila končana, se je pokazalo, da bi bilo potrebno zgraditi še zavetišče. Rešitev se je našla zelo hitro. Gorjanski veleposestnik Ivan Šiško je podaril podružnici zapuščeno gozdno barako, ki so jo nato planinci prenesli na svoje zemljišče nad studencem in jo preuredili v skromno bivališče. To je bilo leta 1931, in to je bil prvi planinski objekt na Gorjancih, ki je bil last planincev.

Ob deseti obletnici poimenovanja Trdinovega vrha, 14. in 15. avgusta 1933, je bilo na vrhu slavje Bajna gorjanska noč. Ljudi sta z igranjem in petjem zabavala tedaj dobro znani Šegedinov kvartet in tamburaški zbor iz Sošic.²⁰ Od tega leta pa vse do začetka druge svetovne vojne so na veliki šmaren (15. avgust) na vrhu Gorjancev vsako leto prirejali Trdinove dneve.

V zapisniku občnega zbora SPD leta 1934 beremo, da "Novomeščani čedalje več hodijo v naravo, največ na Gorjance. ... naša divna okolica je polna veselih izletnikov vsako nedeljo. A na Gorjance hitijo Novomeščani v mnogo večjem številu kakor pred leti, taborijo tam po cele tedne in uživajo."²¹ V tem času je bil predsednik podružnice dr. Franjo Ivanetič.

V Metliki je Tujsko prometno društvo v svojem okviru ustanovilo Planinski odsek.²² Metliški planinci so označili tudi pot od Metlike prek Radatovičev in Sekuličev do Trdinovega vrha. Mnogi planinci so se po isti poti tudi vračali. V Metliki so v gostilni pri Daki Makarju lahko tudi prenočili, če je bila sila.

Na poti k Miklavžu so se planinci včasih (prav tako pa tudi še danes) radi ustavljali na prevalu "kjer se ležejo orli in nevihte"²³ – pri legendarnem Krvavem kamnu. Verjetno ni planinca, ki ni nikoli slišal vsaj eno od mnogih legend o njem.

Priljubljene točke prvih planinsko-izletniških pohodov Novomeščanov, kasneje pa tudi Šentjernejčanov, so bile košenice okoli Miklavža. In to ne samo zaradi slikovite krajine, ampak tudi zato, ker je bilo tukaj prvo planinsko zavetišče na Gorjancih. O tem beremo v Planinskem vestniku iz leta 1900 naslednjo notico: "Zavetišče na Gorjancih. Na mestu razpadle lesene lope pri cerkvi sv. Nikolaja se sezida majhna hišica. Na prošnjo preč. gospoda župnika in dekana Ant. Fetticha-Frankheima iz Št. Jerneja je SPD v navedeni namen darovalo 20 kron."²⁴ Verjetno so prvi obiskovalci kdaj tudi prespali v tej skromni hišici.

Predel okrog Miklavža je posebej oživel, ko se je 1931. leta iz Šentjerneja preselil v mežnarijo legendarni Nace Hudoklin. Odprl je majhno gostilno in ji dal ime Zavetišče pri sv. Miklavžu. Počasi jo je dograjeval in tako je bil to na koncu že pravi planinski dom z veliko gostilniško sobo in s štirimi spalnicami. Zavetišče

Krvavi kamen. (Foto: V. Jagarić)

so slovesno odprli 9. julija 1939. leta,²⁵ in tako se je uresničila davna želja novomeške podružnice, da bi bil planinski dom tudi pri Miklavžu. Nace, ta spretni gostinski in turistični delavec, je opravljal tudi posle meteorološkega opazovalca, poleg hiše pa je zasadil tudi velik sadovnjak. Med vojno, spomladi 1942. leta, so italijanski vojaki požgali Nacetovo hišo.²⁶

Na najvišjem vrhu Gorjancev oz. Žumberške gore je valovita planota, dolga okrog 300 m, ki se razteza od vzhoda proti zahodu. Na njej so tri vzpetine. Prva je na jugovzhodni strani (1175 m), druga na zahodni (1171 m), srednjo vzpetino pa geodetski steber označuje kot najvišji vrh (1178 m). Po sredini planote teče meja med Slovenijo in Hrvaško, ki nato poteka proti vzhodu po vrhu slemena, proti jugu pa v smeri ceste Novo mesto–Metlika.

Prvi planinski objekt, če ga smemo tako imenovati, je bilo “leseno razgledišče”. Na zahodnem vrhu je gozdar, po imenu Kupečka, neki zelo košati bukvi obsekal veje, da se je po njih kot po stopnicah dalo povzpeti v vrh, tu pa so bile pritrjene deske, in s te “galerije” se je nudil lep razgled po delu Dolenjske in Bele krajine. To “piramido” omenjata J. Frischauf in D. Hirc v svojih prej omenjenih besedilih.

Leseno enaindvajset metrov visoko piramido je na najvišjem vrhu postavil 1934. leta Vojno-geografski inštitut iz Beograda. Znotraj nje je stal meter visok triangulacijski steber. Podružnica SPD Novo mesto je 1938. leta poslala inštitutu dopis, v katerem mu sporoča, da je “razgledni stolp na Trdinovem vrhu nujno potreben popravila”.²⁷ Podružnica je pripravljena piramido popraviti in jo vzdrževati, edino “če ji jo cenjeni naslov prepusti v last”. Inštitutu očitno ni bilo kaj dosti do piramide, saj je bila na obzorju že druga svetovna vojna.

Ljudsko izročilo pripoveduje, da so ljudje s tem, ko so na planoti vrh Gorjancev, prav na nekdanji meji med vojvodino Kranjsko in krajiškim okrožjem Žumberk, postavili rimskokatoliško cerkvico sv. Jere in grškokatoliško cerkvico sv.

Elije, želeli ohraniti prijateljstvo in bratstvo med slovenskim in hrvaškim narodom. O rušenju cerkvic govori legenda, po kateri so se Kranjci in uskoki prepirali zaradi pravice do košnje na bližnjih košenicah.²⁸ V tem prepiru so iz trme drug drugemu porušili cerkvice. Bolj verjetno pa je, da ju je načel zob časa, in ne medsebojni prepiri, ali pa so ju, kot pripoveduje druga legenda, podrli Turki na enem od svojih roparskih pohodov.

Oglejmo si še nekaj pomembnejših podatkov iz povojnega in najnovejšega obdobja gorjanskega planinstva. Po drugi svetovni vojni je planinsko društvo v Novem mestu spet začelo delovati. Za prvega predsednika je bil na občnem zboru 10. februarja 1946 izvoljen Janko Mišigoj. Leta 1947 je bil predsednik dr. Mile Jenko, za njim Julij Kobe, v petdesetih letih pa ga je kot predsednik vodil Roman Kobe.

Prva povojna akcija novomeških planincev je bila obnova zavetišča pri Gospodični, ker je bilo med vojno uničeno. Na istem mestu so 1949. leta zgradili novo zavetišče in ga nato 1957. leta še razširili s prizidkom. Dom je dobil ime po slavistu in narodnem heroju Vinku Paderšiču-Batreji. Lastnik doma je PD Novo mesto. Nekaj let ga je imela v najemu tovarna Novoteks iz Novega mesta in tedaj – bilo je to leta 1974 – je dom doživel temeljito prenovo. Pri njem je bila 19. oktobra 1990. leta ob prisotnosti mnogih planincev iz Slovenije in Hrvaške slovesno odprta Bratska planinska pot Ljubljana–Zagreb.

V Jasenovskem jarku na Polomu je PD Kostanjevica dobilo v dar od GG Brežice precej veliko zgradbo, ki so jo kostanjeviški planinci 1957. leta preuredili v udoben planinski dom. Hrvaški planinci so se na izletih v Pogano jamo redno ustavljali tudi pri njem.²⁹ Žal pa dom ni dolgo deloval, saj je bil zaprt že v začetku sedemdesetih let.

Planinsko zavetišče na Miklavžu pred letom 1940. (Fototeka Dolenjskega muzeja Novo mesto)

Planinsko zavetišče pri Gosposdiči leta 1936. (Fototeka Dolenjskega muzeja Novo mesto)

Vztrajni Nace Hudoklin je po vojni pri Miklavžu sezidal novo, lepšo in večjo hišo, ki pa je ni dolgo užival, ker mu je 1961. leta umrla žena Ana, priljubljena "mamca" Hudoklin, pri planincih znana po svoji gostoljubnosti in dobri kuhinji. Nace je hišo in parcelo okoli nje prodal. Težko se je ločil od svojega sadovnjaka, od cvetočih košenic, od meteorološke omarice in od planincev, ki so z njegovim odhodom izgubili dragega prijatelja. Hišo je že pred tem (1958. leta) kupila tovarna IMV iz Novega mesta in jo uredila kot svoj počitniški dom.

Pri Miklavžu je 9. novembra 1984 PD Novo mesto z bogatim kulturno-umetniškim programom proslavilo sedemdeseto obletnico svojega obstoja in delovanja, hkrati pa je bil to tudi dan slovenskih planincev. Leta 1994 je društvo slovesno in delovno proslavilo tudi svojo osemdeseto obletnico. Vse leto so potekale razne delovne akcije, najpomembnejše med njimi so bile: sanacija izvira Gosposdična, razstava 80 let PD Novo mesto, zasaditev spominske lipe, obnova Trdinove poti in obširen program društvenih izletov. Ob tem pomembnem jubileju je izšla tudi knjižica 80 let PD Novo mesto. Osrednja proslava je bila 4. septembra 1994 na Gorjancih pri Gosposdiči.

Med vojno in v prvih povojnih letih je bila piramida na Trdinovem vrhu – vrhu Sv. Gere praktično neuporabna. Sedanji petnajst metrov visoki betonski geodetski steber je 1960. leta postavila Slovenska republiška geodetska uprava. Okoli stebra je bil lesen oder, ki je služil kot razgledišče. Na južni strani odra je bila lestev, po kateri se je bilo mogoče povzpeti do razgledne galerije. V desetih letih je leseni oder propadel, ostal je samo goli steber, h kateremu so bile naknadno dodane betonske stopnice. V bližini je tudi od daleč viden 90 metrov visok telekomunikacijski stolp, zgrajen 1984. leta, na jugovzhodnem vrhu pa stoji mala, z bodečo žico ograjena vojašnica.³⁰

V neposredni bližini stolpa sta prezentirani razvalini cerkvic sv. Jere in sv. Elije. Poleti 1990 so začeli obnavljati cerkvice sv. Elije. Najprej so očistili okolico in njeno notranjost, sledile so arheološke in zgodovinske raziskave in konserviranje ostankov zidov, končno je cerkev sv. Elije dobila še streho, in tako je bila usposobljena za bogoslužne namene (1993).³¹ Konservatorska dela so opravljena tudi na zidovih cerkvice sv. Jere.

Na Trdinov vrh oz. na vrh Sv. Gere vse pogosteje prihajajo romarji, planinci in motorizirani izletniki, saj je bila leta 1993 iz Sošic zgrajena makadamska cesta. Prihajajo tudi tako imenovani planinci-transverzanci, saj ima redko kateri vrh toliko kontrolnih točk. Planinsko in Turistično društvo Novo mesto sta 1967. leta odprli Trdinovo pot, krožno planinsko-turistično pot po Dolenjski (letno jo prehodi okoli sto izletnikov). Pot vodi tudi po najlepših predelih Gorjancev. Za pot je izšel vodnik, avtor besedila je znani planinec Anton Trunkelj, ki je nekaj časa opravljal tudi funkcijo predsednika PD Novo mesto. Po Gorjancih teče tudi del označene trase Po poteh borb in zmag Gorjanci-Bohor. Planinsko društvo Brežice je maja 1984. leta odprlo krožno Brežiško planinsko pot, ki vodi od Čateža prek vrha Veliki Cirknik do Stojdrage, nato pa se spusti v Krško vas in se preko Globočic vrne v Čatež. V Stojdragi so se več let v počastitev svetovnega dneva zdravja srečevali planinci iz Brežic, Samobora in Zagreba.

Na Vodicach, nedaleč od Sošic, je planinski dom. Zgradilo ga je 1961. leta PD iz Karlovca, stoji pa ob cesti, ki vodi iz Sošic prek Blaževega brda na Krško polje. Karlovški planinci so že 1958. leta načrtali danes zelo popularno Karlovško transverzalo.³² V Sekulicah, v zahodnem Žumberku, ima PD Trešnjevka-Monter iz Zagreba svoj dom – Planinarski dom Boris Farkaš. Društvo je tudi označilo vzdolžno planinsko pot, ki vodi po manj znanih stezah Žumberške gore.³³

To naše potovanje skozi čas lahko zaključimo s Pirnatovimi besedami: "Sklonimo glavo pred veličanstvom prirode, pred tajinstvenostjo naših Gorjancev, ki so polni poezije in romantike, čudoviti in skrivnostni, nikdar dovolj poznani, vedno lepi, nikdar dolgočasni, vedno vabljivi."³⁴

Iz hrvaščine prevedel prof. Jože Sever

OPOMBE

¹ Stari Žumberški grad ali – kot mu pravijo še danes – Kekić-gradina je bil v 12. stoletju last plemičev Sichelbergov, v 14. stoletju pa vojvod Habsburških. Ko so ga prevzeli kapetani Vojne krajine (1540), je bil že zapuščen.

² Zgodovinar in potopisec J. F. Fras v svoji Topografiji opisuje zgodovino naseljevanja uskokov na Žumberku, njihove poveljnike in njihove naselbine.

³ 1996. leta je minilo 700 let od prve omembe imena Žumberk. Obletnica je bila na Hrvaškem počaščena z vsestranskim preučevanjem Žumberka. Osrednja proslava je bila 14. septembra leta 1996 na prezentiranih temeljih grajske kapele sv. Križa pri razvalinah gradu Sichelberg.

⁴ Die Ehre, knjiga 12, zv. 4: 74–77.

⁵ Leta 1530 se je na opustela področja v Žumberku naselila prva skupina beguncev iz tedanje Turčije, leta 1531 sledi drugi veliki naselitveni val, 1538. in 1539. leta se omenjata tretja in četrta selitev beguncev – uskokov v Žumberk.

⁶ Zeitschrift, letnik 21, str. 419–429.

⁷ H. Freyer je na Gorjancih odkril za Slovenijo novo rastlino: panonsko deteljo (*Trifolium pannonicum*), kasneje jo je opisal F. Seidl v Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo 1919/20.

⁸ "Junija 1879. leta končno prehodim z Vukotinovičem na petdnevem izletu nama še neznani žumberški okraj: Krašić, Kostel, Pribić, Kalje...". Navedek iz življenjepisa J. Schlosserja-Klekovskega,

- objavljenega v Spomenici Hrvaškoga planinskoga društva, Zagreb 1884.
- ⁹ Put na Sv. Geru. Slovensko ime za *Prenanthes purpurea* je škrlatnordeča zajčica.
- ¹⁰ Vodič na Plješivicu i na Sv. Geru. HPD, Zagreb 1906.
- ¹¹ J. Zupančić, PV 1909, letnik 15, 1: 13, 2: 33, 3: 44, 4: 70, 5: 94, 6: 7.
- ¹² PV 1899, letnik 5, 6: 101.
- ¹³ To so bili nekakšni turistični znaki, ob poti pa so bili postavljeni tudi kažipoti.
- ¹⁴ Iz poročila za glavno letno skupščino HPD, Hrvatski planinar 1905, 1–2: 40.
- ¹⁵ Auf dem bereits bei der ersten Tour begangenen Wege ging ich am 28. September mit dem Führer Franz Retzel von St. Barthelmä über Sv. Gera und Sv. Ilija nach Sošice. Uskokengebirge.
- ¹⁶ D. Hirc, Put na Sv. Geru.
- ¹⁷ Uradni akt Ministarstva o preimenovanju vrha je datiran s 1. julijem 1922.
- ¹⁸ Zapisnik obćnega zbora podružnice SPD Novo mesto 20. marca 1934.
- ¹⁹ A. Hudoklin, Gospodična.
- ²⁰ Arhiv PD Novo mesto.
- ²¹ Zapisnik obćnega zbora, 20. marec 1934. Arhiv PD Novo mesto.
- ²² Prav tam.
- ²³ J. Zupančić, PV 1909, letnik 15, 2: 33.
- ²⁴ PV 1900, letnik 6, 5: 82.
- ²⁵ PV 1939, letnik 45, 5: 10, 316.
- ²⁶ O tem govori spominska plošča na planinskom domu pri Miklavžu.
- ²⁷ Poslano 28. avg. 1938. Arhiv SPD Novo mesto.
- ²⁸ Pesniško je to opisal J. Hranilović (1855–1924) v VI Žumberški elegiji. O tem govori tudi R. Lopašić (1835–1893) v svojih zgodovinskih črticah Oko Kupe i Korane.
- ²⁹ Do Pogane jame, severovzhodno od vrha Ječmište, je od Poloma uro hodá.
- ³⁰ Zadnje čase prihajajo pobude, da naj se vojnica preuredi v planinski dom.
- ³¹ Obnovljeno cerkvice je 18. julija 1993 blagoslovil zagrebski nadškof in kardinal Franjo Kuharić, z njim so poleg rimsko- in grškokatoliških duhovnikov somaševali še žumberški dekan, križevski vladika, pleterski prior in šentjernejski dekan.
- ³² Z. Keler in I. Ott, Žumberak i Žumberačka gora. To je prvo celovito delo o planinstvu v Žumberku.
- ³³ V. Jagarić, Planinarski put Žumberkom.
- ³⁴ V. Pirnat. Po Gorjancih, PV 1930, letnik 36, 11: 251.

VIRI IN LITERATURA

- Ančik, B., 1985: Gorjanci.- Planinski vestnik (PV), PZS, letnik 91, 11: 507–508, Ljubljana.
- Čampa, L., et all, 1989: Po Žumberku i Gorjancima. Spomen područje Žumberak-Gorjanci.- Dolenjska založba, Novo mesto.
- Fras, J. F., 1888: Topografija Karlovačke vojne krajine.- Reprint Ličke župe Gospić, str. 241–551.
- Frischauf, J., 1890: Das Uskokengebirge.- Zeitschrift des deutschen u. österr. Alpenvereins, letnik 21: str. 419–429, Wien.
- Hirc, D., 1898: Pisma iz Žumberka.- Narodne novine, št. 203, 7. sept., Zagreb.
- Hranilović, J., 1984: Žumberačke elegije.- Žumberački vikarijat, Zagreb.
- Hudoklin, A., 1994: Gospodična od bajke do današnjih dni.- Zeleni Novoga mesta, Novo mesto.
- Jagarić, V., 1991: Stotinu godina planinarenja po Žumberku.- Hrvatski planinar, HPS, letnik 83, 7–8: 158–164, 9–10: 204–211, 11–12: 259–265, Zagreb.
- Jagarić, V., 1994: Planinarski put Žumberkom.- Vodič i dnevnik, Zagreb 1994. Dopolnjena izdaja, PD Trešnjevka–Monter.
- Keler, Z., Ott, I., 1961: Žumberak i Žumberačka gora.- Vodič. HPS, Zagreb.
- Lapajne, D., 1995: Ususret 700-obljetnici prvog spomena imena Žumberak.- Žumberački kriješ, Kalendar, str. 136–139, Žumberački vikarijat, Zagreb.
- Lopašić, R., 1895: Oko Kupe i Korane.- Matica Hrvatska, reprint, Gradska biblioteka I. G. Kovačić, 1995, Karlovac.
- Pirnat, V., 1930: Po Gorjancih.- PV, SPD, letnik 36, 8: 179–181, 10: 229–232, 11: 247–251, 12: 270–275, Ljubljana.
- Pirnat, V., 1940: Od Semiča do Stojdrage.- PV, SPD, letnik 46, 9: 243–246, Ljubljana.
- Planinski vestnik, SPD, 1899, letnik 5, 6: 101, 7: 114–115; 1900, letnik 6, 5: 82; 1905, letnik 11, 6: 101–102; 1939, letnik 45, 10: 316, Ljubljana.

- Tomišek, J., 1939: Ravnatelj Jakob Zupančič.- PV, SPD, letnik 45, 10: 311–312, Ljubljana.
- Trunkelj, A., 1975: Trdinova pot. Vodnik.- Novo mesto, Planinsko in Turistično društvo Novo mesto.
- Valvasor, W. J., 1689: Die Ehre des Herzogthuns Krain.- Laibach (Nürnberg).
- Zupančič, I., 1961: Pred 40 leti so dobili Gorjanci Trdinov vrh.- PV, PZS, letnik 67, 3: 133–134.
- Zupančič, J., 1909: Izprehodi po Gorjancih.- PV, SPD, letnik 15, 1:13, 2:33, 3: 44, 4: 70, 5: 94, 6: 7, Ljubljana.
- Dokumenti iz arhiva Planinskega društva Novo mesto.
- 1961: Mamca Hudoklinova.- Naše planine, HPS, letnik 13, 9–10: 240, Zagreb.

HILLWALKING IN THE GORJANCI HILLS

SUMMARY

The paper sheds light on the development of rambling in the Gorjanci hills and Žumberačka gora from 1899, when the first footpaths were laid out at the instigation of Johannes Frichauf. The first footpath from Novo mesto was laid out in 1905, whilst the Croatian Rambling Hillwalking Association printed the first hillwalking guide in 1906. The Novo mesto branch of the Slovenian Hillwalking Association, established in 1914, flourished after the First World War under the leadership of the natural scientist, Ferdinand Seidl. The Sv. Jera peak was re-named as Trdinov vrh at his instigation. The Gospodična spring was organised according to the plans of the architect Marijan Mušič and the first mountain refuge was built near it in 1931. After the Second World War ever increasing numbers of hillwalkers visited the Gorjanci hills. Mountain hostels can be found at Gospodična and Miklavž on the Slovenian side of the border and at Vodice and Sekulići on the Croatian side.

SPOŠTLJIVO STOPANJE PO NARAVNIH POTEH

JANEZ PENCA

Gorjanci prestajajo hude čase. Še nikoli jih ni hrupna človeška prisotnost bremenila tako, kot jih danes. Nikoli ni v slikovitih, z vodami prepojenih gozdovih človek tako pogosto srečeval človeka – v avtu ali na traktorju. Najlepše košenice, na katerih je vsako leto več nepokošene trave, so tudi izven kolovoznih poti prepredene s sledovi terenskih vozil. Prostor pred planinskim domom pri Gospodični je ob količjak lepem vremenu natrpan s pločvino. Košenice okrog Miklavža so s počitniškimi prikolicami, železnimi nogometnimi vrati, kegljiščem, živosrebrnimi lučmi, lovskim blokom ter nešteti kurišči pomilovanja vreden pogled. Pod cerkvijo je v smeri Cerovega Loga nakazna poseka. Staro drevje, ki je z ene strani cerkvi sv. Miklavža dajalo prijetno zavetje, je padlo novodobni dolinski igrači na ljubo: letalnemu zmaju. Nekaj korakov od cerkvenega zvonika stoji visoka radijska antena, ki tja ne sodi. Trdinov vrh z vojašnico, televizijskim stolpom, novo cesto s Hrvaške ter raznimi ograjami in potmi ni niti senca nekdanje gorske odmaknjenosti.

Vse to so znamenja, da človek ni več samo dobrodošel gost narave. Opit od moči avtomobilskega motorja in motorne žage, s katerima zna brez kaplje znoja obvladovati vse mogoče razdalje in višine ter v nekaj minutah podreti stoletja rastoče drevo, se celo takrat, ko stopa po najbolj samotnih stezah, ne zna otresti domišljave nasilnosti. Čim uspešnejši tvorec materialnih dobrin je, tem večji duhovni siromak postaja. Izgubil je posluš za sozvočje z naravo in vedno težje razume njeno bivanjsko neodvisnost. Nekoč spoštljivi gost se je spremenil v rablja.

Vse dejavnosti na Gorjancih, tudi razvedrilne, bi morale postati manj v oči bodeče in manj boleče za rastlinje in živalstvo. V takih krajih bi morali početi to, česar spodaj nočemo ali že več ne moremo: hoditi, prisluhniti glasovom narave, gledati njene barve in oblike, piti studenčnico in tudi zgolj spoštljivo občudovati.

S koles se postavimo na noge. Žalostno je, da je treba nekaj tako naravnega, kot je pešačenje, že skoraj obupati od mrtvih. V čudnih časih živimo. Poznamo napake, ki so jih naredili v razvitem svetu, in imamo vse naravne prednosti, ki so jih oni žrtvovali razvoju, preden so spoznali, da razvoj in napredek nista eno in isto. In vendar hočemo ponoviti vse nesmisle, ki so jih pred nami počeli drugi. Razvoj je, da imamo avto, napredek je stroga izbira, kdaj je nujno, da ga rabimo, in kdaj je bolje, da ga pustimo v garaži ali da se mu celo povsem odpovemo.

Vse naprave in pripomočki modernega sveta delujejo tako, da vedno bolj razbremenjujejo energijsko sestavino človekovega organizma in vedno bolj obremenjujejo informacijsko. Tokovi razvoja vse bolj zmanjšujejo gibalno dejavnost ljudi vseh starosti in poklicev, hkrati pa preobremenjujejo njihov živčni sistem. Vse to ruši uravnoteženost osebnosti sodobnega človeka. V informacijski goščavi ni sekire, ki bi pokončala slabo in k dobremu spustila svetlobo. Namesto da bi bilo vedno več negovanja dobrega in zatiranja slabega, se vzpostavlja svetost nevtralnosti, ki ni nič drugega kot praznina, hlastno napolnjena z reklamnimi panoji in televizijskimi oglasi. Otroke nam vzgajajo reklamni agenti Coca-Cole, McDonald'sa, Dairy Queena, Forda, Renaulta in drugih. Vzgajajo jih za eno samo nalogo: postati ubogljiv kupec nešteti bleščečih igračk.

Meglano jutro pod Trdinovim vrhom. (Foto: A. Bartelj)

Kazen, zdravilo ali kaj drugega. Posledica brezbržnosti do vrednot je tudi zmalichen odnos do hoje. Vse se začne, še preden otrok naredi prve korake. V vrtec in domov potuje z avtom. Starševska ljubezen, ta težki invalid potrošniškega pranja možganov, svoje dete zavije v vato, ga položi na zadnji sedež avtomobila in ga dostavi v vrtec ali šolo. Pozimi ga varuje pred mrazom, poleti pred vročino. Če zapade več snega in z avtom ni mogoče na cesto, se staršem zdi, da otrok, ki mora pešačiti, trpi. Tako mu počasi, vendar vztrajno, in ne da bi se tega zavedali, privzgajamo občutek, da je hoja kazen. V resnici pa je varovanje otroka pred mrazom, vročino in telesnimi naporimi načenenje njegovega zdravja. Otroški organizem je plastičen in mora okušati mraz, vročino in telesni napor. Če tega ne doživlja v rani mladosti, bo zrasel v odraslega, slabo prilagojenega na skrajne vplive okolja in bolezni.

Nekateri hojo pojmujejo kot zdravilo, s katerim je mogoče odpraviti vse, kar se slabega dogaja duhu in telesu. Čeprav je tako pojmovanje veliko bolj spodbudno kot prvo, bi bilo vendarle najbolje, da bi jo imeli za to, kar je: del normalnega življenja, ki odločilno prispeva k njegovi polnosti in k temu, da našega planeta ne bo konec od hlepenja po proizvajanju in potrošnji.

Hoja gotovo lajša pritiske, ki smo jim izpostavljeni v življenju, pošastno natrpanem z nesmiselnimi in umetno ustvarjenimi potrebami. Človekovo telo sploh ne more dohajati bliskovitih sprememb življenjskega sloga, ki so se zgodile v zadnjih sto letih. Organizem se še vedno hoče obnašati tako, kot se je desetisoče let. Globoko vtisnjena biologična spomina mu sto let razvoja ni moglo zbrisati. Zato so ljudje, ki se znajo odpovedati nepotrebni igrači modernega sveta, bolj uglašeni z izvornimi življenjskimi toni, ki pomenijo vračanje k samozadostnosti, kot večina, ki časti avto, naslanjač, tobak, kavo, alkohol in preobilje pre-dobre hrane.

Hoja kot zarota. Prevladi življenjskega sloga razvitega sveta se je mogoče upreti. Upor lahko najbolje izrazimo z osebnim ravnanjem. Eden od prvih ukrepov je, da spet shodimo. Kaže, da se bodo vse velike stvari v prid trajnostnega življenjskega sloga, ki čim manj posega v naravni potek stvari, zgodile na osebni ravni. Da, hoja je gotovo eden od korakov k bolj občutljivi odgovornosti za življenje na Zemlji. V luči potrošniških vrednot, ki v silovitem valu pljuskujejo prek nas, dobi vzgoja za tako ravnanje že kar priokus zarote.

Sportne dejavnosti, kjer o dosežku odločata intenzivnost in trajanje porabe energije, mladine ne navdušujejo. Prav energijski športi ali vzdržljivostne preizkušnje pa so za oblikovanje osebnosti najdragocenejši. Vzgajajo namreč potrpežljivost, ki je pomembna za doseganje dolgoročnejših ciljev, ponos v premagovanju naprežanja in trpljenja ter delovno trmo. Kdor vse to ima, mu ne manjka glavne lastnosti, ki botruje ustvarjalnosti, samospoštovanja.

Ni univerzalnega recepta, s katerim bi otroke lahko vzgajali za hojo in njej podobne dejavnosti, drži pa, da se da največ storiti tam, kjer se otroku dogajajo najpomembnejše stvari: v družini in v šoli. Obe do dobrega in slabega ne smeta biti nevtralni. Narobe je, da otroci poznajo napore samo s televizijskih zaslonov, kjer vrhunski športniki trkajo na skrajne meje človeških zmogljivosti. Svoji starosti primerno naprežanje morajo okušati sami, še najbolje v samoti naravnega okolja, kjer ne-razkazovani napor plemenito oblikuje njihovo osebnost. Naravno okolje s slikovitimi vtisi in čistim zrakom, ki je resnična hrana vseh živih organizmov, blaži neprijetne občutke bolečine, ki spremljajo vsak trajnejši intenziven napor.

Hoja je popolna dejavnost šele, ko izkoristimo vse njene duhovne in in fizikalne razsežnosti. Šele ko je človek na poti več ur, začuti, da se je otrese informacijske navlake, ki jo hočeš nočeš sliši in vidi, čeprav je ne poslušja in ne gleda. Takrat odpre čute za cvetoči travnik, vonj drevesnih smol in oglašanje živali. Vse to ni posladkana idila, ampak samo nepogrešljivi del naše uglašenosti z naravo.

Fizikalni razsežnosti hoje sta razdalja in čas. Lahko se vam zgodi tako, kot se je meni, ko sem s skupino prijateljev v snegu iz Novega mesta čez Trdinov vrh pešačil v Belo krajino. Začeli smo ob sedmih zjutraj, se vmes dvakrat ustavili in ob štirih prispeli na železniško postajo v Metliko. Prisegel bi, da od jutra do štirih popoldne niso minile več kot štiri ure. Pa jih je devet. Drugo začudenje, ki ga zmeren in vztrajen pešec doživi po dnevu hoje, je razdalja, ki jo premaga, ne da bi bil na smrt utrujen.

Pomembna vrednota dolgotrajnega pešačenja je ostrenje čutov in čustveno doživljanje ter miselno predelovanje govorice okolja. Hoja je dovolj hitro potovanje, da v nekaj urah premerimo tudi po 15 ali 20 kilometrov, a dovolj počasno, da vtise, ki jih na poti dobivamo, v mislih predelavamo in čustveno doživljamo. Damo jim lastni pečat. Ta poznejši svet spominov je res samo popotnikov. Hoja vzgaja človeka za zmerno, obrambno, sebi in bližnjemu nenevarno življenje. Hoja pomaga, da se vračamo k organskemu in ubežimo stehniziranemu sintetičnemu življenju.

Hoja je odnos. Pridigovanje hoje bi bilo na kamen vrženo seme. Treba je ustvariti razpoloženje in odnos, pa bomo shodili. Niti za trenutek ne smemo pomisliti, da s hojo jemljemo tableto, da se z njo kaznujemo ali da se bomo z njo lahko razkazovali.

Hoja je razmerje gibal, čutil in misli do okolja: opazovanje cvetočega gorjanskega travnika, vdihovanje toplega vetra, vonja trohnečega listja, ledene megle, ki lepi nosnice, poslušanje ptičjega petja in oglašanja žuželk ter opazovanje njihovih nenavadnih, a smiselnih poletov. Na krajih, kot so Gorjanci, moramo sestopiti z višin zavojevalcev in postati spoštljivi občudovalci. Če se v gozdove pripeljemo z avtom in tam na hitro poskusimo doživeti stik z naravo, nam je vse to vzeto. Hoja, pot s kolesom, morda celo potovanje v sedlu so večurna priprava na odprtost za vtise, ki jih ni mogoče použiti kot hitro pripravljene pijače ali hrane. Pozitiven odnos do nečesa predpostavlja poučenost in naklonjenost. Zato se na Gorjance podajamo željni opazovanja in spoznavanja, v času poletnega cvetenja morda s ključem za določanje travniških rastlin, ob katerem koli letnem času pa s Trdinovimi bajkami ali njegovimi zapisi iz narodnega življenja v nahrbtniku. Naklonjenost jim pokažimo tako, da po njih potujemo z naravno hitrostjo – peš. Na Gorjancih bi se morali obnašati, kot da v naravi samo sodelujemo, ne vladamo. Bencinski smrad in gostilniški hrup odrinimo tja, kjer sta že domača: v dolino.

Naravi privoščimo mir. Danes, ko tako visoko cenimo možnost individualne izbire, se soočamo z možnostjo, ki jo prevladujoči način mišljenja in človekovega praktičnega delovanja še komajda razume: da naravo pustimo popolnoma pri miru. Prihajajo časi, ko bodo ključne besede, ki nas bodo usmerjale pri našem vplivanju na okolje, prožnost, izbira in osebna odgovornost. Prožnost v odnosu do narave, ki potrebuje lastni mir, bomo pokazali z odgovorno izbiro potovanja na kraje, kjer narava še deluje skoraj brez človeškega vmešavanja. “Kako lep je cvetoči gorjanski travnik tudi sam po sebi, ne le kot kraj mojega obiska, zato bom njegove lepote poskušal biti vesel tudi, ko me tam ni.” “Triglavski park spoštujem in občudujem, zato ga naslednjih nekaj let ne bom obiskal.” Te, zaenkrat še nena-

Na gorjanskih košenicah.

vadno zveneče besede bo izrekal prihodnji popotnik, zavedajoč se, da bodo njegovi izleti v naravo tem dragocenejši, čim redkeje se bo zanje odločal. Na določenih krajih bomo oblast morali izročiti naravnim silam in svojo prisotnost v naravi čim bolj omejiti. Prav nič utopično se ne slišijo napovedi, da bodo v bližnji prihodnosti morali popotniki v okoljsko občutljive dežele, in te so, če smo pravični, vse, najprej narediti izpit in dobiti dovoljenje za potovanje. Ko bodo dovoljenje enkrat uporabili, ga deset let ne bodo mogli obnoviti in v tem času jim bo na razpolago samo virtualni turizem, torej navidezno potovanje v turistično eksotiko.

Šele ko bomo priznali pravico biti tudi vsej ne-humani mrtvi in živi naravi, bomo postali njen enakopravni del.

V približevanju takemu odnosu do naravnega lahko kar takoj naredimo nekaj drobnih korakov. Svoje izlete na Gorjance skrbno pripravimo. Po njih potujemo brez motornih tehničnih pripomočkov. Vse, kar prinesemo s seboj, odnesimo nazaj v dolino. Poleti se napijmo mrzle studenčnice in si napasimo oči na cvetočih košenicah, jeseni in pozimi se sprehodimo po presvetljenih bukovih gozdovih. Pozimi se iz doline po snegu napotimo do planinskih koč, navzdol pa s turno smuko. Hodimo po gozdnih cestah in večjih kolovozih, kajti tudi živali in rastlinje potrebujejo svoj mir in prostor. Ker se turistični "rabi" Gorjancev ne bomo mogli izogniti, bi morali biti do sebe strožji in si jih privoščiti kot redke planinski posladek, do katerega pridemo z nekaj hoje in znoja in ne kot na hitro pripravljen in vsakdanji zalogaj. Zato ob takih priložnostih namesto avtomobilskega krmila vzemimo v roke pamet in srce, namesto da pritisnemo na plin, pa nogo raje potisnimo v planinski čevelj.

RESPECTFUL STEPS ALONG NATURAL PATHS

SUMMARY

It is impossible to combine an urban lifestyle with protection of the natural environment. Nowadays the Gorjanci hills suffer from the pressure of motoring enthusiasts, who have access to the most isolated areas in the hills. The region deserves special protection, because is a precious aquifer, a geomorphological monument, and one of the few remaining original Central European beech forests.

Visitors should be encouraged to leave cars at the foot of the hills and set off for long walks and hikes on the mountain slopes. One can receive and process messages from the natural world at an essentially human rate, if one proceeds at a walking pace. The forest and its wildlife should be given a substantial amount of peace. This will ensure that the natural course of events will prevail in the area where the best things happen to us when we do not interfere.

The amount of man-made environment has been growing at a tremendous rate and a balance with the natural world can only be achieved if certain places remain untouched by human influence. Abuse as well as excessive use threatens places like Gorjanci, which ought to keep a low profile in order to perform vital functions, such as providing people with abundant fresh water and fertile soil, protecting them from extreme weather conditions and offering a wide range of environmentally friendly recreational activities.

NARAVNI PARK ŽUMBERK IN SAMOBORSKO GORJE

ŽELJKO ŠTAHAN

Območje Žumberka in Samoborskega gorja, ki skupaj z Gorjanci predstavlja geografsko, geomorfološko in vegetacijsko celoto, namerava Hrvaška zavarovati kot naravni park. Projekt zavarovanja izhaja iz (nekoč) skupnega hrvaško-slovenskega načrta o varstvu in razvoju območja Žumberk–Gorjanci. Odkar sta se obe državi osamosvojili, razvijata vsaka zase svoj del nekdanjega projekta. Osnutek zakona o Naravnem parku Žumberk in Samoborsko gorje (Park prirode Žumberak i Samoborsko gorje) je tako danes že v parlamentarnem postopku. V nadaljevanju je predstavljeno pojasnilo k načrtu zakonskega predloga.

Žumberk in Samoborsko gorje.

Pojasnilo k načrtu zakonskega predloga. Kot eden krajinsko najdragocenejših predelov celinske Hrvaške s svojo specifično kombinacijo gozdov in prostranih senožeti, kot delno kulturna krajina s še ohranjenimi značilnostmi avtohtone žive in nežive narave predstavljata Žumberk in Samoborsko gorje edinstveno območje, katerega razvoj moramo stalno spremljati in pravilno usmerjati oz. voditi politiko aktivnega varstva narave.

V geomorfološkem in krajinskem smislu predstavlja žumberško pogorje celoto, ki je raztegnjena v smeri jugozahod – severovzhod. Državna meja s Slovenijo teče v glavnem po vrhu grebena; severna, slovenska stran je veliko bolj gozdnata in strma in je zato poseljena predvsem v nižjih predelih. Hrvaška stran je bolj položna in je poseljena že v višinskih predelih. Najvišji vrh Žumberka se vzpne do 1178 m; na Hrvaškem ni severno od tu nobene višje gore.

Skrajni severovzhodni del masiva je z dolinama rečice Bregane in potoka Drage ločen od ostale celote in je znan pod imenom Samoborsko gorje. Zanimivo je, da teče po prej omenjeni črti tudi etnična meja, in tako so prebivalci hribovskih vasi Samoborskega gorja izraziti kajkavci, staroselci, medtem ko žumberške vasi pripadajo potomcem uskokov, ki so se priselili v prvi polovici 16. stoletja.

Glavni vodotoki so Bregana, Kupčina in Sušica s pritoki. Po Samoborskem gorju tečeta Lipovečka in Rudarska Gradna. Lipovečka Gradna ima pritok Slapnico, ki oskrbuje z vodo Samobor, Sušica pri Radatovičih pa daje vodo slovenski Metliki.

Kaj je bistvena značilnost Žumberka, po čem se loči od drugih podobnih pogorij na Hrvaškem? Osnovna fiziognomija žumberškega pogorja je izjemna kombinacija gozdov in prostranih košenic, ki so nastale kot posledica človekovega dela že v davni. Odprti prostori v višjih predelih so nastali in se ohranjali zaradi sečnje, požarov, paše in košnje. Da je res tako in da so ti predeli naseljeni in pod človekovim vplivom že od davnine, dokazuje vrsta starodavnih ilirskih in rimskih naselbin ter grobišč v gornjem delu Žumberka (Budinjak, Gornja Vas).

Pretežni del gozdnate odeje Žumberka in Samoborskega gorja zavzemajo bukovi gozdovi. Ti sestoji dosegajo v teh predelih svoj optimum, tako da je v redkih ohranjenih rezervatih (Japetić, Blaževa gora) mogoče videti naravnost orjaške bukve, ki merijo v višino do 40 metrov in imajo premer blizu enega metra.

Na toplejših straneh in na zavetnih planjavah so gozdovi hrasta gradna. Redkejši postajajo gozdovi pravega kostanja, zdesetkani zaradi kostanjevega raka. Naravnih sestojev gospodarsko pomembnih vrst iglavcev na žumberškem masivu ni, so pa zato na velikih površinah stare bukove gozdove nadomestili umetno vzgojeni nasadi smreke. Ni treba posebej poudarjati, da zamenjava avtohtonih vrst gozdnega drevja z drugim postopno spreminja mikroklimatske in ekološke razmere, seveda pa spreminja tudi podobo krajine.

Dve vrsti iglavcev pa sta vendarle tu doma: povsod prisotni in vsakomur poznani navadni brin, ki se širi po opuščenih pašnikih in po gozdnih obronkih, medtem ko je tisa svojevrstna redkost. Najdemo jo predvsem v Samoborskem gorju pri Šipačkem bregu, nad Cerinskim virom, pri Javorku.

V gozdovih in po travnikih Žumberka in Samoborskega gorja je našlo zavetje precej redkih in zaščitene rastlin: blagajev volčin (na Hrvaškem ne raste nikjer drugje), dišeči in lovorolistni volčin, kranjska lilija, številne vrste kukavice, več vrst encijana, že omenjena tisa, božje drevce, žički grobeljnik, milnica idr.

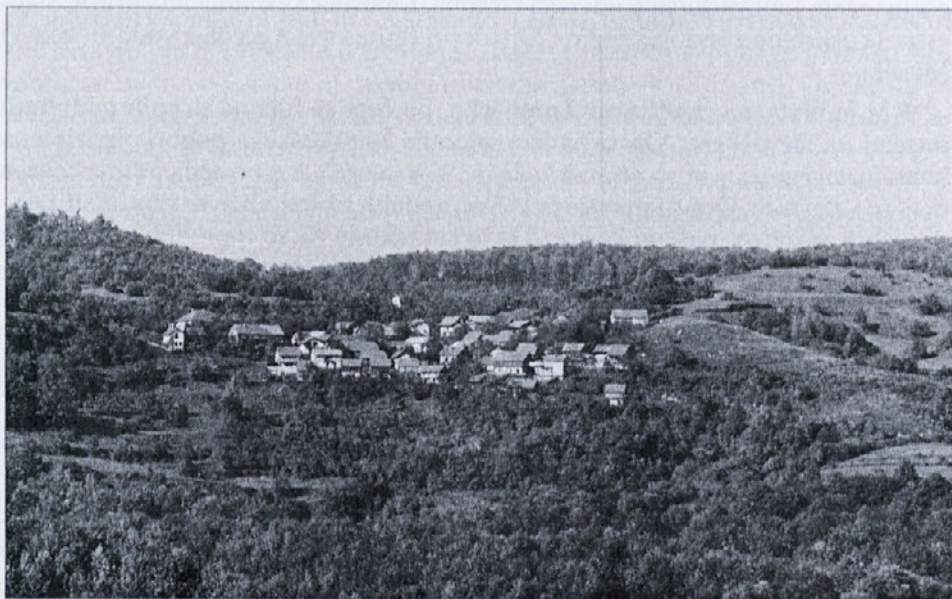
Zelo široka in zanimiva je tudi pahljača predstavnikov živalskega sveta. Od velike divjadi so najbolj številne srne, ki pa jih je še vedno veliko manj, kot bi jih ta prostor lahko preživel. Stalno so prisotni tudi divji prašiči, ki pogosto povzročajo škodo na njivah. Jelen je zelo redek, vendar stalno prisoten. Redno prihaja medved, ki se ga najpogosteje lahko sreča (pravzaprav opazi sledove njegove prisotnosti) nad kanjonom Slapnice v srcu Žumberka. Včasih je opaziti tudi sledi risa pa tudi volka, medtem ko je divja mačka – čeprav je redka – tudi stalno prisotna. Tu so tudi kune – belice in zlatice, polh in veverica. Zajec pa je redek.

Ptičji svet je raznolik in številen. Od redkih vrst so tu črna žolna, gozdni jereb, krokar, šoja, črna štoklja...

V potokih živijo potočne postrvi. Odličen teren za športni ribolov predstavljajo Bregana, Slapnica in Kupčina. Sredi Samobora, v potoku Gradni, je vedno mogoče videti dosti kapitalnih primerkov te plemenite ribje vrste.

Na Žumberk in Samoborsko gorje vodi cesta skozi Samobor do Grdanjcev in dalje proti Stojdragi ali pa levo ob potoku Breganici proti Dragonošu.

Z južne strani se da priti skozi Jastrebarsko in Sv. Jano proti Japetiću ali pa skozi Krašić in dalje skozi Pribić. Skrajni zahodni del Žumberka je bil do nedavnega dostopen samo skozi Slovenijo preko Metlike.

Uskoške vasi so v višjih predelih. (Foto: B. Debogović)

Kaj je naravni park? Po danes veljavnem hrvaškem zakonu o varstvu narave je naravni park "... prostrano naravno ali delno kultivirano področje s poudarjenimi estetskimi, ekološkimi, vzgojno-izobraževalnimi, kulturnozgodovinskimi in turistično-rekreativnimi vrednotami. V naravnem parku so dovoljene dejavnosti, ki ne ogrožajo njegovih bistvenih značilnosti in vloge".

Hrvaška ima danes naslednje naravne parke: Medvednica, Biokovo, Lonjsko polje, Kopački rit in Velebit. Izmed podobnih pogorij na Hrvaškem je Medvednica dobila status naravnega parka zaradi svoje bližine Zagrebu, del naravnega parka Velebit bo kmalu razglašen za nacionalni park. Biokovo je nekaj podobnega, ve se, kaj je Kopački rit, a Lonjsko polje je pravi model naravnega parka. Tu ljudje živijo in delajo v naravi, obdelujejo zemljo, lovijo divjad in ribe, gospodarijo z gozdovi in se vozijo s čolni in ladjami po Savi. In vse to v naravi, ki se ji je človek prilagodil, delno pa je tudi naravo prilagodil sebi. Prelepa žumberška krajina ima vrsto podobnih lastnosti in posebnosti.

Kaj uvršča Žumberk in Samoborsko gorje v kategorijo naravnega parka?

Osnovna značilnost Žumberka in Samoborskega gorja je izjemna kombinacija gozdov in prostranih košenic, ki so nastale kot rezultat človekovega delovanja. Drugod so travniki, njive in naselja v dolinah, vrhovi pa so poraščeni z gozdom. Tukaj je ravno nasprotno, tako da ljudje živijo zgoraj, v gozd (oni pravijo tudi: "živica", "loza", "grm") pa morajo iti v dolino.

Ti prostrani travniki na pobočjih med 600 in 1100 metrov nadmorske višine (skupaj jih je okrog 100 km²) so osnovna in glavna kvaliteta in izhodišče pri analizi možnosti, ki jih gorski masiv nudi za različne oblike turističnega izkoriščanja. Skupaj z drugimi posebnostmi žive in nežive narave – in to ne na zadnjem mestu – je treba omeniti tudi izredno gostoljubnost prebivalstva uskoškega porekla in njegov značilni govor kot osnovne parametre, ki na lestvici hrvaških naravnih parkov uvrščajo Žumberk in Samoborsko gorje tako visoko. Nedvomno mu še povečuje vrednost bližina velikega mestnega središča – Zagreba pa tudi bližina Karlovca, Ozlja, Jastrebarskega in Samobora.

Katere izboljšave prinaša Naravni park Žumberk in Samoborsko gorje glede na današnje stanje? Poudarjena je celovitost območja, ki temelji na enakih ekoloških, krajinskih in drugih dejavnikih. Ocenjene so vrednote tega naravnega kompleksa v odnosu do drugih, podobnih predelov naše domovine.

Zagotovljena je celovitost obravnavanja področne problematike, ne glede na obstoječe medobčinske meje, kar zagotavlja optimalnejše rešitve pri gospodarjenju z gozdovi, izkoriščanju rudninskih surovin, varstvu in izkoriščanju vode, pri lovstvu, urejanju naselij idr.

Razvoj se usmerja v skladu z osnovnimi naravnimi vrednotami območja, pri čemer je poudarjena prioriteta primarne poljedelske proizvodnje, rekreativnih dejavnosti, oživljanje starih obrti in običajev idr.

Iz hrvaščine prevedel prof. Jože Sever

THE ŽUMBERAK AND SAMOBOR HILLS NATURAL PARK

SUMMARY

The Republic of Croatia intends to protect Žumberak and the Samobor Hills as a natural park. This represents one of the most valuable regional landscapes in continental Croatia that has preserved its native biological and geological characteristics. The region is typified by its sunny position and its complex of interspersed meadows, pastures, large forested areas and mosaic of villages and hamlets. The continuing depopulation process, especially in the higher settlements, is particularly worrying, as it also changes the face of the countryside. The scheduling of the national park and suitable government aid offers the population new development opportunities. This may at least partially halt the unfavourable demographic trend and preserve the basic natural and cultural characteristics of the region.

NARAVNA IN KULTURNA DEDIŠČINA GORJANCEV ¹

Za Gorjance je značilno prepletanje in dopolnjevanje naravne in kulturne dediščine. Podobo naravnih danosti gradijo prostrani bukovi gozdovi, ohranjeni gozdni rezervati, botanično zanimive košenice ter vrsta bistrih potokov in izvirov. Naravno dediščino nadgrajuje človekova poselitev v prazgodovinskem in kasnoantičnem obdobju, od 16. stoletja dalje pa je sožitje dveh etničnih skupin. Ob vznožju Gorjancev se je izoblikovala raznolika kulturna krajina s številnimi vasi in zaselki z značilnim ljudskim stavbarstvom. Krajini dajejo poseben poudarek starodavni gradovi in številne cerkve. Trajen spomenik Gorjancem in njihovim ljudem pa je v slovenskem leposlovju postavil Janez Trdina v znamenitih Bajkah in povestih o Gorjancih in v Verskih bajkah.

Pestrost kvalitetne naravne in kulturne dediščine je spodbudila naravovarstvenike, da so pred dobrim desetletjem predlagali, da se del Gorjancev zavaruje kot krajinski park. Predlog obsega osrednji del grebena Gorjancev med Vahto in Črnečo vasjo nad Kostanjevico v občinah Novo mesto, Šentjernej in Krško. V njem je popisana in ovrednotena geološka, geomorfološka, podzemska, hidrološka, botanična, drevesna, gozdna in zoološka naravna dediščina, dopolnjena z arheološko, zgodovinsko, umetnostnozgodovinsko, etnološko in tehnično dediščino.

Geološka in geomorfološka dediščina. Geološko podobo Gorjancev gradi preplet apnencev in dolomitov ter njihova dinamična geomorfološka preteklost. Izstopajo številni slikoviti skalni osamelci, v strmih pobočjih izvirnih dolin pa je tudi več skalnih odlomov, ki so na Dolenjskem redek naravni pojav. Na grebenu med dolino Kobile in Pendirjevke stoji ob Vlaški poti deset metrov visok skalni zob, znan kot Jarčev kamen. V dolini Pendirjevke sta znameniti skalni steni Vratolom in Huda peč, v kateri naj bi bival škrat Taus. Ob cesti proti izviru Gospodična je izrazit skalni odlom Jelenov skok, ob cesti iz Gabrja proti Krvavemu kamnu pa ob Vrtaškem potoku nekaj deset metrov visoka skalna stena.

Podzemska naravna dediščina. Kraški pojavi so vezani predvsem na širše območje zakrasele Opatove gore, kjer so raziskana številna brezna in jame. Najbolj znana je turistično urejena Kostanjeviška jama, v kateri je bilo leta 1996 odkrito njeno nadaljevanje. Z novimi rovi je 438 m dolga jama postala dolga prek 1.000 metrov in sodi med najdaljše dolenske jame. Tik ob hrvaški meji na vrhu Gorjancev je prostorna in lepo zasigana jama Stričanica, na katero je vezano ljudsko izročilo. Na pobočjih Opatove gore najdemo še številna brezna. Po globini izstopajo 72 metrov globoko brezno Pekel, Brezno pri Bosanski bajti (-68 m) ter Kičer (-57 m). Vrsta manjših kraških objektov je tudi na pobočju Trdinovega vrha med Gabrjem in Dolžem. To so krajše fosilne izvirne jame, dolge do 15 metrov. Problematično onesnažena je Lavtarška jama (-18 m) pri Velikem

¹ Prispevek sta iz Strokovnih podlag varstva naravne in kulturne dediščine za krajinsko zasnovu Gorjanci (Elaborat, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto, 1994) pripravila Marinka Dražumerič in Andrej Hudoklin, arheološko dediščino je predstavil Danilo Breščak, umetnostnozgodovinsko pa Robert Peskar.

Cerovcu, s smetmi pa je v večji meri zasuta tudi slikovita Poganjščica pod Javorovico (-22 m), v kateri naj bi prebival celo sam Gorjanski vrag.

Hidrološka dediščina. Za Gorjance je značilna razvejena hidrografska mreža, ki jo pletejo gorjanski potoki Klamfer, Pendirjevka, Kobila, Lačni potok, Obrh, Studena in Sušica. Med njihovimi pritoki velja omeniti potoke Žbičje, Sovpat, Babni, Šumeči in Vrtaški potok, Prežeški graben, Mlečnico, Kamnišček, Vratljanski potok, potok Globoko in Drški studenec.

Gorjanske potoke odlikuje naravna ohranjenost, velik strmec, številne brzice in skočniki, kar je za Dolenjsko prava redkost. V spodnjem toku so večinoma regulirani in onesnaženi, zato so naravno ohranjeni zgornji tokovi pomembni kot življenjski prostori številnih vodnih rastlinskih in živalskih vrst.

Nekateri izviri so bili urejeni za zajemanje vode. Med obiskovalci Gorjancev je najbolj priljubljen in obiskan izvir Gospodična, iz ljudskega izročila poznan zaradi svoje pomlajevalne in zdravilne vode, ki so ga novomeški planinci na pobudo naravoslovca Ferdinanda Seidla leta 1931 obzidali in uredili. V dolini Pendirjevke je znamenit izvir zaganjalka Minutnik. Domačini mu pravijo tudi Prenehalik, saj se pretok vode v izviru spreminja v pravilnih časovnih presledkih. Ob gozdni cesti je nad Fabriko obzidan izvir Jordanov studenec, na robu košenic pri Miklavžu pa Gorjansko jezero, ki mu domačini pravijo Izer, katerega voda izdanja na nepropustni plasti in ponika v bližnjem ponoru.

Botanična naravna dediščina. Gorjanske košenice so ključne v krajinski podobi Gorjancev. Pomembnejše košenice so pod Pirčevim hribom, pri Miklavžu, nad Javorovico, Črna lica, Rute, Škrince ter Bajukova in Japetova košenica. Njihov obstoj je odvisen od ohranjanja redne ekstenzivne košnje.

Jarčev kamen. (Foto: A. Hudoklin, Arhiv ZVNKD Novo mesto)

Izvir Gospodična. (Foto: A. Hudoklin, Arhiv ZVNKD Novo mesto)

V regionalnem pogledu so košenice redke biotop. Floristično so bile popisane le nekatere, toda kljub temu dosednji skromni podatki dokazujejo njihovo floristično pestrost. Na košenicah najdemo nekatere redke in ogrožene rastlinske vrste, npr. kranjski šebenik (*Erysimum carniolicum*), panonsko deteljo (*Trifolium panonicum*), hrvaški klinček (*Dianthus croaticus*), ki so uvrščene na rdeči seznam ogroženih praprotnic in semenk. Poleg njih velja omeniti še lepi čevlje (*Cypripedium calceolus*), zlati klobuk (*Lilium martagon*) ter brstično (*L. bulbiferum*) in kranjsko lilijo (*L. carniolicum*).

Drevesna naravna dediščina. Med drevesno dediščino uvrščamo drevesa, ki se odlikujejo po debelini, višini ali starosti. Žal za gorjanske gozdove nimamo dovolj podatkov, podrobneje pa poznamo številna vaška drevesa, med katerimi izstopajo vaške lipe. V Gorenjem Vrhopolju raste sredi vasi turška lipa z obsežnim koreninikom in prsnim obsegom 625 cm, mogočne lipe lahko občudujemo tudi na Vrheh pri Dolžu, na Javorovici, v Pangrč Grmu in pri gradu Prežek. Velikokrat stojijo košate lipe tudi pri podružničnih cerkvah. Tako je pri cerkvi sv. Urbana v Gorenjem Vrpolju lipa s prsnim obsegom 680 cm in v Gabrju pri cerkvi sv. Janeza lipa z obsegom 400 cm. V vaseh je dobro ohranjeno tudi visokoraslo sadno drevje, ki sooblikuje značilno podobo naselij v kulturni krajini.

Gozdna naravna dediščina. Za Gorjance značilen razgiban relief, različnost geoloških podlag in klimatske razmere omogočajo obstoj različnih gozdnih združb, od katerih prevladujejo svetli bukovi gozdovi. Vršnji del grebena poraščata visokogorski preddinarski bukov gozd (*Fagetum altimontanum praedinaricum*) in preddinarski gozd bukve in polžarke (*Isopyro-Fagetum*) s številnimi cvetočimi geofiti v pomladnem času. Do vznožja pogorja se zvrstijo še nekatere druge značilne gozdne združbe, od katerih velja posebej omeniti nizki gozd črnega gabra in hrasta (*Quercu-Ostryetum*) na termofilnih pobočjih nad dolino potoka Kobila.

Na Ravni gori in pod Trdinovim vrhom sta ohranjena ter iz gospodarjenja z gozdovi izločena pragozdna ostanka, ki imata rezervatno namembnost. Kot gozdni rezervat je opredeljena tudi povirna dolina potoka Kobila.

Rute nad Gabrjem. (Foto: A. Bartelj)

Turška lipa v Gorenjem Vrhopolju. (Foto: A. Bartelj)

Pragozd pod Trdinovim vrhom. (Foto: A. Hudoklin, Arhiv ZVNKD Novo mesto)

Zaradi svoje naravne ohranjenosti imajo gorjanski gozdovi velik biotopski pomen, zato je treba v okviru gozdnogospodarskih načrtov zagotavljati čim večjo stopnjo sonaravnega gospodarjenja, ki bo ohranjalo avtohtone gozdne združbe in značilno kulturno krajino.

Zoološka dediščina. V zoogeografskem pogledu sodijo Gorjanci v subpanonsko kraško regijo, ki je odprta dinarskim in submediteranskim vplivom. Zanje je poleg naravne ohranjenosti značilna velika prostorska pestrost, v kateri se prepletajo različni habitati. Tu se stikajo gozdovi, košenice, travniki, polja, kraške jame, strma termofilna pobočja, skalne stene ter doline potokov in studencev.

Živalski svet Gorjancev je slabo raziskan. V preteklosti je bilo opravljenih le nekaj skromnih opazovanj posameznih živalskih skupin, nastajanje zbornika pa je spodbudilo raziskavi sesalcev in ptic. Zaradi nepopolne zoološke inventarizacije lahko danes izpostavimo le biotopski pomen dolin potokov, podzemskih vod ter gorjanskih košenic, ki jih bo potrebno pozorneje raziskati oziroma varovati.

Arheološka dediščina. V arheoloških obdobjih od prazgodovine do zgodnjega srednjega veka so južna pobočja Gorjancev nudila ugodne življenjske pogoje za poselitev. Grebeni Gorjancev so predstavljali primerne strateške položaje za oblikovanje utrjenih naselbin in ob njih ležečih grobišč. Gostota arheoloških najdišč je narekovala razglasitev arheološkega območja Mihovo za kulturni spomenik, ki združuje prazgodovinska, antična in zgodnjerednjeveška najdišča na lokacijah Tisovec, Trnišče, Zidani gaber, Na hribcu, Grobišče, Gradišče, Oštras, Vlaška pot, Cerov Log, Novi Prežek, Mihovo, Gorenje Vrhopolje in Gradec nad Mihovim. Na arheološko območje Mihovo se navezujeta tudi prazgodovinska naselbina in gomilno grobišče na Plešu nad Apnenikom ter Stražnik na Novi gori, v isto časovno obdobje pa sodi tudi gomila na Puščah pri Dolžu.

Najstarejša je bronastodobna naselitev na Gradcu nad Mihovim iz 10. do 9. stoletja pr.n.št., sledi ji naselbina in obsežna nekropola na Budinjaku v Žumberku. Večina gradišč na širšem območju Gorjancev sodi v čas starejše (8. do 3. stoletje pr.n.št.) in mlajše železne dobe (5. do 3. stoletje pr.n.št.). Najdbe iz grobišč na Mihovem in Verdunu pri Stopičah so ključna za razumevanje prehoda v čas rimske zasedbe naših krajev. Najdišča iz rimskega časa so na Gorjancih in v Žumberku redka, očitno pa so naselja gravitirala na dolensko stran, kar nam dobro kažejo najdbe iz antičnih grobov v Gornji Vasi na Hrvaškem.

Pobočja Gorjancev so znova postala privlačna za naselitev v nemirnih stoletjih pozne antike oziroma v času preseljevanja ljudstev. V drugi polovici 5. in v 6. stoletju so se staroselci z ravninskih naselij umikali na težje dostopne grebene Gorjancev. Ob historični komunikaciji, danes imenovani Vlaška ali Hrvaška pot, ki povezuje dolino reke Krke in Kolpe že od prazgodovine, je na grebenu Zidane-ga gabra zrasla utrdba z naseljem, na nižje ležečem Gradcu nad Mihovim pa je bila postavljena enoapsidalna pokopališka cerkev. Zelo malo vemo o naslednjih treh stoletjih. Sledov naselitve Slovanov v tem prostoru zaenkrat še ne poznamo, nekateri pridatki v grobovih na Grobiščih in Orehku pa govorijo o langobardski prisotnosti, v 9. stoletje pa segajo najstarejši zametki ravninskega naselja Gutenwerd, ki je kot pomembno središče freisinške posesti s svojo kovnico in obrtnimi delavnicami propadlo v času turških vpadov.

Kušljanova terenska risba grobnih najdb na Mihovem z izkopavanj ob prelomu stoletja. (Arhiv ZVNKD Novo mesto)

Zgodovinska dediščina je rezultat nemirnih dogodkov, ki so ob koncu 12. stoletja pripeljali do ustalitve meje na območju vzhodno od spodnjega toka reke Krke in s tem njegovo priključitev deželi Kranjski. Vzporedno je prišlo do oblikovanja posvetne in cerkvene uprave ter obrambne linije gradov. Novonastali spanheimovski trg Kostanjevica je kot protiutež bližnjemu freisenškemu Guttenwerdu od sredine 13. stoletja prevzel vodilno trgovsko in prometno vlogo. Nastajale so prve pražupnije (Šentjernej). Leta 1234 so Spanheimi na svojem novopridobljenem ozemlju pri Kostanjevici ustanovili cistercijanski samostan "Fontis sanctae Mariae", leta 1407 pa Herman II. Celjski v samotni dolini pod Gorjanci kartuzijo Pleterje.

V 15. stoletju so skozi te kraje vodile turške vpadne poti, v 16. stoletja pa so se Podgorci dvignili v dva velika kmečka punta. Na to gospodarsko in demografsko oslabeledo obmejno območje so se po letu 1530 začeli naseljevati uskoki, ki so bili kot graničarji vključeni v Vojno krajino. Njihovi potomci živijo v hrvaških žumberških vaseh še danes.

Ob koncu 18. stoletja so jožefinske reforme državne in cerkvene uprave, šolstva in vojske skušale modernizirati avstrijsko državo in ji dati nov zagon. V začetku 19. stoletja je bila Dolenjska vključena v francoske Ilirske province. To stoletje je doba industrijske revolucije, zato so tudi na Gorjancih nastajali zametki industrijskih obratov, vezani na naravne danosti območja (žage, glažuta). Ob koncu 19. stoletja je te agrarne kraje zajelo množično izseljevanje v industrijsko razvite prekomorske in zahodnoevropske države.

Ko je po razpadu Avstro-Ogrske po prvi svetovni vojni nastala Jugoslavija, je slovenska stran Gorjancev v upravnem pogledu spadala v Dravsko banovino. Med drugo svetovno vojno so gozdnati Gorjanci omogočili nastajanje partizanskih enot, v dolini Pendirjevke je delovala partizanska bolnišnica. Marca 1944 je bil na Javorovici izdan IV. bataljon Cankarjeve brigade, ki so ga uničile nemške in domobranske enote.

Umetnostnozgodovinska dediščina. Gorjanci se ponašajo z zanimivo kulturno-zgodovinsko preteklostjo. Nemirna deželna meja med Ogrsko in Kranjsko se je ustalila na Breganskem potoku šele okoli leta 1200. Njeni ustalitvi je sledilo oblikovanje cerkvene uprave. Na desnem bregu Krke sta bili ustanovljeni župniji Šmihel pri Novem mestu in Šentjernej, ki sta kmalu oblikovali široko mrežo podružničnih cerkva. Cerkevna organizacija je bila sprva tesno odvisna od fevdalne oblasti. Pomembno upravno središče in izhodišče grofov Višnjegorskih za osvajanje Bele krajine je bil grad Mehovo, v pisnih virih prvič omenjen leta 1162. Velik strateški pomen je v obmejnem pasu na pobočjih Gorjancev imel stari grad Prežek, kot lastnina Prisov v pisnih virih prvič omenjen leta 1180 in ob potresu leta 1511 močno poškodovan in zato porušen. Novi grad je bil pozidan nižje v dolini, pri tem pa kot gradivo uporabljen kamnit material porušenega gradu.

Nedaleč od mesta Kostanjevice je leta 1234 koroški vojvoda Bernard Spanheimski ustanovil cistercijanski samostan. Od njegove prvotne romanske oz. zgodnjegotske zasnove je ohranjena le v kasnejših stoletjih precej predelana samostanska cerkev. Današnji videz samostana, razpuščenega konec 18. stoletja, odlikuje baročna podoba iz sredine 18. stoletja z enim največjih arkadnih dvorišč v Evropi. Spomeniška služba načrtno obnavlja samostanska poslopja že od leta 1929. Po letu 1961 je tu našla svoje mesto Forma viva, v obnovljenih dvoranah

pa Galerija Božidarja Jakca z likovnimi zbirkami sodobnih slovenskih umetnikov in pleterska zbirka slik starih mojstrov.

Leta 1407 je celjski grof Herman II. ob vznožju Gorjancev ustanovil kartuzijanski samostan Pleterje. Tudi ta je bil razpuščen z jožefinskimi reformami ob koncu 18. stoletja, za razliko od kostanjeviške cisterce pa je kartuzija znova zaživela v začetku 20. stoletja. Takrat je bil tudi na novo pozidan večji del samostanskih poslopij, saj so od prvotnega samostana ohranjeni le stara gotška cerkev z zakristijo in del križnega hodnika.

Omeniti velja tudi vrsto podružničnih cerkva. Na Gorjancih izstopa cerkev sv. Miklavža ter razvaline cerkvic sv. Jere in sv. Elije na Trdinovem vrhu. V ruševinah je tudi romanska cerkev sv. Danijela nad Dolenjim Suhadolom. Njihova lega na izpostavljenih razglednih točkah razodeva njihov nekdanji romarski značaj, kakršnega izdajata tudi Marijina cerkev pri Malih Vodenicah in Miklavževa cerkev nad Pangrč Grmom. Slednja se ponaša z gotskimi freskami iz dveh različnih časovnih obdobij in z zlatimi baročnimi oltarji. Večina podružničnih cerkva stoji v naseljih (Dolž, Črneča vas, Gorenje Vrhpolje, Šmarje, Veliki Cerovec) in s svojo arhitekturo oblikuje značilno podobo podgorskih vasi.

Etnološka dediščina. Grebeni Gorjancev so v prazgodovini in zgodnjem srednjem veku nudili ugodne možnosti za poselitev. Do intenzivnejšega poselitve je prišlo v 15. stoletju s prihodom uskoškega življa. Danes so na slovenski strani poseljena le nižje ležeča pobočja Gorjancev, izjema je le vas Javorovica na nadmorski višini okoli 550 metrov. V Podgorju prevladujejo gručaste vasi, za katere je značilna razpršena pozidava. V tradicionalni ljudski arhitekturi so v višje ležečih naseljih pogoste vrhlevne stanovanjske hiše, na ravnini pa pritlične, nepodkletene stavbe. Kot gradivo so bili uporabljeni kamen, les in slama. V vinogradniških predelih srečujemo lesene hrame in iz kamna postavljene zidanice, ki so bile

Razvaline cerkve sv. Danijela nad Dolenjim Suhadolom. (Foto: M. Simič, Arhiv ZVNKD Novo mesto)

Tradicionalna stanovanjska hiša na Pangrč Grmu. (Foto: D. Strgar, Arhiv ZVNKD Novo mesto)

prvotno namenjene shranjevanju vina in vinogradniškega orodja. Značilen podarek podgorski krajini dajejo veliki leseni kozolci toplarji.

Ljudska arhitektura se zaradi spremenjenega načina življenja nezadržno umika novim stavbam. V nekaterih bolj odmaknjenih naseljih (Gorenji Suhadol, Vratno, Veliki Ban) prihaja do kontrastnega sožitja stare in nove arhitekture. Da bi ohranili vsaj nekaj poslopij ljudskega stavbarstva, nastaja pri vходу v kartuzijo Pleterje muzej na prostem (skansen). Vanj sta preneseni dve leseni stanovanjski hiši in kozolec toplar. Objekti so dobili novo namembnost, vendar pa nova, samostanskim potrebam prilagojena uporaba omogoča njihovo pričevalnost.

Zavarovana naravna in kulturna dediščina. Z občinskim odlokom o razglasitvi naravnih znamenitosti in nepremičnih kulturnih in zgodovinskih spomenikov v občini Novo mesto (Uradni list RS, številka 38/92) so bili zavarovani:

- *naravna rezervata:*
 - pragozd Gorjanci na Trdinovem vrhu
 - pragozd Ravna gora na Ravni gori
- *naravni spomeniki:*
 - izvir Minutnik v dolini Pendirjevke
 - Gabrška jama v Gabrju
 - vaški lipi v Gorenjem Vrhpolju
- *spomenik oblikovane narave:*
 - drevored pred samostanom Pleterje
- *arheološko območje:*
 - Mihovo – lokacije Tisovec, Trnišče, Zidani gaber, Na hribcu, Grobišče, Gradišče, Oštras, Vlaška pot, Cerov Log, Novi Prežek, Mihovo, Gorenje Vrhpolje in Gradec nad Mihovim

- *zgodovinski območji:*
območje zadnjih bojev IV. bataljona Cankarjeve brigade na Javorovici
območje kmečkega punta Mehovo
- *arheološki spomenik:*
prazgodovinska gomila na Puščah pri Dolžu
- *gradova:*
razvaline starega gradu Prežek
grad Prežek
- *sakralni spomeniki:*
cerkev sv. Miklavža na Gorjancih
cerkev sv. Kozme in Damijana v Dolžu
stara gotska cerkev v samostanu Pleterje
cerkev sv. Janeza Krstnika v Gabrju
cerkev sv. Urbana v Gorenjem Vrhpolju
cerkev sv. Nikolaja nad Pangrč Grmom
cerkev Marijinega rojstva v Šmarju
cerkev sv. Primoža in Felicijana v Velikem Cerovcu
kapela Marije Pomagaj pri Vinji vasi
- *etnološki spomenik:*
lesena stanovanjska hiša iz Ostroga, prenesena v pleterski muzej na prostem
- *zgodovinski in memorialni spomeniki:*
izvir Gospodična
knjižnica v samostanu Pleterje
partizanska bolnišnica Kira v dolini Pendirjevke
grob padlim borcem in žrtvam na pokopališču v Dolžu
grob s spomenikom borcem in žrtvam na pokopališču v Gabrju
grob s spomenikom padlim borcem in žrtvam na pokopališču v Šmarju
spominska plošča Kotarjevi družini v Velikem Banu

THE NATURAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE GORJANCI HILLS

SUMMARY

The varied quality of the natural and cultural heritage encouraged nature conservationists a decade ago to suggest that part of the Gorjanci hills be protected as a natural park. The proposal includes the central ridge of Gorjanci between Vahta and Černeča vas above Kostanjevica. This area falls within the communes of Novo mesto, Šentjernej and Krško. The geological, geomorphological, subterranean, hydrological, botanical, arboreal, forest and zoological natural heritage has been catalogued in this area. It is complemented by the archaeological, historical, art historical, ethnological and technical cultural heritage.

GORJANCI – KRAJINSKI PARK?

ANDREJ HUDOKLIN

Prve zamisli o varovanju Gorjancev segajo v čas po prvi svetovni vojni in so tesno povezane z novomeškimi planinci, ki so to pogorje začeli na široko odpirati obiskovalcem z markiranimi potmi in prvimi planinskimi zavetišči. To je obdobje, ki ga je zaznamoval takratni predsednik društva, vsestransko razgledan naravoslovec Ferdinand Seidl. Na njegovo pobudo je bil leta 1923 vrh Sv. Jera preimenovan v Trdinov vrh, leta 1931 pa urejen izvir Gospodična z okolico. S posebnim razglasom načelstva novomeškega sreza je bil na Seidlovo pobudo tega leta izvir uradno zavarovan, s čimer so planinci preprečili posek gozda v njegovem zaledju. To je eno prvih zavarovanj naravne dediščine v tedanjem slovenskem prostoru (Hudoklin, 1993).

S stališča varstvenih prizadevanj je najbolj presenetljiva in tudi izjemna pobuda o razglasitvi Nacionalnega parka Gorjanci, ki so jo leta 1937 novomeški planinci posredovali Planinski zvezi Slovenije. "Nacionalni park na Gorjancih bi se lah-

NAČELSTVO SREZA NOVOMEŠKEGA POBORNICTVA		NAČELSTVO SREZA NOVOMEŠKEGA POBORNICTVA
7483/1931	31. julija 1931	7483
Prilog.		
<u>Razglas.</u>		
<p>Novomeška podružnica "Slov. planinskega društva" je dala popraviti in urediti studenec "Gospodična" pod Gorjanci. Napravila je tam kočo in počivališče.</p> <p>Studenec je na raspolago vsem turistom ter vsej okolici. Opozarjam vse prebivalstvo, da pazi na snago in na red pri studencu in pri okolici, da čuva to obšekoristno napravo s vsemi priključnimi vred in jo brani pred poškodbami.</p> <p>Vsaka poškodba se mora takoj senkaj nameriti.</p> <p>Če se krivoi ne bodo dali ugotoviti, bo plačala stroške popravil pristojna občina Brusnice. Radi tega naj županstvo Brusnice izvaja posebno nadzorstvo nad napravo.</p> <p>Ta razglas je objaviti v občinah Brusnice, Orehovica in Šmihel-Stožišče na običajni način ter opozoriti okoliško prebivalstvo nanj.</p> <p>Sreski načelnik:</p>		

koto ostvaril na ozemlju gorjanskih gozdnih veleposestev, ki so last države, verskega zaklada, kartuzije Pleterje, žumberaške zajednice Sekuliči in Ljudske hranilnice v Ljubljani. Arondirati od teh veleposestev kakih 30–40 km² za narodni park ne bi bilo težko,” je zapisal avtor dopisa, učitelj Alojzij Ivanetič. Pobuda je bila podrobno utemeljena z razlogi, ki jih po petdesetih letih ponovno izpostavljam. Kako je prišlo do nje, ni jasno, nedvomno pa je dragocen dokument časa in zrelega odnosa do bogate naravne in kulturne dediščine Gorjancev.

Živahno zorenje varstvenih idej je zavrla druga svetovna vojna. Po njej so bili v gorjanskih gozdovih izvedeni obsežni poseki. Nastale poseke in zaraščajoče se

Nacionalni park na Gorjancih

bi se z lahkoto ostvaril na ozemlju gorjanskih gozdnih veleposestev, ki so last države, verskega zaklada, kartuzije Pleterje, žumberaške zajednice Sekuliči in Ljudske hranilnice v Ljubljani. Arondirati od teh veleposestev kakih 30 - 40 km² za narodni park ne bi bilo težko.

Ostvaritev nacionalnega parka na Gorjancih bi bila nujno potrebna iz sledečih razlogov:

Gorjanci imajo bogato fauno in izredno lepo floro; čuvajo še obsežne bukove pragozdove in so s svojimi košenicami, livadami, studenčki, potočki in vodopadi naravnost očarujoči; so geološko in klimatično zelo zanimivi, ker se tu stika meja alpske in pannonске klime; Uskoki pa bi mu dali v etnografskem oziru zelo pester okvir.

Med živalstvom srečamo na Gorjancih še medveda in mnogo divjih veprov; zajcev, srn, lisic, kun, veric, polhov ter ostalih naših gozdnih prebivalcev je v izobilju. Med pticami je zanimiva posebna vrsta orla, ki leta v družbi in ki je tu zelo bogato zastopana; dobe se tudi divji petelini in krokarji. V potočkih prebivajo postrvi in raki. Med žuželkami nahajamo

košenice so bile velikokrat zasajene z neavtohtonimi smrekami, ki se namesto značilnih bukev bohotijo v bližini Miklavža, na grebenu Kobile, na Špilarjevi špici, Ravni gori in celo na Trdinovem vrhu. Del nekdanje veličine bukovih sestojev ohranjata pragozdna sestoja pod Trdinovem vrhom ter na Ravni gori. Oba pragozdna ostanka sta bila na pobudo gozdarjev pravno zavarovana (Odločba SO Novo mesto, št. 321–40/80), skupaj z njima pa kot gozdni rezervat tudi strma gozdna pobočja v povirju potoka Kobile.

Z rastjo in uveljavljanjem spomeniškovarstvene službe so bila na Dolenjskem zavarovana leta 1969 (Skupščinski Dolenjski list, št. 21/69) prva večja območja pomembne naravne in kulturne dediščine. Visoko na Gorjance sta segli zavarovano območje kartuzije Pleterje in arheološko območje Mihovo z vrsto prazgodovinskih in poznoantičnih lokacij na razgibanih grebenih v povirju Kobile in Pendirjevke.

Zaradi problematičnega onesnaževanja okolja in s tem vse bolj oporečnih vodnih virov je v začetku osemdesetih let zrasel pomen čistih gorjanski izvirov. Bogate zaloge podzemne vode predstavljajo neprecenljiv naravni vir, zato je bila v občini Novo mesto leta 1985 z občinskim odlokom (Skupščinski Dolenjski list, št.13/85) zavarovana vrsta gorjanskih izvirov z njihovimi zaledji. Zavarovani so izviri: Sompot, Koti in Martinc nad Gabrjem, Smerkečka nad Jugorjem, izvira Peteršiljke in Pendirjevke, Markov izvir in Mali Tisovec nad Javorovico, Drča in Škrluje pri Pleterjah, kot perspektiven vodni vir pa potok Kobile nad vasjo Mihovo.

Za prvi poskus celovite opredelitve območja lahko štejemo ustanovitev Skupnosti spominskega območja Žumberk–Gorjanci leta 1978. Namenjena je bila povezovanju in tesnejšemu sodelovanju prebivalcev z obeh strani takratne republiške meje in predvsem pospeševanju gospodarskega razvoja tega demografsko ogroženega območja. Čeprav družbeni dogovor tedanjih občin ni uspešno zaživel, pa je usmerjena družbena pomoč v mnogočem to območje bolj povezala z razvito dolino. Pozorneje se je začela raziskovati tudi naravna in kulturna dediščina tako na slovenski kot na hrvaški strani. Njena pestrost, tipičnost in ohranjenost je vzpodbudila razmišljanja naravovarstvenikov o parkovnem varstvu. Na hrvaški strani se je postopno izoblikovala pobuda o parku prirode, na slovenski pa o krajinskem parku. Leta 1986 je bil v Dolgoročni plan SR Slovenije in občine Novo mesto za obdobje 1986–2000 vnešen Krajinski park Gorjanci, ki naj bi se raztezal med Vahto in Črnečo vasjo in obsegal 9.573 hektarov najvišjih predelov nad okoli 400 metrov nadmorske višine. Iz njega je izključena večina zaselkov in vasi, sega pa na prostor sedanjih občin Novo mesto, Šentjernej in Krško.

Že leta 1987 je bil za območje načrtovanega krajinskega parka z delom Podgorja izdelan osnutek krajinske zasnove. Dolgoročni dokument zaradi nasprotujočih si naravovarstvenih in agresivnih razvojnih pogledov, ki so v ta predel vsiljevali smučišča, rekreacijske centre in različne infrastrukturne objekte, ni bil sprejet. Zaradi spoznanih vrednot naravne in kulturne dediščine in gozdov, predvsem pa vodnih virov, je bil kot kompromis sprejet še danes veljavni moratorij za vse vrste posegov na območju predlaganega krajinskega parka.

Nedorečena sedanjost. Leto 1992 je bilo prelomno za varstvo naravne in kulturne dediščine. Takrat je novomeška občina na pobudo Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto z Odlokom o razglasitvi naravnih znamenj

tosti in nepremičnih kulturnih in zgodovinskih spomenikov v občini Novo mesto (Uradni list, št.38/92) zavarovala vse pomembnejše objekte naravne in kulturne dediščine na Gorjancih: pragozdna ostanka na Ravni gori in pod Trdinovim vrhom, izvira Minutnik in Gospodična, arheološko območje Mihovo, območje kmečkega punta Mehovo, območje zadnjih bojov IV. bataljona Cankarjeve brigade na Javorovici, grad Prežek in razvaline starega gradu Prežek, podružnični cerkvi sv. Miklavža na Gorjancih in sv. Miklavža nad Pangrč Grmom ter ostanke partizanske bolnišnice Kira v dolini Pendirjevke.

Pomen Gorjancev se je povečal po slovenski osamosvojitvi, to je po letu 1991, ko se je izoblikovala nova državna meja, ki teče po njihovem grebenu. Skupščina občine Novo mesto je leta 1992 sprejela pobudo, da se Gorjanci razglasijo kot demilitarizirano območje z ustreznim režimom varstva naravne in kulturne dediščine. Toda žal v državnem merilu pobuda ni dobila pravega odmeva.

Da bi uskladili razvojne interese z interesi varstva vodnih virov, gozdov ter naravne in kulturne dediščine v občutljivem obmejnem pasu Gorjancev, je Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto avgusta 1993 poslal Občini Novo mesto pobudo za razglasitev krajinskega parka Gorjanci. Izvršni svet je po njeni obravnavi sklenil, da se kot prvi korak v postopku priprave parkovnega varstva Gorjancev dopolni že sprejet dolgoročni plan s krajinsko zasnovo. Tudi tokrat prostorski dokument, katerega nastajanje je vodil GIP Pionir, ni bil izdelan do konca, saj se napetost med varstvenim in "razvojnim" konceptom še ni pomirila. Ponovno so bili namreč obujeni načrti za gradnjo rekreacijskega centra na košenicah pri Krvavem kamnu in Miklavžu ter smučišča med Trdinovim vrhom in Gabrjem, ki jih je že leta 1985 začelo vsiljevati takratno novomeško gradbeno podjetje Pionir. Ker željeni razvojni koncept takrat ni bil sprejet, so se priprave za njegovo uresničitev leta 1989 nadaljevale z nelegalno izgradnjo gorjanskega vodovoda in poti za ratrak po vizualno izpostavljenem grebenu med Javorovico in Krči. Na srečo tudi tokratni poskus uveljavljanja smučarsko-rekreacijsko-hotelskih razvojnih vizij v strokovnih krogih ni bil sprejet, izkazalo pa se je tudi, da izdelovalec dokumenta ni bil kos zadani nalogi. Tako občine, v katere segajo Gorjanci, še danes nimajo urejene prostorske dokumentacije, ki bi ustrezala sedanjemu razvoju in bodočim potrebam predlaganega krajinskega parka.

Današnji čas je z vidika zorenja varstvenih idej medel, prav take so tudi predstave Dolenjcev o prihodnosti Gorjancev. K temu je veliko pripomogla razdelitev Gorjancev na občine Krško, Šentjernej in Novo mesto, ki gledajo nanje le v okviru svojih občinskih meja. V takšnih razmerah se je, žal, izgubil tudi javni interes in kakršnekoli jasnejše pobude glede celovitega razvojnega in varstvenega koncepta.

Hrvati so odločnejši in aktivnejši, saj je njihova ideja o parkovnem varstvu že prerasla v predlog zakona o naravnem parku z imenom Park prirode Žumberak i Samoborsko gorje, ki je že v postopku sprejemanja v saboru. Poudariti velja, da njihov predlog zavarovanega območja po velikosti nekajkrat presega naš obseg krajinskega parka, vključuje pa tudi številne vasi in zaselke.

Kakšna bo torej prihodnost Gorjancev? Temeljiti mora na varstvu bogate naravne in kulturne dediščine, vodnih virov, zagotavljanju sonaravnega gospodarjenja z gozdovi ter uveljavljanju pasivnih oblik rekreacije in mehkega turizma. Kljub agresivnim razvojnim načrtom in omenjenim spornim posegom je pomembno, da javno mnenje in strokovna javnost (varstvo vodnih virov in gozdarstvo) dajeta prednost varstveno naravnanim razvojnim pogledom.

Razgled z Gorjancev. (Foto: A. Bartelj)

Izkušnje so pokazale, da se območja s tako pestro naravno in kulturno dediščino, kot jo imajo Gorjanci, lahko učinkovito varujejo in razvijajo le v okviru naravnih parkov. Ti so ena izmed že uveljavljenih oblik varstva dediščine, kar dokazujejo številni zgledi tako v svetu kot pri nas. Naravni parki so glede na zakonodajo v različnih državah različno opredeljeni. V Sloveniji se po zakonu o naravni in kulturni dediščini (Uradni list SR Slovenije, 1/81) glede na cilje varstva, njihovo namembnost in vsebino delijo v narodne, regijske in krajinske parke. V tej hierahiji imata zagotovljeno najvišjo stopnjo varstva narodni in regijski park. Tako imamo zavarovan Triglavski narodni park, kot regijski park pa so bile zavarovane Škocjanske jame. V strategiji varstva narave so predlagani še Kraški, Notranjski, Kočevski, Karavanško-kamniški-savinjski in Pohorski regijski park.

Krajinski park, ki je načrtovan tudi na Gorjancih, običajno obsega območja značilne polnaravne ali naravne krajine s sestavinami naravne in kulturne dediščine. Njegov pomen je predvsem v ohranjanju značilne krajine, v vzdrževanju in pospeševanju sonaravnega gospodarjenja ter rekreaciji. Med naravnimi parki imajo krajinski parki najmanjši obseg in najblažje varstvene režime. V Sloveniji je zavarovanih že 34 krajinskih parkov.

Glede na zakonska izhodišča se pot do krajinskega parka prične s strokovno utemeljitvijo varstva naravne in kulturne dediščine predlaganega območja, konča pa s sprejemom pravnega akta o zavarovanju ter s pooblastitvijo ali ustanovitvijo upravljalca. Akt o ustanovitvi in zavarovanju naravnega parka je njegov zakon, s svojimi predpisi pa ga lahko zavaruje tudi lokalna skupnost na podlagi ustreznega zakona. Akt določa namen zavarovanja, meje območja, varstveni režim, upravljalca, njegove pravice in obveznosti (Berginc, 1996).

Naravni parki se ustanavljajo za ljudi. Od prvih pobud do ustanovitve parka je običajno dolga pot. Potrebno je trdo delo vsaj ene generacije zagnanih do-

mačinov in strokovnjakov, ki ga mora podpreti tudi država. Izkušnje v razvitem svetu so na tem področju bogate, sami pa se lahko veliko naučimo na primeru Triglavskega narodnega parka in nenazadnje tudi bližnjega Krajinska parka Lahinja v Beli krajini. Največ težav pri delovanju naših parkov izhaja iz danes še nedorečene zakonodaje, ki bo morala urediti način ustanavljanja, upravljanja in financiranja.

Predlagano območje na Gorjancih teoretično izpolnjuje vsa merila, da se lahko zavaruje kot krajinski park. Tudi prvi koraki so kljub naštetim težavam že narejeni, saj je bil park vrisan v državni prostorski plan, izdelana so bila tudi potrebna strokovna izhodišča varstva naravne in kulturne dediščine.

Danes, ko postaja aktivno varstvo narave končno sestavni del našega življenja in ko tudi Slovenci v okviru evropskih pobud pletemo svojo mrežo zavarovanih območij, morajo v njej najti svoje pravo mesto tudi Gorjanci.

Kljub nedorečeni varstveni in razvojni viziji se tudi Dolenjci zavedamo pomena gorjanskih gozdov, cvetočih košenic, izvirov pitne vode ter kotičkov izjemne naravne in kulturne dediščine, do katerih vodijo številne planinske poti, saj bi pri nas težko našli podobno bogastvo. Prihodnost Gorjancev mora zato temeljiti na varstvu dediščine, vodnih virov, pospeševanju sonaravnega gospodarjenja z gozdovi ter uveljavljanju pasivnih oblik rekreacije in mehkega turizma. Takšne varstvene poglede, ki imajo svoje korenine v času med obema vojnoma, bi bilo potrebno potrditi s sprejetjem ustreznih prostorskih dokumentov v pristojnih občinah ali z danes vse bolj prisotnim parkovnim varstvom. Prihodnost tega območja je tako odvisno od interesa ljudi, ki z Gorjanci in pod njimi živijo. Zaenkrat varstvena vizija še ni našla pravega stika z domačini, to pa je bistvenega pomena za aktivnejši varstveni pristop in prav v tem lahko vidimo izziv za prihodnost.

VIRI

- Hudoklin, A., 1993: Krajinski park Gorjanci.- Rast, IV, 5–6:397–400, Novo mesto.
- Hudoklin, A., 1994: Gospodična od bajke do današnjih dni.- Zeleni Novega mesta, Novo mesto.
- Berginc, M., 1996: Naravni parki v Sloveniji.- Vrt Evrope, Parki za življenje v Sloveniji, pp. 15–24, Ljubljana.
- Arhiv Planinskega društva Novo mesto.
- Arhiv Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščin Novo mesto.

GORJANCI – A LANDSCAPE PARK?

SUMMARY

The article discusses the development of protection efforts connected with the Gorjanci hills, which have their roots in the interwar years. Today, the greater part of Gorjanci is protected by the heritage protection, hydrographic conservation and forestry laws. A landscape park is planned in the central section. It will have an area of 9573 hec. in the highest part of the hills and includes parts of the Novo mesto, Šentjernej and Krško communes. The future of Gorjanci must be based on the conservation of its rich natural and cultural heritage, the conservation of water resources, the encouragement of semi-natural economies and an emphasis on passive forms of recreation and "soft" tourism. Such goals can be realised with the mechanism of a regional park or with the passing of suitable planning acts in the relevant communes.

Sodelavci zbornika

Tadej Bratè, Uprava Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine, Ljubljana
Danilo Breščak, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto, Novo mesto

mag. Igor Cvetko, ZRC SAZU – Glasbenonarodopisni inštitut, Ljubljana

dr. Metka Culiberg, ZRC SAZU – Biološki inštitut Jovana Hadžija, Ljubljana

dr. Lojze Čampa, Ljubljana

Marinka Dražumerič, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto, Novo mesto

Franc Drobne, Geološki zavod Ljubljana – Inštitut za geologijo, geotehniko in geofiziko, Ljubljana

dr. Janez Dular, ZRC SAZU – Arheološki inštitut, Ljubljana

dr. Stane Granda, ZRC SAZU – Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana

dr. Zoran Gregl, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb

Janez Gregori, Prirodoslovni muzej Slovenije, Ljubljana

Andrej Hudoklin, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto, Novo mesto

Vladimir Jagarić, Zagreb

Miloš Jakopec, Novo mesto

Damijan Lapajne, Uprava Republike Hrvatske za zaščito kulturne i prirodne baštine, Zagreb

Ivica Križ, Dolenjski muzej Novo mesto, Novo mesto

dr. Dušan Kos, ZRC SAZU – Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana

dr. Jože Mlinarič, izredni član SAZU, Univerza v Mariboru – Pedagoška fakulteta, Maribor

dr. Aleksandra Muraj, Institut za etnologiju Hrvatske, Zagreb

dr. Karel Natek, zasebni raziskovalec, Ljubljana

dr. Boris Paternu, redni član SAZU, Ljubljana

Janez Penca, Šolski center Novo mesto, Novo mesto

mag. Robert Peskar, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto, Novo mesto

dr. Marjan Ravbar, Inštitut za geografijo, Ljubljana

Irena Rožman, Univerza v Ljubljani – Filozofska fakulteta, Ljubljana

Angela Rus, Inštitut za geografijo, Ljubljana

dr. Alojz Šercelj, redni član SAZU, Ljubljana

Želimir Škoberne, Muzej grada Zagreba, Zagreb

Željko Štahan, Uprava Republike Hrvatske za zaščito kulturne i prirodne baštine, Zagreb

Pokojnina po vaši meri.

Ali se zavedate, da boste za svojo bodočo socialno varnost morali poskrbeti tudi sami?

Prostovoljno pokojninsko zavarovanje
Zavarovalnice Triglav vam omogoča ravno to: premišljeno naložbo v bodočo socialno varnost, glede na vaše plačilne zmožnosti in pričakovane potrebe.

Prostovoljno pokojninsko zavarovanje
Zavarovalnice Triglav je prvi produkt na slovenskem zavarovalnem trgu, ki je po kvaliteti in obliki primerljiv s prostovoljnimi oblikami pokojninskih zavarovanj v Zahodni Evropi.

Prostovoljna
pokojninska zavarovanja

 zavarovalnica triglav

DOLENJSKA

BANKA

GORJANCI

Dolenjski zbornik 1997

Uredila

Marinka Dražumerič, Andrej Hudoklin

Uredniški odbor zbornika

Andrej Bartelj, Danilo Breščak, Lojze Čampa, Marinka Dražumerič, Andrej Hudoklin, Marjan Ravbar, Franci Šali

Avtorji

Tadej Bratè, Danilo Breščak, Igor Cvetko, Metka Culiberg, Lojze Čampa, Marinka Dražumerič, Franc Drobne, Janez Dular, Stane Granda, Zoran Gregl, Janez Gregori, Andrej Hudoklin, Vladimir Jagarič, Miloš Jakopec, Damijan Lapajne, Ivica Križ, Dušan Kos, Jože Mlinarič, Aleksandra Muraj, Karel Natek, Boris Paternu, Janez Penca, Robert Peskar, Marjan Ravbar, Irena Rožman, Angela Rus, Alojz Šercelj, Želimir Škoberne, Željko Štahan

Lektor

Peter Štefančič

Prevodi povzetkov

Dragica Breščak, Phil Mason

Prevodi hrvaških prispevkov

Jože Sever

Oblikovanje in računalniški prelom

Drago Rustja, Dolenjski list

Računalniška priprava fotografij

Studio Artline Novo mesto

Oblikovanje naslovnice

Andelka Fortuna

Izdala in založila

Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto
Tiskarna Novo mesto – Dolenjska založba

Za izdajatelja

Danilo Breščak, Franci Šali

Tisk

Tiskarna Novo mesto

Naklada

500 izvodov

Izid zbornika so omogočili

Zeleni Novega mesta
Ministrstvo Republike Slovenije za okolje in prostor
Mestna občina Novo mesto

Studijski oddelek

908(497.4-12)

GORJANCI

67319/1997

199710155

KNJIZNICA M. JARCA
Drazenjski oddelek

COBISS ☉

COBISS *

KNJIZNICA M. JARCA, NOVO MESTO

